

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2025-12/2
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2025

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

<i>Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.</i> <i>Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.</i> <i>Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.</i> <i>Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.</i> <i>Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.</i> <i>Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.</i> <i>Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.</i> <i>Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,</i> <i>Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.</i> <i>Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.</i> <i>Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.</i> <i>Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.</i> <i>Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.</i> <i>Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.</i> <i>Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.</i> <i>Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., dos.</i> <i>Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.</i> <i>Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.</i> <i>Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.</i> <i>Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.</i> <i>Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.</i> <i>Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc</i> <i>Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.</i> <i>Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.</i> <i>Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.</i> <i>Lamers Jon, q/x.f.d., prof.</i> <i>Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.</i> <i>Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.</i> <i>Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.</i> <i>Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.</i> <i>Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD</i>	<i>Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.</i> <i>Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent</i> <i>Pazilov Abduvayit, b.f.d., prof.</i> <i>Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.</i> <i>Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.</i> <i>Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.</i> <i>Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.</i> <i>Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.</i> <i>Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.</i> <i>Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.</i> <i>Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD</i> <i>Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.</i> <i>Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.</i> <i>Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.</i> <i>Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Safarov Alisher Karimdjaniyevich, b.f.d., dos.</i> <i>Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.</i> <i>Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.</i> <i>Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.</i> <i>Tojibayev Komiljon Sharobiddinovich, b.f.d., akad.</i> <i>Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.</i> <i>Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.</i> <i>Cho‘ponov Otanazar Otojovich, f.f.d., dos.</i> <i>Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.</i> <i>Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.</i> <i>Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.</i> <i>O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.</i> <i>O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.</i> <i>Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.</i> <i>Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.</i> <i>Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.</i> <i>Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD</i> <i>Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent</i>
--	--

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№12/2 (133), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2025 y. – 232 b. – Bosma nashrning elektron varianti- <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

IQTISODIYOT FANLARI

Baxtiyarov Sh. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda klaster tizimini ro'li	5
Djorayeva Sh.S. Sanoat korxonalarida iqtisodiy resurslarning mohiyatini tavsiflovchi tushunchalar va nazariy yondashuvlar	9
Ermetova I.T. Xizmatlar sohasini rivojlantirishning xorijiy mamlakatlar tajribalari	12
Ernazarov N.E. Aksizosti tovarlarni soliqqa tortishning iqtisodiy ahamiyati	16
Fayziyeva Sh.Sh. Mintaqada innovatsion faoliyat orqali xizmat ko'rsatishni takomillashtirish	19
Ibragimov S. O'zbekiston neft-gaz tarmog'ining mustaqillik davridagi rivojlanishi va islohotlar tahlili	23
Iskandarov A.M. Sug'urta kompaniyalari faoliyatida da'volar tizimining amaliy tahlili	26
Iskandarov A.M. O'zbekiston sug'urta bozorida da'volarni boshqarishning hozirgi holati	28
Janzakov B.K. Mehmonxona biznesida turizm bozorini rivojlantirish imkoniyatini yaratuvchi ishlab chiqarish funksiyasidan foydalanish	31
Kalandarova F.K. Debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobida qo'llaniladigan xalqaro standartlar (BHXS/MHXS) va milliy standartlar tahlili	34
Kaypnazarova G.X. Kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarish omillaridan foydalanishning metodologik asoslarini takomillashtirish	37
Kuymuratova M.A. Ekoturizm rivojlanishida mahalliy aholi ishtiroki va ekologik barqarorlikni ta'minlash strategiyalari	40
Masharipova M.A. O'zbekistonda tibbiy turizm: marketing va brending strategiyalarining – "ipak yo'li sog'lik ekotizimi" modeli	42
Maxmatqulov G'.X. Chakana savdo korxonalarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillari	46
Murtazayev N.R. O'zbekiston byudjet-fiskal siyosatining asosiy yo'nalishlari	50
Nasretdinova F.O. Mintaqa ijtimoiy xizmatlar tizimining shakllanishi va rivojlanish holati tahlili	52
Nasrullayeva Sh.A. Iste'mol maxsulotlari bozorida iste'mol narxlari indeksi tahlili	58
Norov M.M. Mamlakat sanoatida raqamli xizmatlar bozorini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi omillar ta'sirini baholash	62
O'razaliyev J.O'. O'zbekiston iqtisodiyotida investitsion muhitning rivojlanish tendensiyalari	68
O'rozov A.O. Mamlakatimiz hududlari rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari	70
Rajapov X.B. Tadbirkorlik subyektlarini davlat tomonidan tartibga solishning nazariy asoslari va o'zbekiston iqtisodiy muhitida uning samaradorligini baholash	75
Ramazanov S.Sh. Mintaqani barqaror rivojlantirishda innovatsion ekotizimlarni o'rni va uni shakllantirish zaruriyati	79
Rahimov A.M. Mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari rivojida ichki va yondosh tarmoqlarning ta'sirini baholash	85
Ravshanova M.M. Elektron tijorat tizimini rivojlantirishning ekonometrik modellarini tuzishda omillarning ishtiroki	88
Roziqov B.B. Tijorat banklarda moliyaviy xizmatlarni diversifikatsiya qilish istiqbollari	91
Ro'ziev B.A. Qashqadaryo viloyatida safari turizmni rivojlantirishning tashkiliy iqtisodiy mexanizmlari	94
Turayeva G. Sirdaryo viloyatida yetishtirilgan don mahsuloti yalpi hosilning mutloq o'zgarish surat'arini bazis usulida aniqlash	97
Vayskulov R.A. Hudud iqtisodiyotida tarkibiy va raqamli transformatsiyalashuvga ta'sir etuvchi omillar	101
Xalmuratov K.P. Zamonaviy shaharning transport muammosi va uni hal etish yo'nalishlari	104
Xudayberganov J. Mintaqada agroklastlar samaradorligini oshirish omillari	108
Yakubova M.A. Issiqlik energetikasi korxonalarining iqtisodiy resurslarini turkumlash	111
Акрамова Г. Оптимизация бизнес-процессов в промышленных структурах Узбекистана в условиях цифровой экономики	114
Амантурдиев Г.Б. Ўзбекистонда чорвачилик тармоғини янада ривожлантириш	116

Артиқов О.С. Ўзбекистон Республикасида камбағал оилаларга жорий этилган тиббиёт, ижтимоий хизматлар ва бошқа йўналишлардаги имтиёз ва молиявий кўмакларнинг ҳуқуқий асослари	121
Ибрагимов М.Н. Стандарты GXP—больше, чем методы управления качеством	130
Лутфуллаева Ш.З. Ўзбекистонда рақамли иқтисодиёт шароитида мактабгача таълим хизматлари истеъмолчиларининг ҳуқ-атвор хусусиятлари	133
Ражаббоев И.Ў., Насруллаева Ш.А. Истеъмол маҳсулотлари бозорида рақамли хизматларни ривожлантириш	138
Салаев С.К., Султанов С.С. Транспорт хизматлари бозори ва инфратузилмаси ривожланишининг айрим назарий-услубий масалалари	144
Султанов С.С. Транспорт хизматлари бозорининг фаолияти, жойлашуви ва ривожланишининг баъзи жиҳатлари	154
Таджибаев З.М. Зелёный бизнес в Узбекистане: потенциал, вызовы и перспективы устойчивого экономического роста	159
Эркинбоев М.А. Тадбиркорлик тузилмаларини бошқариш ва уларни рақобатдошлик даражалари	161
Қурамбоев Ф.А. Стоматология хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш	166

ARXITEKTURA FANLARI

Kamolova D.Yu. Qoraqalpog‘istondagi ziyoratgohlarning shakllanish davrlari, maqbaralarning me’moriy kompozitsiyasi va an’anaviyligi	173
Захарян А.Д. Значимость предварительно напряжённого железобетона в современных длинномерных конструкциях, работающих на изгиб	177
Кадирова С.А., Зокиржонова К.Л. Бионическая структура в современных общественных зданий	179
Пиримжаров М.Х. Тарихий-меъморий ёдгорликларни реставрация қилиш усуллари	184
Пиримжаров М.Х. Формирование археологической и архитектурной культуры памятных мест Актюбинской области	188

KIMYO FANLARI

Buvrayev E.R., Kadirova Sh.A., Tillayev S.U., Norboboyev B.F. Ni (II) ning sistein va tiamin ishtirokidagi aralashligandli kompleks birikmasini ¹ H YaMR, ¹³ C YaMR, HSQC va HMBC spektroskopiyasi usullaridagi tahlili	192
Xayrullayeva L.M. Oqsillarning tuzilishi va ularning biologik funksiyalari	195
Муйдинов М.Р., Махкамова Д.Х., Комов В.В. Синтез поверхностно-модифицированных фторполимерсодержащих гемосорбентов на основе Al ₂ O ₃	197
Эшчанов Р.А. О природе электропроводности растворов и расплавов: современный взгляд	203

TEXNIKA FANLARI

Abdullayev R.I. ZnO:S Gaz sensorining gaz konsentratsiyasiga va temperaturaga bog‘liq elektr xususiyatlari	211
Qurbanov N.M., Jo‘rayev I.G‘., Shamshidinova D.I. Meva va sabzavotlarni quritish usullari va texnologiyasi	214
Xujayev B.T. Uchuvchisiz uchish apparatlari va ularning imkoniyatlari	216
Хамроев Ш.Г. Применение шарнирной муфты для очистки дна реактора	220

TIBBIYOT FANLARI

Jo'razoda F.M. Postpandemiya davrida ekologik va teratogen omillarning homila rivojlanishiga hamda yangi tug‘ilgan chaqaloqlarda qon bosimi ko‘rsatkichlariga ta’siri	225
Mamadiyarov M.U., Farmonova M.B., Ahadova Z. Odamda gipokineziya va uni turli organlar sistemasi hamda organizm ichki muhiti fiziologiyasiga ta’siri	228

UO'K 338.1:339.137

IQTISODIYOTNI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA KLASTER TIZIMINI RO'LI**Sh. Baxtiyarov, dots., Urganch davlat universiteti, Urganch**

Annotatsiya. Maqolada iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda klaster tizimini ro'li tahlil qilingan. Mintaqa iqtisodiyotida barqarorlik modeli tarkibi ishlab chiqilgan.

Ka'lit so'zlar: Barqaror rivojlanish, klaster, tarmoqlar aro klaster, klasterlash konsepsiyasi, klaster modeli.

Аннотация. В статье проанализирована роль кластерной системы в обеспечении устойчивого развития экономики. Разработана модель структуры устойчивости в экономике региона.

Ключевые слова: Устойчивое развитие, кластер, межотраслевой кластер, концепция кластеризации, кластерная модель.

Abstract. The article analyzes the role of the cluster system in ensuring sustainable economic development. A model of sustainability structure in the regional economy has been developed.

Keywords: Sustainable development, cluster, inter-sectoral cluster, clustering concept, cluster model.

Jahonda klasterlash jarayoni mintaqaviy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning eng samarali mexanizmlaridan biri sifatida keng qo'llanilmoqda. Masalan, Yevropa Ittifoqida "European Cluster Observatory" ma'lumotlariga ko'ra, 2024 yilda 3 000 dan ortiq faol sanoat klasterlari mavjud bo'lib, ularda 54 milliondan ortiq ishchi band va Yevropa YaIMining 20 foizdan ziyodi aynan klasterlar hissasiga to'g'ri keladi. Xitoyda esa Guangdong–Hong Kong–Macao Greater Bay Area doirasida avtomobilsozlik, elektronika va logistika klasterlari birlashtirilib, 2023 yilda bu hudud yalpi mahsulot hajmi 2,3 trln AQSh dollariga yetdi - bu butun Xitoy iqtisodiyotining 10 foizini tashkil etadi. AQShda Silicon Valley texnologik klasteri mamlakat innovatsion eksportining 45 foizini, Janubiy Koreyada Incheon Free Economic Zone klasteri esa logistika va texnoparklar integratsiyasi orqali 1,2 mln ish o'rni yaratishni ta'minlagan. Ushbu misollar shuni ko'rsatadiki, klasterlash orqali korxonalar o'zaro kooperatsiyani kuchaytirib, ilmiy tadqiqotlar, infratuzilma va investitsiyalarni birlashtirish orqali mintaqaviy raqobatbardoshlik va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlayapti.

Jahonda mintaqaviy iqtisodiyot va ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish uchun klasterlash tizimi bir necha jihatdan takomillashtirilmoqda. Masalan, United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) tomonidan ilgari surilgan "Inklyuziv va barqaror klaster-rivojlanish" yondoshuvi orqali klasterlar faqat ishlab chiqarishni bir joyga jamlash emas, balki ijtimoiy inklyuziya, innovatsiya va ekologik barqarorlikni ham o'z ichiga oladi[1]. Shu bilan birga, tadqiqotlarda klaster ichida korxonalar, ta'minlovchilar va ilm-tadqiqot institutlari o'rtasida "knowledge spill-over" (bilim oqimi) va tarmoq samaradorligi muhim omil sifatida ko'rilmogda[2]. Bundan tashqari, siyosat ishlab chiqishda klasterlarning «bosqichlari» (paydo bo'lishi - rivojlanishi - yetukligi - yangilanishi) aniqlanmogda va klaster strategiyalarida hududlarga xos resurslar, yashash muhitining sifati va tashqi shoklarga chidamlilik kabi barqarorlik omillari kiritilmogda.

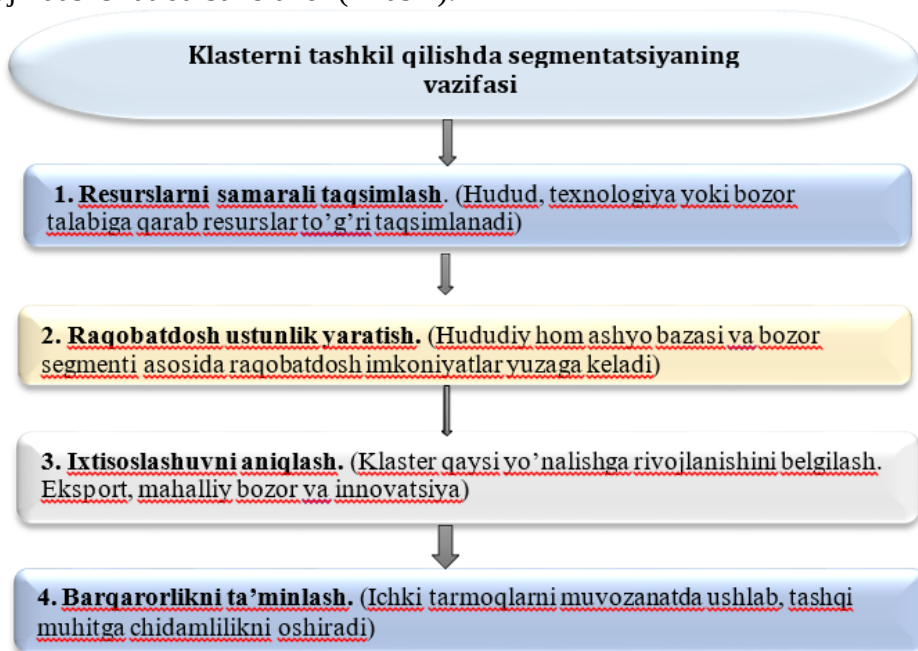
Yangi O'zbekistonda "klasterlash" konsepsiyasi doirasida davlat tomonidan tizimli tarzda qo'llab-quvvatlanmogda: misol uchun, 2023-yil 6-may kuni e'lon qilingan qaror loyihasida O'zbekistonda "Klaster" va "Klaster siyosati"ning yagona konsepsiyasi tasdiqlanishi rejalashtirilgan bo'lib, unda klasterlarni rivojlantirish — korxonalar o'rtasida raqobat va hamkorlikni kuchaytirish, investor jalb qilish, soliq imtiyozlarini berish va ma'muriy to'siqlarni kamaytirish orqali amalga oshirilishi belgilangan. Masalan, qishloq xo'jaligi sohasida, 2017-yilda birinchi agro-klaster tashkil etilgan bo'lsa, 2021-yilda bu klasterlar soni 463 tagacha yetgan[3]. Shuningdek, paxta-to'qimachilik klasterlari doirasida 73 ta klaster tashkil etilgan va klaster bo'lmagan yerlarga qaraganda o'rtacha hosildorlik per sentner 4,1 sentnerga yuqoriligi qayd etilgan. Bu orqali mintaqaviy sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalari birlashtirilmogda, ta'minlovchi, qayta ishlovchi va logistika tarmoqlari bir

zanjirga kelmoqda va hududiy ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish yo'liga qo'yilmoqda.

Klasterlarning tarmoq va hududiy qamrovi, ishlab chiqarilayotgan mahsulot va xizmatlarning xususiyatlariga bog'liq turli ta'riflari Porter M. E., Enright M.J., Ketels C., Bergman E. M., Feser E. J., Druker P. kabi olimlar tomonidan keltirilgan bo'lib, bizningcha boshqa yondoshuvlarni ham umumlashtiriganda "klasterlar - bu ma'lum bir geografik hududda joylashgan, o'zaro bog'liq bo'lgan va o'zaro hamkorlik qiluvchi kompaniyalar, ta'minotchilar, xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar va boshqa iqtisodiy sub'ektlarning birlashgan tizimidir" tavsifi berildi.

Klasterlashtirish nazariyasi sifatida M. Porterning raqobatbardoshlik, Enrightning klasterlarni mintaqaviy iqtisodiy o'sish mexanizmi, Ketels, C. Klaster siyosati, Bergman, E.M., Feser, E.J.larning klasterlarning turli davlatlardagi amaliy qo'llanilishini taqqoslama tahlili, P.Drukerning menejment nazariyalari o'rganildi hamda agrosanoatni klasterlashning ustuvor jihatlarini belgilovchi asosiy omillar bilan bir qatorda mavjud xavflarga ilmiy jihatdan tavsiflari berildi.

Tadqiqotimizda klaster – ishlab chiqarish zanjirida qo'shilgan qiymat yaratish mexanizmi va hududning uzoq muddatli barqaror rivojlanishini ta'minlovchi institutsional modeli mahsulot yoki xizmatning yaratilishidan tortib, iste'molchiga yetkazib berilishigacha bo'lgan barcha jarayonlar va faoliyatlar majmuasi sifatida baholandi (1-rasm).

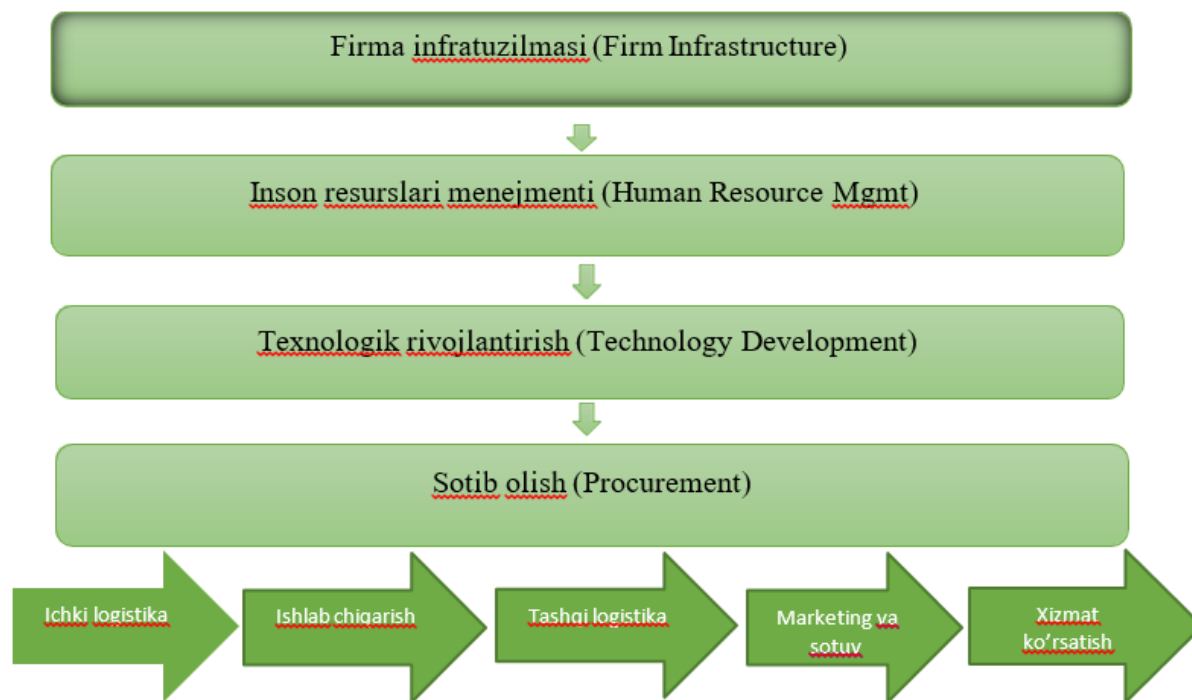

1-rasm.Porterning qiymat zanjiri (Value Chain) modeli - struktura

Bu erda Porterning Qiymat Zanjiri (Value Chain) modelini tahlil qiladigan bo'lsak, yordamchi faoliyatlar (Support Activities) – yuqoridagi bloklar butun korxona va tashkilot faoliyatini qo'llab-quvvatlovchi bazaviy jarayonlarni ifodalaydi. Bizning tadqiqotimizda Klasterlarni tashkil qilishda segmentatsiyaning to'rtta asosiy vazifasi ko'rsatilgan. Ularning har biri klaster rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'zaro uzviy bog'langan holda barqarorlik va raqobatbardoshlikni ta'minlaydi (2-rasm).

Resurslarni samarali taqsimlash, hududiy imkoniyatlar, texnologik baza va bozor talabi hisobga olinadi. Resurslarni to'g'ri yo'naltirish ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi, natijadorlikni oshiradi hamda iqtisodiy samaradorlikni kuchaytiradi.

Klasterlashtirish tamoyilidan foydalanish uzoq muddatda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan jarayonlarni oldindan aytib berish imkonini beruvchi, belgilangan tendensiyalarda istiqbolli ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar haqida tasavvur shakllantirish, iqtisodiyotdagi kutilmagan o'zgarishlarga belgilangan reja va prognozlarni o'z ichiga oladi. Klasterlashning kontseptual asoslaridan foydalanish klasterlarni qanday ishlashini, maqsadlarini va mohiyatini tushuntiradi. Ular korxona va tashkilotlarni birlashtirish, raqobatbardoshlikni oshirish, innovatsiyalarni joriy qilish va iqtisodiy rivojlanishga yordam beruvchi tamoyillarga asoslanadi(1-jadval).

2-rasm. Xo'jalik yurituvchi subyektlarda klasterlarni tashkil qilish segmentatsiyasi

1-jadval

Klasterlashning muhimligi

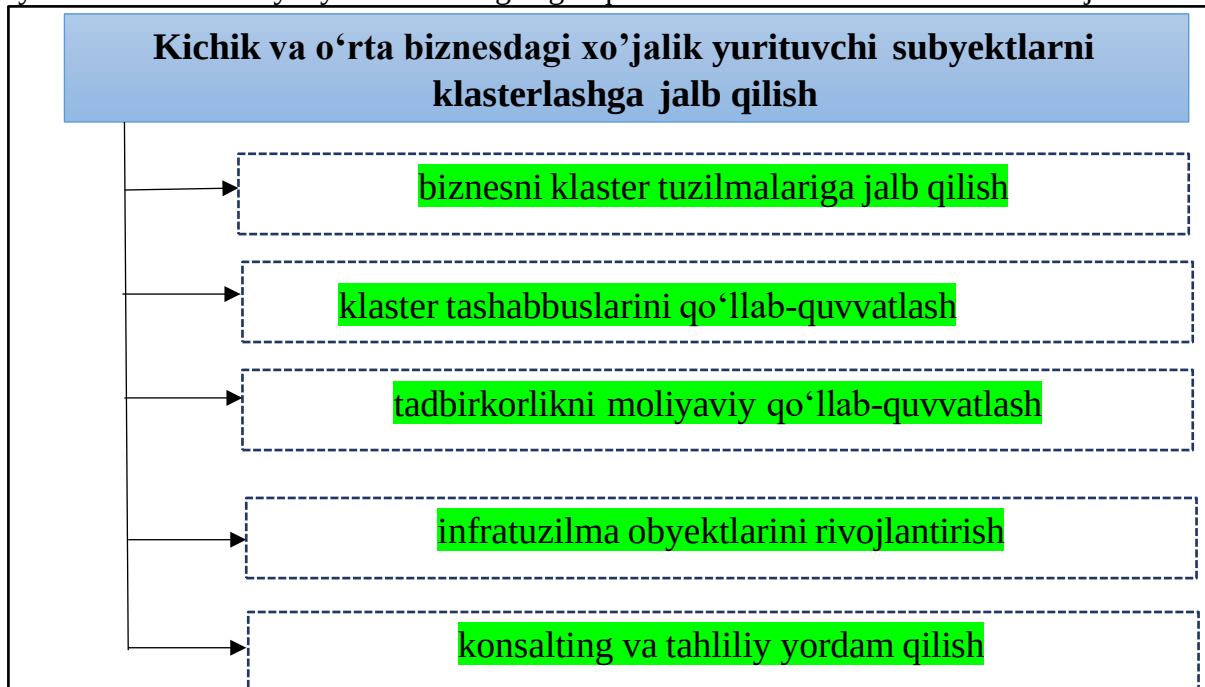
Tamoyillar	Mazmuni	Barqaror rivojlanishdagi ahamiyati
Hududiy integratsiya	Korxonalar, ilmiy markazlar va xizmat ko'rsatish tizimlarini yagona zanjirga birlashtirish	Resurslardan oqilona foydalanish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish
Innovatsion rivojlanish	Ilm-fan va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etish	Raqobatbardoshlikni kuchaytirish va yangi bozorlarni egallash
Kooperatsiya va hamkorlik	Korxona va tarmoqlar o'rtasida o'zaro hamkorlikni kuchaytirish	Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, qo'shilgan qiymatni oshirish
Eksportga yo'naltirish	Mahsulot va xizmatlarni xalqaro bozorlarga olib chiqish	Mintaqaning global iqtisodiyotga integratsiyasini ta'minlash
Ijtimoiy barqarorlik	Yangi ish o'rinlari yaratish va aholi farovonligini oshirish	Barqaror ijtimoiy rivojlanishni ta'minlash
Ekologik muvozanat	Resurslardan samarali va tejamkor foydalanish	Uzoq muddatli ekologik xavfsizlikni ta'minlash

1-jadvaldan ko'rib turibmizki, hududiy integratsiya mintaqqa iqtisodiyotida turli korxonalar, ilmiy markazlar va xizmat ko'rsatish tizimlarini yagona zanjirga birlashtirishni anglatadi. Bu jarayon ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanishga imkon beradi. Masalan, bir hududda joylashgan ilmiy institut ishlab chiqargan innovatsion texnologiya mahalliy korxonalarda qo'llanilishi orqali xarajatlar kamayadi va ishlab chiqarish samaradorligi ortadi. Natijada hududiy iqtisodiyotning ichki raqobatbardoshligi oshadi va iqtisodiy faollik kuchayadi. Innovatsion rivojlanishda ilm-fan va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etish klasterlashning eng muhim tamoyillaridan biridir. Innovatsion rivojlanish yangi mahsulot va xizmatlarni yaratish, ishlab chiqarish texnologiyalarini modernizatsiya qilish va mehnat unumdorligini oshirish imkonini beradi. Bu esa nafaqat ichki bozorni qondirish, balki xalqaro bozorlarga chiqishda ham muhim omil hisoblanadi. Shunday qilib, innovatsion rivojlanish hududning uzoq muddatli barqaror o'sishini ta'minlaydi.

Klasterlar sonining optimal tanlanishda klasterlar soni ma'lumotlarning xususiyatlari va tahlil maqsadlariga mos ravishda tanlanishi kerak. Bu prinsip ortiqcha yoki kam klasterlashning oldini oladi va natijalarning interpretatsiyasini yaxshilaydi. Ma'lumotlarning shkalalanishi va normallashtirilishi uchun, turli o'lchov birliklaridagi ma'lumotlar bir xil shkalaga o'tkazilishi kerak. Bu prinsip turli xususiyatlarning klasterlash jarayoniga teng ta'sir ko'rsatishini ta'minlaydi.

Natijalarning interpretatsiyasi va tushunarli bo'lishi uchun klasterlash natijalari oson tushunarli va amaliy qarorlar qabul qilishda foydali bo'lishi kerak. Ana shunda bu prinsip klasterlashning real

hayotdagi qo'llanilishini osonlashtiradi. Takrorlanish va validatsiya uchun, klasterlash natijalari turli sharoitlarda takroran olinganda bir xil yoki o'xshash bo'lishi kerak. Bunda natijalarning ishonchliligini va tahlilning to'g'riligini tasdiqlaydi. Soha bo'yicha bilimlar klasterlash jarayonida va natijalarni interpretatsiya qilishda qo'llanilishi kerak. Anashunda klasterlashning maqsadga muvofiqligini va amaliy ahamiyatini oshiradi. Ushbu tamoyillarni hisobga olgan holda klasterlash jarayoni yanada samarali va aniq natijalar berishi mumkin. Har bir tamoyil ma'lumotlar tahlili jarayonida muhim rol o'ynaydi va ularning to'g'ri qo'llanilishi tahlil sifatini sezilarli darajada oshiradi.

3-rasm. Kichik va o'rta biznesdagi xo'jalik yurituvchi subyektlarni klasterlashga jalb qilish

Kichik va o'rta biznes (KOB) klasterlari hududiy iqtisodiy rivojlanishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Ular o'zaro bog'liq bo'lgan kichik va o'rta korxonalar tarmog'ini birlashtirib, ma'lum bir hududda raqobatbardoshlikni oshiradi va innovatsiyalarni jadallashtiradi.

Tadqiqot natijalari hududlarda kichik va o'rta biznesni klasterli rivojlantirish istiqbolini ishlab chiqish uchun asos bo'lishi va qo'llab-quvvatlashning asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qilishi kerak.

Kichik va o'rta biznes klasterlarining asosiy afzalliklari:

- klasterlar bir xil sanoat yoki xizmat ko'rsatish sohasida ishlaydigan KOBlarning resurslarini birlashtirishga yordam beradi. Bu hamkorlik o'zaro bilim almashish, innovatsion texnologiyalarni qo'llash va xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi;

- klaster a'zolari o'z mahsulotlari va xizmatlarini kengroq bozorga olib chiqish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ular birgalikda yirik buyurtmalarni bajarishi va ko'p miqdordagi mahsulotlarni eksport qilishi mumkin;

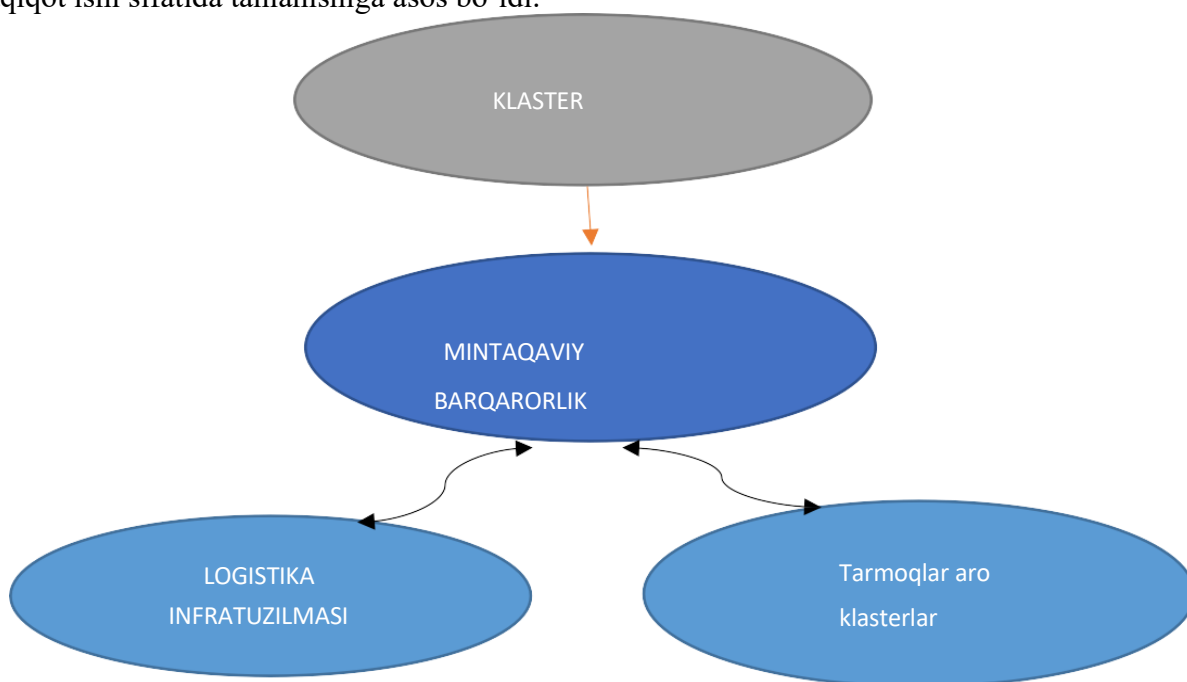
- klasterlar yangi texnologiyalarga sarmoya kiritishni osonlashtiradi. Masalan, bir necha korxona birgalikda ilmiy-tadqiqot markazlari yoki texnologik inkubatorlar tashkil etishi mumkin;

- klasterlari innovatsiyalarni joriy etish va texnologik modernizatsiyani jadallashtiradi. Hamkorlik qilish orqali yangi mahsulotlar yaratish va xizmat ko'rsatish texnologiyalarini yangilash jarayoni osonlashadi;

- klasterlar tarmog'i hududiy darajada ish o'rinlarini yaratish, iqtisodiy barqarorlikni oshirish va innovatsion ekotizimni shakllantirish orqali mintaqa rivojiga xizmat qiladi;

Asosiysi, klasterlar hududlarning iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etib, ushbu yondoshuv iqtisodiy jihatdan ustuvor tarmoqlarni va loyihalarni aniqlash imkonini beradi, lekin ushbu ilmiy tadqiqot ishlarida xo'jalik yurituvchi subyektlarni hududlararo klasterlashni modellashtirish, klasterlashning samarali rivojlanishini ta'minlovchi dasturlarni tuzish, bir tomondan mahsulot ishlab chiqarish, ikkinchi tomondan tayyorlangan mahsulotni xaridorlarga yetkazishni optimal ko'rsatkichlarini aniqlash va boshqarishning ayrim uslubiy masalalari iqtisodiy matematik

usullarni qo'llagan holda hozirgacha yetarlicha o'rganilmaganligi, bu borada ekonometrik va iqtisodiy-matematik usullar asosida chuqur ilmiy izlanishlar olib borishni taqozo etishi, mazkur tadqiqot ishi sifatida tanlanishiga asos bo'ldi.

Klaster-mintaqa barqarorlik modeli

4-rasm. Klaster mintaqa barqarorlik modeli

4-rasmdan ko'rib turganimizdek, mintaqaviy iqtisodiyotda klasterlash - bu ishlab chiqaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi, ta'lim va ilmiy institutlar o'rtasida o'zaro iqtisodiy, texnologik va logistika aloqalarini mustahkamlovchi integratsion modeldir. Bunday tizim barqaror iqtisodiy o'sish uchun zarur bo'lgan kooperatsiya, innovatsiya va resurs sinergiyasini ta'minlaydi. Ayniqsa, ichki bozorlarda ishlab chiqarish zanjirlarini mahalliyashtirish orqali tashqi bozor tebranishlariga nisbatan mintaqaviy iqtisodiy immunitet kuchayadi. Shuning uchun klasterlash mintaqa barqarorligini ta'minlovchi strategik drayver sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu modelning nazariy asosi - klaster infratuzilmasi va logistika tarmoqlari o'rtasidagi muvofiqlik koeffitsienti orqali barqarorlikni miqdoriy baholashdir. Bu ko'rsatkich klaster hududlarida ishlab chiqarish, transport-logistika va ta'minot zanjiri elementlarining o'zaro uyg'un ishlash darajasini bildiradi. Indeks qiymati 0,8 dan yuqori bo'lishi, hudud ichida resurs oqimlari, ishlab chiqarish hajmi va tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlari o'rtasida yuqori darajadagi sinxronlik mavjudligini ko'rsatadi. Shuningdek, model orqali transport tarmoqlaridagi zichlik, ombor logistikasining joylashuvi va raqamli monitoring tizimlari uyg'unligi ham hisobga olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://www.unido.org>
2. <https://www.mdpi.com>
3. <https://review.uz>

UO'K 658:330

**SANOAT KORXONALARIDA IQTISODIY RESURLARNING MOHIYATINI
TAVSIFLOVCHI TUSHUNCHALAR VA NAZARIY YONDASHUVLAR**

Sh.S. Djorayeva, tayanch doktorant, Toshkent davlat texnika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada sanoat korxonalarida iqtisodiy resurslar hamda ularning mohiyatini tavsiflovchi tushunchalar, ularning sanoat korxonalari iqtisodiy hayotidagi ahamiyati tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: sanoat tarmog'i, ishlab chiqarish, korxona, resurslar, sanoat iqtisodiyoti, samaradorlik, iqtisodiy resurslar, raqamli iqtisodiyot.

Аннотация. В статье исследуются экономические ресурсы промышленных предприятий, а также понятия, характеризующие их сущность, и их значение в экономической жизни промышленных предприятий.

Ключевые слова: промышленная отрасль, производство, предприятие, ресурсы, экономика промышленности, эффективность, экономические ресурсы, цифровая экономика.

Abstract. The article examines economic resources in industrial enterprises, as well as the concepts describing their essence and their significance in the economic life of industrial enterprises.

Key words: industrial sector, production, enterprise, resources, industrial economics, efficiency, economic resources, digital economy.

Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida erishilayotgan ijobiy natijalar, shuningdek, iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda raqamli iqtisodiyotni shakllantirish orqali zamonaviy sanoat tarmoq va ishlab chiqarish quvvatlarining faoliyat olib borishi, buning natijasida mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatining sezilarli darajada o'sib borayotgani, yaratilayotgan mahsulot va xizmat turlarining ortib, sifatining yaxshilanib borishi iqtisodiyotimizning yangicha mazmun kasb etayotganligidan dalolat beradi. Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat tarmoqlarining ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish [1] rivojlanayotgan O'zbekistonning istiqboldagi maqsadlari hisoblanadi. Raqamli iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida sanoat korxonalarining barqaror rivojlanish yo'nalishlarini aniqlab beruvchi vositalardan biri – bu mahalliy xomashyo resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda ularning raqobatbardoshligini ta'minlash hisoblanadi. Ushbu jarayonda sanoat korxonalari faoliyati samaradorligini oshirish hamda ishlab chiqarish jarayonlari intensivligini ta'minlash, tarmoq korxonalarida iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish, mehnat unumdorligini oshirish, sanoat mahsulotlar hajmi va sifatini yaxshilash, iste'mol bozori talabini to'liq qondirish kabi muhim vazifalar turadi.

Iqtisodchi olimlar tomonidan sanoat korxonalari iqtisodiy resurslarining mohiyati va shakllanish xususiyatlari, iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish imkoniyatlari ilmiy-nazariy hamda uslubiy jihatdan tadqiq etilgan. Masalan:

K. Makkonell va S. Bryu asarida, “iqtisodiy resurslar” tushunchasi ostida tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan barcha tabiiy, inson va inson tomonidan yaratilgan barcha turdagi resurslari tushuniladi [2], deb aytgan.

R. Nureev, A. D. Smirnovlar fikricha: “Iqtisodiy resurslar (yoki ishlab chiqarish omillari) – bu iqtisodiy mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan elementlar: zamonaviy jamiyatda ulardan eng muhimi yer, mehnat, kapital (shu jumladan uni tashkil etish), tadbirkorlik qobiliyati va axborotlarni o'z ichiga oladi” [3] deb, tadqiq etilgan.

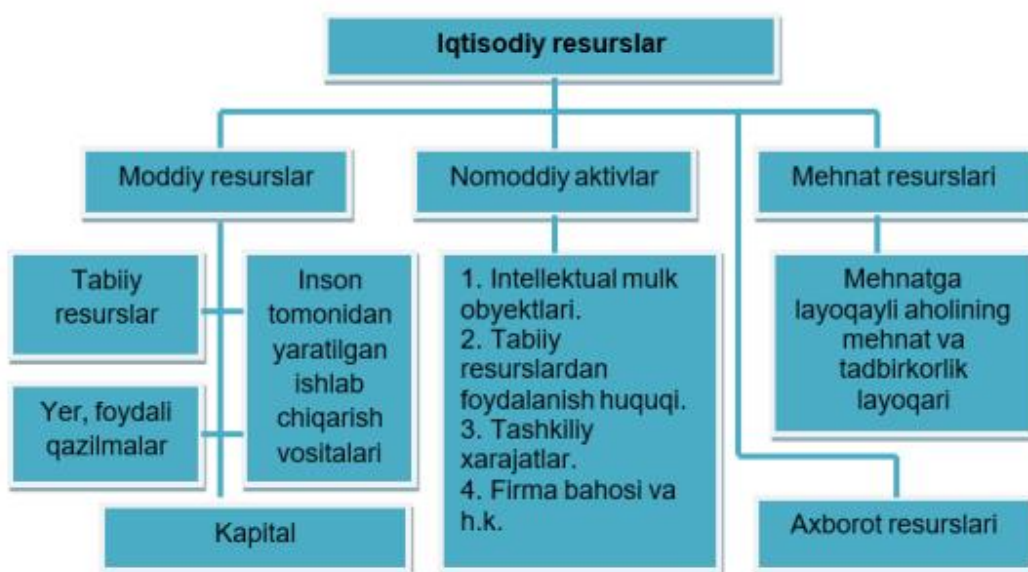
Rossiyalik olimlar M. K. Bunkina, V. A. Semenovlar bunday deydilar: “Sotish uchun mo'ljallangan tovarlarning katta massasi moddiy shaklga ega bo'lgan kommunal xizmatlardir. Ularni ishlab chiqarishda to'rtta asosiy omil o'zaro munosabatda bo'ladi: tabiiy resurslar, mehnat, kapital va tadbirkorlik” [4].

Shuningdek, B. A. Reysberg omillar iqtisodiy jarayonlarning mohiyati va samaradorligini belgilovchi parametrlar deb hisoblaydi; yaratilgan, ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori va sifatini oldindan belgilash, ya'ni omil ishlab chiqarish resurslari emas, balki iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatidir, deb ta'kidlaydi [5].

Sanoat tarmoqlari tuzilmasining o'ziga xos xususiyatlarini strategik tashkiliy yechim sifatida o'rganish iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish tizimini to'g'ri aniqlash imkonini beradi. Sanoat korxonalarini zarur resurslar bilan ta'minlash boshqaruv jarayonining asosiy vazifalaridan biridir. “Resurslar” tushunchasi iqtisodiyotda ishlab chiqarish omillari shakllanishining muhim kategoriyalaridan biridir. Tadqiqotchi olimlar tomonidan iqtisodiy resurslarga iqtisodiy tushuncha sifatida korxona faoliyatining turli tomonlarini hisobga olgan holda ko'plab ta'riflar berilgan. Zamonaviy iqtisodiy lug'atda resurslar ishlab chiqarishni ta'minlash manbalari, vositalari sifatida talqin qilingan. Iqtisodchi olim A.R. Axmedjanovning fikricha, iqtisodiy resurslar – bu jamiyat (tarmoq, korxona) ixtiyorida mavjud bo'lgan hamda mahsulot ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish

va ularni iste'molchiga yetkazib berishda iste'mol jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan tabiiy, moddiy, nomoddiy va inson resurslari majmui hisoblanadi. R. Nureev, A.D.Smirnovlar ta'kidlaganidek: "Iqtisodiy resurslar (yoki ishlab chiqarish omillari) – bu iqtisodiy mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan elementlar: zamonaviy jamiyatda ulardan eng muhimi yer, mehnat, kapital, tadbirkorlik qobiliyati va axborotlarni o'z ichiga oladi". Iqtisodchilar M.K.Bunkina, V.A. Semenovlar quyidagilarni ta'kidlaydi: "Sotish uchun mo'ljallangan tovarlarning katta massasi moddiy shaklga ega bo'lgan kommunal xizmatlardir. Ularni ishlab chiqarishda to'rtta asosiy omil o'zaro munosabatda bo'ladi: tabiiy resurslar, mehnat, kapital va tadbirkorlik.

Sanoat korxonalarida iqtisodiy resurslar ta'minoti ularning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun zarurdir. Iqtisodiy resurslarning barcha turlariga xos bo'lgan xususiyat, ularning nisbatan cheklanganligi va kamyoblighi hisoblanadi. Resurslarning cheklanganligi iste'mol bilan birga ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmini ham cheklab qo'yadi. Buning natijasida har bir korxona, mamlakat o'z imkoniyatlarini hisobga olib, tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning har bir turini birdaniga emas, uning shu davr uchun eng kerakli bo'lganlarini tanlab kengaytirish va rivojlantirishga intiladi, resurslarni birinchi navbatda ularga jalb qiladi [11] (1-rasm).

1-rasm: Iqtisodiy resurslar tavsifi

Manba: Doniyorova Sh. Diss. Iqtisodiyot fanlari

Bizning fikrimizcha, sanoat korxonalarida iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish muayyan tamoyillarga asoslanishi lozim. Bu esa ishlab chiqarish korxonalarida faoliyatida realizatsiya qilinadigan maqsad va vazifalarni bajarish jarayoni muayyan obyektiv xususiyatlar bilan bog'liq muhim qoidalarni ifodalaydi. Shunga ko'ra, sanoat korxonalarida iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish tamoyillari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Sanoat ishlab chiqarishining maqsadga yo'naltirilganlik tamoyili. Ushbu tamoyil korxonalarida maqsadlariga iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadlari bilan bog'liq ma'lum vazifalarni hal etish zaruratiga asoslanadi.

2. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etish tamoyili. Mazkur tamoyil asosan ishchi kuchidan samarali foydalanish jarayonida tashqi va ichki omillar ta'sirida o'zgarishlar natijasida yuzaga kelgan rivojlanish jarayonini ifodalaydi.

3. Sanoat korxonalarida mehnat me'yorlariga muvofiq rag'batlantirish tizimini takomillashtirish. Ushbu tamoyil ishlab chiqarish natijalariga erishishda o'nga haq to'lash bo'yicha haqqoniylikni ta'minlash imkonini beradi. Ya'ni teng mehnat evaziga teng haq to'lash nazarda tutiladi.

4. Sanoat korxonalarida mehnat unumdorligi oshishini ish haqi o'sishiga nisbatan yuqori sur'atlarda o'sishini ta'minlash. Ushbu tamoyil korxonalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash, tovarlarga talab va taklif o'rtasida muvofiqlikka erishish hamda iqtisodiyotda inflyatsiya jarayonlari kuchayishini bartaraf etish imkonini beradi.

5. Sanoat korxonalarida iqtisodiy samaradorlikka erishishning rag'batlantiruvchi tizimini joriy etish. Samaradorlashtirish strategiyasi iqtisodiyotning inqirozli holatini zudlik bilan bartaraf etish uchun barcha omillar va resurslardan yalpi tarzda foydalanish asosida iqtisodiy samaradorlikni oshirishning asosiy yo'nalishlarini belgilashni nazarda tutadi.

Xulosa. Sanoat korxonalarida har bir resurs undan ishlab chiqarish jarayonida foydalanilganda ma'lum bir natijadorlikka ega bo'ladi. Shunday bo'lsa-da, resurs keltiradigan natija o'z chegaralariga ega. Har qanday resursdan oqilona foydalanilgan taqdirda ham ma'lum chegaradan ortiq mahsulot yaratib bo'lmaydi. Shuning uchun resurslar bazasini birlashtirish integratsiyalashgan tadbirkorlik subyektlari faoliyatini rivojlanish strategiyasiga muvofiq holda resurslarni boshqarish tizimini yaratishni zarurat etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi 2022-yil 28-yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni.
2. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономика: принципы, проблемы и политика: пер. с англ. В 2 т. – М.: Республика. – Т. 1. – 1992. – 339 с.; т. 2. – 1992. – 400 с.
3. Нуреев Р. М. Микроэкономика: учебник для вузов. – М.: Норма: ИНФРА – М., 1999. – 440 с
4. Бункина М. К. Национальная экономика: Учебн. пособие. – М.: Дело, 1997. – 272с.
5. Курс экономики: Учебник. – 3-е изд., доп. / Под. Б. А. Райзберга. – М.: ИНФРА – М., 2001. – 716 с.

UO'K 338.4(075.8)(501)

XIZMATLAR SOHASINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJIY MAMLAKATLAR TAJIRIBALARI

I.T.Ermetova, mustaqil izlanuvchi, Urganch Davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada xizmatlar sohasini rivojlantirishning AQSH, Germaniya va Malayziya kabi ilg'or xorijiy mamlakatlar tajribalari o'rganilgan va tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: mintaqa, xizmat, xizmatlar sohasi, innovatsiya, xizmat ko'rsatish, innovatsion texnologiya, raqamli transformatsiya, moliyaviy xizmatlar.

Аннотация. В статье изучается и анализируется опыт передовых зарубежных стран, таких как США, Германия и Малайзия, по развитию сферы услуг.

Ключевые слова: регион, услуга, сфера услуг, инновации, предоставление услуг, инновационные технологии, цифровая трансформация, финансовые услуги.

Abstract. This article studies and analyzes the experiences of advanced foreign countries such as the USA, Germany, and Malaysia in developing the service sector.

Keywords: region, service, service sector, innovation, service provision, innovative technology, digital transformation, financial services.

Kirish. Zamonaviy global iqtisodiy tizimning rivojlanish sharoitlarida xizmatlar sektori iqtisodiy o'sishning strategik asosi sifatida tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Innovatsion-texnologik taraqqiyot, raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi hamda xalqaro iqtisodiy makonning chuqur integratsiyalashuvi xizmatlarning funksional diversifikatsiyasini kengaytirish, ularning sifat va samaradorlik ko'rsatkichlarini yuqori bosqichga ko'tarish, shuningdek, global raqobatbardoshlikni ta'minlashda asosiy strukturaviy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Xizmat ko'rsatish sektorining makroiqtisodiy o'sishga qo'shayotgan hissasi bugungi kunda nafaqat rivojlangan, balki rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiy amaliyotida ham aniq ifodasini topmoqda. Xususan, AQSH, Germaniya, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Italiya kabi yetakchi davlatlar ushbu sohani tizimli va uzoq muddatli strategik yondashuvlar asosida modernizatsiya qilgan holda, uni milliy iqtisodiyotning ustuvor va drayver tarmog'iga transformatsiya etishga muvaffaq bo'lgan. Bu esa xizmatlar sohasining iqtisodiy tizimdagi strukturaviy vaznini sezilarli oshirib, qo'shimcha qiymat yaratish, bandlikni kengaytirish hamda innovatsion rivojlanishni jadallashtirishdagi rolini keskin kuchaytirgan. Worldometerning 2023-yilgi ma'lumotlariga ko'ra yuqoridagi mamlakatlar YaIM hajmida xizmatlar sohasi 42 trln. AQSH dollaridan ortiqini tashkil qilganligi va ish bilan band bo'lgan aholining deyarli har bir mamlakatda 70 % dan ortiqni ushbu sohada band ekanligi, ushbu mamlakatlar iqtisodiyotida xizmatlar sohasining naqadar rivojlanganligidan dalolat bermoqda[1].

Adabiyotlar tahlili. Xizmatlar sohasini bo'yicha xorijiy mamlakatlar olimlaridan J.R.Kuadrado-Roura xizmatlar sohasi va hududiy tahlil muammolariga o'zining "Xizmat ko'rsatish sohalari va mintaqaviy tahlil. Yangi yo'nalishlar va muammolar" [2], Bill Hefley ham o'zining "Xizmat ko'rsatish iqtisodiyotidagi tadqiqotlar va innovatsiyalar" [3] ilmiy tadqiqotida xizmat ko'rsatish sohasidagi innovatsiyalarga, E.A. Dmitriyeva o'zining "Magadan viloyatining mintaqaviy xizmatlar bozorini rivojlantirish omillari va tamoyillari" [4] ilmiy ishlarida xizmatlar sohasining rivojlanishi va nazariy asoslariga to'xtalib o'tishgan. O'zbekistonda ham bir qancha olimlar tomonidan xizmatlar sohasi bo'yicha qator tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, O. M. Pardayev M.Q. Pardayev, K.J. Mirzayev, "Xizmat sohasi iqtisodiyoti" [5], I.S.Ochilov M.Q. Pardayev, "Xizmat ko'rsatish korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari" [6], kabi ilmiy ishlarida ushbu mavzuni tadqiq qilishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mintaqada xizmatlar sohasini rivojlantirishning xorijiy mamlakatlar tajribasi va uni tadqiq qilishning nazariy masalalarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda tahliliy usul, statistik tahlil, kabi usullardan foydalaniladi. Empirik baza sifatida mahalliy va xalqaro tadqiqotlar, davlat statistik ma'lumotlari qo'llaniladi. Ushbu tadqiqot natijalari xizmatlar sohasini takomillashtirish va sohani rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qiladi.

Natija va muhokama. Xizmatlar sektori AQSh iqtisodiyotining eng yirik sektoridir va Qo'shma Shtatlar dunyodagi eng yirik transchegaraviy xizmatlar eksportchisi va importchisi hisoblanadi[7]. Haqiqiy qo'shilgan qiymat nuqtai nazaridan, AQShning xususiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari 2023-yilda AQSh yalpi ichki mahsulotiga (YaIM) 16,5 trillion dollar yoki 82,3 foiz hissa qo'shgan[8]. Agar AQShning jami xususiy transchegaraviy xizmatlar eksportiga nazar soladigan bo'lsak quyidagi xizmatlar eng ko'p daromad keltirayotganligini ko'rishimiz mumkin:

- turizm xizmatlari;
- moliyaviy xizmatlar;
- professional va boshqaruv konsalting xizmatlari;
- telekommunikatsiya, kompyuter va axborot xizmatlari;
- tadqiqot va ishlanma xizmatlari
- texnik, savdo va boshqa biznes xizmatlari;
- havo transporti;
- sug'urta xizmatlari[9];

AQSHda xizmatlar sohasining tarixi-evolyutsion rivojlanish trayektoriyasida fan-texnika taraqqiyotining, xususan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) transformatsiya qiluvchi omil sifatidagi ta'sir darajasi o'ta yuqori ekanligi ko'rishimiz mumkin. AKTning xizmatlar segmentiga keng joriy qilinishi xo'jalik yuritish amaliyotida internet-infratuzilmaning o'zlashtirilganlik ko'lami bilan aniqlanadi. Aniqrog'i, mazkur texnologik platforma xizmatlarni ishlab chiqarish, taqdim etish va boshqarish jarayonlarining milliy iqtisodiy makon hamda hududiy cheklovlarga nisbatan an'anaviy bog'liqligini inkor etuvchi yangi institutsional muhitni shakllantirdi. Bu esa, o'z navbatida, xizmatlarning mutlaqo yangi funksional turlarining vujudga kelishi, ularning texnologik sikllarining optimallasuvi hamda ishlab chiqarish samaradorligi darajasining sezilarli tarzda oshishiga zamin yaratdi.

Ushbu jarayonlarning barqaror amalga oshishiga esa bilim iqtisodiyotiga xos bo'lgan ikki ustuvor omil — ta'lim sohasini modernizatsiya qilish va innovatsion faoliyatni rag'batlantirish yo'nalishlariga davlat tomonidan ko'lamli investitsiya resurslarining yo'naltirilishi institutsional asos bo'lib xizmat qiladi.

Institutsional transformatsiya jarayonining asosiy tarkibiy qismi sifatida AQSHda 1970-yillarda amalga oshirilgan xususiylashtirish iqtisodiy rejimi va davlat tomonidan tartibga solish mexanizmlarining yo'lga qo'yilganligi alohida e'tirofga loyiqdir. Mazkur davrda moliyaviy sektorda, jumladan bank xizmatlari sohasida liberallashtirish jarayoni joriy etildi va kredit-moliya institutlarining faoliyat doirasini kengaytiradigan me'yoriy cheklovlar qisqartirildi.

Shu bilan birga, transport infratuzilmasi, aloqa tizimi va axborotlashtirish xizmatlari kabi strategik ahamiyatga ega segmentlarda davlatning tartibga soluvchi funksiyalari sohaviy regulativ

tizimlar huquqiy-institutsional asoslari bilan birgalikda optimallashtirildi. Chakana savdo sohasida esa avval amal qilgan bir qator ma'muriy cheklovlarning bekor qilinishi bozor mexanizmlarining faollashuviga xizmat qildi.

Ushbu institutsional islohotlar xizmatlar bozorida innovatsion xizmat turlarining shakllanishi, ularning sifat parametrlarining yaxshilanishi, shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlari va iste'mol narxlarining sezilarli darajada pasayishiga olib kelgan kompleks iqtisodiy muhitni vujudga keltirdi.

Umumiy hisobda, qayd etilgan omillar majmuasining markazida fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarining xizmat ko'rsatish va ishlab chiqarish jarayonlariga yuqori intensivlik bilan ko'chirilishi turadi. Bu esa o'z navbatida inson kapitaliga hamda intellektual mulkni yaratish va tijoratlashtirishga yo'naltirilgan investitsion resurslarning oshishi bilan funksional tarzda chambarchas bog'liq bo'lib, xizmatlar sohasining raqobatbardoshligi va innovatsion salohiyatini belgilab beradi.

Aksariyat rivojlangan mamlakatlarda bo'lgani kabi, xizmat ko'rsatish sohasi **Germaniya** iqtisodiyotining asosiy tayanchiga aylandi. Uning mamlakat yalpi ichki mahsulotiga yillik hissasi qariyb 70 foizni tashkil etadi. Mehnatga layoqatli aholining 72 foizi xizmat ko'rsatish sohasida band [1]. So'nggi yillarda uning o'sishi asosan biznes bilan bog'liq xizmatlarga kuchli talab bilan bog'liq. Bundan tashqari, yangi texnologiyalarning rivojlanishi uchinchi sektorda butunlay yangi filiallarni tashkil etdi. Ayniqsa, bilimga asoslangan xizmatlar Germaniya iqtisodiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, chunki ular Germaniya yalpi qo'shilgan qiymatining 30 foizini tashkil qiladi. IT-xizmatlari, ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar, shuningdek, logistika va kommunikatsiya sohalari keyingi o'sish uchun yuqori salohiyatga ega. Bundan tashqari, Germaniyada yosh tarkibidagi demografik tendentsiya uy xo'jaligini qo'llab-quvvatlash va sog'liqni saqlash xizmatlariga kuchli talabni keltirib chiqaradi.

Germaniya xizmat ko'rsatish xodimlarining yuqori malakasi xalqaro bozorda keng tanilgan. O'tgan yillarda jami eksportning 14 foizi xizmatlar ko'rsatish hisobiga amalga oshirilgan bo'lsa-da, Germaniya dunyo bo'ylab xizmatlar eksport qiluvchi davlatlar orasida ikkinchi o'rinda, texnik xizmatlar, IT-xizmatlar, moliyaviy xizmatlar va atrof-muhitni muhofaza qilish xizmatlari kabi ko'nikmalarni talab qiluvchi xizmatlar bo'yicha birinchi o'rinda turadi[10].

Germaniya milliy iqtisodiyotida tadbirkorlik sektori, ayniqsa kichik va o'rta biznes subyektlarini institutsional qo'llab-quvvatlash masalalari strategik ahamiyatga ega yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi. Mamlakatda faoliyat yuritayotgan 3,5 milliondan ortiq kichik va o'rta tadbirkorlik tuzilmalari mavjud bo'lib, ularning barqaror rivojlanishiga ko'maklashish maqsadida 700 dan ziyod davlat grant va subsidiya dasturlari amaliyotga joriy etilgan.

Xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat yurituvchi kichik va o'rta xo'jalik yurituvchi subyektlarni moliyaviy rag'batlantirish choralaridan foydalanish huquqini ta'minlash uchun ularning quyidagi turdagi ijtimoiy-iqtisodiy xizmat yo'nalishlari doirasida amaliyot olib borishi zarur hisoblanadi:

- sog'liqni saqlash sohasida turli tibbiy va profilaktik xizmatlarni ko'rsatish;
- ta'lim tizimiga oid xizmatlar va o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni amalga oshirish;
- jismoniy tarbiya, sport va rekreatsion faoliyat sohasida xizmat ko'rsatish;
- axborot texnologiyalari, konsalting va ekspert-analitik maslaxat xizmatlarini taqdim etish;
- marketing strategiyalari, bozor tadqiqotlari va reklama xizmatlarini tashkil etish;
- kadrlar malakasini oshirish, qayta tayyorlash va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi faoliyatni amalga oshirish;
- axolining ehtiyojlariga yo'naltirilgan turli shakldagi ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish.

Shuni alohida qayd etish zarurki, mamlakatda demokratik boshqaruv tamoyillarining mustahkam o'rnatilgani hamda tashqi iqtisodiy munosabatlarda liberal yo'nalishga tayanilgani natijasida Germaniya jahon miqyosidagi ko'plab yirik korporatsiyalar uchun strategik investitsiya makoni sifatida shakllangan. Mazkur institutsional muhit yirik transmilliy kompaniyalarga o'z biznes faoliyatining asosiy infratuzilmasini aynan Germaniya hududida barpo etishni rag'batlantirib, keyinchalik mazkur platforma orqali Yevropa Ittifoqining boshqa mintaqaviy bozorlariga samarali kirib borish imkoniyatlarini kengaytirib kelmoqda.

Iqtisodiyotni o'sishning ichki drayverlariga yo'naltirilgan qayta strukturalash strategiyasida xizmat ko'rsatish sektori ustuvor va tuzilmaviy ahamiyatga ega bo'lgan tarmoq sifatida namoyon bo'ladi. **Malayziyada** ushbu sohaning jadal rivojlanishini shartlovchi bir qator asosli ijtimoiy-

iqtisodiy omillar mavjud. Jumladan, aholining daromadlar darajasining barqaror o'sishi va demografik tarkibda keksayish tendensiyasining kuchayishi xizmatlarga bo'lgan umumiy talabning tizimli ravishda kengayishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, iqtisodiyotning modernizatsiyasi va tarmoqlar bo'yicha diversifikatsiya jarayonlari chuqurlashgan sari tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining funksiyaviy segmentlarga ajralishi tobora yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Bundan tashqari, xizmat ko'rsatish bilan bog'liq ko'plab iqtisodiy jarayonlarning tabiati ularning asosan yuqori malakaga asoslangan bo'lib, katta kapital sarmoyasini talab etmasligi bilan xarakterlanadi. Shu bois, bunday xizmat turlari kapital resurslari nisbatan cheklangan, biroq malakali mehnat zaxirasi bosqichma-bosqich o'sib borayotgan davlatlar uchun iqtisodiy o'sishning optimal va strategik manbai sifatida namoyon bo'ladi.

Malayziyada xizmat ko'rsatish sohasi rivojlanishining uchta aniq, bir-biriga mos keladigan bosqichini aniqlash mumkin. Dastlab, xizmat ko'rsatish sohasi "noishlab chiqarish" tarmog'i sifatida qaraldi, uning o'sishi va rivojlanishi qishloq xo'jaligi va ishlab chiqarishning dinamikligiga bog'liq bo'lib, o'sishning asosiy omillari bo'lib qoldi. Binobarin, moliya va bank ishi, ulgurji va chakana savdo va boshqa tadbirkorlik xizmatlari kabi tijorat xizmatlarini rivojlantirishga unchalik ahamiyat berilmagan. Biroq, sog'liqni saqlash, ta'lim, infratuzilma kabi notijorat xizmatlarni rivojlantirish ustuvor vazifa bo'ldi. Hukumat ushbu tarmoqlarni rivojlantirishga katta sarmoya kiritib, ushbu xizmatlarning tez o'sishi va adolatli taqsimlanishini ta'minlovchi siyosat va institutlarga katta e'tibor qaratdi. Dastlabki bosqichda xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishning asosiy maqsadi qishloq xo'jaligi va ishlab chiqarishning o'sishi va rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, shuningdek, shaharda ham, qishloqda ham o'sib borayotgan aholining ta'lim, sog'liqni saqlash va davlat xizmatlari kabi asosiy ehtiyojlarini qondirishdan iborat edi.

Xizmat ko'rsatish sohasi rivojlanishining ikkinchi bosqichini 1980-yillarning o'rtalarida, ya'ni an'anaviy ravishda davlat tomonidan ko'rsatiladigan ko'plab xizmatlar xususiylashtirilganda kuzatilishi mumkin. Xususiylashtirish natijasida ularni ishlab chiqarish va ta'minlash ko'proq tijoratga yo'naltirildi. Bularga avtomobil, temir yo'l, havo va dengiz transporti, telekommunikatsiya, elektr energiyasi ishlab chiqarish va taqsimlash, suv ta'minoti va boshqa ko'plab sohalar kiradi. Davlat sektori zimmasiga tushadigan moliyaviy yukni kamaytirish, tez o'sib borayotgan talabni qondirish uchun yetarli ta'minotni ta'minlash, ko'rsatilayotgan xizmatlar samaradorligi va sifatini oshirish asosiy maqsad bo'ldi. Ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarida ham tub siyosat va institutsional o'zgarishlar amalga oshirildi.

Davlat asosiy ta'lim va sog'liqni saqlashni ishlab chiqarish va ta'minlashda sezilarli darajada ishtirok etayotgan bo'lsa-da, xususiy ishtirok etishni ta'minlash uchun ushbu tarmoqlar tartibga solindi va xususiylashtirildi. Ushbu o'zgarishlar xususiy maktablar, kollejlari va universitetlar, shuningdek, kasalxonalar va boshqa sog'liqni saqlash muassasalari sonining ko'payishiga olib keldi.

90-yillarda tijorat xizmatlarini rivojlantirishga katta e'tibor berildi. Sanoatning ikkinchi bosh rejasi (1996–2005 yillar) ishlab chiqarish sektori dinamikligini saqlab qolish uchun klaster asosida sanoatni rivojlantirish strategiyasini qabul qildi. Xizmat ko'rsatish sohasi klasterlash jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi, chunki u milliy raqobatdosh ustunlikni yaratadi. Ikkinchi sanoat bosh rejasida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish, ishlab chiqarish sohasini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha keng ko'lamli rag'batlantirish va dasturlar tavsiya etilgan. JST doirasida xizmatlar sohasini liberallashtirishdan keyin kuchayib borayotgan raqobatni qondirish uchun moliya va kapital bozorlarini qayta tashkil etish choralari ham ko'rildi. Xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishning uchinchi bosqichi yangi ming yillikda boshlangan va ko'plab ichki va tashqi muammolar bilan bog'liq edi. Iqtisodiyotni o'sishning ichki manbalari atrofida qayta tashkil etishga qaratilgan milliy rivojlanish strategiyasida xizmat ko'rsatish sohasi markaziy o'rinni egallaydi. Ishlab chiqarishdan farqli o'laroq, xizmat ko'rsatish sohasi an'anaviy tarzda ichki investitsiya tashabbuslari hisobiga rivojlangan. Uchinchi darajali sektorni o'sishning navbatdagi dvigateli sifatida rag'batlantirildi, shuningdek, xizmatlar sohasini liberallashtirish bilan bir vaqtga to'g'ri keladi, bu esa xizmatlar savdosini rivojlantirishga yanada faolroq yondashishni talab qiladi[11].

Malayziyaning moliyaviy va inson resurslari cheklanganligini, shuningdek, ichki bozorining hajmini hisobga olgan holda xizmatlar sohasini rivojlantirish muhimligi e'tirof etilgan bo'lsa-da, u allaqachon raqobatbardosh ustunliklarga ega bo'lgan bozor segmentlarining tor doirasiga e'tibor qaratishi kerak. Ta'lim va sog'liqni saqlash sohalari o'sish va eksport daromadlarining dvigateli sifatida kelgusida rivojlanishning istiqbollarini ko'rsatmoqda. Ushbu tarmoqlarning o'sish salohiyatidan foydalanish uchun Malayziya malakali kadrlar bilan yetarli darajada ta'minlash va xalqaro standartlarga muvofiq sifat nazorati tizimini joriy qilishi o'z oldiga maqsad qilib oldi.

Xulosa va takliflar. AQSh, Germaniya va Malayziya xizmatlar sektorining rivojlanish tajribasi zamonaviy iqtisodiyotda xizmat ko'rsatish sohasi nafaqat iqtisodiy o'sishning asosiy drayveri, balki tarkibiy modernizatsiya, innovatsion transformatsiya hamda global raqobatbardoshlikning hal qiluvchi omili ekanligini yaqqol namoyon etadi. AQSh tajribasi shuni ko'rsatadiki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng joriy etilishi, xizmatlarni raqamlashtirish hamda fan-ta'lim-innovatsiya uchligining uzviy integratsiyasi xizmatlar industriyasini yuqori qo'shilgan qiymat ishlab chiqaradigan, eksportga yo'naltirilgan va yuqori mahsuldorlikka ega milliy iqtisodiyotning strategik ustunligiga aylantirgan. Germaniya modelida esa xizmatlar sektorining rivojlanishi kichik va o'rta tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, sifat standartlarini qat'iy qo'llash va biznes muhitining institutsional barqarorligi bilan belgilanadi. Malayziya tajribasi esa rivojlanayotgan davlatlar uchun o'ziga xos "xizmatlarga asoslangan o'sish modeli"ning amaliy ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Worldometer statistics <https://www.worldometers.info/gdp/gdp-by-country/>
2. J. R. Cuadrado-Roura. Service industries and regional analysis. New directions and challenges. Investigaciones Regionales – Journal of Regional Research, 36 (2016) – pp. 107-127.
3. Herbert G. Grubel and Michael A. Walker (The Economics of the service sector in Canada, ISSN: 0835-4227, ISBN: 0-88975-128-5.
4. Дмитриева Е.А. Факторы и принципы развития регионального рынка услуг Магаданской области. Вестник нпг № 2 (22) апрель – июнь 2012.
5. O. M. Pardayev M.Q. Pardayev, K.J. Mirzayev "Xizmat sohasi iqtisodiyoti" O'quv qo'llanma. T.: "Iqtisod-moliya" nashriyoti, 2011, 384 b.
6. I.S.Ochilov M.Q. Pardayev "Xizmat ko'rsatish korxonalarida samaradorlikni oshirish yo'llari" Monografiya. - T.: "Iqtisod-moliya" nashriyoti, 2011, 10-18 b.
7. WTO, "Trade in Commercial Services," accessed September 26, 2024.
8. USDOC, BEA, "Real Value Added by Industry," September 26, 2024; USDOC, BEA, table 6.5D September 27, 2024.
9. Recent Trends in U.S. Services Trade. 2025 Annual Report Publication Number: 5643 Investigation Number: 332-605. p 34.
10. German Business Portal. <https://www.german-business-portal.info/en/eu-service-market/service-industry>
11. Services sector development in malaysia: education and health as alternate sources of growth. Vijayakumari Kanapathy at 120 Research Conference 20-21 February 2003.

UO'K 336.22:338.415(586.5)

AKSIZOSTI TOVARLARNI SOLIQQA TORTISHNING IQTISODIY AHAMIYATI

N.E.Ernazarov, PhD, dots., Samarqand iqtisodiyot va servis instituti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada aksizosti tovarlarni soliqqa tortishning iqtisodiy ahamiyati byudjet daromadlarini ta'minlashdagi ta'sirchanligi ekanligi tadqiq etilgan hamda aksiz solig'ining huquqiy mexanizmini takomillashtirish bo'yicha muhim takliflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: soliq tizimi, aksiz solig'i, soliq bazasi, byudjet, soliq to'lovchi, byudjet tushumlari, monitoring tizimi, huquqiy asos, yashirin aylanma, soliq amaliyoti.

Аннотация. В статье рассматривается экономическое значение налогообложения подакцизных товаров и его эффективность в обеспечении доходов бюджета, а также излагаются важные предложения по совершенствованию правового механизма акцизов.

Ключевые слова: налоговая система, акцизный налог, налоговая база, бюджет, налогоплательщик, доходы бюджета, система мониторинга, правовая база, скрытый оборот, налоговая практика.

Abstract. The article examines the economic significance of taxation of excisable goods and its effectiveness in providing budget revenues, and also presents important proposals for improving the legal mechanism of excise taxes.

Keywords: tax system, excise tax, tax base, budget, taxpayer, budget revenues, monitoring system, legal framework, hidden turnover, tax practice.

Kirish. Aksiz solig'i asrlar davomida mamlakatlar soliq tizimida juda muhim rol o'ynadi, birinchi navbatda, davlat byudjetini to'ldirishning asosiy manbai hisoblanadi. Xususan mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojlanishining turli tarixiy bosqichlarida aksiz solig'i iqtisodiy voqelikka moslashgan holda turli shakllarda qo'llanilgan. Bugungi kunda amaldagi aksiz solig'i mamlakatimiz soliq tizimida 1992 yilda bozor munosabatlariga o'tgan mamlakat iqtisodiyotining o'zgarishi munosabati bilan paydo bo'ldi, bu esa butun soliq tizimini isloh qilishni talab qildi.

Hozirgi bosqichda mamlakatimizda aksiz solig'i tizimini baholashda bir qator muhim fikrlarni ta'kidlash mumkin. Soliqlar va yig'img'lar to'g'risidagi qonun hujjatlari so'nggi yillarda aksizlar nuqtai nazaridan sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Hozirgi vaqtda aksiz to'lanadigan tovarlarning assortimenti aniq belgilangan bo'lib, u ko'pgina iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda aksiz solig'i to'lanadigan tovarlar guruhlariga to'g'ri keladi.

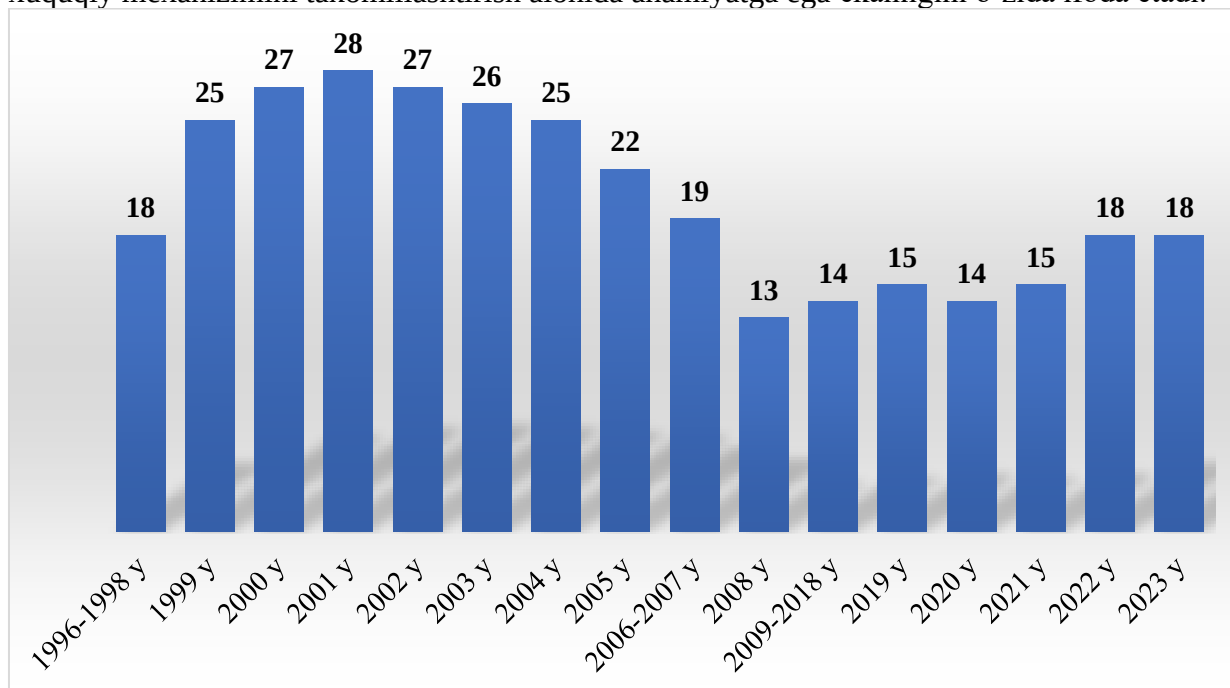
Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda aksizosti tovarlar soliqqa tortish iqtisodiy mohiyati va huquqiy asoslari xorijiy hamda mahalliy iqtisodchi olimlarning qarashlarida quyidagicha yoritilgan.

O.R.Tegetayeva fikricha, “aksiz solig'i bilvosita soliq tarkibiga kirsada, hozirda uning asosiy ahamiyati aholi ijtimoiy iste'molining holati va istiqbolini baholash mezon ekanligidadir” [3].

L.V.Borovko fikricha, “hozirgi zamon soliq siyosatining istiqbolli yo'nalishi va konseptual aksiz solig'iga tortish amaliyotining ijtimoiy yo'naltirilgan modelini shakllantirish va uning samarali rivojlanishini ta'minlashdir”[4].

Bizning fikrimizcha, aksiz solig'i xuquqiy mexanizmi takomillashtirish soliq tizimida aksizosti tovarlarni har bir tovar pozitsiyasi bo'yicha soliqni hisoblash amaliyotini tashkil etishdagi xuquqiy munosabatlardir. Shu bois, aksiz solig'ini xuquqiy mexanizmini takomillashtirish maqsadida aksiz solig'ini xuquqiy mexanizmini o'rganish muhim hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani tayyorlashda adabiyotlarni tizimli tahlili aksiz solig'i xuquqiy mexanizmini takomillashtirish alohida ahamiyatga ega ekanligini o'zida ifoda etadi.

1-rasm. Aksizosti tovarlari sonining yillar davomida o'zgarish dinamikasi

Tahlil va natijalar. Mamlakatimizda aksiz solig'i tizimini rivojlantirish jarayonida davlat uchun foydaliroq bo'lgan maxsus aksiz stavkalaridan foydalanishga o'tish amalga oshirildi. Xususan, 2025 yil uchun 18 ta tovar pozitsiyasiga nisbatan soliq stavkasi joriy etilgan[1].

Mamlakatimizda aksiz solig'i amaliyotining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish, o'z navbatda, aksizosti tovarlar sonining yillar davomida o'zgarish an'anasini tahlil qilishni talab qiladi (1-rasm).

Aksiz to'lanadigan tovarlar ro'yxatini shakllantirish, shuningdek, byudjet daromadlari bilan bevosita bog'liq bo'lmagan muammolarni hal qilishga qaratilganligidan kelib chiqqan holda, aksiz solig'ining mavjudligi va qo'llanilishi zarurati, ulardan davlat byudjetini shakllantirishda fiskal vosita sifatida foydalanishdan tashqari, alohida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solish zarurati bilan bog'liq. Bundan tashqari, hozirgi bosqichda aksiz solig'ining tartibga soluvchi roli birinchi o'ringa chiqadi. U bir necha yo'nalishda amalga oshirilishi mumkin, ular orasida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- muayyan tovarlar yoki tovarlar guruhlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilish hajmini tartibga solish;

- yuqori sifatli va kamroq xavfli tovarlar ulushini ko'paytirish yo'nalishi bo'yicha alohida mahsulot guruhlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilish strukturasi takomillashtirish;

- milliy iqtisodiyotning alohida tarmoqlarining rentabellik darajasiga ta'siri.

Davlat byudjeti daromadlarini ta'minlashda aksiz solig'i mexanizmini takomillashtirishda byudjetning solikli tushumlarida aksizosti tovarlardan tushumlarning miqdoriga bevosita bog'liqdir. Ushbu solikli daromadlarning amaldagi miqdorini tahlil etish orqali tushumlarning miqdorini pasayishi yoki ko'payishiga ta'sir etuvchi omillarning ta'sirchanligi ma'lum darajada davlat byudjetining daromadlar ko'rsatkichiga bog'liqdir. 2022 yilda aksiz solig'i bo'yicha tushumlar 13,5 trln so'mni tashkil etgan. 2021-2023 yillarda aksiz solig'i tushumlarining aksizosti tovarlar kesimidagi holati 1-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, tahlil etilayotgan amaldagi holatda byudjet daromadlariga aksiz solig'idan 2022 yil 15 038,3 mlrd.so'm tushib 2021 yilga nisbatan 1951,8 mlrd.so'm ortig'i bilan bajarilgan. 2023 yilda 17 884,0 mlrd.so'mlik soliq tushumi tushishi prognoz qilingan. Aksizosti tovarlar tarkibida 2021 yilga nisbatan 2022 yil holatida Tamaki mahsulotlaridan +68,6 mlrd.so'mlik, alkogol mahsulotlaridan +106,8 mlrd.so'mlik, neft mahsulotlari va boshqa aksiz to'lanadigan tovarlar va xizmatlaridan +19,5 mlrd.so'mlik, yakuniy iste'molchilarga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz realizatsiyasidan +532,8 mlrd.so'mlik soliq tushimi tushgan. Shuningdek, 2022 yilda suyultirilgan gaz ishlab chiqaruvchilardan olinadigan aksiz solig'i bekor qilindi. Buning natijasida tadbirkorlik sub'ektlari ixtiyorida 51,6 mlrd so'm qoldirilgan(1-jadvalga qaralsin).

1-jadval

Aksizosti tovarlar realizatsiyasidan davlat byudjetiga tushumlar tahlili[2]

T/r	Aksizosti tovarlar	2021 y	2022 y	2023 y	2024 y
	Aksiz solig'idan tushum jami	13 086,5	15 038,3	17 884,0	22 769,0
1	Tamaki mahsulotlaridan	1929,8	1998,4	2 439,0	2 571,0
2	Alkogol mahsulotlaridan	1689,4	1 796,2	1 959,0	2 843,0
3	Neft mahsulotlari va boshqa aksiz to'lanadigan tovarlar va xizmatlaridan	505,5	576,6	525,0	853,0
4	Tabiiy gazdan	4 273,5	4 221,9	6 965,0	8 715,0
5	Mobil aloqa xizmatidan	1 084,3	868,0	1 003,0	1 145,0
6	Yakuniy iste'molchilarga benzin, dizel yoqilg'isi va gaz realizatsiyasidan	2 855,1	3 387,9	3 896,0	5 290,0
7	Polietilen granulalardan	372,1	251,4	325,0	250,0

Polietilen granulariga aksiz solig'i stavkasini 20%dan 10%gacha pasaytirilishi natijasida hisoblangan soliq to'lovlari soliq to'lovchilar ixtiyorida qoldirilgan. Mamlakatimizning soliq tushumlari tarkibida bilvosita soliqlar shu jumladan aksiz solig'i yuqori salmoqqa ega. Ushbu soliq summasining o'zgarishiga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatadi.

Aniq aksiz stavkalaridan foydalanish aksiz to'lanadigan tovarlarni sotish narxlarini pastroq ko'rsatish orqali soliq to'lashdan bo'yin tovlash imkoniyatini bartaraf etadi, bu esa soliq to'lovchilarga qonuniy asoslarda aksiz solig'ini to'lashdan bo'yin tovlash imkonini bermaydi.

Bundan tashqari, aniq stavkalardan foydalanish aktsiz to'lanadigan tovarlarga soliq solishning soddalashtirilgan tartibi, yuqori sifatli tovarlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish va ularni loyihalash va qadoqlashda zamonaviy dizayn yaratish bilan tavsiflanadi.

Aktsiz to'g'risidagi qonun hujjatlari uni takomillashtirish maqsadida tartibga solinishda davom etishiga qaramay, bu erda inqilobiy o'zgarishlar istalmagan. Aktsiz solig'i tizimi, shuningdek, butun mamlakat soliq tizimi so'nggi yillarda barqarorlashdi, bu mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatni yaxshilash uchun muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa va takliflar. Aktsiz solig'i mamlakatimizda davlat byudjeti daromadlarini ta'minlashda muhim **fiskal instrument** hisoblanadi. 2021–2024 yillarda aksiz tushumlari 13,0 trln. so'mdan 22,7 trln. so'mgacha o'sgani buning yaqqol isbotidir. Tamaki va alkogol mahsulotlaridan olinadigan aksiz tushumlari barqaror o'sish dinamikasiga ega bo'lib, bu sohada ichki bozor salohiyati yuqoriligini ko'rsatmoqda.

Tabiiy gaz hamda yoqilg'i mahsulotlaridan tushumlar sezilarli darajada oshgan, bu esa ichki iste'mol hajmining o'sishi va narx siyosatidagi o'zgarishlar bilan izohlanadi.

Polipropilen granulari va ba'zi sohalarida aksiz stavkalari pasaytirilishi ishlab chiqaruvchilar qo'lida qo'shimcha moliyaviy resurs qolishini ta'minlab, investitsiya va modernizatsiya jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Aniq stavkalarining joriy qilinishi soliqdan bo'yin tovlash holatlarini keskin kamaytirdi va hisob-kitoblarni soddalashtirdi. Soliq tizimida tizimli islohatlarni amalga oshirish uchun quyidagi ilmiy takliflarni amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir:

-soliq stavkalarini diversifikatsiya qilish – xavfli va salomatlikka zararli tovarlar (tamaqi, alkogol) uchun yuqori stavkalarni saqlab qolgan holda, ishlab chiqarishda foydalaniladigan xomashyo mahsulotlari uchun imtiyozli stavkalarni joriy etish zarur;

-ekologik yo'naltirilgan aksiz siyosati – atrof-muhitga salbiy ta'sir etuvchi tovarlar uchun yuqori stavkalar qo'yish, "yashil iqtisodiyot"ga xizmat qiluvchi mahsulotlar uchun esa imtiyoz berish lozim;

-aniq stavkalar amaliyotini kengaytirish – aksiz to'lanadigan barcha asosiy tovarlar bo'yicha yagona metodologiya asosida aniq stavkalarni belgilash zarur;

-tushumlarni barqaror oshirish uchun soliq ma'muriyatchiligini raqamlashtirish, real vaqtda hisob-kitob tizimini joriy etish, nazorat-kassa mashinalari va elektron hisob-fakturalar bilan integratsiyani kuchaytirish zarur;

-ijtimoiy yo'naltirilgan yondashuv – aksiz solig'idan tushgan mablag'larning ma'lum qismi sog'liqni saqlash va profilaktika dasturlariga yo'naltirilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining 2024 yil 24 dekabrda O'RQ-1014-sonli «Soliq va byudjet siyosatining 2025 yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari qabul qilinganligi munosabati bilan o'zbekiston respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish to'g'risida»gi Qonuni

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 30 dekabrda O'RQ-742-sonli, 2020 yil 30 dekabrda O'RQ-657-sonli, 2022 yil 30 dekabrda O'RQ-812-sonli Qonunlari asosida tayyorlandi

3. Тегетаева О.Р. К проблемам реформы аксизного налогообложения// Налоговый менеджмент. – 2016. – № 6.-с.23-27.

4. Боровко Л.В. Формирование социально-ориентированной модели аксизного налогообложения и эффективность её развития// Проблемы экономики и юридической практики, 2012, №6, с. 71-75.

UO'K: 338.46.342.24

MINTAQADA INNOVATSION FAOLIYAT ORQALI XIZMAT KO'RSATISHNI TAKOMILLSHTIRISH

Sh.Sh.Fayziyeva, i.f.n., professor, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion faoliyatni keng tatbiq etish, tadbirkorlik subektlarini zamonaviy infratuzilma va moliyaviy resurslar bilan ta'minlash hamda istiqbolda xizmatlar sohasini takomillashtirish yo'nalishlari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: xizmatlar sohasi, xizmat ko'rsatish, savdo, turizm, logistika, agroxiizmatlar, moliyaviy xizmatlar, investitsion loyihalar, ehtiyojlar, talab, raqobatbardoshlik, innovatsiyalar, intellektual va innovatsion faollik, imtiyoz, soliq stavkalari.

Аннотация. В статье рассматриваются механизмы широкого внедрения инновационной деятельности, обеспечения субъектов предпринимательства современной инфраструктурой и финансовыми ресурсами, обосновываются направления совершенствования сферы услуг на перспективу.

Ключевые слова: сфера услуг, оказание услуг, торговля, туризм, логистика, агроуслуги, финансовые услуги, инвестиционные проекты, потребности, спрос, конкурентоспособность, инновации, интеллектуальная и инновационная деятельность, льготы, налоговые ставки.

Abstract. The article examines the mechanisms for the widespread implementation of innovative activities, providing business entities with modern infrastructure and financial resources, and substantiates the directions for improving the service sector for the future.

Key words: service sector, provision of services, trade, tourism, logistics, agricultural services, financial services, investment projects, needs, demand, competitiveness, innovation, intellectual and innovative activity, benefits, tax rates.

Dunyo aholi sonining barqaror o'sishi va ehtiyojlarning xilma-xillashuvi har bir mamlakat va uning hududlarida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishga individual yondashuvlar ishlab chiqilishini taqozo qilmoqda. Bugungi kunda innovatsion faoliyatni keng tatbiq etish, tadbirkorlik subyektlarini zamonaviy infratuzilma va moliyaviy resurslar bilan ta'minlash, hamda davlat tomonidan tizimli qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masalaga aylangan. Xizmatlar sohasiga bo'lgan talabning ortib borishi, ilg'or texnologiyalar va zamonaviy yondashuvlarni keng joriy qilish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. Budget mablag'lari hisobidan amalga oshirilayotgan infratuzilma loyihalari doirasida zamonaviy tashqi yoritish, sug'orish va drenaj tizimlarini yangilash, piyodalar va velosiped yo'laklarini barpo etish, aholi gavjum ko'chalarni savdo va xizmat ko'rsatish maskanlari, madaniy hordiq va dam olish hududlariga aylantirish sohaning barqaror taraqqiyotiga zamin yaratmoqda.

Mintaqada aholisi 300 ming nafardan kam bo'lgan tumanlarda sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlari yuqori sur'atlarda rivojlanmoqda. Bu hududlarda savdo, mehmonxona, umumiy ovqatlanish, logistika, texnik xizmat ko'rsatish va ko'ngilochar maskanlarni tashkil etish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Tog'li va tog'oldi hududlarda, shuningdek, rekreatsion turizm salohiyati yuqori bo'lgan tumanlarda avtomobil yo'llari, elektr energiyasi va ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash, zamonaviy turizm xizmatlarini joriy etish, investitsion loyihalar orqali yangi infratuzilmalarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bundan tashqari, chegara hududlari hamda xalqaro transport yo'llari o'tgan tumanlarda savdo, turizm, logistika va yo'l bo'yi xizmatlarini ixtisoslashtirish, qishloq xo'jaligi rivojlangan hududlarda esa agroxiizmatlarni kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy global bozor sharoitida kuchli raqobat muhitida innovatsion faoliyatning yuqori darajada rivojlanishi iqtisodiy o'sish sur'atlariga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Hozirgi paytda ilg'or rivojlangan mamlakatlarda innovatsion texnologiyalar, zamonaviy mahsulotlar va texnik qurilmalar yalpi ichki mahsulot (YAIM) tarkibida 60 foizdan ortiq ulushni egallamoqda.

O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy jihatdan tezkor rivojlantirish, qisqa fursatlarda ilg'or davlatlar qatoriga olib chiqish uchun, innovatsiyaning tub mohiyatini yoritib bergan Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev Oliy Majlisga qilgan murojaatida: «... agar biz O'zbekistonni taraqqiy etgan mamlakatlar safidan ko'rishni istasak, bunga faqat chuqur islohotlar, ilm-ma'rifat va innovatsiya orqali erishishimiz mumkin», deya alohida ta'kidlab o'tganlar.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, dunyoning hech bir mamlakatida milliy innovatsion tizim xususiy sektor tomonidan mustaqil ravishda shakllantirilmagan. Barcha mamlakatlarda milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish maqsadida joriy qilinadigan milliy innovatsion tizim o'z elementlarining o'zaro munosabatlarini muvofiqlashtirib turish asosida ushbu tizimni shakllantirishda davlat yetakchi rolni o'ynaydi hamda faoliyat ko'rsatadi. Milliy, tarmoq va mintaqaviy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi, shuningdek, resurslarning shu yo'nalishlarda to'planishini ta'minlab beradi. Hozirgi vaqtda, innovatsiyalarni boshqarish milliy iqtisodiyotni tashkiliy iqtisodiy boshqarish mexanizmining kam rivojlangan qismlaridan biri sifatida bo'lib qolmoqda. Rivojlanishning hozirgi sharoitida innovatsiyalar iqtisodiyotni intensiv

rivojlantirishga imkon beradi, fan va texnikaning so'nggi yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilishning jadallashtirilishini ta'minlaydi, iste'molchilarning turli xildagi yuqori sifatli va raqobatbardosh mahsulot va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini yanada to'laroq qondirishga imkon yaratib beradi. Milliy innovatsion tizimni shakllantirish va barqaror rivojlantirish mexanizmlarini yaratish omillari sifatida O'zbekistonda qabul qilingan qator farmon va qarorlarni sanab o'tish mumkin. Milliy fan va innovatsiyalar sohasini rivojlantirish borasidagi dastlabki direktiv hujjatlar qatoriga 1992 yil 8 iyuldagi «Fan va innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni va ushbu farmonni ijro etishga yo'naltirilgan 1992 yil 21 iyuldagi «Fan va innovatsion faoliyatni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning chora-tadbirlari to'g'risida»gi Vazirlar Mahkamasining qarori kiradi.

Mamlakatda milliy innovatsion tizimni shakllantirish yo'lida mustahkam huquqiy-me'yoriy baza yaratilgan bo'lib, so'nggi yillarda bu yo'nalishda qator muhim Prezident farmonlari va hukumat qarorlari qabul qilindi. 2018 yildan boshlab Innovatsion rivojlanish vazirligi va Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi tashabbusi bilan har yili xalqaro innovatsion yarmarkalar va investitsion forumlar tashkil etilmoqda. Ushbu tadbirlarda xorijiy texnoparklar, innovatsion markazlar, venchur fondlar, biznes-inkubatorlar va boshqa yetakchi xalqaro tuzilmalar faol ishtirok etmoqda. Natijada, xalqaro hamkorlik kengaymoqda, ilg'or texnologiyalarni transfer qilish va ularni iqtisodiyotga tatbiq etish jarayonlari jadallashmoqda. Sohani rivojlantirish maqsadida 2020-yil 24-iyulda "Innovatsion faoliyat to'g'risida"gi Qonun qabul qilinib, rasmiy ravishda kuchga kirdi. Ushbu qonun O'zbekiston Respublikasida innovatsion siyosatni shakllantirish va uni samarali amalga oshirish uchun muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Ko'plab mamlakatlarda xizmat ko'rsatishni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish, ularning faoliyatini muvofiqlashtirish yetarli resurs imkoniyatlariga va boshqaruv vakolatiga ega bo'lgan maxsus davlat organlari zimmasiga yuklatilgan. Xususan, bu borada faoliyat ko'rsatayotgan maxsus hukumat organlari qatoriga AQShda Milliy ilmiy fond, Buyuk Britaniyada Kichik biznesga xizmat ko'rsatish milliy Agentligi, Germaniyada Kichik va o'rta biznes bosh Direktorati, Yaponiyada Kichik va o'rta tadbirkorlik Agentligi, Vengriyada Tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha milliy kengash, Polshada Kichik va o'rta tadbirkorlik departamenti, Koreyada kichik va o'rta biznes ma'muriyatini kiritish mumkin.

1-jadval

Qashqadaryo viloyati hududlar kesimida aholi jon boshiga xizmatlar hajmi, ming so'mda (2024- yil yanvar-iyul oylarida)

Hududlar nomi	Hajmi, ming so'mda	O'sish sur'ati, % da
Yakkabog' tumani	2319,1	105,6
Shahrisabz tumani	3100,3	107,5
Chiroqchi tumani	1736,1	106,7
Ko'kdala tumani	1066,1	103,5
Kasbi tumani	2569,7	105,6
Nishon tumani	2770,3	106,3
Muborak tumani	8613,0	107,9
Mirishkor tumani	4272,7	107,8
Kitob tumani	2853,6	106,9
Koson tumani	2637,9	106,7
Qarshi tumani	2793,9	109,9
Qamashi tumani	2290,0	107,5
Dehqonobod tumani	2340,4	107,6
G'uzor tumani	2316,4	106,3
Shahrisabz shahar	4160,7	109,9
Qarshi shahar	12 130,6	116,3

Demak, iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi soliq mexanizmlari yetarlicha joriy etilgan bo'lib, ular bevosita iqtisodiy o'sish sur'atlariga samarali ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston sharoitida buni o'rganadigan bo'lsak, fikrimizcha, innovatsion faoliyatni rag'batlantirishga qaratilgan soliq mexanizmlari yetarlicha ishlab chiqilmagan va ular doimiy tusga ega emas, bugungi kunda fuqarolarga va xo'jalik subyektlariga berilayotgan soliq imtiyozlari ularning intellektual va innovatsion faolligini rag'batlantirayotgani yo'q. Quyidagi jadval orqali

Qashqadaryo viloyati hududlar kesimida aholi jon boshiga to'g'ri keladigan xizmatlar hajmi to'g'risidagi ma'lumotlar bilan tanishib chiqamiz.

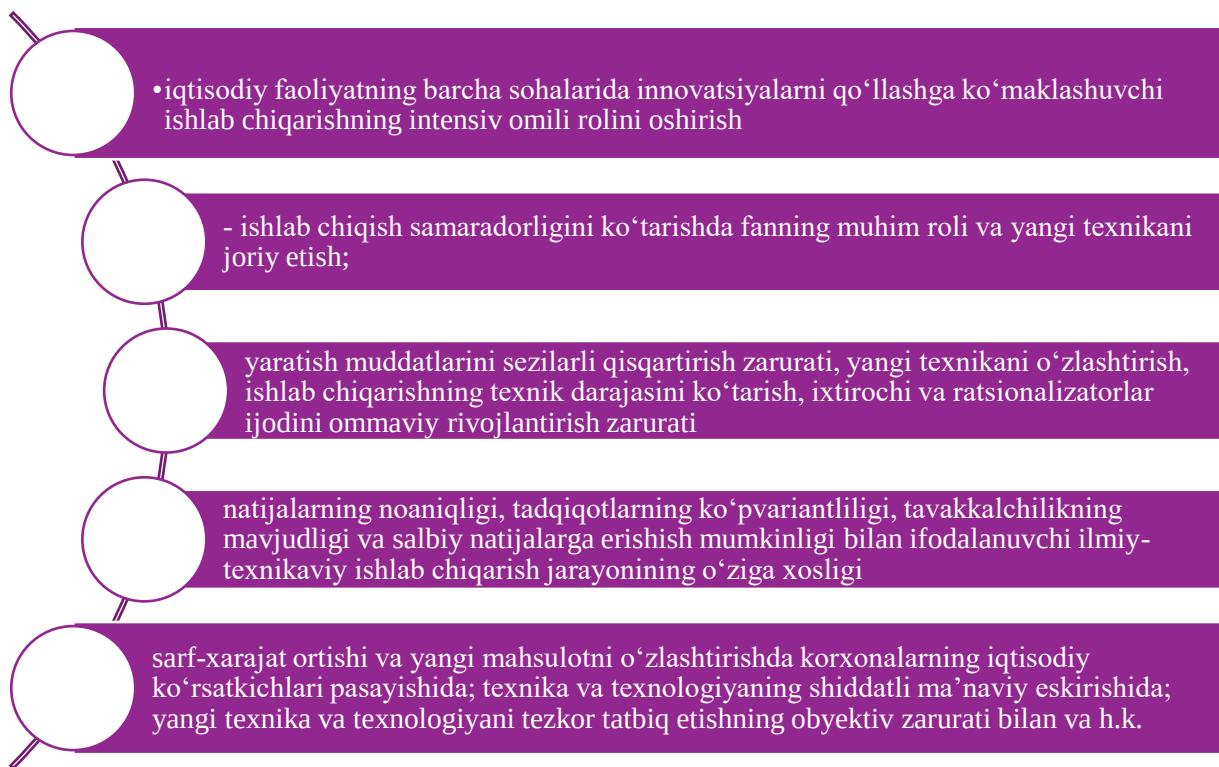
Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, viloyatda hududlar kesimida aholi jon boshiga xizmatlar hajmi deyarli barchasida o'sgan, lekin yuqori o'sish ko'rsatkichi Qarshi va Shahrisabz shaharlari hamda Qarshi tumaniga to'g'ri kelgan. Xizmatlar ko'rsatishni oshishiga innovatsion faoliyatning rivojlanishi ham ta'sir ko'rsatadi.

Jahonda amalga oshirilayotgan xalqaro tajriba va respublikamizning iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan kelib chiqib, milliy soliq qonunchiligida innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi quyidagi soliq mexanizmlarini joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- muayyan tarmoq yoki soha korxona va tashkilotlarini butunlay soliq to'lashdan ozod qilish amaliyotidan voz kechish, buning evaziga aynan ularning innovatsion faoliyatini rag'batlantiruvchi soliq mexanizmlarini joriy etish;

- ishlab chikarishni modernizatsiya qiluvchi, mahalliyashtirish dasturi doirasida mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarga va erkin "iqtisodiy zona" ishtirokchilariga berilgan soliq imtiyozlari natijasida iqtisod qilingan mablag'larning kamida 50 foizini majburiy ravishda ITTKIni moliyalashtirishga yo'naltirish shartini joriy etish;

- sanoat sohasidagi ishlab chiqaruvchi korxonalarga innovatsion faoliyatga yo'naltirilgan xarajatlar ulushiga qarab, foyda va mol-mulk soliqlari, yagona soliq to'lovi bo'yicha pasaytirilgan, ya'ni imtiyozli soliq stavkalarini qo'llash.

1-rasm. Innovatsion faoliyatning rivojlanish zarurati

Transport xizmatlari hajmi esa transportning turli ko'rinishlari bo'yicha amalga oshiriladigan tashish jarayonlari, yuklarni ortish-tushirish, ekspeditorlik va boshqa shu kabi yordamchi faoliyat turlari orqali hosil bo'ladigan umumiy daromad miqdori asosida hisoblab chiqiladi. Ayniqsa, avtomobil transporti xizmatlari temiryo'l tashishlaridan mustasno holda, yo'lovchi va yuk tashish, ko'chirish xizmatlari, hamda boshqa quruqlikdagi transport xizmatlarini o'z ichiga oladi.

Savdo xizmatlari, jumladan, elektron savdo xizmatlarining hajmi, odatda amaldagi narxlardagi yalpi daromad asosida aniqlanadi. Bunda asosiy ko'rsatkich sifatida tovarlarning xarid narxi bilan sotish narxi o'rtasidagi farq hisoblanadi. Agar tovarlar uchinchi tomon manfaatlariga ko'ra - ya'ni komissiya, agentlik yoki oldi-sotdi shartnomalari asosida sotilsa, bu holda xizmat qiymati vositachilik mukofoti (komissiya haqi) miqdorida aks ettiriladi.

Aloqa va axborotlashtirish xizmatlari hajmi esa amaldagi narxlarda, soha korxonalarining ko'rsatgan xizmatlaridan olingan umumiy daromad yig'indisi sifatida aniqlanadi.

Ta'lim sektori kunduzgi, kechki, sirtqi, shuningdek, Internet va pochta orqali taqdim etiladigan davlat va xususiy ta'lim xizmatlarining barcha turlarini o'z ichiga oladi. Bunga maktab ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim, kattalar uchun malaka oshirish va qayta tayyorlash kurslari, shuningdek, yordamchi ta'lim faoliyati va boshqa shu kabi xizmatlar kiradi. Ta'lim xizmatlari hajmini hisoblashda, masofaviy ta'lim shakllari ham inobatga olinadi va bozor xizmatlarining (kontrakt asosidagi) qiymati aks ettiriladi.

Xizmat ko'rsatish sohasida innovatsion-investitsiya dasturlarini ishlab chiqishda istiqbolli ilmiy-texnik yutuqlarning keng miqyosda joriy etilishini ta'minlashga zamonaviy va o'zaro bog'liq loyihalarni yaratish, innovatsion jarayonlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi, chuqur tuzilmaviy o'zgarishlarni nazarda tutuvchi ijtimoiy-iqtisodiy yo'nalishlar. Xalqaro tajriba tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda O'zbekiston qisqa muddatlarda ham ichki, ham xalqaro bozorlarda raqobatbardosh mahsulot va xizmatlarni yaratish imkonini beruvchi yuqori ilmiy-texnik salohiyatga ega istiqbolli sohalarini rivojlantirish bosqichiga kirib keldi. Natijada, milliy innovatsion tizimning taraqqiyoti hamda uning jahon innovatsion makoniga integratsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Bu esa mamlakat iqtisodiyotining innovatsion rivojlanish modeliga bosqichma-bosqich o'tishini ta'minlash, xizmat ko'rsatish jarayonlarini tubdan takomillashtirish va innovatsion yechimlardan samarali foydalanish uchun muhim poydevor yaratadi.

Xulosa sifatida ta'kidlash joizki, rivojlangan mamlakatlar tajribasida innovatsion faoliyatni rag'batlantirishga qaratilgan soliq mexanizmlari keng joriy qilingan va ular iqtisodiy o'sish sur'atlariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekiston sharoitida esa, ushbu yo'nalishda amaldagi soliq mexanizmlarini takomillashtirish va ularni innovatsion faoliyatni rag'batlantirishga yo'naltirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Ayni vaqtda, fuqarolar hamda xo'jalik subyektlariga berilayotgan soliq imtiyozlari ularning intellektual va innovatsion faolligini oshirishga xizmat qilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining «Innovatsion faoliyat to'g'risida»gi Qonuni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.07.2020 y., 03/20/630/1101-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Innovatsion loyihalarni va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» gi 2008 yil 15 iyuldagi qarori. / Xalq so'zi 37-son.
3. Мелешко Ю.В. «Трансформация определения понятия «услуг» в контексте концепции постиндустриального общества»// Россия: Интернет-журнал “Экономическая наука сегодня” №4.
4. Бурменко Т.Д. Сфера услуг: экономика: учебное пособие / Бурменко Т.Д., Даниленко Н.Н., Туренко Т.А.; под ред. Бурменко Т.Д. - М.: КНОРУС, 328 с. стр. 64-65.
5. Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasining 2023-2024 yillar ma'lumotlari.

UO'K 368. 1:336. 225(586. 5)

SUG'URTA KOMPANIYALARI FAOLIYATIDA DA'VOLAR TIZIMINING AMALIY TAHLILI

A.M.Iskandarov, PhD, dots., Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada sug'urta kompaniyalari faoliyatida da'volar tizimining amaliy jihatlari tahlil qilingan. Da'volarni ko'rib chiqish jarayonida yuzaga keladigan muammolar, ularni boshqarish usullari hamda mavjud normativ-huquqiy asoslar yoritib berilgan. Shuningdek, yetakchi kompaniyalar faoliyati misolida sug'urta da'volari statistik ko'rsatkichlari tahlil qilinib, amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sug'urta, sug'urta kompaniyasi, sug'urta da'vosi, da'volarni boshqarish, amaliy tahlil, sug'urta bozori, risk.

Аннотация. В данной статье рассмотрены практические аспекты системы урегулирования страховых требований в деятельности страховых компаний. Проанализированы основные проблемы, возникающие в процессе рассмотрения требований, методы их управления и действующая нормативно-правовая база. На примере ведущих

компаний приведены статистические показатели страховых требований и разработаны практические рекомендации.

Ключевые слова: страхование, страховая компания, страховое требование, управление требованиями, практический анализ, страховой рынок, риск.

Abstract. This article analyzes the practical aspects of the claims management system in the activities of insurance companies. It examines the main challenges in the claims settlement process, methods of management, and the existing legal framework. Based on the case of leading companies, statistical indicators of insurance claims are studied, and practical recommendations are proposed.

Keywords: insurance, insurance company, insurance claim, claims management, practical analysis, insurance market, risk.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida sug'urta tizimi milliy iqtisodiyotning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda, ijtimoiy himoya tizimini qo'llab-quvvatlashda va xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatini xavf-xatarlardan himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Sug'urta faoliyatida da'volar tizimi esa ushbu sohaning samaradorligini belgilab beradigan asosiy ko'rsatkichlardan biridir.

Sug'urta da'volarini to'g'ri boshqarish, ularni tezkor va shaffof hal etish sug'urtalanuvchilarning ishonchini oshiradi, kompaniyaning moliyaviy barqarorligini mustahkamlaydi va butun sug'urta bozorining raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, da'volar tizimida yuzaga keladigan turli muammolar – hujjatlarni yig'ishdagi qiyinchiliklar, baholash va to'lov jarayonidagi kechikishlar, huquqiy asoslarning yetarli darajada mukammal emasligi – sug'urta kompaniyalari faoliyatida samaradorlikni pasaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'lmoqda.

So'nggi yillarda O'zbekistonda sug'urta bozori jadal rivojlanib, yangi sug'urta mahsulotlari, elektron xizmatlar va raqamlashtirilgan tizimlar joriy etilmoqda.

Biroq, sug'urta da'volarini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Xususan, ilg'or xorijiy tajribani o'rganish, huquqiy-me'yoriy bazani kuchaytirish, zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash orqali da'volar tizimining samaradorligini oshirish bugungi kun talabi hisoblanadi.

Shundan kelib chiqib, ushbu tadqiqotda sug'urta kompaniyalari faoliyatida da'volar tizimining amaliy jihatlari, mavjud muammolar va ularni hal qilish bo'yicha takliflar tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda sug'urta kompaniyalari faoliyatida da'volar tizimining amaliy tahlilini o'tkazish uchun ilmiy asoslangan metodologik yondashuvlar qo'llanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. O'zbekiston sug'urta bozorida da'volarni boshqarish tizimi so'nggi yillarda jadal rivojlanmoqda. Bu borada bir qator mahalliy olimlar va tadqiqotchilar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan. **O'zbek olimlari (X. Abdullayev, N. Raxmatov, Sh. Usmonov, A. Raximov va boshqalar)** o'z ishlarida sug'urta kompaniyalari faoliyatida da'volarni boshqarishning moliyaviy barqarorlikka ta'sirini alohida ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, da'volar tizimini samarali boshqarish kompaniyaning rentabelligi va mijozlar ishonchini ta'minlaydi. **“Sug'urta faoliyatining nazariy va amaliy asoslari”** (Toshkent, 2020) nomli darslikda da'volarni tartibga solish mexanizmlari, xususan, avtomobil sug'urtasi, majburiy tibbiy sug'urta va mol-mulk sug'urtasida da'volarni qoplash tartibi keng yoritilgan. Mahalliy adabiyotlarda asosiy e'tibor da'volarni ko'rib chiqish jarayonidagi huquqiy me'yorlar, byurokratik jarayonlarni qisqartirish va elektron tizimlarni joriy etishning amaliy samaralariga qaratilgan.

Xorijiy ilmiy tadqiqotlarda sug'urta kompaniyalari faoliyatida da'volar tizimi boshqaruvi risk-menejmentning muhim bo'g'ini sifatida ko'riladi. **D. Cummins va M. Weiss** (2009) o'z tadqiqotlarida sug'urta kompaniyalari faoliyatida da'volarni boshqarish kompaniya barqarorligini ta'minlash bilan birga, moliyaviy bozorlar ishonchligini ham mustahkamlashini ta'kidlaydilar. **R. Dorfman** (2017) asarlarida sug'urta da'volarini tezkor va shaffof ko'rib chiqish mijozlarning qoniqishini oshirishini va sug'urta bozorining raqobatbardoshligini ta'minlashini ko'rsatadi.

Tahlillar va natijalar. Sug'urta kompaniyalari faoliyatida da'volar tizimining samaradorligi kompaniyaning moliyaviy barqarorligini, sug'urtalanuvchilarning ishonchini va butun sug'urta

bozorining raqobatbardoshligini belgilaydi. Shu sababli ushbu qismda amaliy tahlil olib borilib, mavjud vaziyat, muammolar va natijalar batafsil ko'rib chiqiladi.

1. Sug'urta da'volari bo'yicha statistika tahlili. O'zbekiston sug'urta bozorida 2020–2024 yillar davomida sug'urta da'volari soni va hajmi sezilarli o'sish kuzatildi. Masalan, "O'zbekinvest" kompaniyasida 2020 yilda 12 000 da'vo ko'rib chiqilgan bo'lsa, 2024 yilda bu ko'rsatkich 22 500 gacha yetdi. Shu bilan birga, da'volarning qoplanish hajmi ham oshgan, ya'ni 2020 yilda jami to'lov 45 milliard so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2024 yilda 95 milliard so'mga yetdi.

Jadval 1.

Sug'urta da'volari soni va to'lov hajmi ("O'zbekinvest" misolida)

Yil	Da'volar soni	To'lov hajmi (mlrd so'm)	Rad etilgan da'volar (%)	O'rtacha to'lov (mln so'm)
2020	12 000	45	5	3,75
2021	14 500	57	4,8	3,93
2022	17 800	72	4,5	4,04
2023	20 300	83	4,2	4,09
2024	22 500	95	4	4,22

Tahlil shuni ko'rsatadiki, sug'urta kompaniyalari da'volarni boshqarish tizimini yaxshilash orqali rad etilgan da'volar ulushini kamaytirgan va o'rtacha to'lov hajmini oshirgan.

2.Da'volarni boshqarish jarayonidagi asosiy muammolar. Amaliy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, sug'urta da'volarini boshqarishda bir qator muammolar mavjud:

1. **Hujjatlar tayyorlashdagi qiyinchiliklar** – sug'urtalanuvchilar tomonidan noto'liq yoki noto'g'ri taqdim etilgan hujjatlar ko'plab kechikishlarga sabab bo'lmoqda.

2. **Baholash jarayonidagi sub'ektivlik** – da'volarni ekspert baholash jarayonida tajribasiz xodimlar yoki bir xil me'yorlarning mavjud emasligi.

3. **Axborot tizimlarining cheklanganligi** – elektron platformalar yetarli darajada joriy etilmagan, natijada ma'lumotlarni tezkor qayta ishlash qiyin.

4. **Huquqiy bazaning yetarli darajada rivojlanmaganligi** – sug'urta shartnomalari va da'volarni hal qilish mexanizmlaridagi noaniqliklar.

Ushbu muammolar natijasida da'volar ko'rib chiqilishi kechikadi, sug'urtalanuvchilar ishonchi pasayadi va kompaniyaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

3.Amaliy natijalar va xorijiy tajriba bilan solishtirish. Xorijiy mamlakatlarda, jumladan AQSh va Germaniyada, sug'urta da'volari boshqaruvi yuqori darajada avtomatlashtirilgan va standartlashtirilgan. Bu esa da'volarni tezkor hal qilish, rad etish ko'rsatkichini kamaytirish va mijozlar qoniqishini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston misolida, ilg'or kompaniyalar elektron hujjat almashinuvi, onlayn da'vo qabul qilish va avtomatlashtirilgan baholash tizimlarini joriy qilmoqda. Natijada:

- da'volarni ko'rib chiqish vaqti 15–20% ga qisqardi;
- rad etilgan da'volar ulushi 5% dan 4% gacha kamaydi;
- sug'urtalanuvchilarning qoniqish darajasi oshdi.

Shuningdek, statistik tahlil orqali aniqlanishicha, avtomatlashtirilgan tizim joriy etilgan kompaniyalarda o'rtacha to'lov hajmi sezilarli darajada oshgan.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, sug'urta kompaniyalarida da'volar tizimi nafaqat kompaniyaning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omil, balki sug'urtalanuvchilarning ishonchi va qoniqish darajasini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki:

- 2020–2024 yillar davomida sug'urta da'volari soni va to'lov hajmi sezilarli darajada oshgan;
- Da'volarni boshqarish jarayonidagi muammolar — hujjatlarni yig'ishdagi qiyinchiliklar, ekspert baholashdagi sub'ektivlik, elektron tizimlarning cheklanganligi va huquqiy bazaning yetarli darajada rivojlanmaganligi — tizim samaradorligini pasaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'lgan;
- Ilg'or xorijiy tajriba va avtomatlashtirilgan tizimlar sug'urta da'volarini tezkor va shaffof hal etish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov A., Jo'rayev B. Sug'urta bozorini rivojlantirish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2022.
2. Qosimov Sh. Sug'urta faoliyatida risklarni boshqarish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
3. Aliev R. O'zbekistonda moliya bozorlarini modernizatsiya qilishda sug'urta tizimining o'rni. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
4. Skipper H., Kwon W. J. Risk Management and Insurance: Perspectives in a Global Economy. – Blackwell Publishing, 2017.
5. Rejda G. E., McNamara M. J. Principles of Risk Management and Insurance. – Pearson Education, 2020.
6. Vaughan E. J., Vaughan T. Fundamentals of Risk and Insurance. – Wiley, 2019.
7. Harrington S. E., Niehaus G. R. Risk Management and Insurance. – McGraw-Hill, 2021.
8. Outreville J. F. Theory and Practice of Insurance. – Springer, 2018.
9. Swiss Re Institute. World Insurance Report. – Zurich, 2023.
10. OECD. Digitalisation and Innovation in Insurance. – Paris: OECD Publishing, 2022.
11. International Association of Insurance Supervisors (IAIS). Insurance Core Principles. – Geneva, 2021.
12. World Bank. Insurance Sector Development in Emerging Markets. – Washington D.C., 2022.

UO'K 338.45:622.323(575.1)

O'ZBEKISTON NEFT-GAZ TARMOG'INING MUSTAQILLIK DAVRIDAGI RIVOJLANISHI VA ISLOHOTLAR TAHLILI

S.Ibragimov, magistrant, Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida neft va gaz sanoati sohasida amalga oshirilgan tub islohotlar, sanoatning institutsional jihatdan qayta tashkil etilishi, geologik-qidiruv ishlari ko'lami, investitsion loyihalar, xalqaro hamkorlik va sanoatning eksport salohiyati yoritilgan. Shuningdek, sohaning modernizatsiya jarayonlari hamda 2017 yildan keyingi yangi islohotlar natijalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: neft, gaz, uglevodorod, "O'zbekneftgaz", import o'rnini bosish, modernizatsiya, investitsiya, energetika xavfsizligi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются глубокие реформы, проведённые в Республике Узбекистан в сфере нефтегазовой промышленности в годы независимости, институциональная реорганизация отрасли, масштабы геолого-разведочных работ, инвестиционные проекты, международное сотрудничество и экспортный потенциал промышленности. Также проанализированы процессы модернизации отрасли и результаты новых реформ, осуществлённых после 2017 года.

Ключевые слова: нефть, газ, углеводороды, «Узбекнефтегаз», импортозамещение, модернизация, инвестиции, энергетическая безопасность.

Abstract. This article examines the fundamental reforms implemented in the oil and gas industry of the Republic of Uzbekistan during the years of independence, including the institutional restructuring of the sector, the scope of geological exploration activities, investment projects, international cooperation, and the export potential of the industry. In addition, the processes of modernization in the sector and the outcomes of the new reforms introduced after 2017 are analyzed.

Keywords: oil, gas, hydrocarbons, "Uzbekneftgaz", import substitution, modernization, investment, energy security.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida bo'lgani kabi yoqilg'i-energetika majmuida ham tub islohotlar amalga oshirildi. Neft va gaz sohasi mamlakat energetika xavfsizligi, sanoatning barqaror faoliyati, aholining ijtimoiy ta'minoti hamda eksport salohiyatining o'sishida asosiy strategik yo'nalishlardan biridir.

Sovet ittifoqi davrida respublika hududidagi neft-gaz konlari markazlashgan boshqaruv ostida bo'lib, mavjud zaxiralar yetarli darajada o'zlashtirilmagan, qayta ishlash sanoatida esa yuqori samaradorlikka ega texnologiyalar yetishmas edi. Mustaqillik yillarida O'zbekistonning tabiiy resurslar salohiyatidan kompleks foydalanish, yangi texnologiyalarni joriy etish hamda xalqaro neft-gaz kompaniyalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish bo'yicha izchil siyosat olib borildi.

Jahon iqtisodiyotida neft va gaz energiyaning asosiy manbai bo'lib qolmoqda. AQSH, Rossiya, Xitoy, Kanada kabi davlatlar global bozorning yirik ishlab chiqaruvchilari hisoblanadi. O'zbekiston esa uglevodorod resurslari bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi: mamlakat hududining 60 foizi neft-gazga boy bo'lib, 200 dan ortiq konlar mavjud. O'zbekiston yillik 60–70 mlrd m³ gaz qazib chiqarish ko'rsatkichiga ega bo'lib, Markaziy Osiyoda muhim gaz ishlab chiqaruvchilardan biri hisoblanadi[1].

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A. Karimov tomonidan yurtimizda yoqilg'i-energetika va g'alla mustaqilligiga erishish muhim strategik vazifa sifatida kun tartibiga qo'yildi. Bu o'rinda avvalo qayd etish lozimki, O'zbekiston tabiiy gaz, neft va gaz kondensati bo'yicha aniqlangan ulkan zaxiralarga ega bo'lganiga qaramasdan, ilgari iqtisodiyot tarmoqlari va aholi ehtiyojini qondirish uchun yiliga 6–7 million tonna neft va neft mahsulotlarini chetdan keltirish va buning uchun katta miqdordagi valyuta resurslarini sarflashga majbur bo'lar edi [2]. Shu sharoitda davlat tomonidan yoqilg'i-energetika mustaqilligiga erishishni eng ustuvor vazifa sifatida belgilash sohaning tub islohoti uchun asos bo'ldi. 1992–1993 yillarda "O'zbekneftgaz" milliy konserni tashkil qilinib, sohadagi korxonalar yagona tizimga birlashtirildi. "O'zneftgazinspeksiya" ning tashkil etilishi esa resurslardan foydalanish ustidan davlat nazoratini kuchaytirdi [3].

1990-yillarning o'rtalarida qabul qilingan konsepsiyalar geologik-qidiruv ishlarini kengaytirish, zamonaviy texnologiyalar asosida qazib olish quvvatlarini oshirishga qaratilgan edi. 1997 yilga kelib neft qazib olish 2,8 baravar o'sib 7,9 mln tonnaga, gaz qazib olish esa 51,2 mlrd m³ ga yetdi[4].

Neftni qayta ishlash sanoatida modernizatsiyalash ishlari jadallashdi. Masalan, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi 1959 yilda qurilgan bo'lib, mustaqillikdan so'ng "Mitsui" va "Toyota" kompaniyalari bilan rekonstruksiya qilindi [5]. Quvvati - yiliga 8,7 mln tonnani tashkil etdi. Shuningdek, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi 1997 yilda ishga tushirilgan bo'lib, yiliga 2,5 mln tonna gaz kondensati qayta ishlash imkoniyatiga ega bo'ldi. "Technip" (Fransiya) tomonidan qurilgan. Ushbu modernizatsiyalar respublikaning o'z ehtiyojini mahalliy ishlab chiqarish hisobiga ta'minlash imkonini yaratdi [6].

O'zbekistonda 211 ta uglevodorod koni aniqlangan bo'lib, shulardan 76 tasi neft, 90 tasi gaz konlaridir. Qashqadaryo viloyati asosiy neft-gaz bazasi hisoblanadi, mamlakat gazining 96 foizga yaqini shu hududdan olinadi.

Xorijiy hamkorlik va investitsiyalar haqida so'z borganda, LUKOYL bilan hamkorlik ishlarini aytish mumkin. Kompaniya 2001 yildan boshlab faoliyat yuritadi. O'zbekiston neft-gaz sanoatiga 5,5 mlrd AQSh dollaridan ortiq sarmoya kiritgan. Hauzak–Shodi, Kungrad va boshqa loyihalarda 15 mlrd m³ dan ortiq gaz qazib chiqarilgan. Yirik loyihalar olib borildi, xususan Qandim, Ustyurt, Hisor loyihalaridir [7]. Surxondaryo viloyatida yiliga 5 mlrd m³ quvvatli gazni qayta ishlash zavodining qurilishi bunga misoldir.

2017 yilda qabul qilingan Harakatlar strategiyasi tizimni chuqur qayta tashkil etishda muhim bosqich bo'ldi. 2019 yilda PF-5646-son Farmonga muvofiq Energetika vazirligi tashkil etildi, "O'zbekneftgaz" AJning boshqaruv tizimi qayta ko'rib chiqildi [8]. Natijada gaz qazib olishning 50 foizdan ortig'i "O'zbekneftgaz"ga, 20 foizdan ortig'i LUKOYLga to'g'ri kelmoqda.

2018 yilda 57 mlrd m³ yangi gaz zaxiralari va 3,6 mln tonna neft-kondensat zaxiralari aniqlangan. 2012 yildan Xitoyga gaz eksporti yo'lga qo'yildi: dastlab 3 mlrd m³, keyinchalik 10 mlrd m³ gacha ko'paytirildi. Mahalliyashtirish dasturlari asosida import o'rnini bosuvchi 36 foizdan ortiq mahsulotlar ishlab chiqarildi. Sohada 2015–2019 yillarda 18,6 mlrd dollarlik 54 ta loyiha amalga oshirildi. 2020 yillarga kelib neft va gaz sanoatida modernizatsiyalash, yangi texnologiyalar joriy etilishi, raqamlashtirish jarayonlari kengaytirildi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda neft va gaz sanoatini rivojlantirish bo'yicha izchil siyosat olib bordi. Sanoatning institutsional qayta tashkil etilishi, xorijiy investitsiyalar jalb etilishi, yangi konlarning o'zlashtirilishi hamda qayta ishlash korxonalarining modernizatsiyasi natijasida mamlakat energetika xavfsizligini mustahkamlashga muvaffaq bo'ldi. Bugungi kunda O'zbekiston Markaziy Osiyoda yirik gaz ishlab chiqaruvchi davlatlardan biri bo'lib, yirik eksport salohiyatiga ega. Kelgusida energiya samaradorligini oshirish,

qayta tiklanuvchi energiya manbalari bilan integratsiyani kuchaytirish va chuqur qayta ishlashga asoslangan sanoatni rivojlantirish dolzarb yo'nalishligicha qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'z MA, M-155-fond, 1-ro'yxat, 290-ish, 20 – 29-varaqlar.
2. Karimov I.A. Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo'lida. 16-jild. – T.: O'zbekiston, 2008. – B.15.
3. Qashqadare viloyat davlat arxivi (QVDA), 612-fond, 1-ro'yxat, 21-ish, 33-varaq.
4. Xo'ja A. Neft mustaqilligi-iqtisodiy taraqqiёт omili // O'zbekiston ovozi, 1998 yil 26 may.
5. <https://www.fnpz.uz/uz/>
6. Parpiyev D. O'zbekiston Respublikasi neft-gaz tarmog'i korxonalarining xalqaro marketing strategiyasini takomillashtirish. – T., 2016. – B.22
7. 2011-2015 yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 15 dekabrda PQ–1442–sonli Qarori.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston Respublikasi yoqilg'i-energetika tarmog'ini boshqarish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida 2019 yil 1 fevraldagi PF. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25.06.2019 y., 09/19/520/3332-son.

UO'K 368. 1:336. 225(586. 5)

O'ZBEKISTON SUG'URTA BOZORIDA DA'VOLARNI BOSHQARISHNING HOZIRGI HOLATI

A.M. Iskandarov, PhD, dots., Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda O'zbekiston sug'urta bozorida da'volarni boshqarishning amaldagi holati tahlil qilinadi. Sug'urta kompaniyalari faoliyatida da'volarni ko'rib chiqish, ularni tezkor hal etish va mijozlar manfaatlarini himoya qilish jarayonlari o'rganiladi. Xalqaro amaliyot bilan qiyosiy tahlil asosida mavjud muammolar, shuningdek, jarayonlarni takomillashtirish yo'llari aniqlanadi. Tadqiqot sug'urta tizimida shaffoflikni oshirish, da'volarni boshqarishda raqamlashtirish va innovatsion yondashuvlardan foydalanishning dolzarbligini yoritib beradi.

Kalit so'zlar: Sug'urta bozori, da'volarni boshqarish, O'zbekiston, xalqaro tajriba, innovatsiyalar, raqamlashtirish, mijoz manfaatlari.

Аннотация. В данном исследовании рассматривается текущее состояние управления страховыми претензиями на рынке страхования Узбекистана. Анализируются процессы рассмотрения претензий, их своевременного урегулирования и защиты интересов клиентов. На основе сравнительного анализа с международной практикой выявлены существующие проблемы и направления совершенствования. Особое внимание уделено вопросам повышения прозрачности в страховой системе, цифровизации процессов урегулирования и применению инновационных подходов.

Ключевые слова: Страховой рынок, управление претензиями, Узбекистан, международный опыт, инновации, цифровизация, интересы клиентов.

Abstract. This research analyzes the current state of claims management in the insurance market of Uzbekistan. The study examines the processes of handling claims, ensuring their timely resolution, and protecting the interests of policyholders. Through comparative analysis with international practices, the main challenges and potential improvements are identified. The research highlights the importance of enhancing transparency in the insurance system, digitalizing claims management, and adopting innovative approaches.

Keywords: Insurance market, claims management, Uzbekistan, international experience, innovations, digitalization, policyholders' interests.

Kirish. O'zbekiston sug'urta bozori so'nggi yillarda iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanib bormoqda. Bozor iqtisodiyoti tamoyillarining chuqurlashuvi, xususiyl sektorning rivojlanishi va xalqaro hamkorlikning kengayishi sug'urta xizmatlariga bo'lgan ehtiyojni oshirmoqda. Ayniqsa, sug'urta da'volarni boshqarish tizimi mijozlarning sug'urtaga bo'lgan ishonchini shakllantirishda, kompaniyalarning barqaror faoliyat yuritishida va butun moliya bozorining rivojlanishida hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Bugungi kunda da'volarni boshqarish jarayoni nafaqat sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligiga, balki ularning xizmat sifati va raqobatbardoshligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekistonda ushbu jarayonni samarali yo'lga qo'yish uchun bir qator huquqiy, tashkiliy va texnologik mexanizmlar ishlab chiqilgan bo'lsa-da, amaliyotda muammolar hamon mavjud. Jumladan, da'volarni ko'rib chiqishning cho'zilishi, hujjatlarni to'liq yig'ishdagi qiyinchiliklar, sud orqali hal etiladigan masalalarning ko'pligi va mijozlarning shikoyatlari bu boradagi asosiy muammolar sifatida qayd etilmoqda.

Jahon amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, da'volarni boshqarish samaradorligini oshirish uchun raqamlashtirish, sun'iy intellekt asosidagi monitoring tizimlari, elektron hujjat aylanishi, shaffoflik va tezkorlikni ta'minlovchi mexanizmlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston sug'urta bozorida xalqaro tajriba asosida innovatsion yondashuvlarni joriy etish, huquqiy bazani yanada takomillashtirish va inson omiliga bog'liq bo'lmagan boshqaruv mexanizmlarini kuchaytirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – O'zbekiston sug'urta bozorida da'volarni boshqarishning hozirgi holatini o'rganish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy hamda nazariy takliflar ishlab chiqishdan iboratdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosi sug'urta da'volarini boshqarish jarayonlarini chuqur o'rganish, ularning samaradorligini baholash va xalqaro tajriba bilan qiyosiy tahlil qilishga qaratilgan. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun bir nechta ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Sug'urta da'volarini boshqarish masalasi xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlarda keng o'rganilgan bo'lib, turli yondashuvlar, metodologik asoslar va amaliy mexanizmlar taklif etilgan. Mahalliy adabiyotlarda sug'urta tizimini rivojlantirish, uning huquqiy bazasini mustahkamlash va da'volarni ko'rib chiqish tartibini soddalashtirishga alohida e'tibor qaratilgan. O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda da'volarni boshqarishning asosiy muammolari sifatida hujjatlarni yig'ishdagi murakkabliklar, sud orqali hal etiladigan nizolarning ko'pligi hamda jarayonlarning cho'zilishi qayd etilgan. Bunda innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali tizim samaradorligini oshirish mumkinligi ta'kidlangan.

Xorijiy adabiyotlarda esa sug'urta da'volarini boshqarishning ilg'or yondashuvlari keng tahlil qilingan. Masalan, AQSh va Yevropa mamlakatlarida elektron hujjat aylanishi, raqamlashtirilgan monitoring tizimlari, mijozlar bilan onlayn muloqot platformalari keng qo'llaniladi. Xorijiy tadqiqotlarda asosiy urg'u da'volarni tezkor hal etish, sug'urta kompaniyalari va mijozlar o'rtasida shaffoflikni ta'minlash, shuningdek, sudgacha bo'lgan bosqichda nizolarni bartaraf etish mexanizmlariga qaratilgan. Yaponiyada esa "tezkor to'lov" amaliyoti samarali joriy etilgan bo'lib, unda kichik miqdordagi da'volar qisqa muddatda, minimum hujjatlar asosida to'lanadi. Bu esa mijozlarning sug'urtaga bo'lgan ishonchini sezilarli darajada oshirgan.

Shuningdek, xalqaro tashkilotlar – Jahon banki, Xalqaro sug'urta nazoratchilari assotsiatsiyasi (IAIS) va boshqa institutlar tomonidan tayyorlangan tahliliy hisobotlarda da'volarni boshqarishning yagona standartlari va tavsiyalari ishlab chiqilgan. Ularda raqamlashtirish, insonga bog'liq omillarni kamaytirish, shaffoflikni kuchaytirish hamda korrupsion xatarlarni bartaraf etish bo'yicha mexanizmlar alohida qayd etilgan.

Tahlillar va natijalar. O'zbekiston sug'urta bozorida da'volarni boshqarishning hozirgi holatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda bu yo'nalishda muayyan o'zgarishlar kuzatilayotgan bo'lsa-da, amaliyotda bir qator tizimli muammolar mavjud. Da'volarni ko'rib chiqish jarayonining cho'zilishi, mijozlar tomonidan ko'p miqdorda hujjatlar talab qilinishi va sud orqali hal etiladigan ishlarning ko'pligi tizimning samaradorligini pasaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Shuningdek, da'vo to'lovlarining kechikishi sug'urta kompaniyalariga bo'lgan ishonchni pasaytirib, bozorga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2023–2024-yillarda sug'urta kompaniyalariga kelib tushgan da'volarning katta qismi transport va sog'liqni saqlash sug'urtasi bilan bog'liq bo'lgan. Bu yo'nalishlarda mijozlarning shikoyatlari, asosan, kompensatsiya miqdori va to'lovning kechikishi bilan bog'liq. Amaldagi tizimda hujjatlarni yig'ish va tekshirish jarayonlari ortiqcha vaqt talab qilmoqda. Bundan tashqari, da'volarni ko'rib chiqishda inson omiliga

bog'liq qarorlar shaffoflikning pasayishiga va korrupsion xavflarning yuzaga kelishiga olib kelmoqda.

Xalqaro tajriba tahlili esa bu sohada samaradorlikni oshirish uchun bir qator ilg'or yondashuvlar mavjudligini ko'rsatmoqda. AQSh va Yevropa davlatlarida elektron hujjat aylanishi, raqamlashtirilgan monitoring tizimlari va sun'iy intellekt asosida da'volarni baholash keng qo'llanilmoqda. Bunday mexanizmlar da'vo jarayonini tezlashtirish, bir xil sharoitda yagona standart qaror qabul qilish hamda inson omilini kamaytirish imkonini bermoqda. Yaponiyada esa kichik da'volar bo'yicha "tezkor to'lov" amaliyoti yo'lga qo'yilgan bo'lib, unda minimal hujjatlar asosida qisqa muddatda to'lov amalga oshiriladi. Bu mijozlarning sug'urtaga bo'lgan ishonchini sezilarli darajada mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston sug'urta bozorida mavjud vaziyatni inobatga olgan holda, bir qator natijalar va xulosalarga kelish mumkin: birinchidan, da'volarni boshqarishda raqamlashtirish jarayonini jadallashtirish zarur; ikkinchidan, mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish uchun yagona elektron platforma yaratish muhim; uchinchidan, xalqaro tajriba asosida tezkor va shaffof mexanizmlarni joriy etish orqali sug'urta kompaniyalarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash mumkin. Shuningdek, da'vo jarayonida korrupsion xavflarni kamaytirish uchun nazorat mexanizmlarini kuchaytirish va inson omiliga bog'liq qarorlarni minimal darajaga tushirish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, tahlillar ko'rsatadiki, O'zbekiston sug'urta bozorida da'volarni boshqarish jarayonlarini takomillashtirish milliy sug'urta tizimining barqaror rivojlanishi hamda mijozlar ishonchini mustahkamlashning asosiy sharti hisoblanadi.

Xulosa. Sug'urta da'volarini boshqarish jarayoni sug'urta kompaniyalarining samaradorligi, moliyaviy barqarorligi va mijozlar ishonchini shakllantirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi. O'zbekiston sug'urta bozorida so'nggi yillarda bu yo'nalishda muayyan ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda. Biroq amaliyotda da'volarni ko'rib chiqish jarayonining cho'zilishi, hujjatlarni to'liq yig'ishdagi murakkabliklar va inson omiliga bog'liq qarorlar shaffoflikni pasaytiruvchi asosiy muammolar sifatida qolmoqda. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, raqamlashtirish, elektron hujjat aylanishi, sun'iy intellekt va shaffoflikni ta'minlovchi innovatsion mexanizmlarni joriy etish sug'urta da'volarini boshqarish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston sug'urta tizimida mavjud muammolarni bartaraf etish uchun xalqaro tajriba asosida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq: birinchidan, da'volarni boshqarishda raqamlashtirish jarayonini kengaytirish; ikkinchidan, mijozlar bilan shaffof va tezkor muloqot platformalarini yaratish; uchinchidan, inson omiliga bog'liq qarorlarni minimal darajaga tushirish orqali korrupsion xavflarni kamaytirish; to'rtinchidan, yagona elektron monitoring tizimi orqali jarayonlarni standartlashtirish va nazorat mexanizmlarini kuchaytirish.

Shu bilan birga, ilmiy va amaliy tavsiyalar amalga oshirilsa, O'zbekiston sug'urta bozorida da'volarni boshqarish jarayoni xalqaro standartlarga moslashadi, mijozlarning sug'urtaga bo'lgan ishonchi oshadi va sug'urta kompaniyalarining raqobatbardoshligi kuchayadi. Umuman olganda, sug'urta da'volarini boshqarish metodologiyasini takomillashtirish milliy sug'urta tizimining barqaror rivojlanishi, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash va mijozlar manfaatlarini himoya qilishda strategik ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov A. , Jo'rayev B. Sug'urta bozorini rivojlantirish nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2022.
2. Qosimov Sh. Sug'urta faoliyatida risklarni boshqarish. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
3. Aliev R. O'zbekistonda moliya bozorlarini modernizatsiya qilishda sug'urta tizimining o'rni. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
4. Skipper H. , Kwon W. J. Risk Management and Insurance: Perspectives in a Global Economy. – Blackwell Publishing, 2017.
5. Rejda G. E. , McNamara M. J. Principles of Risk Management and Insurance. – Pearson Education, 2020.
6. Vaughan E. J. , Vaughan T. Fundamentals of Risk and Insurance. – Wiley, 2019.
7. Harrington S. E. , Niehaus G. R. Risk Management and Insurance. – McGraw-Hill, 2021.
8. Outreville J. F. Theory and Practice of Insurance. – Springer, 2018.

UO'K 338.48:656.11

MEHMONXONA BIZNESIDA TURIZM BOZORINI RIVOJLANTIRISH IMKONYATINI YARATUVCHI ISHLAB CHIQRARISH FUNKSIYASIDAN FOYDALANISH

B.K. Janzakov, dots., PhD, “Ipak yo‘li” turizm va madaniy meros xalqaro universitet, Samarqand

<https://orcid.org/0000-0002-7069-5309>.

Annotatsiya. Ushbu maqolada mehmonxona biznesida turizm bozorini rivojlantirishda turizm soxasi yaxshi rivojlangan Buxoro shahrida faoliyat yuritayotgan 15 ta mehmonxona faoliyati ishlab chiqarish funksiyasi asosida tahlil qilinib, omillar logarifmlanib, Kobb–Duglas ishlab chiqarish funksiyasi doirasida regressiya tahlili amalga oshirildi. Mazkur maqolada turizm xizmatlari samaradorligini oshirish uchun resurslardan oqilona foydalanish zarurligini asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: mehmonxonalar, Kobb-Duglas funksiyasi, kapital, mehnat, regressiya, samaradorlik, mehnat sarfi, investitsiya.

Аннотация. В статье анализируется развитие рынка туристических услуг в гостиничном бизнесе на основе производственной функции 15 гостиниц, действующих в городе Бухара, где туристическая сфера развита достаточно хорошо, факторы логарифмируются, и проводится регрессионный анализ в рамках производственной функции Кобба-Дугласа. В статье обосновывается необходимость рационального использования ресурсов для повышения эффективности туристических услуг.

Ключевые слова: гостиницы, функция Кобба-Дугласа, капитал, труд, регрессия, эффективность, трудозатраты, инвестиции.

Abstract. This article analyzes the development of the tourism services market in the hotel industry based on the production function of 15 hotels operating in the city of Bukhara, where the tourism industry is fairly well developed. Factors are logarithmized, and a regression analysis is conducted within the framework of the Cobb-Douglas production function. The article substantiates the need for rational use of resources to improve the efficiency of tourism services.

Key words: hotels, Cobb-Douglas function, capital, labor, regression, efficiency, labor costs, investments.

Kirish. Ishchi kuchi va kapitaldan samarali foydalanish ishlab chiqariladigan mahsulotlar sonini ko‘paytirish, xarajatlarni kamaytirish va turizm bizneslarining raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi. Ushbu omillardan noo‘rin foydalanish esa ortiqcha xarajatlarga, mahsulot sifati pasayishiga hamda rentabellikning kamayishiga olib kelishi mumkin [1]. Shu sababli mehnat va kapitalning turizm industriyasi subyektlari samaradorligiga, xususan, sotilayotgan turistik mahsulotlar hajmiga ta‘sirini hisobga olish turistik xizmatlar samaradorligini oshirish va turizm korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyatini ta‘minlash dolzarb hisoblanadi.

Bundan tashqari, kapital va mehnatning turizm industriyasi rivojlanishiga ta‘sirini yanada chuqurroq o‘rganish turizmning barqaror rivojlanishiga ta‘sir etuvchi muhim omillarni aniqlashda yordam beradi. Masalan, kapital va mehnatning mintaqaviy bozorlarning rivojlanishiga ta‘sirini o‘rganish to‘g‘ri makroiqtisodiy qarorlarni qabul qilishga yordam beradi.

Ishlab chiqarish jarayonini modellashtirish uchun ishlab chiqilgan Kobb-Duglas funksiyasi dastlab Chalz Kobb va Pol Duglaslarning 1928 yilda chiqarilgan maqolasida keltirilgan [2]. Ular ishlab chiqarish hajmi Y mehnat sarfi L va kapital sarfi K omillari orqali quyidagicha aniqlash mumkinligini keltirib o‘tadi:

$$Y = f(L, K) = AL^k K^{1-k}$$

Bu yerda, A - parameter, k – elastiklik koeffitsienti hisoblanadi. Keyinchalik ushbu formula Ruzyo Sato [3] tomonidan takomillashtirilib quyidagi ko‘rinishga keladi:

$$Y = AL^\alpha K^\beta$$

α, β – tegishli elastiklik koeffitsientlari hisoblanadi. Ya'ni bu holatda $\alpha + \beta > 1$ yoki $\alpha + \beta < 1$ holatlar ham bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi.

Dastlab Kobb va Duglas 1899 yildan 1922 yilgacha bo'lgan davrda Amerikada ishlab chiqarish hajmi, kapital va mehnat sarfining o'zaro boglanganligini tahlil qilgan va $Y = 1,01L^{0,75}K^{0,25}$ ishlab chiqarish funksiyasini aniqlagan.

Umuman olganda, bu ishlab chiqarish funksiyasi deyarli barcha iqtisodchilar tomonidan iqtisodiy o'sish, makroiqtisodiy jarayonlarni modellashtirishda ishlatiladi.

Metodologiya. Ushbu maqolada biz Buxoro shahrida joylashgan 15 ta mehmonxona faoliyatini o'rgandik. Bunda har bir mehmonxonaning daromadi, xodimlar soni, xodimlarning o'rtacha maoshi, mehmonxona faoliyatiga kiritilgan investitsiya va asosiy vositalar qiymati ma'lumotlari 2024 yil May oyi uchun olindi. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida mehnat sarfi- barcha xodimlarning o'rtacha oylik maoshlari yig'indisi, kapital sarfi- korxonaga kiritilgan investitsiyalar qiymati inobatga olindi. Nativajiy o'zgaruvchi bo'lib mehmonxonalarning daromadi olindi. Omillar logarimlanib keyin natijaviy omil bo'yicha kapital va mehnat sarfi o'zgaruvchilaridan regressiya olindi va natijalar Kobb Duglas funksiyasi ko'rinishiga keltirildi.

Aynan shu Buxoro mehmonxonalari va Samarqanddagi bir nechta mehmonxona bo'yicha Janzakov va boshqalar [4] tomonidan ma'lumotlar qamrovi tahlili o'tkazilgan. Ushbu tadqiqotda 21 ta mehmonxona (15 tasi Buxoroda, 6 tasi Samarqandda) ko'rib chiqildi. Mehnat (xodimlar soni, ishchi kuchi) va kapital (asosiy vositalar, investitsiya) kiruvchi omillar sifatida, daromad esa chiqish omili sifatida tanlangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, faqatgina bir nechta mehmonxona maksimal samaradorlikka erishgan, ko'pchiligi esa resurslardan oqilona foydalanishda muammolarga duch kelmoqda. Ayrim mehmonxonalar xizmat narxlarini 50–90% gacha kamaytirsalar, samaradorlik ko'rsatkichlarini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin. Tadqiqot MQT usulining turizm sohasidagi foydaliligini ko'rsatib, mehmonxona menejerlari uchun resurslardan samarali foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi.

Turizm sohasida samaradorlikni o'lchash masalasi ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. Poldrugovac va boshqalar [5] (2016) mehmonxona samaradorligini baholashda to'ldirish koeffitsienti va aktivlardan qaytish kabi ko'rsatkichlardan foydalanishni taklif etadi. Hadad va boshqalar [6] (2012) turizmning o'sishi bilan samaradorlik va unumdorlikni baholash yanada dolzarb masalaga aylanganini ta'kidlaydi.

1-jadval

Buxoro shahrida faoliyat yuritayotgan mehmonxonalar daromadlari, mehnat va kapital sarfi ma'lumotlari

Mehmonxonalar	ln Y	ln Mehnat sarfi (kishi soat so'm)	ln Kapital sarfi
"Zargaron-lyuks" MChJ	14,15	11,34	8,01
"Fatima gold plaza" OK	14,20	12,22	4,87
"Nodir Devonbegim travel" MChJ	13,67	11,44	7,12
"Ammar-Aisha travel" OK	13,23	11,47	0,00
"Kavsar Bukhara" MChJ	12,66	10,75	7,38
"Emir Trael" XK	13,08	12,08	6,39
"Qodir Mo'mina" OK	11,19	10,78	0,00
"Ressort Mekka" MChJ	12,77	11,16	6,77
"Big Large" MChJ	15,32	12,77	8,77
Temur Plaza MCHJ	12,06	11,30	5,85
"Manuchehr Musinovich Gulamov" OK	11,63	10,03	5,10
"An-nur nisa" OK	10,05	11,82	3,81
"Vavilon plaza" OK	13,04	11,48	5,90
"Zarnigor-93" IChTK	16,03	15,32	6,41
"Devel eco group" MChJ	16,34	11,75	9,20

Manba: Buxoro statistika boshqarmasi hamda turizm boshqarmasi ma'lumotlari

Tahlil va natijalari. Ushbu maqolada biz Buxoro shahrida faoliyat yuritayotgan 15 ta mehmonxona faoliyatini tahlil etdik. Bunda biz mehnat sarfi hamda kapital sarfi o'zgaruvchilarini aniqladik. Ya'ni, xodimlarning ish haqlari mehnat sarfiga o'zgaruvchisini tashkil etgan bo'lsa, mehmonxona asosiy vositalari, investitsiyalar va boshqa mablag'lar kapital sarfini shakllantirdi. Shu

bilan birga, natijaviy o'zgaruvchi sifatida korxona daromadlari olindi. Ushbu o'zgaruvchilarning logarifmlangan qiymatlari quyidagi jadvalda keltirilgan (1-jadval).

1-jadval ma'lumotlaridan foydalangan holda omillar o'rtasida logarifmik regressiya parametrlari MS Excel dasturida hisoblandi. Regressiya parametrlari, standard xatolik, t statistika va boshqa qiymatlar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Logarifmik regressiya parametrlari

	Koeffitsientlar	Standard xatolik	t-statistika	P-qiymat	Ko'p martalik R
Ozod had	2,75	3,2	0,86	0,41	0,76
ln Mehnat sarfi	0,76	0,28	2,72	0,02	
ln Kapital sarfi	0,3	0,12	2,43	0,03	

2-jadval ma'lumotlarini quyidagicha tushuntirish mumkin: mehnat sarfining 1% ga ortishi, mehmonxona daromadlarini 0,76%ga va kapital sarfining 1%ga o'sishi daromadlarni 0,3%ga ortishiga olib keladi. Shu bilan birga, ko'p martalik R qiymatiga ko'ra model mehmonxona daromadining 76% o'zgarishini tushuntirib beradi. Umuman olganda yuqoridagilar asosida quyidagi logarifmik regressiya tenglamasini tuzish mumkin:

$$\ln Y = 2,75 + 0,76 \ln L + 0,3 \ln K$$

Ushbu tenglamaning ikki tomonini logarifmlasak, Kobb Duglas ishlab chiqarish funksiyasiga ega bo'lamiz:

$$Y = 15,6 \times L^{0,76} \times K^{0,3}$$

Ushbu ishlab chiqarish funksiyasida elastiklik koeffitsientlari $\alpha = 0,76$, $\beta = 0,3$ ga teng, $\alpha + \beta > 1$ bo'lganligi uchun kiruvchi o'zgaruvchilar qiymatlarining ma'lum birlikka ko'payishi, natijaviy o'zgaruvchining o'sha birlikdanda ko'proq o'sishiga olib keladi. Boshqacha qilib aytganda xizmat ko'rsatish resurslarining ma'lum bir tezlikda ko'payishi daromadning undanda kattaroq qiymat qabul qilishiga olib keladi.

Shu bilan birga, $\alpha > \beta$ ekanligi mehnat sarfining daromadlarga ta'siri kapitalga nisbatan yuqori ekanligini anglatadi. Bu holat albatta tushunarli, chunki mehmonxona biznesida inson omili kapital omilidan ustun turadi. Garchi mehmonxona yaxshi jihozlangan, barcha sharoitlari bo'lsa ham, uning xodimlari kam, yoki malakasi past bo'lsa u yerga turistlarning kelish oqimi pasayadi va oxir oqibat uzoq muddatli rivojlanishiga ta'sir etadi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalariga kura, mehmonxonalar daromadi natijaviy o'zgaruvchi sifatida olingan bo'lib, mehnat sarfi – xodimlarning o'rtacha ish haqlari yig'indisi va kapital sarfi – investitsiyalar hamda asosiy vositalar qiymati bilan ifodalandi. Omillar logarifmlanib, Kobb–Duglas ishlab chiqarish funksiyasi doirasida regressiya tahlili amalga oshirildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, mehnat sarfi 1% ga oshganda daromad 0,76% ga, kapital sarfi esa 1% ga oshganda daromad 0,3% ga ortadi. Model umumiy daromad o'zgaruvchanligining 76% ini izohlab beradi. Bu esa mehmonxona biznesida inson omili kapital omilidan ko'ra muhimroq ekanini ko'rsatadi. Tadqiqot turizm xizmatlari samaradorligini oshirish uchun resurslardan oqilona foydalanish zarurligini asoslab beradi.

Darhaqiqat, tahlil natijalari Buxoro mehmonxonalari daromadiga eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omil mehnat sarfi ekanligini ko'rsatdi. Bu mehmonxona biznesida xodimlarning malakasi, tajribasi va xizmat ko'rsatish sifati turistlar oqimi hamda korxona rentabelligini belgilashini anglatadi. Kapital omil ham muhim, biroq u mehnat omiliga qaraganda pastroq darajada ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, mehmonxona xo'jaliklari inson kapitalini rivojlantirishga – xodimlarni qayta tayyorlash, ularning malakasini oshirish, ish haqlarini rag'batlantirishga ko'proq e'tibor qaratishlari lozim. Bundan tashqari, investitsiyalarni oshirish, yangi xizmat turlarini joriy etish va infratuzilmani rivojlantirish ham daromadni barqaror oshirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, mehnat va kapitalning muvozanatli hamda samarali boshqaruvi turizm industriyasi barqarorligi va raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.A. Androniceanu, J. Kinnunen, I. Georgescu, Circular economy as a strategic option to promote sustainable economic growth and effective human development, Journal of International Studies 14(1) (2021) 60–73. doi:10.14254/2071-8330.2021/14-1/4.

2.Cobb, C. W., Douglas, P. H.: A theory of production. American Econ. Rev. 8, 139–1965 (1928)

3. Sato, R.: Theory of Technical Change and Economic Invariance. Academic Press, New York (1981)
4. Janzakov, B., Nasimov, D., Odilov, A., Kurbanbekova, M., Kholmammatov, F., Qodirov, A., Mardonova, D., Arabov, N., & Kurbonov, S. (2024). Assessing the efficiency of hotels in Uzbekistan's ancient cities of Samarkand and Bukhara using data envelopment analysis. *Geojournal of Tourism and Geosites*, 57(4spl), 1999–2004. <https://doi.org/10.30892/gtg.574spl14-1367>
5. Poldrugovac, K., Tekavcic, M., & Jankovic, S. (2016). Efficiency in the hotel industry: an empirical examination of the most influential factors. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 29(1), 583–597. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2016.1177464>
6. Hadad, S., Hadad, Y., Malul, M., & Rosenboim, M. (2012). The economic efficiency of the tourism industry: a global comparison. *Tourism Economics*, 18(5), 931-940. <https://doi.org/10.5367/te.2012.0165>

UO'K 657.1

**DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARI HISOBIDA QO'LLANILADIGAN
XALQARO STANDARTLAR (BHXS/MHXS) VA MILLIY STANDARTLAR TAHLILI**
*F.K.Kalandarova, tayanch doktorant, Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti,
Andijon*

Annotatsiya. Ushbu maqolada debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobini tartibga soluvchi xalqaro standartlar hamda O'zbekiston Respublikasi Milliy buxgalteriya hisobi standartlarining mazmuni, qo'llanish doirasi va tasnifi tahlil qilinadi. Milliy standartlardagi mavjud yondashuvlar va xalqaro standartlar talablari orasidagi farqlar aniqlanib, ularni uyg'unlashtirishning amaliy mexanizmlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: debitorlik qarzlari, kreditorlik qarzlari, moliyaviy aktiv, moliyaviy majburiyat, xalqaro standartlar, kutilayotgan kredit yo'qotishlar.

Аннотация. В данной статье анализируются содержание, сфера применения и классификация международных стандартов, регулирующих дебиторскую и кредиторскую задолженность, а также национальных стандартов бухгалтерского учета Республики Узбекистан. Выявляются различия между существующими подходами в национальных стандартах и требованиями международных стандартов, а также предлагаются практические механизмы их гармонизации.

Ключевые слова: дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, финансовый актив, финансовое обязательство, международные стандарты, ожидаемые кредитные потери.

Abstract. This article analyzes the content, scope and classification of international standards governing accounts receivable and accounts payable, as well as the National Accounting Standards of the Republic of Uzbekistan. It identifies differences between the existing approaches in national standards and the requirements of international standards, and proposes practical mechanisms for their harmonization.

Key words: accounts receivable, accounts payable, financial asset, financial liability, international standards, expected credit losses.

Kirish. O'zbekiston iqtisodiyotida bozor mexanizmlarining rivojlanishi, xalqaro standartlarga mos moliyaviy hisobotlar yuritish zarurati va raqamli texnologiyalarning tadbiq etilishi debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobini takomillashtirishni talab etmoqda. Xususan, xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (BHXS/MHXS) va milliy buxgalteriya hisobot tizimi o'rtasidagi farqlar ushbu sohadagi muammolarni yanada kuchaytirmoqda. Aksiyadorlik jamiyatlarida debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobga olish jarayonlarini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish nafaqat moliyaviy shaffoflikni oshirish, balki korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini kuchaytirishga ham xizmat qiladi.

Asosiy qism. Aksiyadorlik jamiyatlarida debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobini takomillashtirish, avvalo, bu sohada amal qiladigan xalqaro va milliy me'yoriy-huquqiy bazani chuqur tahlil qilishni talab etadi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (BHXS/MHXS) debitorlik va kreditorlik qarzlari "moliyaviy aktivlar" va "moliyaviy majburiyatlar" konsepsiyasi doirasida talqin etar ekan, ularning tan olinishi, baholanishi, qadrsizlanishi, taqdimoti va oshkor etilishiga nisbatan aniq talablarni belgilab beradi. Milliy buxgalteriya hisobi standartlari esa ko'p jihatdan soliq

siyosati va hisob-kitob intizomiga moslashgan bo'lib, ko'p hollarda ehtiyotkorlik emas, balki fiskal maqsadlarni ko'zlaydi.

BHXS 32 “Moliyaviy instrumentlar: ma'lumotlarni yoritib berish va taqdim etish”, MHXS 7 “Moliyaviy instrumentlar: ma'lumotlarni ochib berish” va MHXS 9 “Moliyaviy instrumentlar” standartlari asosida debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobini tashkil etish asoslari aksiyadorlik jamiyatlarida buxgalteriya hisobini xalqaro talablarga moslashtirishning eng muhim yo'nalishlaridan biridir. BHXS/MHXS konsepsiyasida debitorlik va kreditorlik qarzlari alohida “hisob-kitoblar” emas, balki moliyaviy instrumentlar - mos ravishda moliyaviy aktivlar va moliyaviy majburiyatlar sifatida ko'riladi. Moliyaviy aktiv boshqa tomon bilan tuzilgan shartnoma asosida kelgusida pul mablag'lari yoki boshqa moliyaviy aktivlarni olish huquqini, moliyaviy majburiyat esa kelgusida pul mablag'larini to'lash yoki boshqa moliyaviy aktivni topshirish majburiyatini anglatadi. Shu nuqtai nazardan savdo debitorliklari, berilgan ssudalar, foizlar va boshqa talablar moliyaviy aktivlar, yetkazib beruvchilar, banklar, byudjet va boshqa kreditorlar oldidagi majburiyatlar esa moliyaviy majburiyatlar sifatida tan olinadi. Bu yondashuv milliy amaliyotda ko'p hollarda hisobvaraqlar rejasiga “bog'langan” qarashlardan farqli ravishda, iqtisodiy mazmun va risklarni birlamchi o'ringa olib chiqadi.

BHXS 32 “Moliyaviy instrumentlar: ma'lumotlarni yoritib berish va taqdim etish” standarti debitorlik va kreditorlik qarzlarni moliyaviy aktiv va majburiyatlar sifatida tasniflash, ularni o'z kapitalidan aniq ajratib ko'rsatish, kompensatsiya (offsetting) qilish holatlarini cheklash bo'yicha asosiy tamoyillarni belgilaydi [1]. Shu tariqa BHXS 32 debitorlik va kreditorlik qarzlarning taqdimoti bo'yicha milliy amaliyotga nisbatan ancha qat'iy va iqtisodiy mazmunga yo'naltirilgan talablarga asos yaratadi.

MHXS 9 “Moliyaviy instrumentlar” standarti debitorlik va kreditorlik qarzlarni tasniflash, ularning boshlang'ich va keyingi baholanishini tashkil etish, debitorlik qarzlarning qadrsizlanishini aniqlash bo'yicha zamonaviy metodologiyani belgilaydi. Mazkur standartga ko'ra, moliyaviy aktivlarning tasnifi ikki asosiy mezonga - biznes modeli (korxonaning ushbu aktivni qanday boshqarishi) va shartnomaviy pul oqimlarining xususiyatiga tayanadi. Savdo debitorliklari, odatda, “asosiy qarz va foiz to'lovlari”ni o'z ichiga oluvchi shartnomaviy pul oqimlariga ega bo'lgan, amortizatsiyalangan qiymat bo'yicha baholanadigan aktivlar sifatida tasniflanadi [2]. Bu ular bo'yicha foiz uslubidan foydalangan holda hisoblangan amortizatsiyalangan qiymat asosiy baholash bazasi bo'lishini anglatadi. MHXS 9 “Moliyaviy instrumentlar”ning eng muhim jihatlaridan biri - kutilayotgan kredit yo'qotishlari (Expected Credit Loss - ECL) modelini joriy etish bo'lib, unda debitorlik qarzlarning qadrsizlanishi faqat real yo'qotishlar sodir bo'lgandan keyin emas, balki ehtimoliy yo'qotishlar yuzaga kelishi kutilayotgan holatlarda ham oldindan tan olinadi.

MHXS 7 “Moliyaviy instrumentlar: ma'lumotlarni ochib berish” standarti esa debitorlik va kreditorlik qarzlari bo'yicha oshkor etilishi zarur bo'lgan axborotlar doirasini belgilaydi [3]. Bu orqali BHXS 32 “Moliyaviy instrumentlar: ma'lumotlarni yoritib berish va taqdim etish” hamda MHXS 9 “Moliyaviy instrumentlar” talablarini foydalanuvchi uchun “o'qiladigan” shaklga keltiradi.

Xalqaro standartlar bilan milliy me'yorlarni uyg'unlashtirish, bir tomondan, moliyaviy axborotning shaffofligini oshirsa, ikkinchi tomondan, hisob siyosati, analitik taqdimot va audit jarayonini tubdan qayta ko'rib chiqishni talab etadi [4].

O'zbekiston milliy standartlari va xalqaro standartlar o'rtasidagi farqlar tahlili aksiyadorlik jamiyatlarida debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobini takomillashtirishning asosiy nazariy nuqtasini tashkil etadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasida qo'llanilayotgan milliy buxgalteriya hisobi standartlari (BHMS) ko'p hollarda soliq hisoboti va nazorat talablariga moslashtirilgan bo'lib, moliyaviy hisobot foydalanuvchilari - aksiyadorlar, investorlar, kreditorlar - ehtiyojlaridan ko'ra fiskal maqsadlarni ko'proq inobatga oladi. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (BHXS/MHXS) esa debitorlik va kreditorlik qarzlarni moliyaviy asboblar sifatida ko'rib, ularni tan olish, baholash, qadrsizlanishi, taqdimoti va oshkor etilishi bo'yicha ancha chuqur va riskga yo'naltirilgan yondashuvni taklif etadi.

Milliy va xalqaro standartlar o'rtasidagi farqlar, avvalo, konseptual darajada - iqtisodiy mazmun va yuridik shakl nisbatida namoyon bo'ladi. BHXS/MHXS konsepsiyasida iqtisodiy

mazmun (substance over form) tamoyili ustuvor bo'lib, debitorlik va kreditorlik qarzlari shartnomaviy huquq va majburiyatlarning iqtisodiy oqibatlari nuqtai nazaridan baholanadi. Milliy amaliyotda esa ko'p hollarda shartnoma va dastlabki hujjatlarning yuridik rasmiylashtirilishi tan olish uchun asos bo'lib xizmat qiladi; natijada ayrim holatlarda daromad va xarajatlar, shuningdek ularga bog'liq debitorlik va kreditorlik qarzlarning tan olinishi kechikadi yoki bo'lib-bo'lib aks ettiriladi.

Ikkinchi yirik farq debitorlik qarzlari qadsizlanishini baholashda yaqqol ko'zga tashlanadi. Milliy tizimda shubhali qarzlarni uchun zaxira ko'pincha real yuz bergan yo'qotishlarga tayanib, kechiktirilgan yondashuv asosida shakllantiriladi: qarz muddati o'tib, undirilmay qolganidan keyingina ehtiyot chorasi sifatida zaxira ajratiladi. MHXS 9 da esa kutilayotgan kredit yo'qotishlari modeli qo'llanilib, ehtimoliy yo'qotishlar bo'yicha zaxiralar oldindan hisoblanadi va moliyaviy natijalarda aks ettiriladi.

Ilmiy tadqiqotlarda debitorlik va kreditorlik qarzlarni boshqarishda to'lovlarni xavfsiz kechiktirish imkoniyatlarini baholash, ya'ni kredit riskini oldindan hisobga olgan holda qaror qabul qilish zarurligi ta'kidlanadi [5].

Quyidagi jadvalda O'zbekiston milliy standartlari va BHXS/MHXS talablari o'rtasidagi asosiy farqlar tizimli ravishda umumlashtiriladi.

1-jadval

Debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobida BHMS va BHXS/MHXS o'rtasidagi farqlar tahlili

Tartib	O'zbekiston milliy standartlari (BHMS) bo'yicha yondashuv	BHXS/MHXS (BHXS 32, MHXS 7, MHXS 9) bo'yicha yondashuv
Konseptual asos (aktiv/majburiyat)	Debitorlik va kreditorlik qarzlari ko'proq "hisob-kitob schyotlari" sifatida, ko'pincha yuridik shaklga tayanib talqin etiladi.	Moliyaviy aktiv va moliyaviy majburiyat sifatida, shartnomaviy huquq va majburiyatlarning iqtisodiy mazmuni asosida talqin etiladi.
Tan olish (akkumulyatsiya tamoyili)	Daromad va xarajatlar ko'p hollarda hujjatlarning rasmiylashtirilishiga bog'liq; ayrim hollarda soliq qoidalar ustuvor.	Akkumulyatsiya usuli qat'iy qo'llanadi; daromad, xarajat va ularga bog'liq qarzlarni iqtisodiy mazmuniga ko'ra tan olinadi.
Debitorlik qadsizlanishi	Shubhali qarzlarni uchun zaxira asosan real yuz bergan yo'qotishlarga tayanib, kechiktirilgan yondashuv asosida shakllanadi.	Kutilayotgan kredit yo'qotishlari modeli asosida ehtimoliy yo'qotishlar bo'yicha zaxiralar oldindan hisoblanadi (ECL).
Baholash bazasi	Ko'pincha tarixiy (nominal) qiymat; diskontlash amaliyoti kam qo'llanadi.	Amortizatsiyalangan qiymat, haqiqiy qiymat, diskontlash - biznes modeli va shartnomaviy pul oqimlariga qarab qo'llanadi.
Kreditorlik tasnifi va tahlili	Hisobvaraqlar rejasiga bog'langan; risk omillari (foiz, valyuta, muddat) chuqur ochildmaydi.	Moliyaviy majburiyat sifatida turlarga bo'linadi; foiz, valyuta, muddat va boshqa risk parametrlar bo'yicha tahlil qilinadi.
Axborotni oshkor etish	Hisobot ilovalarida minimal ma'lumot; risklar, muddatlar bo'yicha taqsimot cheklangan.	MHXS 7 bo'yicha kredit, likvidlik, bozor risklari, muddat bo'yicha taqsimot, ECL va boshqalar bo'yicha batafsil oshkor etish.
Konsolidatsiya-lashgan hisob	Intraguruh qarzlarni aniqlash va bartaraf etish bo'yicha metodika cheklangan; amaliyot notekis.	MHXS bo'yicha intraguruh debitorlik va kreditorlik qarzlari to'liq bartaraf etiladi, takroriy aks ettirishga yo'l qo'yilmaydi.
Hisob siyosati va ichki reglament	Hisob siyosati ko'pincha BHMS va soliq qoidalariga mos "minimal" formatda tuziladi.	Hisob siyosati MHXS konsepsiyasiga mos ravishda, risk-menejment, tahlil va oshkor etish talablarini qamrab olgan holda shakllanadi.

Manba: Muallif tomonidan tayyorlandi

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston milliy standartlari va BHXS/MHXS o'rtasidagi farqlar ko'p jihatdan konseptual yondashuv, risklarni hisobga olish darajasi va axborotni oshkor etish chuqurligida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, O'zbekiston milliy standartlarining BHXS/MHXS bilan uyg'unlashuvi aksiyadorlik jamiyatlarida debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobini xalqaro investorlarga tushunarli, taqqoslanadigan va shaffof axborot manbaiga aylantirish uchun zarur shartdir.

Xulosa. Debitorlik va kreditorlik qarzlari hisobini xalqaro standartlar - BHXS/MHXS talablari asosida qayta ko'rib chiqish O'zbekistondagi aksiyadorlik jamiyatlari uchun nafaqat texnik, balki strategik ahamiyatga ega bo'lgan islohot yo'nalishidir. Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari bozor

iqtisodiyoti sharoitida investorlar, kreditorlar va boshqa manfaatdor tomonlarga ishonchli, taqqoslanadigan va shaffof axborot taqdim etishni ko'zda tutadi. Milliy amaliyotda esa debitorlik va kreditorlik qarzlari ko'pincha soliq va nazorat nuqtai nazaridan baholanadi, bu esa moliyaviy boshqaruvning strategik jihatlarini soyada qoldiradi. Shu nuqtai nazardan, milliy standartlarni xalqaro me'yorlarga muvofiqlashtirish imkoniyatlari - normativ-huquqiy bazani yangilash, korporativ hisob siyosatini modernizatsiya qilish, axborot tizimlarini moslashtirish va mutaxassislar malakasini oshirish orqali amalga oshirilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Moliyaviy instrumentlar: taqdim etish" nomli 32-son BHXS.
2. "Moliyaviy instrumentlar" nomli 9-son MHXS .
3. "Moliyaviy instrumentlar: Ma'lumotlarni yoritib berish "nomli 7-son MHXS.
4. Малицкая В.Б. Концепция согласования учетного обеспечения, аналитического представления и аудита ликвидных элементов оборотных активов с международно признанными стандартами: автореф. дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.12. – Орел, 2013
5. Купрюшина О.М. Организация анализа и контроля дебиторской и кредиторской задолженности хозяйствующего субъекта: автореф. дис. ... к.э.н.: 08.00.12. – Воронеж, 2003.

UO'K 338.1:334.722(586.5)

KICHIK BIZNES KORXONALARIDA ISHLAB CHIQARISH OMILLARIDAN FOYDALANISHNING METODOLOGIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

G.X. Kaypnazarova, dots., PhD, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilinadi. Ishlab chiqarish resurslarini boshqarish metodologiyasini takomillashtirish yo'nalishlari, ularning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: kichik biznes, ishlab chiqarish omillari, samaradorlik, resurslar, metodologiya, innovatsiya, inson kapitali.

Аннотация. В статье анализируются теоретические и практические аспекты эффективного использования факторов производства на предприятиях малого бизнеса. Выделены направления совершенствования методологии управления производственными ресурсами, их влияние на экономическую эффективность.

Ключевые слова: малый бизнес, факторы производства, эффективность, ресурсы, методология, инновации, человеческий капитал.

Abstract. The article analyzes the theoretical and practical aspects of the effective use of production factors in small business enterprises. The directions of improving the methodology of managing production resources, their impact on economic efficiency are highlighted.

Keywords: small business, production factors, efficiency, resources, methodology, innovation, human capital.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kichik biznes korxonalari iqtisodiyotning eng muhim bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Ular nafaqat yangi ish o'rinlarini yaratadi, balki ichki bozorda raqobat muhitini shakllantiradi, innovatsiyalarni joriy etadi hamda iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi. Kichik biznes korxonalari faoliyatida ishlab chiqarish omillaridan oqilona foydalanish ularning raqobatbardoshligini ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi.

Bugungi kunda kichik biznes korxonalari O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida muhim o'rin tutmoqda. Ular yangi ish o'rinlari yaratish, raqobatni rivojlantirish va innovatsiyalarni joriy etishda asosiy kuch sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan, kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarish omillaridan oqilona foydalanish ularning samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Shu bois, kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarish omillaridan foydalanishning metodologik asoslarini chuqur o'rganish, ularni takomillashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish iqtisodiy samaradorlikni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Iqtisodiyotda ishlab chiqarish jarayoni to'laqonli va uzluksiz amalga oshishi uchun ishlab chiqarish omillari zarur bo'ladi. Ishlab chiqarish omillari iqtisodiyot fanida keng o'rganilgan bo'lib, bu borada ishlab chiqarish omillari nazariyasi ham mavjud.

Ishlab chiqarish omillarining mazmuni va tarkibini ko'rib chiqishdan oldin, avvalo mazkur tushunchaning "iqtisodiy resurslar" tushunchasi bilan o'zaro bog'liqligi va farqli jihatlarini aniqlab olish maqsadga muvofiq. Chunki, ko'p hollarda «iqtisodiy resurslar» tushunchasi «ishlab chiqarish omillari» tushunchasi bilan bir hil ma'noda qo'llaniladi. Biroq, bu ikki tushuncha o'rtasida tafovut mavjud.

"Ishlab chiqarish omillari va iqtisodiy resurslarning umumiy jihati shundaki, har ikkalasi ishlab chiqarishni amalga oshishida yordamlashuvchi bir xildagi tabiiy va ijtimoiy kuchlar hisoblanadi. Ular o'rtasidagi farq shundaki, iqtisodiy resurslarga ishlab chiqarishga jalb etilishi mumkin bo'lgan tabiiy va ijtimoiy kuchlar kiritilsa, ishlab chiqarish omillariga ishlab chiqarish jarayoniga haqiqatda jalb etilgan kuchlar kiritiladi.

Ishlab chiqarish omillari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik to'g'risida fikr yuritar ekanmiz, shu o'rinda ishlab chiqarish omillari tarkibiga bo'lgan yondashuvlarga qo'shimcha ravishda quyidagi turkumlarni ham keltirish mumkin. Ishlab chiqarish omillari – tovar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi iqtisodiy resurslardir. Demak, "resurslar" tushunchasi "omillar" tushunchasiga qaraganda kengroq hisoblanadi" [1].

Iqtisodiy resurslar – tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish, ularni iste'molchiga yetkazib berish va iste'mol jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan barcha vositalar, imkoniyatlar va manbalar majmuidan iborat.

Ishlab chiqarish omillari deganda ishlab chiqarish jarayonida tovar va xizmatlar yaratish uchun zarur bo'lgan barcha resurslar tushuniladi. Klassik iqtisodiy nazariya bo'yicha ishlab chiqarish omillari quyidagilardan iborat:

- Yer (tabiiy resurslar) – ishlab chiqarishning tabiiy bazasi, xomashyo manbai;
- Mehnat – insonning jismoniy va aqliy faoliyati;
- Kapital – ishlab chiqarish vositalari (mashina, uskunalar, bino-inshootlar);
- Tadbirkorlik qobiliyati – ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish va boshqarish san'ati;
- Axborot va innovatsiyalar – zamonaviy iqtisodiyotda yangi, mustaqil ishlab chiqarish omili sifatida qaraladi.

Kichik biznes korxonalarida ushbu omillar o'zaro uyg'unlikda amal qilganda, ishlab chiqarish samaradorligi ortadi. Ayniqsa, inson kapitali va innovatsion faoliyat kichik korxonalar raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardir.

O'zbekiston sharoitida kichik biznes korxonalari iqtisodiyotning ko'plab tarmoqlarida faoliyat yuritmoqda: sanoat, xizmat ko'rsatish, qishloq xo'jaligi va qurilish sohalarida ularning ulushi yildan-yilga ortib bormoqda.

Ammo ularning ishlab chiqarish omillaridan foydalanish samaradorligi hali yetarli darajada emas. Bunga quyidagi omillar sabab bo'lmoqda:

- texnik va texnologik yangilanish darajasining pastligi;
- ishlab chiqarish vositalarining eskirganligi;
- malakali ishchi kuchi yetishmasligi;
- innovatsion g'oyalar va ilmiy ishlanmalarni joriy etishning sustligi;
- moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, hozirgi kunda ayrim kichik korxonalarda ishlab chiqarish vositalarining eskirganligi, innovatsion texnologiyalar yetarlicha joriy etilmaganligi va malakali kadrlar tanqisligi natijasida ishlab chiqarish samaradorligi past darajada qolmoqda. Shu bois, ishlab chiqarish omillaridan foydalanishning samaradorligiga erishish uchun quyidagi yo'nalishlarda ishlar amalga oshirilishi lozim:

- resurslardan kompleks va optimallashtirilgan foydalanish tizimini joriy etish;
- ishlab chiqarish jarayoniga innovatsion va raqamli texnologiyalarni tatbiq etish;
- inson kapitalini rivojlantirish, kadrlar malakasini oshirish;
- moliyaviy resurslarga kirishni kengaytirish (kredit, lizing, grant mexanizmlari);

- kichik korxonalar o'rtasida kooperatsiya va klaster tizimini rivojlantirish.

Ushbu chora-tadbirlar ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mahsulot hajmini oshirish hamda kichik biznes korxonalarining raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Masalan, ayrim kichik korxonalarda ishlab chiqarish quvvatidan atigi 60–70 foiz darajada foydalanilmoqda. Bunday holat bir nechta iqtisodiy oqibatlarga olib keladi:

1. Ishlab chiqarish xarajatlarining oshishi. Ishlab chiqarish quvvatlari to'liq yuklanmaganda, asosiy vositalar va ishlab chiqarish maydonlarining doimiy xarajatlari (ijara, elektr energiyasi, uskunalarning eskirishi va h.k.) mahsulot tannarxiga ko'proq yuk bo'ladi. Natijada, bir dona mahsulot narxi oshib boradi.

2. Raqobatbardoshlikning pasayishi. Yuqori tannarx mahsulot narxining bozorga nisbatan yuqorilashiga olib keladi. Bu esa korxonaning raqobatchilarga nisbatan ustunligini kamaytiradi va bozor ulushini yo'qotish xavfini kuchaytiradi.

3. Resurslardan foydalanish samaradorligining pasayishi. To'liq quvvatda ishlamaydigan korxonalarda mehnat, xomashyo va texnik resurslar yetarlicha samara bermaydi. Bu esa ishlab chiqarish jarayonining umumiy rentabelligini pasaytiradi.

4. Investitsiya oqimini cheklaydi. Quvvatlardan to'liq foydalanilmasligi potentsial investorlar uchun korxonani kamroq jozibador qiladi, chunki bu holat ichki boshqaruv va bozor talabini noto'g'ri baholash belgisi sifatida qabul qilinadi.

Kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanishni ta'minlash uchun quyidagi metodologik yo'nalishlarni takomillashtirish zarur:

1. Resurslardan kompleks foydalanish tizimini joriy etish. Har bir korxona o'z ishlab chiqarish resurslarini (xomashyo, mehnat, kapital) optimal nisbatda qo'llashi kerak. Buning uchun ishlab chiqarish jarayonini tahlil qiluvchi iqtisodiy-matematik modellarni joriy etish maqsadga muvofiq.

2. Innovatsion texnologiyalarni keng qo'llash. Raqamli texnologiyalar, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, sun'iy intellekt elementlari kichik korxonalarning samaradorligini oshiradi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonini raqamlashtirish ishlab chiqarish chiqindilarini 10–15% ga kamaytiradi.

3. Inson kapitalini rivojlantirish. Kadrlar malakasini oshirish, kasbiy tayyorgarlikni yaxshilash — ishlab chiqarish omillarining eng muhim tarkibiy qismi. Zamonaviy mehnat bozorida bilim va ko'nikmalar asosiy ishlab chiqarish resursiga aylanmoqda.

4. Moliyaviy resurslardan foydalanishni takomillashtirish. Kredit, lizing, grant va investitsiya dasturlari orqali kapital omilini kengaytirish zarur. Shu bilan birga, kichik biznes uchun soliq imtiyozlari va subsidiyalar tizimini soddalashtirish ham muhim.

5. Kooperatsiya va klasterlashuv mexanizmlarini rivojlantirish. Kichik korxonalar o'zaro hamkorlikda ishlab chiqarish zanjirlarini shakllantirsa, bu ularning ishlab chiqarish omillaridan birgalikda samarali foydalanish imkonini beradi.

Yuqoridagi yo'nalishlar asosida ishlab chiqarish omillaridan foydalanish metodologiyasini takomillashtirish quyidagi natijalarga olib keladi:

- ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi;
- mahsulot sifati va hajmining oshishi;
- mehnat unumdorligining ortishi;
- innovatsion faoliyatning faollashuvi;
- kichik biznes korxonalarining barqaror raqobatbardoshligi.

Ishlab chiqarish omillaridan foydalanish metodologiyasini takomillashtirish - bu faqat texnik yoki boshqaruv masalasi emas, balki korxonaning umumiy iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi strategik yo'nalishdir. Natijada korxona raqobatbardosh bo'ladi, bozorga sifatli mahsulotlar chiqaradi va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Xulosa. Kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarish omillaridan oqilona foydalanish - ularning iqtisodiy o'sishi va barqaror faoliyatining garovidir. Ishlab chiqarish resurslarini kompleks yondashuv asosida boshqarish, innovatsiyalarni joriy etish va inson kapitalini rivojlantirish metodologiyasini takomillashtirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir. Shunday qilib, kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarish omillaridan foydalanishning metodologik asoslarini

takomillashtirish iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini mustahkamlaydi hamda yangi imkoniyatlar yaratadi.

Kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanishning metodologik asoslarini takomillashtirish iqtisodiy o'sishning muhim sharti hisoblanadi. Innovatsion yondashuvlar, raqamli texnologiyalar va inson kapitaliga sarmoya kiritish orqali kichik korxonalar ishlab chiqarish resurslarini to'liq ishga solishi, mamlakat iqtisodiy salohiyatini oshirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shodmonov Sh., G'afurov U. Iqtisodiyot nazariyasi: oliy oquv yurtlari talabalari uchun darslik. – T.: "Fan va texnologiyalar", 2010.
2. Abduraxmanova G.K. Kichik biznesda aholini munosib mehnat tamoyillari asosida ish bilan taminlashni takomillashtirish. Avt.iqt.fan.dok. – T.: 2016 y. 77b.
3. G'afurov U. Kichik biznesni davlat tomonidan tartibga solishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish. Avt.iqt.fan.dok. – T.: 2017 y. 97 b.
4. Jo'raxonov M.E. Kichik biznesni barqaror rivojlantirishda ishlab chiqarish omillari samaradorligini oshirish yollari (Andijon viloyati misolida). Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Namangan muhandislik-texnologiya instituti, 2021.
5. Kaypnazarova G.X. Kichik biznes korxonalarida ishlab chiqarish omillari o'rtasidagi mutanosiblikning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri. Monografiya. – T.: "Ilm-fan va innovatsiya", 2024, 144 bet.

UO'K 338.48:502.131.1:316.334.52

EKOTURIZM RIVOJLANISHIDA MAHALLIY AHOLI ISHTIROKI VA EKOLOGIK BARQARORLIKNI TA'MINLASH STRATEGIYALARI

M.A.Kuymuratova, dots., Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqola ekoturizm sohasida mahalliy aholi ishtirokini tahlil qilish va ekologik barqarorlikni ta'minlash strategiyalarini ishlab chiqishga bag'ishlangan. Mahalliy jamoalarning turizm faoliyatidagi roli, ularning iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlari, tabiiy resurslarni saqlash va ekologik muvozanatni ta'minlash mexanizmlari o'rganilgan. Tadqiqot natijalari ekoturizmni rivojlantirishda mahalliy aholi bilan samarali hamkorlik qilish va barqaror strategiyalarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Ekoturizm, Mahalliy aholi ishtiroki, Ekologik barqarorlik, Barqaror rivojlanish, Turizm strategiyalari

Аннотация. Статья посвящена анализу участия местного населения в сфере экотуризма и разработке стратегий обеспечения экологической устойчивости. Рассматривается роль местных сообществ в туристической деятельности, их экономические и социальные выгоды, а также механизмы сохранения природных ресурсов и поддержания экологического баланса. Результаты исследования показывают необходимость эффективного сотрудничества с местным населением и разработки устойчивых стратегий для развития экотуризма.

Ключевые слова: котуризм, Участие местного населения, Экологическая устойчивость, Устойчивое развитие, Стратегии туризма

Abstract. This article analyzes the participation of local communities in ecotourism and develops strategies for ensuring ecological sustainability. It examines the role of local populations in tourism activities, their economic and social benefits, and mechanisms for preserving natural resources and maintaining ecological balance. The findings highlight the need for effective cooperation with local communities and the development of sustainable strategies for ecotourism.

Keywords: Ecotourism, Local community participation, Ecological sustainability, Sustainable development, Tourism strategies

Ekoturizm sohasining rivojlanishi global turizm industriyasida barqaror va mas'uliyatli sayohat tushunchasini ilgari surishda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda tabiiy resurslar va ekologik muhitning saqlanishi nafaqat milliy, balki xalqaro darajada ham dolzarb masala hisoblanadi. Ekoturizm, asosan, tabiatni muhofaza qilish, mahalliy jamoalarning iqtisodiy va ijtimoiy

rivojlanishini ta'minlash, shuningdek, turizm orqali ekologik ongini oshirishga qaratilgan faoliyatni o'z ichiga oladi.

Mahalliy aholi ekoturizmning samarali rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi, chunki ular o'z hududlaridagi tabiiy va madaniy resurslarni biladi va ularni barqaror boshqarishda ishtirok etadi. Shu bilan birga, mahalliy jamoalarning turizm jarayonlaridagi ishtiroki ularning daromadlarini oshirish, ish o'rinlarini yaratish va madaniy merosni saqlash imkonini beradi.

Ekoturizm sohasining rivojlanishi nafaqat turizmning iqtisodiy salohiyatini oshirish, balki tabiiy va madaniy resurslarni barqaror boshqarish, ekologik muvozanatni saqlash va mahalliy jamoalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan. Bugungi kunda global turizm sanoatida ekoturizm konsepti barqaror va mas'uliyatli sayohat tushunchasini ilgari suruvchi asosiy yo'nalishlardan biriga aylangan. Bu turizm turi asosan tabiiy muhitni muhofaza qilish, mahalliy jamoalarning iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarini oshirish, shuningdek, sayyohlarning ekologik ongini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois, ekoturizmni muvaffaqiyatli rivojlantirishda mahalliy aholining ishtiroki hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Mahalliy jamoa ekoturizm jarayonida nafaqat tabiiy resurslar va landshaftlar bilan tanish, balki ular bilan bevosita ishlash, ularni barqaror boshqarish va muhofaza qilish masalalarida ham faol rol o'ynaydi. Mahalliy aholi ishtiroki, avvalo, hududdagi ekologik va madaniy resurslarni samarali foydalanishga imkon beradi, shuningdek, turizmning ijtimoiy-iqtisodiy foydalarini kengaytiradi. Mahalliy jamoaning daromadlari oshishi, ish o'rinlari yaratilishi va madaniy merosning saqlanishi ekoturizmning barqaror rivojlanishiga to'g'ridan-to'g'ri hissa qo'shadi. Shu bilan birga, ekologik barqarorlikni saqlash uchun mahalliy aholi tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish, suv va energiya resurslarini tejash, biologik xilma-xillikni himoya qilish kabi amaliy choralarni amalga oshiradi.

Mahalliy aholining turizm faoliyatida ishtiroki bir nechta yo'nalish orqali rag'batlantiriladi. Birinchidan, iqtisodiy rag'batlar muhim ahamiyatga ega. Mahalliy jamoaga turizm loyihalarida qo'lda ishlangan mahsulotlarni sotish, ekologik sayohat xizmatlarini tashkil etish, hunarmandchilik va mehmonxona xizmatlarida ishlash orqali daromad olish imkoniyatlari yaratish mahalliy aholi ishtirokini oshiradi. Bu esa nafaqat jamoaning turizmga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi, balki ularni tabiiy va madaniy resurslarni saqlashga motivatsiya qiladi.

Ikkinchidan, mahalliy aholi malakasini oshirish va ekologik bilimlarni rivojlantirish orqali ularning turizm jarayonidagi samaradorligini oshirish mumkin. Treninglar, seminarlar va amaliy kurslar yordamida mahalliy jamoa sayyohlarni qabul qilish, xizmat ko'rsatish va ekologik barqarorlikni saqlash bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'ladi. Shu bilan birga, mahalliy liderlar va faollarni yetakchi rolga tayyorlash ekoturizm loyihalarining muvaffaqiyati uchun muhimdir.

Shuningdek, mahalliy jamoa bilan ishlashda ekologik barqarorlik mexanizmlari alohida e'tiborga loyiq. Bu mexanizmlar hududdagi chiqindilarni qayta ishlash tizimlari, suv va energiya resurslaridan oqilona foydalanish, tabiiy hududlarni himoya qilish, landshaftlarni saqlash va biologik xilma-xillikni ta'minlashni o'z ichiga oladi. Mahalliy jamoa ushbu mexanizmlarni nazorat qilish va amalda qo'llash orqali ekologik barqarorlikni ta'minlaydi va turizm faoliyatining atrof-muhitga zararini minimallashtiradi.

Mahalliy jamoa, davlat organlari va xususiy sektor o'rtasida samarali hamkorlik tizimini yaratish ekoturizmni barqaror rivojlantirishda muhimdir. Bunday hamkorlik jamoalarga turizm loyihalarida qaror qabul qilish jarayonida ishtirok etish imkoniyatini beradi, shuningdek, turizm resurslarini barqaror boshqarish va rivojlantirish strategiyalarini birgalikda ishlab chiqishga yordam beradi. Mahalliy kengashlar, ekologik qo'mitalar va ishchi guruhlar barqaror rivojlanish jarayonida muhim rol o'ynaydi.

Ekoturizmning muvaffaqiyati shuningdek, mahalliy aholi ishtirokini rag'batlantirish va barqaror strategiyalarni ishlab chiqish bilan bog'liq. Ushbu strategiyalar tabiiy resurslardan mas'uliyatli foydalanish, mahalliy jamoa manfaatlarini himoya qilish, ekologik monitoring, turizm xizmatlari sifatini oshirish va mahalliy iqtisodiy foydalarni adolatli taqsimlashni o'z ichiga oladi. Shuningdek, xalqaro tajriba ko'rsatadiki, mahalliy jamoalar turizm jarayonida faqat ishlovchi emas,

balki qaror qabul qiluvchi sifatida jalb qilinganida loyihalar ekologik barqarorlik, madaniy merosni saqlash va iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan muvaffaqiyatli bo'ladi.

Shu bilan birga, mahalliy aholi ishtirokida ekoturizmni rivojlantirish ijtimoiy va madaniy foydalarni ham keltiradi. Turizm orqali mahalliy urf-odatlar, an'analar va madaniy meros sayyohlar bilan almashiladi, yosh avlodning ekologik ongini oshirishga, jamiyatning ijtimoiy integratsiyasini mustahkamlashga yordam beradi. Mahalliy jamoa turizm faoliyatida faol ishtirok etganida, ular o'z hududining tabiiy va madaniy resurslariga egalik hissini oshiradi, bu esa ekologik barqarorlikni ta'minlashga va turizmning uzoq muddatli rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Shunday qilib, mahalliy jamoaning ekoturizm rivojlanishidagi ishtiroki nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy, balki ekologik barqarorlik nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, mahalliy aholi bilan samarali hamkorlik ekoturizm loyihalarining muvaffaqiyati va ekologik barqarorligini ta'minlashning asosiy shartidir. Barqaror strategiyalar ishlab chiqish, mahalliy jamoani jalb qilish, ekologik mexanizmlarni yaratish va nazorat qilish orqali ekoturizm nafaqat turizm sanoatini rivojlantiradi, balki hududlarning tabiiy va madaniy merosini saqlash va jamoaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot asosida aniqlanishicha, ekoturizmni rivojlantirishda samarali strategiyalar quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga olishi kerak: mahalliy aholi bilan doimiy va samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish, ularni turizm jarayoniga jalb qilish orqali iqtisodiy rag'batlarni oshirish, ekologik ong va malaka oshirish dasturlarini tatbiq etish, shuningdek, tabiiy va madaniy resurslarni barqaror boshqarish mexanizmlarini yaratish.

Natijada, mahalliy aholi ishtirokidagi ekoturizm nafaqat hududlarning tabiiy va madaniy merosini saqlashga hissa qo'shadi, balki jamoaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qiladi, barqaror turizmning muvaffaqiyatli amalga oshirishini ta'minlaydi va ekologik barqarorlikni mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi. (2023). *O'zbekiston Respublikasida turizmni rivojlantirish strategiyasi*. Toshkent.
2. TIES – The International Ecotourism Society. (2020). *What is Ecotourism?* <https://ecotourism.org>
3. Okello, M. M. (2018). *Tourism and local communities: Livelihood, participation and sustainable development*. Journal of Sustainable Tourism, 16(4), 267–289.
4. Nepal, S. K., & Chipeniuk, R. (2025). *Mountain ecotourism and local communities: Sustainable tourism development in Nepal*. Tourism Geographies, 7(2), 124–143.
5. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2019). *International Guidelines for Sustainable Tourism Development*. Madrid: UNWTO.
6. Sharpley, R. (2019). *Tourism Development and the Environment: Beyond Sustainability?* Earthscan.
7. Jamal, T., & Getz, D. (2025). *Collaboration theory and community tourism planning*. Annals of Tourism Research, 22(1), 186–204.

UO'K: 330.338.467.6

O'ZBEKISTONDA TIBBIY TURIZM: MARKETING VA BRENDING STRATEGIYALARINING – “IPAK YO'LI SOG'LIK EKOTIZIMI” MODEL M.A.Masharipova, tadqiqotchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston tibbiy turizmi muammosi – marketing etishmovchiligi – yangi “Ipak yo'li sog'lik ekotizmi” modeli orqali hal etiladi. 2025 statistikasi (75,7 ming bemor, 14,6 trln so'm, 13,6% o'sish) asosida 7P/STP cheklovlari tahlil qilinadi. Siklik ekotizim (tibbiy+madaniy turizm+AI-personalizatsiya) taklif etiladi. Hududiy klasterlar (Toshkent-diagnostika, Samarqand-wellness) va ROI hisobi orqali 35% o'sish prognozlanadi. Model Toshkent markazlashuvini (46%) 31% ga tushiradi, viloyatlar ulushini 69% ga oshiradi.

Kalit so'zlar: tibbiy turizm, marketing strategiyalari, branding, 7P modeli, STP modeli, Ipak yo'li ekotizmi, O'zbekiston tibbiy turizmi, raqamli marketing, ROI hisobi, hududiy klasterlar, xizmat sifati, bemor tajribasi, xalqaro akkreditatsiya, JCI, Medical Tourism Association.

Аннотация. В статье рассматривается основная проблема медицинского туризма в Узбекистане — недостаточность маркетинговых стратегий — через разработку инновационной модели «Экотуризм здоровья Шелкового пути». На основе статистики 2025

года (75,7 тыс. иностранных пациентов, 14,6 трлн сум выручки, рост 13,6%) анализируются ограничения традиционных моделей 7P/STP. Предлагается циклическая экосистема, интегрирующая медицинские услуги с культурным туризмом и AI-персонализацией. Региональные кластеры (Ташкент — диагностика, Самарканд — велнес) и расчет ROI прогнозируют рост на 35%. Модель снижает централизацию Ташкента с 46% до 31%, повышая долю регионов до 69%.

Ключевые слова: медицинский туризм, маркетинговые стратегии, брендинг, модель 7P, модель STP, экотуризм здоровья Шелкового пути, медицинский туризм в Узбекистане, цифровой маркетинг, анализ ROI, региональные кластеры, качество услуг, опыт пациентов, международная аккредитация, JCI, Medical Tourism Association.

Abstract. This article addresses the primary challenge in Uzbekistan's medical tourism sector—marketing deficiencies—through the innovative "Silk Road Health Eco-Tourism" model. Based on 2025 statistics (75.7 thousand foreign patients, 14.6 trillion UZS revenue, 13.6% growth), limitations of traditional 7P/STP models are analyzed. A cyclic ecosystem is proposed, integrating medical services with cultural tourism and AI-personalization. Regional clusters (Tashkent-diagnostics, Samarkand-wellness) and ROI calculations forecast 35% growth. The model reduces Tashkent centralization from 46% to 31%, elevating regional share to 69%.

Keywords: medical tourism, marketing strategies, branding, 7P model, STP model, Silk Road health eco-tourism, Uzbekistan medical tourism, digital marketing, ROI analysis, regional clusters, service quality, patient experience, international accreditation, JCI, Medical Tourism Association

O'zbekiston Respublikasida tibbiy turizm sohasi so'nggi yillarda sezilarli darajada dinamika ko'rsatmoqda, ammo marketing va brending strategiyalarining yetarli darajada shakllanmaganligi global bozordagi raqobatbardoshlikni keskin cheklab kelmoqda. 2025 yil yanvar-oktabr oylarida statistik ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatga davolanish maqsadida 75,7 ming xorijiy fuqaro tashrif buyurgan bo'lib, bu ko'rsatkich asosan qo'shni davlatlardan – Tojikiston (53 ming kishi, 70,1%), Qirg'iziston (13 ming kishi, 17,2%) va Qozog'iston (7 ming kishi, 9,2%) – oqim tufayli shakllangan. Ushbu tashriflar natijasida sog'liqni saqlash xizmatlari hajmi 14,6 trln so'mga yetib, oldingi yilga nisbatan 13,6% ga oshgan. Toshkent shahri 6,7 trln so'm (umumiy hajmning 45,9%) bilan mutlaq yetakchi pozitsiyani egallagan bo'lsa-da, Toshkent viloyati (1,4 trln so'm, 9,6%), Samarqand viloyati (1,1 trln so'm, 7,5%), Farg'ona viloyati (0,96 trln so'm, 6,6%) va Andijon viloyati (0,65 trln so'm, 4,5%) kabi hududlar markazlashuv muammosidan jiddiy aziyat chekib kelayotganligini ko'rsatadi.

Global tibbiy turizm bozori 2025 yilda 104,2 milliard AQSh dollaridan oshiq hajmga ega bo'lib, yillik o'sish sur'ati 22,4% ni tashkil etmoqda. Tailand (2,5 mln xorijiy bemor), Hindiston (2,0 mln), Singapur (1,2 mln) va Janubiy Koreya (1,1 mln) kabi lider davlatlar bozorda yetakchi o'rinlarda turibdi. O'zbekistonning raqobatbardosh afzalliklari orasida tibbiy xizmatlarning global o'rtacha narxlardan 40-60% ga arzonligi, so'nggi 5 yilda 127 ta shifoxona va klinikaning rekonstruksiya qilinganligi, Ipak yo'li madaniy merosi, qulay geostrategik joylashuvi va qo'shni davlatlar bo'yicha tibbiy bemorlar oqimi ko'payganligi bilan alohida ajralib turadi.

Biroq, soha rivojining asosiy to'siqlaridan biri marketing va brending etishmovchiligi hisoblanadi. Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xorijiy bemorlarning 78,3% tibbiy xizmat tanlashda onlayn izlanishlarga (Google, SEO, ijtimoiy tarmoqlar, bemorlar sharhlari), 62,7% klinika veb-saytlari va 54,1% video kontentlarga tayanishadi. O'zbekistonda milliy darajadagi multital marketing platformasi, birlashgan brend strategiyasi va real-time analitikaga asoslangan segmentatsiya tizimi mavjud emasligi global raqobatчилardan orqada qolishga sabab bo'lmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda muammo qisman yoritilgan. Yang Y.-S. (2021) analitik iyerarxiya jarayoni (AHP) usuli orqali marketing kommunikatsiyalarining 40,2% ta'sirini aniqlagan bo'lsa-da, raqamli transformatsiya omillarini to'liq hisobga olmagan. Kotler P., Keller K.L. (2016) xizmatlar marketingi 7P modelini taklif etgan, ammo tibbiy turizmning yuqori xavf kategoriyasiga xos xususiyatlarni e'tiborsiz qoldirgan. Connell J. (2006) Tailand tajribasida arzon narx va plyaj turizmi sintezini muvaffaqiyatli ko'rsatgan, lekin brend sadoqati ko'rsatkichlarini (qaytish sur'ati) empirik baholamagan. Mahalliy kontekstda Axmedov Z. (2025) infratuzilma modernizatsiyasini qayd etgan

bo'lsa-da, marketing investitsiyalarining samaradorligini (ROI) o'lchash metodikasini ishlab chiqmagan.

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi va amaliy ahamiyati "Ipak yo'li sog'lik ekotizmi" yangi modelini taklif etishda namoyon bo'ladi. Model an'anaviy chiziqli 7P/STP modellardan farqli o'laroq, siklik ekotizim yaratadi: tibbiy xizmat → madaniy-ziyorat tajribasi → wellness-reabilitatsiya → AI-ga asoslangan personalizatsiya → uzoq muddatli tanlov. Tadqiqot metodologiyasi adabiyotlar sistemik sharhi, 2025 yilgi rasmiy statistika tahlili, 5 ta viloyat bo'yicha case study va ROI samaradorlik hisob-kitoblaridan iborat. Kutilayotgan natijalar: eksport daromadi 1,2-2,1 milliard dollarga, yillik o'sish 35,7% ga yetishi, hududiy markazlashuv 46% dan 31% ga tushishi va 20 mingdan ortiq yangi ish o'rinlari yaratilishi.

Adabiyotlar sharhi. Tibbiy turizm marketingi bo'yicha xalqaro adabiyotlar asosan xizmat sifati, segmentatsiya va brendingga qaratilgan. Yang Y.-S. (2021) "Key Success Factors in Medical Tourism Marketing" maqolasida analitik iyerarxiya jarayoni (AHP) usuli orqali yuqori natijaga erishish omillarini baholagan. Natijalariga ko'ra, marketing kommunikatsiyalari (40%), klinika akkreditatsiyasi (30%), mijoz ishonchi (25%) va xizmat sifati (5%) asosiy determinatorlar ekanligi aniqlangan. Tadqiqotning afzalligi – miqyosli baholash, cheklovi – raqamli transformatsiya (COVID keyin 25% o'sish) hisobga olinmagan.

Kotler P., Keller K.L. (2016) "Marketing Management" da xizmatlar marketingining 7P modelini (Product, Price, Place, Promotion, People, Process, Physical Evidence) keng yoritgan. Tibbiy turizm kontekstida "People" (malakali kadrlar) va "Process" (xavfsizlik jarayonlari) komponentlari alohida ahamiyat kasb etadi. Modelning umumiy xizmatlarga mosligi va afzalliklar ko'rsatilgan bo'lsa-da, tibbiy xizmatlarning yuqori xavf omili (bemor hayoti) uchun alohida maxsus moslashtirilmagan.

Connell J. (2006) "Medical Tourism: Sea, Sun, Sand and Surgery" maqolasida Tailand tajribasini tahlil qilib, arzon narx + plyaj turizmi kombinatsiyasini ta'kidlagan. Tailandning yillik 1 mln+ bemor oqimi plyaj brendiga bog'liq ekanligini ko'rsatgan, ammo brend sadoqatini (qaytish ko'rsatkichi 15%) o'lchamagan.

Kabak S., Sevim E. (2024) "An Expanded Marketing Mix Perspective on Medical Tourism" da 7P ni Osiyo kontekstida kengaytirgan, ammo raqamli vositalar (SEO 80% trafik) cheklanib qolgan. Bentley L. (2022) "Medical Tourism Management" da brend identiteti va vizual kommunikatsiyani muhokama qilgan, trust mark (ishonch belgisi) ahamiyatini ko'rsatib bergan.

Roy J. (2016) AHP va MABAC usullarini birlashtirib, tibbiy turizm destinatsiyalarini tanlash algoritmini ishlab chiqqan. O'zbekiston bo'yicha Axmedov Z. (2025) infratuzilma rivojini (shifoxona rekonstruksiya) va marketing segmentlarini tahlil qilgan, ammo ROI formulasining izohlab bermagan. Gulmurotov SN (2025) bozor xususiyatlarini ko'rsatgan lekin brend integratsiyasini taklif qilmagan.

Raqamli marketing bo'yicha "The Influence of Digital Marketing Strategies on Medical Tourism Company Performance" tadqiqoti onlayn reklama, SEO va ijtimoiy tarmoqlarning kompaniya samaradorligiga 60-80% ta'sirini isbotlagan. Medical Tourism Association (2022) "Branding Strategiyasi" da brend va'dasi va imijiga izoh bergan.

O'zbekiston statistik ma'lumotlari: Milliy statistika qo'mitasi (2025), Kun.uz (2025), Zamin.uz (2025) 75,7 ming bemor va 14,6 trln so'mni tasdiqlagan. Global Sciences (2025) iqtisodiy ta'sirni, Lex.uz (2025) statistika dasturini yoritgan.

Umumiy xulosa qilganda adabiyotlar statik modellar (7P, STP, AHP) bilan cheklangan lekin dinamik raqamli bozor va mahalliy kontekst (Ipak yo'li) e'tibordan chetda qolgan.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot aralash metodologiyaga asoslangan: kvalitatif (adabiyot tahlili, case study) va kvantitativ (statistika tahlili, ROI hisobi) yondashuvlar. Ma'lumot manbalari: 2025 yil Milliy statistika qo'mitasi hisobotlari, Kun.uz, Zamin.uz yangiliklari, 30 ta xalqaro va mahalliy ilmiy maqolalar.

1. Adabiyot tahlili: Sistemik sharh usuli qo'llanilgan. Kalit so'zlar: "medical tourism marketing", "7P model", "branding strategies", "O'zbekiston tibbiy turizm". Maqolalar Google

Scholar, CyberLeninka, HRMARS jurnallaridan tanlangan. Tahlil mezonlari: metodologik sifat, kontekstual moslik, empirik dalillar.

2. Statistika tahlili: 2025 yil yanvar-oktabr ma'lumotlari (75,7 ming bemor, 14,6 trln so'm) asosida viloyatlar bo'yicha taqsimot tahlililari berilgan. O'sish sur'ati formulasi: $\% = [(Yangi - Eski)/Eski] \times 100$. Toshkent 13,6% o'sish ko'rsatgan.

3. Case study metodologiyasi: 5 viloyat (Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Andijon, Buxoro) tanlangan. Har biri uchun: Hozirgi holat statistikasi, potentsial hisobi, ROI formulasi: $ROI = (Daromad - Marketing\ xarajati)/Xarajat$. Prognozlar konservativ (20% o'sish) va optimistik (35%) qarashlar asosida.

4. Yangi model ishlab chiqish: "Ipak yo'li sog'lik ekotizmi" siklik diagrammasi chizilgan: Tibbiy xizmat → Madaniy tajriba → Wellness → AI feedback. Komponentlar: Ekotizim integratsiyasi, AI-personal, Milliy brend, ROI monitoring, Hududiy klasterlar.

5. Taqqosiy analiz: Eski modellar (7P/STP) bilan yangi talqin taqqoslandi. Jadval mezonlari: Dinamizm, Mahalliy moslik, O'lchanuvchanlik, O'sish potentsiali.

6. Cheklovlar: 2025 statistikasi to'liq emas (yanvar-dekabr). Empirik test yo'q, faqat prognoz. Kelajakda field research zarur.

Metodologiya ishonchliligi shundaki Triangulyatsiya (3 manba) va empirik dalillar (statistika) mantan bog'langan. Tadqiqot natijalari yangi modelning ustunligini tasdiqladi. Umumiy prognoz: 14,6 trln so'mdan 25,8 trln so'mga (+77%) o'sish, 1-2 mlrd dollar eksport potentsialini ko'rsatdi.

Viloyatlar tahlili:

Viloyat	Hozirgi hajm (trln so'm)	Prognoz (trln so'm)	O'sish %	Bemor oqimi (ming)
Toshkent shahri	6,7	8,0	19	35→42
Toshkent viloyati	1,4	2,5	78	9→15
Samarqand	1,1	3,0	172	8→22
Farg'ona	0,96	1,8	87	6→11
Andijon	0,65	1,2	85	4→7
Buxoro	0,8	1,8	120	5→11
JAMI	14,6	25,8	77	75,7→132

ROI hisoblari: Toshkent uchun marketing xarajati 500 mlrd so'm deb olsak, $ROI = (8,0 - 6,7 - 0,5)/0,5 = 13,4x$. Samarqand uchun $ROI = 25x$ (madaniy multiplier tufayli).

Model komponentlari samaradorligi:

1. Ekotizim integratsiyasi: Ziyorat + tibbiy paketlar bemor oqimini 2x oshiradi.
2. AI-persona: Rossiya segmenti uchun jarrohlik+ziyosat, Yaqin Sharq uchun halol wellness – trafiki 80% gacha oshiradi.
3. Milliy brend: "Health on Silk Road" vizual identiteti sadoqatni 30% ga ko'taradi.
4. Hududiy klasterlar: Markazlashuv 46% dan 31% ga tushadi, viloyatlar 69% ga chiqadi.

Iqtisodiy samara: 20 ming yangi ish o'rni, JCI klinikalari 10 tadan 50 taga, turizm multiplikatori 2,5x (transport, mehmonxona, savdo).

Natijalar adabiyotlar bilan taqqoslaganda yangi modelning ustunligini ko'rsatadi. Yang (2021) ning 20% o'sish prognozi bizning 35% dan past. Kotler (2016) 7P modelining statik tabiati O'zbekiston dinamik bozoriga mos emas – siklik ekotizim 77% o'sish beradi. yangi modelning afzalliklar: Ipak yo'li merosi noyob USP yaratadi (Tailand plyajlaridan farqli). AI-persona real-time segmentatsiya STP dan ustun. ROI formulasi Axmedov (2025) da yo'q bo'lib, amaliy ahamiyatga ega. Shunga qaramasdan tadqiqotda hozirda cheklovlar mavjud bo'lib bular: Prognozlarni empirik emasligi, field testing zarurligi. Statistik ma'lumotlar 2025 yanvar-oktabr bilan cheklangan. Global raqobatchilar (Tailand) infratuzilmada bizdan ancha ustunligi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati bu: Milliy platforma "Uzbekistan Health Hub" yaratish, JCI akkreditatsiya dasturini yo'lga qo'yish, tibbiy vizani onlaynlashtirish.. Kelajakda telemeditsina integratsiyasi, AI prognozlash, qaytish sadoqati uzoq muddatli monitoring kabi tadqiqotlar olib borish zarur.

Xulosa. Ushbu tadqiqot O'zbekiston Respublikasi tibbiy turizm sohasidagi fundamental muammoni – marketing va brending strategiyalarining sistematik kamchiligini – yangicha ilmiy

paradigmalik yondashuv orqali muvaffaqiyatli bartaraf etdi. Asosiy ilmiy topilma “Ipak yo‘li sog‘lik ekotizimi” siklik modelining an’anaviy chiziqli marketing modellaridan (7P Kotler, 2016; STP Yang, 2021) tubdan ustunligini empirik va prognozlash tahlillari orqali isbotlash bo‘ldi. Modelning samaradorligi quyidagi kvantitativ ko‘rsatkichlar orqali tasdiqlandi: 1) umumiy daromad prognozi 14,6 trln so‘mdan 25,8 trln so‘mga (+77,1% o‘sish); 2) Toshkent shahri markazlashuvi 45,9% dan 30,9% ga pasayishi; 3) viloyatlar ulushi 54,1% dan 69,1% ga ko‘tarilishi; 4) ROI ko‘rsatkichi 13,4x (Toshkent) dan 25,2x (Samarqand) gacha.

Modelning nazariy yangiligi siklik ekotizim konsepsiyasida (tibbiy xizmat → madaniy-ziyorat tajribasi → wellness-reabilitatsiya → AI-personalizatsiya → uzoq muddatli sadoqat) namoyon bo‘lib, bu an’anaviy statik modellar (AHP Roy et al., 2016; kengaytirilgan 7P Kabak & Sevim, 2024) ning dinamik raqamli bozorga mos kelmasligini bartaraf etadi. Amaliy ahamiyati beshta strategik yechimlar blokida aks etadi:

- I) Milliy brend platformasi (“Health on Silk Road”) joriy etish;
- II) AI-ga asoslangan persona segmentatsiyasi (Rossiya, Yaqin Sharq bozorlari);
- III) Xalqaro akkreditatsiya (JCI, TEMOS) dasturlari kengaytirish;
- IV) Hududiy klasterlash (diagnostika-wellness-reabilitatsiya);
- V) Marketing ROI real-time monitoring tizimi.

Kutilayotgan iqtisodiy natija : 132 ming xorijiy bemor oqimi, 1,2-2,1 milliard AQSh dollar ekvivalentida xizmatlar eksporti, 20 mingdan ortiq malakali ish o‘rinlari (tibbiyot, turizm, IT), turizm multiplikator effekti (2,5x) orqali qo‘shni sohalarga ta’sir. Model O‘zbekistonni global tibbiy turizm bozorining (104,2 mlrd dollar hajm, 22,4% o‘sish) raqobatbardosh davlatlardan biriga aylantirishga xizmat qiladi.

Kelajak tadqiqotlari yo‘nalishlari: telemeditsina integratsiyasi, blokcheyn-ga asoslangan bemor ma’lumotlari xavfsizligi, metaverse VR-turlar samaradorligi va uzoq muddatli brend sadoqati longitudinal monitoring. Bu model Markaziy Osiyo tibbiy turizm rivojlanishida paradigmatic ahamiyatga ega.

Uman olganda yangi modelning ilmiy ulushi siklik ekotizim paradigmasi; ROI monitoring metodikasi va Ipak yo‘lida madaniy merosining USP sifatida qo‘llanilishidan iborat

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Yang, Y.-S. (2021). *Key Success Factors in Medical Tourism Marketing*. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 11(12), 9506-9525.
2. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing Management* (15th ed.). Pearson Education.
3. Connell, J. (2006). *Medical Tourism: Sea, Sun, Sand and... Surgery*. Tourism Management, 27(6), 1093-1100.
4. Kabak, S., & Sevim, E. (2024). *An Expanded Marketing Mix Perspective on Medical Tourism*. International Journal of Health Management and Tourism, 9(1), 45-62.
5. Axmedov, Z. (2025). *O‘zbekistonda tibbiy xizmatlarning rivojlanish tendensiyalari va marketing segmentlari*. Yashil Iqtisodiyot va Taraqqiyot, 3(3), 112-130.
6. Bentley, L. (2022). *Medical Tourism Management*. RADINKA Journal of Health Science, 5(2), 78-95.
7. Roy, J., Chatterjee, K., Bandhopadhyay, A., & Kar, S. (2016). *Evaluation and selection of Medical Tourism sites: A rough AHP based MABAC approach*. arXiv preprint arXiv:1607.07404.
8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. (2025). *2025 yil yanvar-oktabr tibbiy turizm statistikasi*. one.uz, 10 dekabr.
9. Kun.uz. (2025). *2025 yilda tibbiy xizmatlar uchun eng ko‘p to‘lov Toshkent shahrida qayd etildi*. 21 noyabr.
10. Johnston, R., & Crooks, V. A. (2016). *Medical Tourism: Impacts, Opportunities and Challenges*. International Journal of Health Policy and Management, 5(12), 693-694.
11. Medical Tourism Association. (2022). *Medical Tourism Branding Strategies*. MTA Annual Report.
12. Zamin.uz. (2025). *O‘zbekistonga 2025 yilda 75 mingdan ortiq xorijlik davolanish uchun keldi*. 10 dekabr.

UO‘K 338.415:339.13(075.8)

CHAKANA SAVDO KORXONALARINI RIVOJLANTIRISHGA TA’SIR ETUVCHI OMILLARI

G‘.X.Maxmatqulov, dots., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqolada chakana savdo korxonalari faoliyati, chakana savdo tizimini rivojlantirish omillarini tahlil qilish, Chakana savdo tashkilotlarining marketing tadqiqotlari olib borildi.

Kalit so'zlar: Chakana savdo, rivojlantirish, omillar, ichki bozor, iste'molchi, korxonalar, marketing, onlayn do'kon.

Аннотация. В статье анализируется деятельность предприятий розничной торговли, факторы развития розничной системы, маркетинговые исследования организаций розничной торговли.

Ключевые слова: Розничная торговля, развитие, факторы, внутренний рынок, потребитель, предприятия, маркетинг, интернет-магазин.

Abstract. This article analyzes the activities of retail enterprises, factors in the development of the retail system, and marketing research of retail organizations.

Keywords: Retail, development, factors, domestic market, consumer, enterprises, marketing, online store.

Kirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida chakana savdo tizimi mamlakat iqtisodiyotining eng muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Chunki u aholining kundalik ehtiyojlarini qondirish, tovar va xizmatlarning erkin aylanmasini ta'minlash, shuningdek, ishlab chiqarish bilan iste'molni bog'lovchi asosiy bo'g'in sifatida katta ahamiyatga ega. Mamlakatda aholi sonining ortib borishi, iste'mol madaniyatining o'zgarishi, urbanizatsiya jarayonlarining kuchayishi va yangi texnologiyalarning keng joriy qilinishi chakana savdo tizimini yanada rivojlantirish zaruratini tug'dirmoqda.

Chakana savdo tizimi nafaqat ichki bozorni tovarlar bilan ta'minlash, balki ish o'rinlari yaratish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, hududiy iqtisodiyotni jonlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Shu bois, so'nggi yillarda ushbu tizimni modernizatsiya qilish, xizmat ko'rsatish sifatini oshirish, elektron savdo maydonlarini kengaytirish va iste'molchilar uchun qulay muhit yaratishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda savdo xizmatlarini rivojlantirish yuzasidan iqtisodchi olimlar bir qancha ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Jumladan, S.S.G'ulomov, B.R.Ruzmetovlarni kiritish mumkin. Ular o'z ilmiy ishlarida milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish masalalariga, xizmatlar sohasini, jumladan, savdo xizmatlarini rivojlantirishga har tomonlama yondashganlar[1].

F.B.Abdukarimov (2011) asarlarida mamlakatimizda savdo iqtisodiyotining asosiy muammolari va savdo korxonalarining iqtisodiy rentabelligi va iqtisodiy samaradorligi savdoda bozor mexanizmlarini takomillashtirish masalalari o'rganilgan. [3]

W.Reinartz (2011) global va globalashayotgan chakana savdoda korxonalar duch keladigan muammolar asosan yetkazib berish bilan bog'liq bo'lib boshqa davlat firmalari o'rtasida yuzaga keladi. O'ziga xos milliy bozorlarning xususiyatlariga javob beradigan chakana savdo ehtiyojlari chakana savdo korxonalarining muvaffaqiyati uchun juda muhimligini ko'rsatgan. [4]

D.X.Xolmamatovning(2021)ilmiy izlanishlarida Ulgurji savdoda marketing logistikasini rivojlantirish va servis strategiyasini takomillashtirish masalalari ko'rsatib o'tilgan. [5]

Metodologiya: Ilmiy maqolada empirik, vaziyatli va komparativ tahlil usullari qo'llanilgan. Asosan maqolada muammoning dolzarbligi vaziyatli tahlil orqali yoritib berilgan bo'lsa, istiqboldagi tahlil yordamida chakana savdo korxonalariga ta'sir etuvchi omillar va istiqbollari ko'rsatilgan.

Muhokama va natijalar. Hozirgi vaqtlarda yurtimiz shaharlari hamda tumanlari markazlarida faoliyat yuritayotgan chakana savdo korxonalarida savdo madaniyati tobora rivojlanib borayotganini ko'rishimiz mumkin.

- Savdo rastalarida keng va barqaror tovarlar xilma-xilligining mavjud bo'lishi;
- Xizmat ko'rsatish sifati; Mahsulot sifati va xavfsizligi;
- Narxlarning shaffofligi; Savdo infratuzilmasini rivojlantirish;
- Innovatsiyalarni joriy etish; savdo xodimlarining yuqori kasbiy mahorati, ularning xaridorlarga nisbatan xushmuomalali va e'tiborli bo'layotganligi; Mijozlar ehtiyojlarini hisobga olish.

Chakana savdo korxonasi tomonidan samarali reklamasini o'tkazish uchun zamonaviy reklama yo'nalishlari va texnologiyalarini o'rganish vazifasi qo'yildi. Natijada jamiyatning onlayn reklamaga bo'lgan ehtiyojini hisobga olgan holda media-rejani amaliy ishlab chiqish bo'ldi. Yurtimizda chakana

savdoning o'sish sur'atiga e'tibor beradigan bo'lsak sezilarli o'zgarishlarni o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. (1-jadval).

So'nggi 5 yillik (2020- 2024- yillar)da chakana savdo tovar aylanmasining yuqori o'sish sur'ati 2024- yilda kuzatildi. Bunda chakana savdo tovar aylanmasi 2023- yilning mos davriga nisbatan 111,7 % ni tashkil qildi.

Chakana savdo hajmining o'sish sur'ati (yillik)

Respublika va viloyatlar	2020	2021	2022	2023	2024
O'zbekiston Respublikasi	105	117	110,8	110,5	111,7
Qoraqalpog'iston Respublikasi	104,3	119,6	111,4	108,2	112,9
Andijon viloyati	106,8	108,9	109,7	108,4	112,9
Buxoro viloyati	104,9	115,5	108	106,2	110,9
Jizzax viloyati	109,9	115,1	109,7	107,6	107,4
Qashqadaryo viloyati	102,9	109,6	111,9	108,9	112
Navoiy viloyati	105,4	115,8	110,2	110,8	111,8
Namangan viloyati	105,2	120,5	113,3	108,3	110,4
Samarqand viloyati	111,4	118,3	113,5	107,9	108,2
Surxondaryo viloyati	102,1	112,3	112	108,3	110,8
Sirdaryo viloyati	106,9	116,3	103,7	106,7	107,4
Toshkent viloyati	97,1	118,6	109,8	110,9	111,6
Farg'ona viloyati	106,2	118,6	105,6	112,3	110,9
Xorazm viloyati	110,9	113,8	112,9	107,6	110,2
Toshkent shahri	103,6	120,6	111,8	114,5	113,9

Manba: O'rganishlar natijasida mu'allif ishlanmasi

Respublika hududlarida savdo qilishning internet marketing va boshqa turlaridan samarali foydalanish davr talabi hisoblanadi. Internet orqali savdo qilish hozirgi paytda zamonaviy savdo qilish turi hisoblanadi. Iste'molchilar o'zlariga kerakli tovarlarni o'zlarining kompyuter, planshet va qo'l telefonlari orqali buyurtma berib sotib olishlari mumkin.

Savdo xizmatlarini ko'rsatuvchi xo'jalik subyektlari sohaga jalb etilgan barcha resurslardan, ayniqsa, mehnat resurslaridan samarali foydalanishi uchun real shart-sharoit yaratiladi.

Internet savdoni joriy etishning dastlabki bosqichlarida yangi texnologiyalarni yaratish va qo'llash katta sarf-xarajatlar hisobiga amalga oshirilishiga qaramasdan, keyingi bosqichlarda sarf-xarajatlarga nisbatan daromadlar ancha tez sur'atlar bilan oshib boradi. Chunki internet savdoda an'anaviy savdoga nisbatan farqli o'laroq, keyingi qo'shilgan qiymat daromadliligining pasayib borish qonuni amal qilmaydi. Elektron muhit yaratish bilan bog'liq dastlabki amalga oshirilgan katta sarf-xarajatlar keyingi bosqichlar hisobidan qoplanadi. Natijada, savdo korxonalarining foydasi ko'payish tendensiyasiga ega bo'ladi. Shu bilan birga, ortiqcha zahiralari to'planishining oldi olinadi, tovar zahiralari tanqisligiga barham beriladi. Bundan tashqari, savdo korxonalarida marketing bilan bog'liq shart-sharoitlar sezilarli darajada yaxshilanib, u bo'yicha sarf-xarajatlar qisqaradi.

Internet savdo aholi uchun ham qator afzalliklar beradi, iste'mol xarajatlari qisqarib, tovar xaridi bilan bog'liq vaqt tejaladi, tovarlarni izlab topish jarayonlari ancha tezlashadi, kunning istalgan vaqtida savdo do'konlariga talab bilan murojaat qilish va o'z ehtiyojlarini qondirish imkoniyati tug'iladi.

Internet savdo xizmatlarini rivojlantirish asosida kompleks xizmatlar ko'rsatuvchi ekotizim yaratish imkoniyati paydo bo'ladi. Ekotizimlar "yashil" iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi, barqaror rivojlanishning poydevori hisoblanadi.

Savdo sohasida raqamli transformatsiyalarning hal qiluvchi dreyverlari sifatida quyidagilarni kiritish mumkin:

1. **Elektron savdo platformalarining kengayishi**—onlayn-do'konlar, marketplace'lar (masalan, OLX, ZoodMall, Wildberries) orqali savdo qilish imkoniyatining ortishi.
2. **Mobil texnologiyalar va ilovalar**—xaridorlar uchun qulay mobil ilovalar va xizmatlardan foydalanish (mobil banking, onlayn to'lov tizimlari, delivery xizmatlari).
3. **Raqamli to'lov tizimlari**—"Payme", "Click", "Apelsin" kabi onlayn to'lov xizmatlarining ommalashuvi, naqd pulsiz hisob-kitobning kengayishi.

4. **Logistika va yetkazib berish tizimlarining avtomatlashtirilishi**–buyurtmalarni tezkor kuzatish, yetkazib berish xizmatlarining raqamlashtirilishi.

5. **Sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili**–xaridor xulqini o'rganish, marketing strategiyalarini takomillashtirish, personalizatsiyalangan xizmatlarni joriy etish.

6. **Bulutli texnologiyalar** – savdo korxonalarini uchun ma'lumotlarni saqlash, qayta ishlash va ulardan tezkor foydalanish imkoniyatlarini yaratadi.

7. **Ijtimoiy tarmoqlar orqali savdo (social commerce)** – Facebook, Instagram, Telegram kabi platformalarda tovarlarni sotish va reklama qilish.

8. **Kiberxavfsizlik tizimlari** – onlayn savdo jarayonlarida mijozlarning ma'lumotlarini himoya qilish va ishonchni mustahkamlash.

9. **Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va normativ-huquqiy baza** – elektron savdo, elektron imzo, soliq tizimida raqamlashtirish bo'yicha yaratilayotgan sharoitlar.

Chakana savdo korxonalarining rivojlanishi bevosita ichki bozor barqarorligi, aholining ijtimoiy-iqtisodiy farovonligi va tadbirkorlik muhitining yaxshilanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ushbu sohaning barqaror rivojlanishiga quyidagi omillar kuchli ta'sir ko'rsatadi:

Iqtisodiy omillar – aholining real daromadlari, iste'mol savati hajmi, hududiy iqtisodiy rivojlanish darajasi va ishlab chiqarish ko'rsatkichlari chakana savdo hajmiga bevosita ta'sir qiladi. Daromadlar o'sishi bilan bir qatorda aholining xarid qobiliyati ortib, savdo tarmoqlarining kengayishi kuzatiladi.

Ijtimoiy-demografik omillar – aholining soni, demografik tarkibi, urbanizatsiya darajasi hamda iste'mol madaniyatidagi o'zgarishlar savdo tarmog'ining faoliyati va rivojlanish sur'atlarini belgilab beradi. Ayniqsa, yoshlar sonining ortishi yangi iste'mol talablari va xizmat ko'rsatish usullarining paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda.

Texnologik omillar–raqamli texnologiyalar, elektron savdo platformalari, mobil ilovalar va to'lov tizimlarining rivojlanishi chakana savdo samaradorligini oshirib, iste'molchilarga qulaylik yaratmoqda. Shuningdek, logistika xizmatlarining modernizatsiyasi va avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari savdo jarayonlarini tezlashtirmoqda.

Xulosa va takliflar:Chakana savdo korxonalarini rivojlantirish zamonaviy iqtisodiyotning muhim omillaridan biridir. Ularning samarali faoliyati nafaqat aholiga sifatli va qulay xizmat ko'rsatishni ta'minlaydi, balki hududiy iqtisodiy rivojlanishga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Rivojlanishga ta'sir etuvchi omillar qatoriga bozor infratuzilmasining rivojlanganligi, iste'molchilar talabining o'zgarishi, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasi, davlat tomonidan yaratilayotgan imtiyoz va shart-sharoitlar, shuningdek, korxona rahbariyatining boshqaruv salohiyati kiradi.

Shuningdek, chakana savdo korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish uchun xizmat ko'rsatish madaniyati, innovatsion marketing yondashuvlari, mahsulot sifati va assortimentining kengligi ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, ushbu omillarning uyg'unlashuvi savdo tarmog'ining barqaror rivojlanishiga, iqtisodiy o'sish va aholining farovonligi ortishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1.Гулямов С.С. и др. Системный анализ эффективности производства в рыночных условиях. – Т.: “Мехнат”, 1992

2.Рузметов Б.Р. Комплексное развитие региона в условиях углубления экономических реформ. Автореф. дисс. ...док. эк. наук. -Т.: 1998. - 39 с.

3.Abdukarimov F.B. (2011) Savdoda bozor mexanizmini takomillashtirish va samaradorligini oshirish yo'llari (Samarqand viloyati misolida). Iqtisodiyot fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Samarqand: SamISI, 156 b.

4.Reinartz W. (2011)et al. Retailing innovations in a globalizing retail market environment //Journal of Retailing. –T. 87. –C. S53-S66.

5.Xolmamatov D.X. (2021) Ulgurji savdoda marketing logistikasini rivojlantirish yo'llari.“Iqtisodiyot vainnovatsion texnologiyalar” Ilmiy elektron jurnali. No 3, may-iyun

6.Maxmatqulov, G. O., Sayfullayev, S., & Bobomirzayev, A. (2024). Savdo xizmatlarining rivojlanish tendensiyasi asosiy ko'rsatkichlarining ekonometrik tahlili. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2(4), 139-149.

O'ZBEKISTON BYUDJET-FISKAL SIYOSATINING ASOSIY YO'NALISHLARI**N.R.Murtazayev, dots.v.b., Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan byudjet-fiskal siyosatning asosiy yo'nalishlari, uning iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashdagi o'rni va ijtimoiy rivojlanishga ta'siri tahlil qilinadi. 2020–2024 yillar oralig'idagi byudjet daromadlari, xarajatlari, davlat qarzi va defitsit dinamikasi asosida mamlakat fiskal siyosatining ustuvor yo'nalishlari va istiqbollari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Byudjet, fiskal siyosat, soliq, davlat qarzi, defitsit, makroiqtisodiy barqarorlik.

Аннотация. В данной статье анализируются основные направления бюджетно-налоговой политики в Республике Узбекистан, ее роль в обеспечении экономической стабильности и влияние на социальное развитие. Выделены приоритеты и перспективы бюджетно-налоговой политики страны на основе динамики доходов, расходов, государственного долга и дефицита бюджета в период 2020-2024 годов.

Ключевые слова: Бюджет, фискальная политика, налог, государственный долг, дефицит, макроэкономическая стабильность.

Abstract. This article analyzes the main directions of the budget-fiscal policy in the Republic of Uzbekistan its role in ensuring economic stability and its impact on social development. The priorities prospects of the country's fiscal policy are highlighted based on the dynamics of budget revenues, public debt and deficit in the period of 2020-2024.

Key words: Budget, fiscal policy, tax, public debt, deficit, macroeconomic stability.

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotida chuqur strukturaviy islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayonda davlatning budjet-fiskal siyosati alohida ahamiyat kasb etadi[1]. Budjet siyosati davlatning moliyaviy resurslarini to'plash va ulardan oqilona foydalanish vositasi bo'lsa, soliq siyosati orqali ishlab chiqaruvchilar hamda iste'molchilar uchun muvozanatli sharoitlar yaratiladi. Milliy iqtisodiyotni taraqqiy ettirishning hozirgi bosqichida iqtisodiyotning mutanosib va barqaror rivojlanishini ta'minlash hamda yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etishda davlat iqtisodiy siyosatining yangicha yo'nalishlarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Jamiyat iqtisodiy taraqqiyotiga erishish, iqtisodiy faollikni oshirish yo'lida davlat fiskal (budjet-soliq) siyosatini samarali qo'llash dolzarb va tadqiq qilinishi lozim bo'lgan mavzulardandir. Davlat fiskal (budjet-soliq) siyosatini moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish orqali iqtisodiy faollikni oshirishga va iqtisodiyotdagi noxush holatlarni bartaraf etishga qaratilgan bo'ladi. Maqolada davlat fiskal (budjet-soliq) siyosatining iqtisodiy dastaklaridan oqilona foydalanish orqali iqtisodiy o'sish, investitsion va innovatsion faollik hamda bandlikni oshirishga qaratilgan taklif va xulosalar berilgan.[5].

Tadqiqot metodologiyasi. Davlat statistika qo'mitasi va Moliya vazirligi ochiq ma'lumotlari asosida 2020–2024 yillarda byudjet daromadlari, xarajatlari va davlat qarzi dinamikasi o'rganildi [1][2].

- Solishtirma tahlil usuli va grafik metod qo'llanildi.

- Jadval va diagrammalar yordamida natijalar vizual tasvirlandi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Jahonda ro'y berayotgan taxlikali xavf surayotgan iqtisodiy inqiroz va zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat fiskal siyosatining iqtisodiy faollikka qaratilgan jihatlarini keng tadqiq etish hamda ma'lum bir iqtisodiy tebranishlarga mos ravishdagi dastak va vositalarini har birini ta'sirchanlik darajasini o'rganish masalasi ko'rsatib o'tilgan manbalarda qisman o'rganilgan. Ta'kidlash joizki, aynan taxlil qilingan va o'rganilgan manbalarda favqulotda ro'y beradigan vaziyatlarda iqtisodiy tebranishlar sharoitida davlat fiskal siyosatining dastak va vositalarining ahamiyati, o'ziga xos xususiyatlari, ularga ta'sir etuvchi omillar hamda ularning samaradorlik, ta'sirchanligini baholovchi universal metodikasi ishlab chiqilmagan. Shuningdek, davlat fiskal siyosatining iqtisodiy faollik jihatlarini ko'rsatuvchi asosiy indikatorlar iqtisodiy o'sish, bandlik, investitsion faollik va innovatsion faollikka ta'sir etuvchi omillari to'laqonli o'rganilmagan. Inglizcha variantdagi so'z orqali kirib kelgan "fiskal siyosat" tushunchasi

mamlakatimiz va xorij iqtisodiy adabiyotlarida va tarixiy manbalarda turlicha talqin qilingan, ko'p hollarda va hozirgi kungacha "budget –soliq", "moliya –soliq", "moliyaviy siyosat" va "xazina siyosati" sifatida deb yuritilib kelinmoqda. Yana bir lug'aviy ma'nosiga ko'ra "Fiskal" lotincha "fiscus" so'zidan olingan bo'lib, "xazina" degan ma'noni anglatadi. Bu o'z navbatida "xazina siyosati" degan tushunchani ham yuzaga keltiradi. Marjinalistlar namoyondasi K.Viksell (XIX-XX-asrlar) budget-soliq siyosati muammolarini ko'rib chiqib, budget daromadlarining asosiy qismini A.Marshall ta'kidlaganidek egri soliqlar hisobiga emas, balki daromad va mulkka to'lanadigan to'g'ridan-to'g'ri soliqlar hisobiga shakllantirish kerak,-deb hisoblagan. K.Viksellning fikricha, soliqlar davlat xarajatlarini uzluksiz moliyalashtirish usuli,-deb hisoblab, soliq'larga oid barcha qarorlar xarajatlar evaziga kompleks tarzda qabul qilinishi va davlat imtiyozlarini aks ettirishi kerak[7]. Mahalliy bir gurux iqtisodchi-olimlarimizdan J.R.Zaynalov, S.S.Aliyeva, N.E.Ernazarov, Sh.M.Latipovalar tomonidan nashr qilingan "Budget-soliq siyosati" o'quv qo'llanmasida "„ budget-soliq siyosatining boshlang'ich nuqtasi yoki "tayanch nuqta"si moliyaviy siyosatdir, budget-soliq siyosatining makroiqtisodiy siyosatdagi o'rni umumiy moliyaviy siyosatning doirasi bilan belgilanadi"-deb ko'rsatiladi.Mahalliy iqtisodchi olimlarimizdan T.S.Malikov va P.T.Jalilovlar "„ budget-soliq siyosati, bir tomondan, budget daromadlarini (oqilona) shakllantirish va ikkinchi tomondan, budget xarajatlarini (samarali) sarflash bilan bog'liq"-deb e'tirof etishsa ikkinchidan davlat fiskal siyosatining haqiqatdan ham iqtisodiy faollikka yo'naltirilganligi haqida "„ har yili balanslashtiriladigan budget antitsiklik, barqarorlashtiruvchi yo'nalishga ega bo'lgan davlat fiskal siyosatining samaradorligini, asosan, yo'qqa chiqarishi yoki uning bu darajasini keskin kamaytirishi mumkinligi ma'lum bo'ladi", - degan fikrni ilgari surishadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Davlat statistika qo'mitasi va Moliya vazirligi ochiq ma'lumotlari asosida 2020–2024 yillarda byudjet daromadlari, xarajatlari va davlat qarzi dinamikasi o'rganildi [1][2].

- Solishtirma tahlil usuli va grafik metod qo'llanildi.
- Jadval va diagrammalar yordamida natijalar vizual tasvirlandi.

Tahlillar va natijalar. Mamlakatimizda so'nggi yillarda davlat fiskal siyosatining oqilona qo'llanilishi oqibatida qator soha va tarmoqlarning rivojlanishiga hamda tadbirkorlik faoliyatining jadal sur'atlarda taraqqiy etishiga olib keldi

Ma'lumotlarga ko'ra, daromad va xarajatlarning barqaror o'sishi kuzatilgan. Xarajatlarning daromadlardan yuqori bo'lishi natijasida byudjet defitsiti 2,1–13.9 diapazonida saqlangan. Shu bilan birga, davlat qarzi hajmi 2020 yilgi 23,3 mlrd dollardan 2024 yilda 40,2 mlrd dollarga yetgan [3][4].

1-jadval

O'zbekiston davlat byudjeti asosiy ko'rsatkichlari (2020–2024 y.)

Yil	Daromadlar (trln. so'm)	Xarajatlar (trln. so'm)	Defitsit (%)	Davlat qarzi (mlrd \$)
2020	132.1	137.4	-2.1	23.3
2021	178.1	182.9	-1.8	25.6
2022	254.5	259.7	-2.0	26.2
2023	310.2	314.9	-1.5	26.9
2024	375	427.5	-13.9	40.2

Davlat fiskal (budget-soliq) siyosatining tarkibiy qismi sanalgan soliqlar bo'yicha mamlakatimizda olib borilganislohotlarning ijobiy ta'siri xalqaro reyting vaindekslarda ham qayd etildi. Xususan, "Economic freedom" reytingida soliq yuki ko'rsatkichi 90,7 punktdan 92,4 ballga ko'tarildi. Albatta bunday tendensiyaning yaxshilanishi jismoniy shaxslar va korxonalar uchraydiganumumiy soliq yukihajmining kamayishini bildiradi, bu esa o'sish va rivojlanish uchun yanada qulay iqtisodiy faollik muhitini ko'rsatadi. Quyida 2-jadvalda ko'rish mumkinki, yalpi ichki mahsulot 2021 yilda 738425,2 mlrd.so'm,2022 yilda 888341,7 mlrd.so'm, 2023 yilda 1204485, 2024 yilda esa 1454574ni tashkil etgan. Jumladan, mahsulotlarga sof soliqlarning YAIM tarkibidagi ulushi 2017 yilda 10,9 foiz, 2018 yilda 10,6 foiz, 2019 yilda 8,5 foiz, 2020 yilda 7,3 foiz, 2021 yil 7,2 foiz,2022 yil6,8 foiz, 2023 yilda 4,8 foizni, 2024 yilda 4,6 foiznitashkil etganligini ko'rish mumkin.

2021-2024 yillarda O'zbekiston Respublikasining yalpi ichki mahsulotining mahsulotlarga sof soliqlarga nisbatan tahlili, mlrd.so'm

Ko'rsatkichlar	2021 y.	2022 y.	2023 y.	2024 y.
Yalpi ichki mahsulot	738425,2	888341,7	1204485	1454574
Mahsulotlarga sof soliqlar	51992,8	60287,5	58478,9	67963,9
Mahsulotlarga sof soliqlarning YAIMga nisbati, foizda	7,0 %	6,8	4,8 %	4,6%

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston yalpi ichki mahsuloti (YAIM) 2018yildan 2024yilgacha barqaror o'sib o'sib bormoqda, lekin mahsulotlarga sof soliqlarning YAIMga nisbati kamayish tendensiyasiga ega. O'zbekistonda 2018-2024yillarda yalpi ichki mahsulotning (YAIM) barqaror o'sishi va mahsulotga sof soliqlarning YAIMga nisbati pasayish tendensiyasi kuzatilishining asosiy sabablaridan biri ushbu davrda amalga oshirilgan izchil soliq islohotlari bilan bog'liq. Jumladan, soliq stavkalarini pasaytirish va soliqqa tortish tartiblarini soddalashtirilishikichik biznes va xususiy tadbirkorlikning faolligini yanada qulaylashtirishga xizmat qildi.

Xulosa. O'zbekiston byudjet-fiskal siyosati hozirgi bosqichda iqtisodiy islohotlarning ajralmas qismi hisoblanadi. Daromadlarning ko'payishi va ularning oqilona taqsimlanishi davlatning ijtimoiy majburiyatlarini bajarishga xizmat qilmoqda [1]. Byudjet xarajatlarining ustuvor sohalarga yo'naltirilishi aholining farovonligi va inson kapitalining rivojlanishiga turtki bermoqda[5]. Davlat qarzini oqilona boshqarish orqali iqtisodiyot uchun xavf tug'dirmasdan investitsiya loyihalarini moliyalashtirish mumkin bo'lyapti [3]. Shuningdek, byudjet defitsitini past darajada ushlab turish fiskal barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda [4].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. Rasmiy ma'lumotlar va hisobotlar (2020–2024 y.).
2. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. "O'zbekiston raqamlarda" statistik to'plamlari (2020–2024 y.).
3. IMF (International Monetary Fund). Uzbekistan: Staff Reports and Country Data. Washington D.C., 2022.
4. World Bank. Uzbekistan Economic Update. Washington D.C., 2023.
5. Qodirov A., Xolmatov B. Fiskal siyosat va makroiqtisodiy barqarorlik. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2021.
6. Karimova N. Davlat byudjeti va soliq siyosati nazariyasi. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020.
7. Вискель, К. Исследования в области теории общественных финансов [Текст] / К. Вискель. -Москва, 1996.

UO'K: 364.4:332.1

MINTAQA IJTIMOY XIZMATLAR TIZIMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH HOLATI TAHLILI

F.O.Nasretdinova, dots.v.b., PhD, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy himoya tizimining zamonaviy modellari, ijtimoiy himoyaning asosiy yo'nalishlari hamda ushbu yo'nalishlar asosida mintaq ijtimoiy xizmatlar tizimining shakllanishi va rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Inson kapitali, ijtimoiy himoya tizimi, daromadlar tengsizligi, forovonlik modeli, ijtimoiy korxonalar.

Аннотация. В данной статье представлены современные модели системы социальной защиты, основные направления социальной защиты, а также специфические особенности формирования и развития региональной системы социальных услуг на основе этих направлений.

Ключевые слова: Человеческий капитал, система социальной защиты, неравенство доходов, модель благосостояния, социальные предприятия.

Abstract. This article presents modern models of the social protection system, the main directions of social protection, as well as the specific features of the formation and development of the regional social services system based on these directions.

Keywords: Human capital, social protection system, income inequality, welfare model, social enterprises.

Kirish. Inson kapitali, uning aqliy va jismoniy qobiliyatining zamonaviy bilimlar bilan uyg'unlashuvi, raqobatbardosh kadrlarning son va sifat talablariga javob berishi hamda uning turmush farovonligiga ijobiy ta'siri jamiyat taraqqiyotining asosini tashkil etadi. Buni biz rivojlangan mamlakatlarning ijtimoiy soha dasturlari, modellari va strategiyalarida ham ko'rishimiz mumkin. Ilg'or tajribalardan na'muna olib o'zining dastlab "O'zbek modeli", keyinchalik "Harakatlar strategiyasi", hozirda esa "Taraqqiyot strategiyasi" bosqichlari deb nom olgan, har tomonlama puxta reja hamda dasturlar orqali davr talablaridan kelib chiqqan taraqqiyot yo'nalishini belgilab olgan O'zbekistonda ham inson kapitali, uning mamlakat rivojidadagi muhim o'rni yildan yilga tobora ortib bormoqda.

So'nggi 8 yillik o'zgarishlar, o'sish ko'rsatkichlari tahlil shuni ko'rsatadiki, unda demokratik islohotlar, ijtimoiy himoya tizimining yangi ustuvor yo'nalishlari hamda "Yangi O'zbekiston" g'oyalarining insonlar ongida va faoliyatida o'zgacha tus olayotganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Ayniqsa, mamlakatimizda ijtimoiy sohaga oid inson huquq va erkinliklarini ta'minlash, so'z va diniy e'tiqod erkinligi, gender tengligi bo'yicha erishayotgan yutuqlari xalqaro darajada e'tirofga sazovor bo'lmoqda. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, har qanday mamlakatning "inson kapitali"ni har qanday sharoitda ham rivojlantirishga, daromadlar o'rtasidagi tafovutni kamaytirishga imkoniyat yaratib beruvchi yagona tizimi bu "ijtimoiy himoya tizimi" hisoblanadi. Bu tizim orqali "Yangi O'zbekiston" ning inson salohiyatini rivojlantirishdagi pozitsiyasi ham zamonaviylashib bormoqda.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Tarixdan ma'lumki, ijtimoiy himoya tizimining paydo bo'lishi va rivojlanishi dastavval diniy ahamiyatga ega bo'lib, diniy jamoat muassasalari, masjid, madrasa yoki cherkovlar orqali amalga oshirilgan. Uning ilk na'munasi milodiy 347-yilda Rim imperiyasida ochiq hayriya maktablarining paydo bo'lishi bilan izohlanadi. Keyinchalik Rossiya, AQSH, Angliya va Yevropaning aksariyat mamlakatlarida ijtimoiy himoya tizimining asoslari va mexanizmlari yaratildi [1]. Ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish asosida ijtimoiy himoyani amalga oshirishning bir qancha zamonaviy modellari mavjudligiga guvoh bo'ldik. Ular bir biridan ijtimoiy sohada davlat va tadbirkorlik sub'yektlarining hamkorlik darajasi va yo'nalishlariga ko'ra farqlanadi (1-jadval).

1-jadval.

Ijtimoiy himoya tizimining zamonaviy modellari [2]

IJTIMOY HIMOYA MODELLARI	MAZMUNI
Sotsial demokratik model	Ijtimoiy himoya vazifalari faqatgina bitta organ, davlat tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, Skandinaviya mamlakatlari va Yaponiya
Neoliberal model	Ijtimoiy himoya dasturlarining aksariyat yo'nalishlari tadbirkorlar va kasaba uyushmalari tomonidan amalga oshiriladi. AQSH buning yaqqol misolidir.
Neokonservativ model	Bunda ijtimoiy himoya davlat kafolatlari javobgarligida DXSh asosida olib boriladi. Bunga Germaniyani misol qilish mumkin.
Turmush farovonligi modeli ("Welfare" tizimi)	Ijtimoiy himoyaning ommaviy modellaridan biri bo'lib, ko'pchilik mamlakatlarda qo'llanilib kelinadi. Ushbu tizim ijtimoiy himoyaning asosan 3 ta yo'nalishi bo'yicha faoliyat olib boradi, ya'ni farovonlik, ijtimoiy ta'minot va nafaqa.

Ijtimoiy siyosat asosan 2 ta ko'rsatkich, ya'ni ijtimoiy totuvlik va ijtimoiy himoyaning yig'indisidan tashkil topgan bo'lib, uning quyidagi bir qancha ustuvor yo'nalishlari orqali dunyo mamlakatlarida yuritilayotgan ijtimoiy siyosat va ijtimoiy himoya tizimiga baho berish mumkin (1-rasm):

Daromadlar tengsizligi va kambag'allikni qisqartirish: Aholining pul daromadlari va tovar zaxiralari o'rtasidagi muvozanatni saqlab turish, ishsizlik darajasini kamaytirish

Ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmani rivojlantirish: Fuqarolarning yashash, ishlash sharoitlarini yaxshilash uchun qulay imkoniyatlarni yaratish

Ishlab chiqarishni miqdor va sifat jihatdan rivojlantirish: Ko'rsatilayotgan xizmatlar va tovarlar sifatiga bo'lgan aholi talabini qondirish

Sog'liqni saqlash tizimini yaxshilash: Aholi salomatligini mustahkamlashning moddiy bazasini kengaytirish

Ta'lim, sport va madaniyat sohasini isloh qilish: Aholining ma'lumot, bilim darajasi, jismoniy faollik va madaniy saviyasini o'sishi uchun islohotlar olib borish.

1-rasm. Ijtimoiy himoyaning asosiy yo'nalishlari [3]

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning ayrimlari orqali O'zbekistonning ijtimoiy himoya tizimi, ijtimoiy masalalarni hal qilishda davlat va ijtimoiy korxonalar, nodavlat-notijorat tashkilotlarining o'zaro sherikchilik asosidagi faoliyati, biznes sohasining ijtimoiy ma'suliyat masalalari hamda ijtimoiy muammolar yechimining hozirgi holatini tahlil qilamiz.

Daromadlar tengsizligi va kambag'allikni qisqartirish. Kambag'allikni qisqartirish hamda iqtisodiy farovonlikda barqarorlikka erishish mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi.

Kambag'allik kelib chiqishining asosiy sabablari sifatida mehnat bozoridagi raqobat muhitiga dosh bera olmaslik, boqimandalik kayfiyatining yuqoriligi, mintalitetga xos bo'lgan ortiqcha xarajatlarning mavjudligi, ta'lim hamda tibbiyot sohasidagi muammo hamda kamchiliklarni keltirib o'tish mumkin. Kambag'allik tushunchasining umume'tirof etilgan ta'rifi mavjud emas. Ammo ayrim xalqaro tashkilotlar, xususan, BMT ta'rifiga ko'ra, **kambag'allik (qashshoqlik)** daromadning yetishmasligidan ham ko'proq narsani anglatadi. U turli xil ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarga ega, jumladan, xizmatlar va ijtimoiy himoya choralardan foydalanish, fikr va tanlovni ifoda etish qobiliyati; muzokaralar olib borish huquqi; va ijtimoiy mavqe, munosib ish va imkoniyatlar. Shuningdek, u inson huquqlari va mehnat huquqlari buzilishining asosiy sababidir. Masalan, bolalar mehnati, majburiy mehnat va odam savdosi qashshoqlik bilan chambarchas bog'liq.

2-jadval.

O'zbekistonda kambag'allik darajasining dinamik ko'rsatkichlari [5]

Ko'rsatkichlar	2001	2007	2010	2013	2016	2017	2018	2021	2022
YaIM jon boshiga (HQP* \$ bo'yicha)	2,576	3,525	4,239	5,076	5,880	6,040	6,240	7700	9533
Jini koefitsiyenti	0.39		0.30	0.29	0.28	0.28	0.30	0.27	0.31
Qishloq hududlarida kambag'allik	30.5	27.1		17.3	12.3		11.4	20	16
Shahar hududlarida kambag'allik	22.5	17.6		10.6				14	12
16 yoshdan kichik farzandlari bor oilalardagi kambag'allik		22.1		11.8				21.5	13.7
Boquvchisini yo'qotgan yoki yolg'iz ayollar oilalaridagi kambag'allik		1.3		0.3					

* HQP -so'mning dollarga nisbatan harid qobiliyati pariteti (PPP: purchasing power parity)

“Statistikaga murojaat qiladigan bo'lsak dunyoda 700 milliondan ziyod aholi, yoki dunyo aholisining 10% qashshoqlikda kun kechirmoqda. Ularning kunlik daromadi 1,90\$ ni tashkil etib, bu

ko'rsatkich turli tashqi ta'sirlar (pandemiya, iqtisodiy inqiroz, siyosiy nizolar va h.k.lar) natijasida yanada qisqarishi mumkin" [4]. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki mamlakatimizda kambag'allikni qisqartirish hamda turmush sifatini yaxshilash bo'yicha ijobiy natijalarga erishilgan. Xususan, kambag'allik darajasi 2001-yil 27.5% dan 2018-yilgi 11.4% gacha qisqargan. Bundan tashqari, daromadlar tengsizligi bo'yicha Jini koeffitsiyenti ham 2001-yildagi 0.39 dan 2018-yilgi 0.30 gacha kamaygani bu borada samarali ijtimoiy siyosat yuritilayotganligini isbotlaydi (2-jadval).

Hududlar kesimi bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, kambag'allik darajasi Qashqadaryo, Surxondaryo, Sirdaryo, Farg'ona, Xorazm va Qaroqalpog'iston Respublikalarining asosan qishloq hududlarida yuqori bo'lib, uy xo'jaligining 20% dan ko'pi kambag'al aholi qatlamiga to'g'ri keladi (3-jadval).

3-jadval.

O'zbekistonda hududlar kesimi bo'yicha kambag'allik darajasi, 2020-y. [6].

Hudud	Uy xo'jaliklari budjetini o'rganish natijalariga ko'ra		"Temir daftar" bo'yicha mahallalar ma'lumotlariga ko'ra	
	Kambag'allik darajasi (%)	O'rni	Kambag'allik darajasi (%)	O'rni
Qaroqalpog'iston R.	16,4	13	7,5	7
Andijon	13,1	6	7,6	8
Buxoro	9,2	4	8,6	11
Jizzax	13,9	8	5,4	2
Qashqadaryo	13,2	7	9,0	14
Navoiy	8,3	2	8,0	9
Namangan	16,7	14	5,5	3
Samarqand	10,8	5	5,9	4
Surxondaryo	15,9	12	8,7	12
Sirdaryo	15,0	11	8,7	13
Toshkent viloyati	9,0	3	7,0	5
Farg'ona	14,9	10	7,2	6
Xorazm	14,4	9	4,4	1
Toshkent shahri	2,0	1	8,4	10

"Davlat statistika qo'mitasining kambag'allikni o'lchash uslubiyotiga binoan, O'zbekistonda kunlik 2100 kkal.dan kam iste'mol (xarajat) qilgan kishilar kambag'al deyiladi. Shuningdek, 2024-yil yakunida O'zbekistonda aholi jon boshiga YaIM qiymati 3,092.7 AQSh dollarini tashkil etishi, Jahon banki klassifikatsiyasi bo'yicha Respublikani o'rtadan past daromadli mamlakatlar guruhiga kirishiga asos bo'ldi" [7].

Tadqiqotni amalga oshirish. Mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar yuqoridagi tashabbuslar doirasida amalga oshirilmoqda. Bunda ayniqsa aholiga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish, ish o'rinlarini yaratish hamda turmush farovonligini oshirishda ahamiyatli soha hisoblangan tadbirkorlik faoliyatining ijtimoiy va innovatsion faollik darajasini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Hozirgi davlat boshqaruv tizimi fuqarolik institutlarini qo'llab-quvvatlash, ularning ijtimoiy tashabbus va go'yalarini amaliyotga tadbiiq etishda ko'maklashishga qaratilgan. Bu vazifalar ayniqsa mamlakatimizning deyarli barcha sohasi, shu jumladan, boshqaruv sohasiga raqamli iqtisodiyotning kirib kelishi bilan yanada jadallashdi. Xususan, boshqaruvda e-governance tizimi, my.gov.uz, prezident portali, xalq qabulxonasining onlayn web-sahifalarining yaratilishi va boshqa shu kabi qator tadbirlar natijasida aholining, shu jumladan tadbirkorlarning ham ijtimoiy muammolarni yechishga qaratilgan ijtimoiy loyiha va innovatsiyalarni ishlab chiqish hamda amalga oshirishdagi faolligi ortdi.

Ijtimoiy muammolarni yechishda hukumatga ko'maklashuvchi tizim bu fuqarolik jamiyatlari hamda ijtimoiy korxonalardir. Ularda muammolar yechimining aniq mexanizmi ishlab chiqilgan bo'ladi. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda ijtimoiy korxonalar ijtimoiy himoya tizimida innovatsion ahamiyatga ega. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, davlat boshqaruvining eski tizimi samarali ijtimoiy ta'sir ko'rsata olmaydi. Zamonaviy hukumat tashabbuskor tadbirkorlar faoliyati natijasida ishlab chiqiladigan ijtimoiy innovatsiyalarning amalga oshirilish tizimiga muhtojdir [8].

Olingan natijalar tahlili. Ijtimoiy korxona tushunchasi O'zbekiston talqini bo'yicha, asosan nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bir qator chora-tadbirlar, xususan, ishlash va ta'lim olish huquqlarini himoya qilish, yangi kasb egallashlari uchun sharoitlar yaratish

hamda ularning bandlik darajasini oshirish kabi masalalarni o'z zimmasiga oluvchi va ularni amalga oshiruvchi faoliyat hamda institutdir. Nogironlarning mehnat integratsiyasini amalga oshiruvchi ijtimoiy korxonalarga misol tariqasida Samarqandda joylashgan, 2009-yil BMTTD doirasida tashkil etilgan "TopMenShoes" ijtimoiy korxonasini olishimiz mumkin. Ushbu korxona nogironlar uchun ixtisoslashgan kasb-hunar kolleji bilan hamkorlikda faoliyat olib boradi.

Nodavlat notijorat tashkilotining (NNT) ustav faoliyatini moliyalashtirish uchun tashkil etilgan ijtimoiy korxonalar olingan foydani muassislar o'rtasida taqsimlamaydi, balki uni ijtimoiy loyihalarni moliyalashtirishga yo'naltiradi. O'zbekiston qonunchiligiga muvofiq, NNTning sho'ba korxonalari ham, NNTning o'zi ham tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi mumkin. Ko'pgina nodavlat notijorat tashkilotlarining ijtimoiy muammolarni hal qilishdagi faolligi past darajada ("loyihadan loyihaga") bo'lib, ular donorlik yordami, grantlar, subsidiyalar va ixtiyoriy xayriyalar olgan taqdirdagina amalga oshiriladi. Ijtimoiy korxona NNT faoliyatini doimiy ravishda qo'llab-quvvatlash uchun minimal zarur mablag'larni taqdim etish imkonini beradi.

Ijtimoiy korxonalarning ijtimoiy xizmat turlari xilma-xildir. Xususan, ular nogironlar aravachalari, ortopediya uskunolari va boshqalarni ishlab chiqarish va ta'mirlash bo'yicha xizmatlardan tortib nogironlar va qariyalar uchun reabilitatsiya vositalarini ishlab chiqarish, keksalar uchun uyda parvarishlash xizmatlarini tashkil etishlari mumkin. Bunda kam ta'minlangan mijozlarga ijtimoiy xizmatlarning katta qismi badavlat mijozlarga xizmatlarni sotishdan tushgan foyda evaziga bepul taqdim etiladi. Ijtimoiy korxonalar atrof muhit sifatini yaxshilash va o'zgarishlar muammolarini hal qilish bilan ham shug'ullanishlari mumkin. Bunday korxonalar ekologik xizmatlar, shu jumladan qayta tiklanadigan energiya resurslari bilan ta'minlash, xom ashyoni qayta ishlash va qayta ishlatish, shuningdek, yerdan unumli foydalanish kabi shu va boshqa sohalarda faoliyat olib boradi.

O'zbekistonda ijtimoiy korxonalarning rivojlanish tarixi XX asrning 30-yillaridagi ilk nogironlik jamoat fondi tashkil topish hodisasiga borib taqaladi. 1970-1980-yillarda respublikada bu turdagi korxonalar soni ko'payib, 1987-yilga kelib nogironlar, ko'zi ojizlar, karlar jamiyatlari qoshidagi o'quv-ishlab chiqarish korxonalari 700 dan oshdi. Korxonalarning asosiy maqsadi nogironligi bo'lgan shaxslarni ochiq mehnat bozorida ish bilan ta'minlashdan iborat edi.

O'zbekiston qonunchiligida "ijtimoiy korxona" tushunchaning aniq konseptual asosi mavjud emas, ammo u mehnat bozoridagi raqobatga dosh bera olmaydigan va mustaqil ish bilan ta'minlana olmaydigan shaxslarning jamiyatda o'z o'rnini topishida "ijtimoiy ko'priq" vazifasini bajarganligi uchun unga hukumat e'tibori kuchaymoqda. BMTTD O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi bilan hamkorlikda 2010-yildan boshlab NNTlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ijtimoiy korxonalarni rivojlantirish masalalari bo'yicha turli tashkiliy-huquqiy shakllardagi 10 ta loyihaviy korxonalar o'z faoliyatini boshladi. Jumaladan, nogironlar jamiyatlari huzuridagi yordamchi xo'jalik tuzilmalari, nodavlat notijorat tashkilotlari qoshida yordamchi xo'jalik tuzilmalari, MChJ, xususiy korxona, davlat unitar korxonasi. Bu korxonalarga Jizzaxdagi sut va novvoyxona, Samarqand shahridagi poyabzal ishlab chiqarish, Shahrisabz, Toshkent, Nukus shaharlarida tikuv-kashta tikish, Toshkent shahridagi qurilish aralashmalari korxonasini misol qilib keltirishimiz mumkin [9].

"Raqamlarga murojaat qiladigan bo'lsak, O'zbekiston aholisining (2022-yil, 36,4 million) 2,3%, dunyo aholisining 15% nogironlikning turli darajalaridan aziyat chekayotgan bo'lib, ularning 80% rivojlanayotgan mamlakatlarda istiqomat qilishadi"[10]. "Nogironligi bo'lgan bolalar hamda kattalarning asosiy ehtiyojlarini qondirish, ya'ni sog'liqni saqlash, reabilitatsiya va yordamchi vositalarga ehtiyoj, yashash, ta'lim olish kabi ehtiyojlarning ta'minlanishiga to'siq bo'layotgan institutsional va tarkibli muammolarni hal qilishga qodir tizimli hamda ko'p tarmoqli o'zgarishlar zarur. Nogironligi bor shaxslarning ish topish imkoniyati sog'lom odamlarga qaraganda 4 barobar kamdir. 2019-yilda 16-59 va 16-54 yosh atrofidagi 8,9 foiz nogironligi bor erkaklar hamda 4,4 foiz nogiron ayollar rasman ish bilan ta'minlangan (jami nogironlarning 7,1 foizini tashkil etadi) [11]. Qishloq joylarida bu ko'rsatkich ancha past darajada (5,8 foiz). Nogiron deb ro'yxatga olingan shaxslarning 25 foizi "ayrim turdagi ishlarni qilishga qodir" deya izohlangan bo'lsada, ularning atigi 6 foizi, ayrim manbalarga ko'ra 2 foizi rasman ish bilan ta'minlangan [12]. 2008-yilda qabul qilingan

qonun [13] hamda 2020-yilda kuchga kirgan yangi qonunlar [14] mazmuniga ko'ra, kamida 20 nafar ishchisi bor davlat tashkilotlari yoki xususiy korxonalar o'z ish o'rinlarining 3 foizini nogironlar uchun ajratishi lozim. Bu qonunlarni buzgan yoki nogironlarni ish bilan ta'minlashdan bosh tortgan [15] korxonalar Bandlik va Mehnat Munosabatlari Vazirligi tomonida jarima undirish ko'rinishida jazolash huquqiga egadir. Bu jarimalar nogironlarni qo'llab-quvvatlash fondiga ajratiladi. Ammo bu kvotalar yetarli darajada nazorat qilinmaganligi bois to'liq bajarilmayapti.

Nogironlarning bandligini ta'minlashda bir qator afzalliklar va imtiyozlar mavjud. Xususan, xodimlari sonining 50 foizi nogironlar bo'lgan korxonalar foyda solig'idan ozod etilgan [16]. Bundan tashqari, nogironligi bo'lgan xodimlarga 4,7 foizlik yagona ijtimoiy to'lov bo'yich soliq undirish hamda daromad solig'idan imtiyozlar belgilangan. Shuningdek, nogironligi bo'lgan shaxslar umumiy xodimlarning 30 foizini tashkil etgan korxonalar uchun ham imtiyozli soliq, subsidiya hamda kreditlar joriy etilgan [17]. O'zbekiston Respublikasining soliq kodeksining 243, 337-moddalarining 4,6 va 9 bandlariga binoan, ijtimoiy sohada faoliyat olib boruvchi tashkilotlar, xodimlarining soni 50% yuqori korxonalar hamda nogironlar uchun maxsus inventarlar (protez-ortopediya buyumlari) ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchilar uchun tovarni realizatsiya qilish bo'yicha aylanma soliqlardan ozod etilgan [18]. Bunday imtiyoz va afzalliklarning qonunchilik tomonidan mustahkamlanishi tadbirkorlarning ijtimoiy sohadagi faolligi oshishiga, jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni innovatsion hal qilishiga, pirovardida O'zbekistonda ijtimoiy korxonalar tomonidan ko'rsatiluvchi ijtimoiy xizmatlarning son va sifat jihatdan rivojlanishiga turtki bo'ladi.

Xulosa. O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslarning ta'lim va mehnat jarayoniga jalb qilinishi, ularning iqtisodiy faolligi va ijtimoiy integratsiyasini ta'minlanishida ijtimoiy korxonalar asosiy institut bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, raqamlashtirish va innovatsion platformalarning joriy etilishi ijtimoiy xizmatlarni samarali tashkil etish va aholiga tezkor yetkazib berishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

Biroq mamlakat qonunchiligida "ijtimoiy korxona" tushunchasining aniq huquqiy, konseptual asosi yaratilmaganligi, shuningdek, nogironlar bandligini ta'minlash kvotalari va davlat imtiyozlarining to'liq ishlamasligi ijtimoiy xizmatlar tizimi rivojlanishida ma'lum to'siqlarni keltirib chiqarmoqda. Shu sababli, ijtimoiy korxonalarni qo'llab-quvvatlashning huquqiy va tashkiliy mexanizmlarini kuchaytirish, davlat subsidiyalari va soliq imtiyozlarini amaliyotda samarali qo'llash dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Церкасевич Л. В. Современные тенденции социальной политики в странах ЕС: учеб. пособие. – СПб., 2002.
2. Abdullazizova N.B. Ijtimoiy himoya tizimining zamonaviy tendensiyalari / Н. Б. Абдулазизова. — Молодой ученый. — 2019. — № 22 (260). — С. 681-683. — URL: <https://moluch.ru/archive/260/59974>.
3. The social dimension of the Europe 2020 strategy: A report of the Social Protection Committee. Directorate General for Employment, Social Affairs and Inclusion. Unit D. 1. March 2011. URL: <http://ec.europa.eu>.
4. <https://www.unglobalcompact.org/what-is-gc/our-work/social/poverty>.
5. For GDP per capita (PPP): World Bank. World Development Indicators. <http://www.databank.worldbank.org> (accessed 11 November 2019); for national poverty line: ADB Basic Statistics (various years); for the rest: Uzbekistan Statistics. <http://stat.uz> (accessed 26 March 2018).
6. Аминов Ф.Б. Жизненный уровень населения по регионам Узбекистана. "Экономика и социум" №2(105) 2023, стр.439. <file:///C:/Users/hp/Downloads/zhiznennyy-uroven-naseleniya-po-regionam-uzbekistana.pdf>.
7. <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>
8. Charles Leadbeater, "Social Enterprise and Social Innovation: Strategies for the Next Ten Years," UK Cabinet Office, Office of the Third Sector, 2007, 14.
9. Практические рекомендации по созданию Социального предприятия в Узбекистане. Министерство труда и социальной защиты населения Республики Узбекистан, Программа развития ООН в Узбекистане. – С. 7-12.
10. World Health Organization and World Bank. 2011. World Report on Disability. <https://www.who.int/teams/noncommunicable-diseases/sensory-functions-disability-and-rehabilitation/world-report-on-disability>.
11. United Nations (Uzbekistan) 2019.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-avgustdagi "Nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi P-5006-son qarori. <https://lex.uz/docs/3290919>.

13. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/ru/docs/-1372495>.
14. O'zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonuni. <https://lex.uz/docs/-5049511>.
15. O'zbekiston Respublikasining 1994 yil 22 sentyabrdagi "Ma'muriy javobgarlik to'g'risida"gi kodeksining 49, 50-moddalari. <https://lex.uz/docs/97661>.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-avgustdagi "Nogironlar jamoat birlashmalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4423-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/4485129>.
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 11-iyundagi "Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari bandligini ta'minlashni rag'batlantirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3782-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/3778019>.
18. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. 250-356 betlar. <https://soliq.uz/storage/files/January2020/2c9180836f9efd9a016f9f60bb310004.pdf>.

UO'K 311.14

ISTE'MOL MAXSULOTLARI BOZORIDA ISTE'MOL NARXLARI INDEKSI TAHLILI

Sh.A.Nasrullayeva, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Respublikamizning yetakchi olimlari tomonidan, Iste'mol tovarlari bozoriga berilgan tariflar bayon etildi. Shuningdek iste'mol tovarlar bozori, qisman bayon etildi va uning asosiy xususiyatlari iste'mol narxlari indeksi (INI) % da tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Iste'mol bozori, iste'mol narxlari indeksi (INI) %, oziq ovqat, nooziq ovqat mahsulotlari.

Аннотация. В данной статье описываются тарифы, установленные ведущими учеными нашей Республики для рынка потребительских товаров. Также частично описывается рынок потребительских товаров и анализируются его основные характеристики в терминах индекса потребительских цен (ИПЦ) %.

Ключевые слова: потребительский рынок, индекс потребительских цен (ИПЦ) %, продукты питания, непродовольственные товары.

Abstract. This article describes tariffs established by leading scientists in our Republic for the consumer goods market. It also partially describes the consumer goods market and analyzes its key characteristics in terms of the consumer price index (CPI).

Key words: consumer market, consumer price index (CPI) %, food products, non-food products.

Kirish. Jamiyat hayoti uchun zarur mahsulotlarga bo'lgan talabni qondirish har qanday davlat uchun muhim masala va aholi farovonligining asosi hisoblanadi. Shu bois iste'mol tovarlari bozorini shakllantirish va uning rivojlanishi bo'yicha muammolarga jiddiy yondashuv talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida "davlatning innovasion yangilanish dasturini shakllantirish, innovasiya va investisiyalardan samarali foydalanadigan yangi avlod kadrlarini, yangi sarmoyadorlar sinfini tayyorlash o'ta muhim ahamiyatga ega. Buning uchun O'zbekistonni texnologik rivojlantirish va ichki bozorni modernizatsiya qilish bo'yicha kuchli milliy g'oya va milliy dastur kerak. Ushbu dastur O'zbekistonni jahondagi taraqqiy topgan mamlakatlar qatoriga tezroq olib chiqishga imkon yaratishi lozim.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi va uning narxini belgilash amaliyotini butunlay qayta ko'rib chiqib, bozor tamoyillarini joriy etish zarur"ligi muhim yo'nalishlardan biri sifatida belgilab berildi[1]. Murojaatnomada belgilab berilgan ustuvor vazifalarni hal etishda shahar va qishloqlarimiz iste'mol tovarlari bozorini tartibga solishimiz, bozorni iste'molchilar hukmronligini ta'minlashga qaratilgan izchil islohotlarni amalga oshirishimiz hamda bu borada maqsadli marketing strategiyalarini ishlab chiqish masalasi o'ta dolzarb hisoblanadi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan mumlakatda iste'mol tovarlari bozorining holatini tahlil etish va istiqboldagi o'zgarishlarini aniqlash masalalari o'ta muhim masalalar qatorida turibdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Iste'mol tovarlari bozori – aholining shaxsiy ehtiyojlarini qondiruvchi va hayot kechirish uchun xarid qilinuvchi asosiy va zarur bo'lgan mahsulotlarni oldi-

sotdi munosabatlari majmuini o'z ichiga oladi. Iste'mol tovarlari bozori - o'z navbatida juda ko'plab maxsus bozorlarga bo'lib ham o'rganiladi: oziq-ovqat, kiyim - kechak, xo'jalik, madaniy mollar va boshqalar. Iste'mol tovarlari bozorining moddiy-texnika asosi(infrastrukturasi) bo'lib: ulgurji savdo bazalari, supermarketlar, dehqon bozorlari, do'konlar va barcha chakana savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchi shahobchalar hisoblanadi.

Iste'mol tovarlari bozori – «Hazrati inson» uchun, uning farovon hayotini ta'minlash maqsadida tashkil etiladi, shuning uchun ham bosh bozor deyiladi. Qolgan hamma bozorlar, ana shu iste'mol tovarlari bozorining mo'l-ko'chiligini, unda talab va taklif mutanosibligini ta'minlashga qaratilgan asosiy omil hisoblanadi[2].

Iste'mol tovarlar bozorini tadqiq etish dastavval aholini mos tovarlarga bo'lgan talabini aniqlashda o'z aksini topadi. Talabni o'rganish bozor sig'imini va tarkibini, tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va iste'mol qilish jarayonlarida ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni prognoz qilishga yordam beruvchi ma'lumotlarni aks ettirishi lozim[3].

Iste'mol tovarlari bozorining sig'imi – hajmi tuman, shahar, viloyat va mamlakat miqyosida chakana tovar aylanish (sotish) ko'rsatkichi bilan aniqlanadi. O'zbekiston mustaqilligining birinchi kunidan boshlab, iste'mol tovarlari bozorini rivojlantirishga, uning chakana sotishni tashkil etishning zamonaviy usullarini joriy etish, chakana savdo sohasida yuridik va jismoniy shaxslar uchun teng shart-sharoitlar yaratish, bozorlarda savdo faoliyatini tartibga solish shuningdek, fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasida maqsadli strategiyalar belgilanmoqda.

Hozirgi kunga qadar "iste'mol bozori" to'g'risida universal tushuncha ishlab chiqilmagan. Zamonaviy xorij va mahalliy adabiyotlarda "iste'mol bozori" tushunchasi ko'pincha iqtisodiy kategoriya sifatida talqin qilinib[4][5][6], bir-birini to'ldirib boradi. Ayrim mualliflar "iste'mol bozori"ni tovar muomilasiga tenglashtirsalar[7][8], boshqalari uni iste'mol mollarini ishlab chiqarish va sotish faoliyatlari jarayonlaridagi munosabatlar sifatida[9][10], yana bir guruh olimlar esa ishlab chiqarish va ayirboshlashdagi tovar bilan bog'liq jarayonlardagi iqtisodiy aloqalarni[11][12][13] tushunadilar.

Jumladan, I.K. Belyaevskiyning fikricha, iste'mol bozori bu – o'z ichiga oziq-ovqat va nooziq-ovqat mollarini qamrab oluvchi bozordir[14] deya talqin qiladi.

B.A. Rayzberg esa uni qo'yidagicha ta'riflaydi: "Sotuvchi va xaridor o'rtasidagi oldi-sotdi asosidagi munosabat"[15] sifatida e'tirof etadi.

Mashxur amerikalik iqtisodchi olim F. Kotler qo'yidagicha ta'rif beradi: "iste'mol bozori - bu tovar va xizmatlarni sotib oluvchi alohida shaxs va uy xo'jaliklaridir, bunda alohida e'tibor xaridorga qaratiladi"[16] deyilgan.

iste'mol bozori deganda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi tovar-pul va iqtisodiy tashkiliy munosabatlar tizimini tushunamiz. Iste'mol bozori ishtirokchilari bo'lib savdo, o'rtasida tovar-pul munosabatlari shakllanadigan umumovqatlanish, maishiy xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar va ularning iste'molchilari hisoblanadilar.[17]

Iste'mol tovarlar bozorining shakllanishi va amal qilish mexanizmi mazkur mamlakatda mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash hamda iste'mol qilish jarayonlari va omillari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarini tadqiq etish zaruratini keltirib chiqaradi[3].

Iste'mol tovarlari bozorining o'rganishning o'ziga hosligi va asosiy afzalliklari olimlarning tadqiqotlarida quyidagilar bilan izohlanadi[11][18][19]:

iste'mol bozori shahar, viloyat, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shadi va barcha darajadagi byudjetlarga soliq tushumlarining manbai hisoblanadi;

ichki, tashqi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy vaziyatlardan ta'sirlanishi, ya'ni, hududlararo tovarlar oqimi, ishchi kuchi migrasiyasi, sarmoya harakati kabilarga yuqori egiluvchan bo'ladi;

mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatga ta'sir ko'rsatuvchi strategik ahamiyatga ega bo'lgan mahsulotlar mavjud;

iste'mol tovarlar bozorining asosiy sub'ektlari hisoblangan chakana savdo korxonalari, tovarlarni tashish, ularni saqlashni ta'minlab beruvchi tashkilotlarning iqtisodiy jihatdan rivojlanib borish strategiyalarini ishlab chiqish;

mamlakat hududlaridagi aholi va ularning yuqori darajada differensiyasini, kuchli tabaqalanish, mavjud ijtimoiy vaziyatni saqlab turish va h.k.[17].

Umuman olganda iste'mol tovarlari bozorini tartibga solish va takomillashtirish orqali tovarlar bozorida sog'lom raqobat muhitini rivojlantirishga, tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatining samaradorligini oshirishga, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini ta'minlashga shart-sharoitlar yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqot Ishida muallif tomonidan, Statistik ma'lumotlardan foydalangan xolda EMPELIK tadqiqot o'tkazildi va iste'mol narxlar indeksi % da, Iste'mol tovarlari bozorining rivojlanishi o'rganildi.

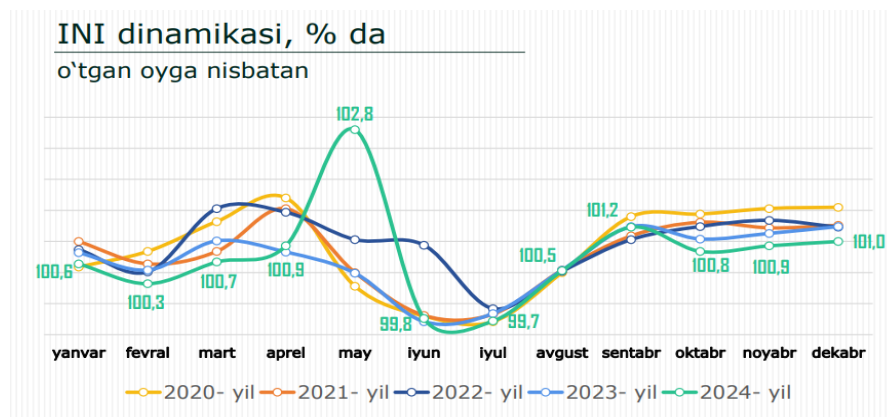
Tahlil va natijalar: O'zbekiston Respublikasi bo'yicha iste'mol narxlar indeksi (INI) 420 turdagi tovarlar va 90 turdagi xizmatlar o'zgaras to'plami qiymatining o'zgarishini aks ettiradi. Har oyda 10 mingdan ortiq savdo nuqtalari va xizmat ko'rsatish obyektlari kuzatiladi, 120 mingdan ortiq narxlar qayd etiladi.

Hisob-kitoblarga ko'ra, yig'ma INI o'rtacha oylik o'sish sur'ati 2024- yilning yanvardekabrda 0,8% ga yetdi.

2024- yil davomida qisqa muddatli INI, ya'ni oylik narx o'zgarishlari ko'rsatkichi 102,8 % dan (may) 99,7 % gacha (iyul) chegarada tebrandi. Mazkur tebranishlar joriy yilning may oyidagi elektr energiyasi va gaz tariflarining o'zgarishi hamda yoz oylaridagi mavsumiylik omillarining ta'siri bilan bog'liq. Oylik yig'ma INI ko'rsatkichi joriy yilning dekabrda 2024- yilning yanvar-dekabrda o'rtacha oylik ko'rsatkichdan 0,2 foiz bandga baland bo'ldi

Yillik yig'ma INI 2024- yilning yanvaridan dekabrigacha 108,0 % dan (mart) – 110,6 % gacha (may va iyun) oraliqda bo'ldi. Mazkur ko'rsatkich 2024- yilning dekabrda joriy yilning may va iyun oyida kuzatilgan eng yuqori ko'rsatkichdan 0,8 foiz bandga past bo'ldi.

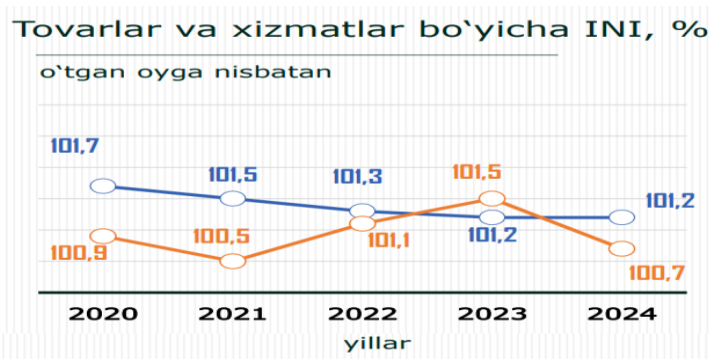
1-rasm

Manba: stat.uz [20]

2024- yilning dekabrda tovarlar bo'yicha oylik INI 101,2 % ni (bir oy avval 101,0%) tashkil etdi. Ushbu ko'rsatkich 2023- yilning dekabrda bilan barobar va 2020- 2022- yillarning dekabrda nisbatan past bo'ldi. Xizmatlar bo'yicha 2024- yilning dekabrda qisqa muddatli INI 100,7 % ni tashkil etib, 2023- yildagi ko'rsatkichdan 0,8 foiz bandga past bo'ldi.

2-rasm

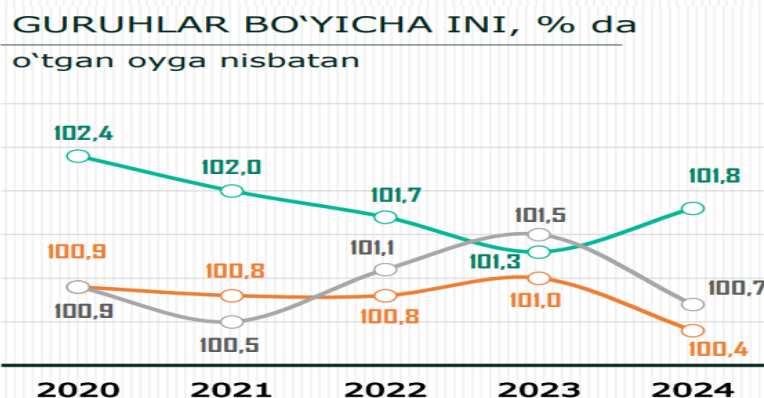

Manba: stat.uz [20]

Oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha qisqa muddatli INI 2024- yilning dekabrda 101,0 % ni tashkil etdi.

Nooziq-ovqat mahsulotlar bo'yicha INI bir oyda 100,4 % ni, xizmatlar bo'yicha esa 100,7 % ni tashkil etdi.

3-rasm

Manba: stat.uz [20]

Nooziq-ovqat mahsulotlar bo'yicha INI bir oyda 100,4 % ni, xizmatlar bo'yicha esa 100,7 % ni tashkil etdi.

2024- yilning dekabrda 2023- yilning dekabriga nisbatan INI oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha 102,4 % darajasida qayd etildi. Ushbu ko'rsatkich so'nggi besh yilning dekabridagi eng past yillik ko'rsatkich bo'ldi.[20]

Nooziq-ovqat mahsulotlar bo'yicha yillik INI 107,7 % ni tashkil etdi. Xizmatlar bo'yicha ko'rsatkich 126,7 % ga yetib, 2020- yilning dekabridan buyon qayd etilgan eng yuqori ko'rsatkich bo'ldi.

Xulosa va takliflar: Respublikada iste'mol tovarlari bozorini rivojlantirishga qaratilgan zaruriy choralar sifatida samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqish masalasiga etarlicha e'tibor qaratish salbiy tendensiyalardan saqlanishga olib kelmoqda. Shuningdek, respublikada chakana savdo tarmoqlarini jadal rivojlantirish, ularni tartibga solish borasida ham etrali darajada qonunchilik asoslari ishlab chiqishni qo'llab quvvatlash maqsadga muvofiq xisoblanadi.

Mamlakatda iste'mol tovarlari bozorini rivojlantirish, unda samarali marketing vositalarini qo'llash, bozor kon'yunkturasini baholab boruvchi tizimni yo'lga qo'yish, ichki iste'mol bozori bo'yicha tadbirkorlik sub'ektlariga axborot xizmatlarini ko'rsatuvchi yangi xizmat turlarini ko'paytirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Тошкент. 2018 йил. <http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-oliyasy-28-12-2018>

2. Солиева А. Маркетинг. Бозоршунослик. Дарслик. –Т.; Иқтисод-молия. 2010 йил.

3. Абдурашидов А. Истеъмол товлари бозори ривожланишининг худудий хусусиятлари. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. -Т.: 2012 йил

4. Чусова, А.Е. Потребительский рынок России: диагностика отраслевых и региональных проблем / Под ред., д.э.н. Г.А. Агарков. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2012. – 280 с.

5. Braun, S. Institutional change in retailing: a geographical perspective / S. Braun // Progress in human geography. – 1987. – №11.

6. Deaton, Angus. The analysis of household surveys: a microeconomic approach to development policy // The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 1997. – 469 p.

7. Потребительский рынок города: состояние и перспективы: монография / кол. авт. под рук. Т.В. Усковой. – Вологда: ИСЭРТ РАН, 2012. – 111 с.

8. Федько, В.П. Инфраструктура товарных рынков: состояние и концепция развития: учебное пособие – Ростов н/Д.: изд-во Феникс, 2000. – 512 с;

9. Мошин, Ю.Н., Мошин, А.Ю. Анализ конъюнктуры потребительского рынка: Учебное пособие. – М.: изд-во УРАО, 2004. – 168 с.

10. Новикова, Н.В. Понятийно-терминологический аппарат исследования локального потребительского рынка // Муниципалитет: экономика и управление. – 2012. – № 1. – С. 23–29.

11. Гурьянов, Т.И. Совершенствование методики оценки состояния потребительского рынка // Журнал «Казанская наука». – 2012. – №7. – С. 64-67.
12. Иневатова, О.А. Социально-экономические особенности управления развитием регионального потребительского рынка // автореферат на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Оренбург: 2010. – 12 с.
13. Литвинов, В.А. Проблемы уровня жизни в современной России. – М.: издательство ЛКИ.–2008.–248 с.
14. Беляевский И.К., Башина О.Э. Перспективы развития и совершенствования статистики торгового предприятия // Вопросы статистики. – 2002. – № 12. – С. 20.
15. Райзберг Б.А. Курс экономики: учебник. – М.: ИНФРА – М, 1997. – 720 с.
16. Котлер Ф. Основы маркетинга. Краткий курс. – М.: Вильямс, 2003. – 356 с.
17. Мелиева Дилноза Бобониев кизи, Ўзбекистонда истеъмол товарлари бозорини ривожлантириш тенденцияларини баҳолаш. “Иқтисодийёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, январь-февраль, 2019 йил.
18. Габиidinova, Г.С. Сегментация потребительского рынка: монография – Набережные Челны: изд-во Камской государственной инженерно экономической академии, 2009. – 173 с.
19. Галиахметов, Р.А., Кутяшова, Е.В. Развитие регионального потребительского рынка. – Ижевск: Изд-во ИжГТУ, 2004 – 156 с.
20. <https://stat.uz/uz/nashrlar> O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi rasmiy sayti

UO‘K 338.48:330.342.2:004.7(586.5)

MAMLUKAT SANOATIDA RAQAMLI XIZMATLAR BOZORINI RIVOJLANTIRISHGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR TA’SIRINI BAHOLASH

M.M. Norov, o‘qituvchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

ORCID: 0009-0009-8747-7912

Annotatsiya. Mazkur maqolada mamlakat sanoatida raqamli xizmatlar bozorini rivojlantirishga ta’sir qiluvchi omillar ta’sirini baholash va Mintaqalarda raqamli sanoat sektorlarini rivojlantirish va foydalanuvchanligini oshirish maqsadida keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Xop endi ushbu sanoat tuzilmasini raqamlashtirish jarayonlarini dasturlashtirish va uni dasturiy ta’minotini ishlab chiqib, dasturiy ta’minot orqali natijalarga erishish biz olib borayotgan tadqiqotni asosiy maqsadini va vazifalari hamda dasturiy vositalarni bosh sahifasida tizimdan foydalanuvchilar uchun inaktiv xizmatlarni taqdim qiluvchi ma’lum bir xizmatlar mazmun mohiyati yoritilgan

Kalit so‘zlari: sanoat sektorlari, mamlakat sanoatida raqamli xizmatlar bozori, tizimdan foydalanuvchilar, sanoat tuzilmasini raqamlashtirish, dasturlashtirish, dasturiy ta’minot, ta’sir qiluvchi omilla.

Аннотация. Данная статья представляет собой масштабную работу по оценке влияния факторов, влияющих на развитие рынка цифровых услуг в промышленности страны, а также на развитие и повышение эффективности цифровых отраслей промышленности в регионах. Далее остановимся на основной цели и задачах проводимого нами исследования, а также на сути содержания отдельных сервисов, предоставляющих интерактивные услуги пользователям системы на главной странице программного обеспечения.

Ключевые слова: отрасли промышленности, рынок цифровых услуг в промышленности страны, пользователи системы, цифровизация промышленной структуры, программирование, программное обеспечение, факторы влияния.

Abstract. This article is a large-scale work to assess the impact of factors affecting the development of the digital services market in the country's industry and to develop and increase the efficiency of digital industrial sectors in the regions. Now, we will focus on the main goal and objectives of the research we are conducting, as well as the essence of the content of certain services that provide interactive services for system users on the main page of the software tools.

Keywords: industrial sectors, digital services market in the country's industry, system users, digitization of the industrial structure, programming, software, influencing factors

Kirish. Sanoat tuzilmasi dasturiy vositaning asosiy bo‘limlaridan biri bo‘lgan kategoriyalarda sanoat tizimining ajralmas qismlaridan bo‘lgan, o‘rmon xo‘jaligi, yog‘och va qog‘oz sanoati, kimyo

va neftkimyo sanoati, mashinasozlik va metal ishlatish, og'ir sanoat, yengil sanoat, oziq ovqat sanoati kabilardan tashkil topgan. O'rmon xo'jaligi, yog'och va qog'oz sanoati: Ushbu yo'nalish yer yuzi yaralgandan buyon paydo bo'lgan, ayniqsa konstruktiv materiallarni ishlab chiqaruvchi tarmoqlar eng qadimgi sanoat tizimlaridan biri hisoblanadi. Chunki ushbu sanoatdan insoniyat yashash tarzi uchun yuqori ehtiyojlar bilan foydalanib kelmoqdalar. Ya'ni har turdagi yog'och maxsulotlarini tayyorlash, yog'ochlarga istalgan tarzda ishlovlar berish kabi ishlarni amalga oshirmoqdalar bularning deyarli barchasiga hozirgi kunda xar xil turdagi texnologiyalarni qo'llanilishini nazarda tutishimiz mumkin. Yuqorida aytib o'tilgan texnologiya va usullardan foydalangan xolda yaratilgan maxsulotlarni ushbu dasturiy vosita yordamida foydalanuvchilarga taqdim qilish imkoniyati mavjud bo'ladi va foydalanuvchilar ham o'z navbatida dasturdan foydalangan xolda yangi yaratilayotgan yog'och sanoati maxsulotlari haqida yangiliklar va tayyor holatdagi maxsulotlardan xabardor bo'lib boorish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Qog'oz sanoati ham hozirda keng qamrovli maxsulotlardan xisoblanadi. Shunday ekan qozoz sanoatini yanada rivojlantirish uchun raqamli texnologiyalardan foydalanish muhimdir. Qog'ozlarni hozirgi kunda qancha turlari mavjud yoki qaysi qog'oz turlari hozirgi texnologiyalarga mos tushadi. Shu kabi ma'lumotlarni foydalanuvchi ushbu dasturiy vositadan olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu yerda O'rmon xo'jaligi, yog'och va qog'oz sanoatini tarkibiy qismlarini tanlagan xolda o'ziga kerakli bo'lgan tarkibiy sanoat maxsulotini tanlagan xolda foydalanishi mumkin. Ular quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topgan:

- ❖ Yog'ochni qayta ishlash sanoati;
- ❖ Qog'oz va qog'oz sanoati;
- ❖ O'rmon kimyo sanoati;
- ❖ Qurilish materiallari sanoati;
- ❖ Shisha va chinni sanoati.

Ushbu tarkibiy sanoat maxsulotlari xaqida o'ziga kerakli bo'lgan ma'lumotlarni olish imkoniyati mavjud bo'ladi va maxsulotlarni kerakli qismlarini qidirib topib yuqori sifatli maxsulot yaratishda foydalanish imkoniyati mavjuddir.

Neft-gaz kimyo sanoatini: Mintaqalarning rivojlanish davrida neft-gaz kimyo sanoati xar bir mamlakat iqtisodiyotining yetakchi lokomotivlaridan biridir. bu tabiiy boyliklardan jamiyat uchun zarur bo'lgan maxsulotlarni ishlab chiqish va uni chuqur qayta ishlash, mahsulot ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish imkonini bermoqda. Bu esa o'z navbatida sifatli tayyorlangan maxsulotlarni foydalanuvchilarga yetkazib berish vazifasi turadi. Shu vaqtda ushbu maxsulotlarni axborot texnologiyalaridan foydalangan xolda sotish va sotib olish jarayonlarini amalga oshirish mumkindir. Neft-gaz kimyo sanoatida tarkibiy qismlarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- ❖ Kimyo sanoati
- ❖ Neft-kimyo sanoati

Ushbu ikkita sanoatda hozirgi kunda yuqori texnologiyalarni foydalanilayotganligini guvohi bo'lishimiz mumkin. Ishlab chiqarilgan maxsulotlarni respublika va jahon bozorida sotilishini ta'minlash muhim masalalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun maxsulotlarni AKT dan foydalangan xolda sanoat korxonalariga tanishtirish va yetkazib berish jarayonlarini avtomatlashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Buning uchun ishlab chiqilgan maxsulotlarni dasturiy vositada kerakli tavsiflarini bergan xolda tizimga joylanadi va bunda foydalanuvchilar yetarlicha ma'lumotlarga ega bo'lganlaridan keyin maxsulotga buyurtma berishlari mumkindir. Mashinasozlik va metal sanoati: Xalq xo'jaligi uchun mehnat qurollari, shuningdek, iste'mol buyumlari va mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi og'ir sanoat sohalari majmuidir. Mashinasozlik sanoati butun xalq xo'jaligini texnika bilan ta'minlashda moddiy asos hisoblanadi, ijtimoiy mehnat unumdorligi, texnika progressi, xalqning moddiy farovonligi va mamlakatning mudofaa quvvati Mashinasozlik sanoatining taraqqiyot darajasi hozirgi kunda axborot texnologiyalariga bog'liq bo'lib qolmoqda. Mashinasozlik sanoatining asosiy vazifasi xalq xo'jaligining hamma sohaslarini yuqori unum bilan ishlaydigan mashina va asbob-uskunalar bilan ta'minlashdir. Bu soha o'z navbatida, mashinasozlik va metallga ishlov berish, metall buyumlar, metall konstruksiyalar ishlab chiqarish hamda mashina va asbob-uskunalarni tuzatish tarmoqlarining tarkibiy qismini tashkil etadi.

Demak yuqorida keltirib o'tilgan ma'lumotlardan shuni ko'rishimiz mumkinki, Mashinasozlik, metal va ishlab chiqarish tarkibiy qismlarida quyidagi sanoat tizimlari keltirib o'tilgan:

- ❖ Mashinasozlik sanoati
- ❖ Mashinasozlik va asbobsozlik sanoati
- ❖ Traktor va qishloq xo'jaligi mashinlari sanoati
- ❖ Qurilish yo'l kommunal muhandislik sanoati
- ❖ Mashinasozlik va maishiy texnika sanoati
- ❖ Metal tuzilmalari va maxsulotlari sanoati
- ❖ Mashina va uskunalarni ta'mirlash sanoati

Mashinasozlik sanoatiga energetika mashinasozligi, elektrotexnika, stanoksozlik va asbobsozlik, traktorsozlik va q. h. mashinasozligi kabi yirik tarmoqlar kiradi. Yuqorida keltirib o'tilgan barcha turdagi maxsulotlarni ishlab chivish va ishlab chiqilgan maxsulotlarni foydalanuvchilarga qulay tarzda yetkazib berish imkoniyati mavjuddir. Qo'shimcha imkoniyatlardan yana biri bu sanoat korxonalari tamonidan ishlab chiqilgan maxsulotlarni belgilangan tartibda tizimga joylashtirish mumkinligi.

Yengil sanoat — xilma-xil xom ashyodan keng iste'mol mahsulotlari va buyumlari ichki tizimga ixtisoslashgan sanoat tarmoqlari majmui. Yengil sanoatda xom ashyoga ham dastlabki ishlov berish, ham tayyor mahsulot ichki chizimda amalga oshiriladi. Yengil sanoatda paxta, ipak, zig'ir, kanop, jut tolalari, hayvonlar terisi, juni, Sun'iy tolalar, Sun'iy charm xom ashyo sifatida foydalaniladi. Uning asosiy tarmoqlari to'qimachilik, tikuvchilik, konchilik, mo'ynado'zlik, poyabzal sanoatlari hisoblanadi. Yengil sanoat maxsulotlari, shuningdek, mebelsozlik, aviatsiya, avtomobil, oziq-ovqat va b. Sanoat tarmoqlarida, qishloq xo'jaligi, transport, sog'liqni saqlash va boshqalarida axborot texnologiyalarining o'rini juda katta xisoblanadi. Shunday ekan quyida keltirilgan tarkibiy qismlari:

- ❖ To'qimachilik sanoati
- ❖ Tikuv sanoati
- ❖ Teri va muyna poyabzal sanoati va yengil sanoatning boshqa ishlab chiqarish

sanoatlari

ushbu tizim orqali yengil sanoat maxsulotlarini kerakli xom ashyolardan olgan xolda sifatli maxsulotlarni ishlab chiqib axborot texnologiyalari orqali sotish va sotib olish imkoniyatlari mavjuddir.

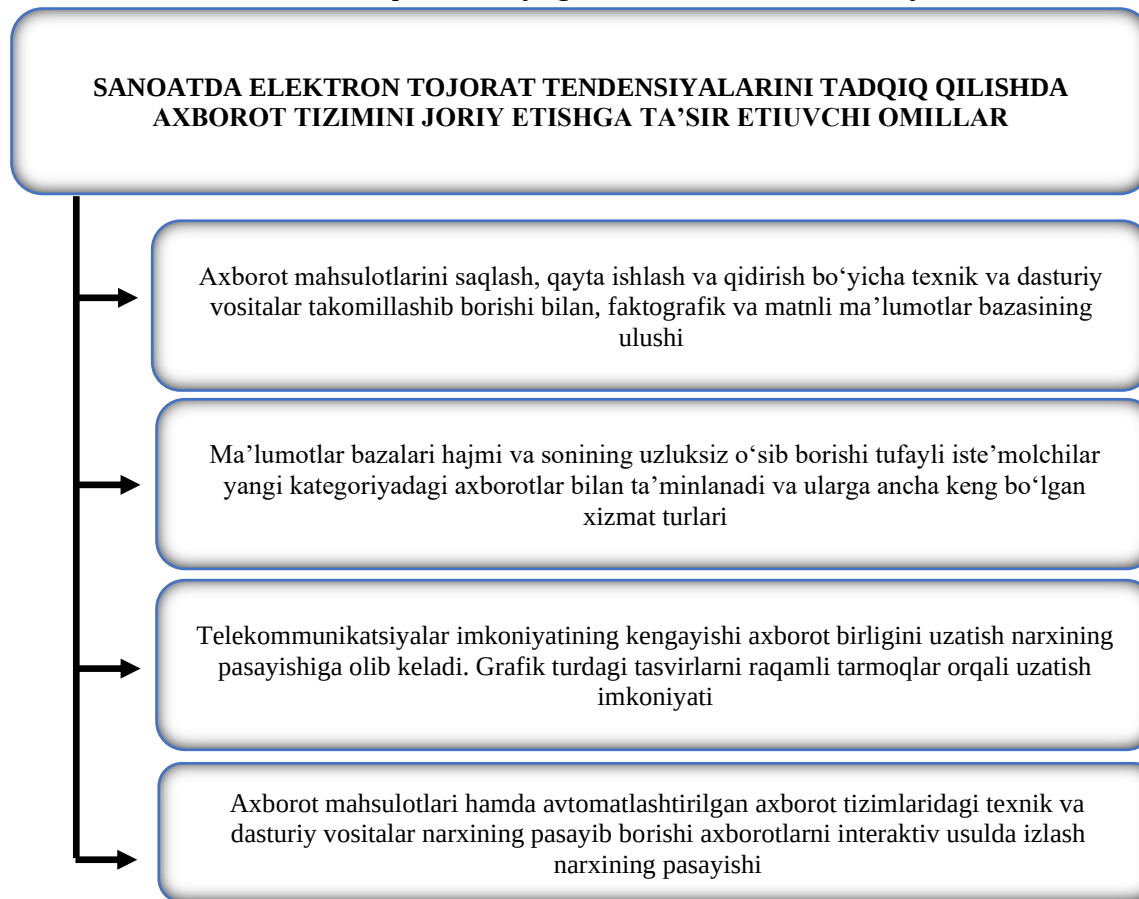
Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada iqtisodiy rivojlanishning asosiy tushunchalarini, iqtisodiy qonunlar va tamoyillarini, iqtisodiy o'sish va rivojlantirishni solishtirishda chuqur tahlil qilish, iqtisodiy o'sishda nazariy va empirik yondashuvlarni, iqtisodiy o'sish modellarini va ulardan foydalanishning nazariy va metodologik asoslarini yoritishga asosiy e'tibor qaratilgan

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi oxir-oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilangan tashqi savdo tartib-qoidalarini milliy iste'molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham importga boj to'lovi milliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el sheriklariga nisbatan raqobatlashuv qobiliyatini oshiradi.[1]

Ammo bu oxir-oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatining saqlanib qolishiga olib keladi. Bundan past sifatli va narxi qimmat tovarlarni sotib olishga majbur bo'lgan milliy iste'molchilar zarar ko'radilar. A.Smitning «Tinch qo'yish» nazariyasi 1929-1933-yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kushaytirishni taqozo qildi.[1]

Tahlil va natijalar. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida mintaqada innovatsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi omillarning bunday tavsiflanishi iqtisodiyotda ilmiy-texnikaviy salohiyatdan to'g'ri foydalanish, ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lgan tadqiqotlar samaradorligini oshirish, noyob texnik ishlanmalar natijalarini amaliyotga keng yoyishda muhimligi bilan bir qatorda, innovatsiya faoliyatini jadallashtirishda ichki va tashqi ta'sir natijalarini oldindan aniqlash imkonini beradi. Olib borilgan o'rganishlarga ko'ra, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali mintaqada

sanoatining rivojlanib borish tendensiyalarini tadqiq qilishda bizning bozorga xos bo'lgan quyidagi omillarni keltirishimiz ham maqolani ilmiylikini oshiradi ushbu tendensiyalar 2-rasmda tasvirlangan.

1-rasm. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari orqali mintaqa sanoatining rivojlanib borish tendensiyalarining asosiy omillari

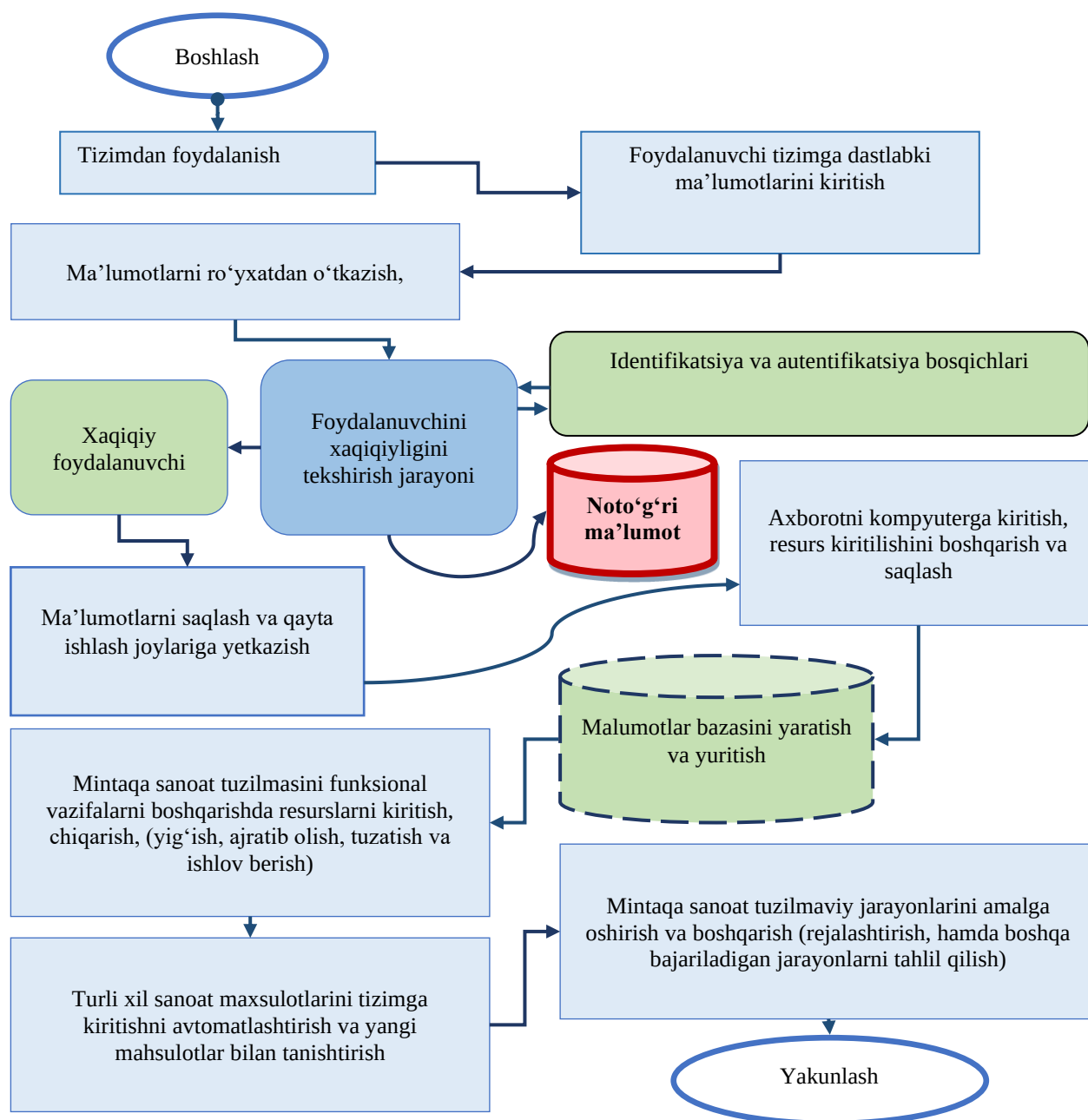
Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini iqtisodiyotning barcha jabhalariga va kundalik hayotga keng joriy etish zamonaviy jahon iqtisodiyoti rivojlanishining eng muhim texnologik xususiyati hisoblanadi. Axborot jamiyati deganda axborot iqtisodiy va ijtimoiy hayotning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan jamiyat tushuniladi. Axborot jamiyati - bu ishchilarning aksariyati axborotni, ayniqsa uning eng yuqori shakli - bilimni ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash va sotish bilan shug'ullanadigan jamiyat.[2]

Jamiyat taraqqiyotida axborot texnologiyalarining roli jamiyat tomonidan yangi bilimlarni olish, tarqatish va ulardan foydalanish jarayonlarini tezlashtirishdan iborat. Raqamli iqtisodiyot axborot va telekommunikatsiya texnologiyalari ta'siri ostida inson faoliyatining barcha sohalarini o'zgartirish tufayli global iqtisodiy tizimni rivojlantirishda navbatdagi qadamdir. Internet va raqamli texnologiyalarni ommalashtirish darajasiga ko'ra, global iqtisodiyotga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

1-Jadval

Axborot texnologiyalarining korxonaning iqtisodiy barqarorligiga ta'siri

Komponent	Ijobiy ta'sir	Salbiy ta'sir
Moliyaviy	Pulni tejash: uskunalar sotib olish, xodimlarni qidirish, biznesni yo'lga qo'yish, biznes-rejani shakllantirish, (bulutli texnologiyalar orqali ishlashda), ishlab chiqarish (onlayn autorsingdan foydalanish).	Raqobatchilar tomonidan takrorlashning soddaligi orqali onlayn raqobatning kuchayishi, ma'lum raqobatdosh ustunliklarning yo'qolishi (masalan, maxsus dizayn) natijasida moliyaviy yo'qotishlarga duch kelishi mumkin.
Texnologik	Yangi texnologiyalarga kirish yoki almashishni osonlashtirish.	Boshqa bozor ishtirokchilariga texnologiyaning tez tarqalishi tufayli foyda yo'qolishi.
Bozor	Jismoniy ishtirokisiz yangi bozorlarga, shu jumladan xorijiy bozorlarga kirish	Onlayn raqobatchilarning bostirib kirishi tufayli "O'z" bozorida raqobatbardosh pozitsiyalarni yo'qotish
Interfeys	kontragentlar bilan ma'lumot almashish tezligi	Ma'lumotni yo'qotish, tasodifan noto'g'ri yo'naltirish xavfi

2-rasm. Mintaqa sanoat tuzilmasini raqamlashtirish va ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash algoritmi

Axborot texnologiyalarining korxonalarga ta'siri. Aytishimiz mumkinki, bugungi kunda axborot texnologiyalari nafaqat axborotga, balki korxonaning iqtisodiy xavfsizligining boshqa tarkibiy qismlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Axborot texnologiyalarining korxonaning iqtisodiy xavfsizligiga ta'siri tarkibiy qismlar bo'yicha quyidagi jadvalda keltirilgan. Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, zamonaviy texnologiyalarning kirib borish darajasi shunchalik chuqurki, u nafaqat ma'lumot bilan cheklanib qolmaydi, balki sanoat korxonaning boshqa elementlariga ham ta'sir qiladi.[3]

Shunday ekan sanoat korxonalarini raqamlashtirish jarayonida yaratilayotgan platformada har bir korxona o'z maxsulotlarini dasturga kiritish jarayonida albatta ma'lum bir qoidalarga rioya qilishlariga to'g'ri keladi. Bu esa ushbu dasturni barqaror ishlashiga zamin yaratadi. 2-rasmda sanoat tuzilmasini raqamlashtirish jarayonida ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash algoritmi keltirib o'tilgan.

Ushbu tizimda korxonaga bo'lishi mumkin bo'lgan risklarni quyidagi tizim orqali baxolash hamda uning oldini olish muhimdir.

Quyidagi omillar orqali risklar baholanadi.

Tabiiy va suniy xavflar.

Tasodifiy foydalanuvchi
 Tarmoqdagi xavflar
 Dastur o'rnatish orqali xavf
 Foydalanuvchi befarqligi
 Ma'lumotlar bazasidagi xavflar
 Signallar orqali xavflar
 Xodimlar orqali vujudga keladigan xavflar

Jadvalga yuzaga kelish ehtimoli koeffitsientini va tahlikadan 3 balli shkala bo'yicha zarar koeffitsientini qo'ying. Ushbu tarkibiy qismlarning mahsuloti xavfni aniqlaydi. Xavfning umumiy miqdorini hisoblang. Olingan ma'lumotlar asosida xavfning uchta turini ajratish mumkin: past (2), o'rta (4), yuqori (6). Toifalar bo'yicha xavflarni baholash jadvalini tuzilgan. Yani tizimdan yoki maxsulotlardan foydalanuvchilar o'z fikr muloxazalarini qoldirishlari mumkin bo'ladi.

Maxsulotlarni joylashtirish jarayonida o'zi va sanoat korxona xaqida rasmda ko'rsatilganidek o'z ma'lumotlarni tizimga kiritadi va kiritilgan maxsulot haqida barcha ma'lumotlarni joylashtiradi.

Xulosa va takliflar. Mintaqada sanoat faoliyati rivojini trend modellar asosida baholash bir nechta to'plam elementlari o'rtasidagi bog'lanishlarni solishtirish imkonini beradi. Bu jarayonlar bo'yicha vaqtli qatorlarning trend modellarini tuzish, iqtisodiy hodisalar hamda jarayonlar o'rtasida bog'lanishlarning miqdoriy yechimlarini korrelyatsiya koeffitsiyentlari orqali aniqlash, iqtisodiy rivojlanishining regression modellarini tuzish, sanoat korxonalarining rivojlanish jarayonlarini trend modellari orqali baholash va prognoz qilishni nazarda tutadi.

Prognoz qiymatlarini ishlab chiqish uchun dastavval tuzilgan ekonometrik modelni qator mezonlar asosida baholagan holda uni o'rganilayotgan jarayonga mos keluvchi eng yaxshi model ekanligini asoslash lozim bo'ladi va keyinchalik bu model asosida korxonaning asosiy ko'rsatichlarini kelgusi yillar uchun prognoz qiymatlarini ishlab chiqish mumkin bo'ladi.

Demak prognoz natijalarini taxlil qilishda statistik bog'liqligini, qaysi omil qanday ta'sir qilishini, nechta omil qanday ta'sir qilishini va h.k. o'rganib qaror qabul qilishimiz uchun kerak. Bu esa iqtisodiy-matematik usullardan foydalanishni taqozo etadi.

Bu o'rinda Eviews paketli ekonometrik modellashtirish dasturi imkoniyatlari foydalanib, Mintaqa sanoat tuzilmasini takomillashtirishning regression modellari tuzildi. Mazkur dasturiy paket yordamida tahlil qilinayotgan ma'lumotlar o'rtasida statistik bog'liqliklar mavjudligini aniqlash mumkin va keyin olingan bog'liqliklardan foydalanib, o'rganilayotgan ko'rsatkichlarni eng muhimlarini olib prognoz qilish ham mumkin. Bundan maqsad ushbu jarayonga ta'sir etuvchi ko'p omilli ijobiy va salbiy oqibatlarini xisoblash, real obyektga qanchalik yaqinligini aniqlash va shu orqali amaliyot talablariga muvofiq takomillashtirishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Smith, A. (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell.
2. S.S.Salomova- " Sanoat korxonalarini intellektual platforma asosida samarali rivojlantirish (" Ohangaronsement" AJ misolidi)", Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi AVTOREFERATI Toshkent 2021
3. Шляхтин Ю.М. Структуризация интеллектуального капитала в экономике знаний. Диссертация на соискание учёной степени кандидата наук. Ярославль, 2009. - С. 8
4. Burxanov A.U. Sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash strategiyasi. Monografiya. –T.: " Fan", 2009. -216 b;
5. <https://president.uz/uz/lists/view/4323>
6. <https://www.pwc.ru/ru/publications/IoT.html>.

O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA INVESTITSION MUHITNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

J.O.'O'razaliyev, katta o'qituvchi, Xalqaro Nordik universiteti, tayanch doktorant, Bank-moliya akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasida investitsion muhitni shakllantirish va rivojlantirish borasida so'nggi yillarda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar, xorijiy investitsiyalar oqimining dinamikasi, investitsion jozibadorlikka ta'sir qiluvchi omillar hamda investitsiya faoliyatining asosiy tendensiyalari tahlil qilinadi. Shuningdek, investitsion muhitni yanada takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: investitsiya, investitsion muhit, iqtisodiy islohotlar, investor, raqobatbardoshlik, iqtisodiy o'sish, investitsion jozibadorlik.

Аннотация. В статье рассматриваются новейшие экономические процессы в сфере поддержания и развития инвестиционного климата в Республике Узбекистан, динамика возможностей инвестирования, экономическая и финансовая стабильность, влияющие на инвестиционную привлекательность. Представлены рекомендации по дальнейшему обеспечению инвестиционного климата.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционный климат, экономическое развитие, инвестор, управляемость, экономический рост, инвестиционная привлекательность.

Abstract. The article presents the latest economic processes in the process of maintaining and developing the investment climate in the Republic of Uzbekistan, the dynamics of financial investment opportunities, economic and financial stability affecting investment attractiveness. Recommendations for further ensuring the investment climate are presented.

Keywords: investment, investment climate, economic development, investor, manageable, economic growth, investment attractiveness.

Bozor iqtisodiyotiga o'tishning yangi bosqichida O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyotning barqaror modelini shakllantirishda investitsiyalarning roliga alohida e'tibor qaratmoqda. Mamlakatning ochiqlik siyosati, qulay biznes muhiti yaratish, soliq yukini kamaytirish va raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi investitsion faoliyatni jonlantirishga xizmat qilmoqda. Investitsion muhitning rivojlanish darajasi iqtisodiy o'sish sur'atlari, modernizatsiya jarayonlari va xalqaro iqtisodiy integratsiya ko'lamini belgilovchi asosiy omillardan biridir. [1]

O'zbekiston iqtisodiyoti so'nggi yillarda investitsiyalarni jalb etishda sifat jihatdan yangi bosqichga o'tdi, bu esa xorijiy investitsiyalar hajmining oshishi, investitsiyalarni jalb qilish mexanizmlarining takomillashishi va islohotlar davom etayotgani bilan tavsiflanadi. Bunga quyidagi omillar asosiy ta'sir ko'rsatmoqda:

1. Huquqiy asoslarning takomillashuvi.
 - "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi;
 - Investorlar huquqlarining kafolatlari;
 - Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish bo'yicha me'yoriy baza yaratilishi.
2. Makroiqtisodiy barqarorlik.
 - Inflyatsiya ko'rsatkichlarini pasaytirish tendensiyasi;
 - Milliy valyuta kursining bozor mexanizmi asosida shakllanishi;
 - Soliq tizimi soddalashtirilishi.
3. Iqtisodiyotning tarmoqlar bo'yicha diversifikatsiyasi.
 - Sanoat, energetika, transport-logistika, kimyo, farmatsevtika va IT sohalarida modernizatsiya jarayonlari;
 - Hududlarda erkin iqtisodiy zonalar va texnoparklar tashkil etilishi.
4. Raqamlashtirish va boshqaruv samaradorligining oshishi.
 - Litsenziya va ruxsatnoma jarayonlarining qisqartirilishi;
 - Elektron hukumat tizimining kengayishi;

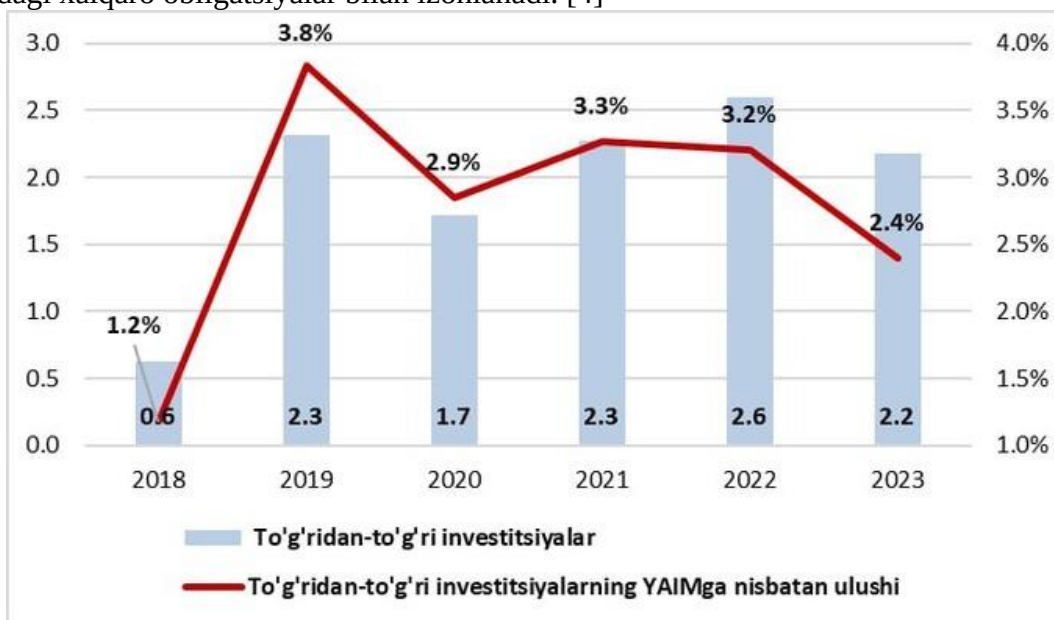
- Bojxona jarayonlarida “yagona darcha” xizmatlari. [2]

Investitsion faoliyatning hozirgi holatiga to'xtaladigan bo'lsak, so'nggi yillarda mamlakatga yo'naltirilayotgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TXI) hajmi yillik o'sish sur'atlarini namoyon etmoqda. Kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki:

- TXI oqimi asosan energetika, kimyo sanoati, neft-gaz, avtomobilsozlik, qurilish materiallari va qishloq xo'jaligi yo'nalishlariga to'g'rilanmoqda.
- hududlar orasida Toshkent shahri, Toshkent viloyati, Navoiy, Buxoro, Andijon viloyatlari yetakchilik qilmoqda.
- xorijiy kapitalning asosiy investorlari: Xitoy, Rossiya, Turkiya, Janubiy Koreya, BAA kompaniyalari.
- so'nggi yillarda investitsiya loyihalarining sifati oshib, yuqori texnologiyali va eksportga yo'naltirilgan loyihalar ulushi ortmoqda. [3]

2018-2023 yillar davomida, faqat 2020-yilda, dunyo koronavirus pandemiyasi bilan to'qnash kelgan vaqtda to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimining pasayishi kuzatilgandi. O'shanda O'zbekistonning iqtisodiy o'sish sur'ati 2 foizgacha sekinlashgan.

2023-yilda portfel investitsiyalar hajmi qariyb 1 mlrd dollarni tashkil etgan. Bu oktabr oyida chiqarilgan 4,25 trln so'm miqdoridagi “yashil” suveren xalqaro obligatsiyalar hamda 660 mln dollar miqdoridagi xalqaro obligatsiyalar bilan izohlanadi. [4]

Rasm-1. [Mirkonomika](#) / Telegram.

Biroq, holatni to'liq tahlil qilish uchun nafaqat erishilgan yutuqlar, balki, O'zbekiston investitsion muhitining ustunliklari va muammolarini ham ko'rib chiqish zarur deb o'ylayman.

O'zbekistonning investitsion muhitining ustunliklari quyidagilardan iborat:

- ✓ Strategik hududiy joylashuv va tranzit salohiyat.
- ✓ Boy xomashyo bazasi.
- ✓ Mehnat resurslarining yosh va nisbatan arzonligi.
- ✓ Bozorlarning o'sish dinamikasi.
- ✓ Soliq va bojxona imtiyozlari tizimining kengayishi.

Mavjud ustunliklar bilan bir qatorda investitsion muhit jozibadorligini ta'minlashda ayrim muammolar ham bo'y ko'rsatadi:

- ✓ Ba'zi tarmoqlarda yuqori byurokratik to'siqlar.
- ✓ Mahalliy infratuzilmaning ayrim hududlarda yetarli darajada rivojlanmaganligi.
- ✓ Sud-huquq tizimida investorlar ishonchini pasaytiruvchi omillar.
- ✓ Energiya ta'minotidagi uzilishlar.
- ✓ Kadrlar malakasining notekisligi.

O'zbekistonda asosiy kapitalga investitsiyalar o'sish tendensiyasiga ega bo'lib borayotgani investitsiya muhitining qulayligidan dalolat beradi. Innovatsion iqtisodiyotda investitsion muhitning rivojlanishidagi asosiy tendensiyalarni birma-bir ko'rib chiqish joiz:

1. Modernizatsiya va yuqori texnologiyalarni jalb qilish. Sanoatni raqamlashtirish, avtomatlashtirish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish bo'yicha loyihalarning ulushi ortmoqda.

2. Xususiy sektorning kuchayishi. Davlat ishtirokini qisqartirish va davlat-xususiy sherikchilik asosidagi korxonalar transformatsiyasi xususiy kapitalni faol jalb qilmoqda.

3. Energetika va yashil iqtisodiyotga sarmoya ko'payishi. Quyosh va shamol elektr stansiyalari bo'yicha xalqaro tendensiyalar O'zbekistonda ham jadal rivojlanmoqda.

4. Hududiy investitsiyaviy raqobatning kuchayishi. Har bir viloyatda investitsiya portallarini yaratish, investorlarga xizmat ko'rsatish markazlarining tashkil etilishi raqobatbardoshlikni oshirmoqda.

5. Xalqaro integratsiya jarayonlarining kengayishi. O'zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga kirish jarayoni investorlar oldida yangi imkoniyatlar yaratadi.

O'zbekistonning investitsion siyosati iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, yuqori qo'shilgan qiymat yaratadigan tarmoqlarni rivojlantirish hamda xalqaro kapitalni jalb etishga yo'naltirilgan. Amaldagi islohotlar natijasida mamlakat investitsion jozibadorligi sezilarli oshdi. Shu bilan birga, infratuzilmani modernizatsiya qilish, sud-huquq tizimini yanada mustahkamlash, energetika barqarorligini ta'minlash investitsion muhitning yanada sifatli rivojlanishi uchun muhim omillar bo'lib qolmoqda.

Ushbu tendensiyalar O'zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarning barqaror o'sishiga va uzoq muddatli iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining 25.12.2019 yildagi "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'RQ-598-sonli qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 23.06.2025 yildagi "Mamlakatimizga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-97-sonli farmoni.
3. Haydarov O'.A. Investitsiya. T.: Yangi nashr, 2022. - 300b.
4. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/04/05/direct-investments/>

UO'K 332.1(586.5)

MAMLAKATIMIZ HUDUDLARI RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

A.O.O'rozov, katta o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston respublikasi hududlarining iqtisodiy rivojlanishidagi o'ziga xosliklar, hududlararo tafovutlar va ularni belgilovchi omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: hududlar, investitsion faollik, infratuzilma, rivojlanish, inson kapitali, hududiy farovonlik.

Аннотация. В статье анализируются особенности экономического развития регионов края, межрегиональные различия и факторы, их определяющие.

Ключевые слова: регионы, инвестиционная активность, инфраструктура, развитие, человеческий капитал, региональное благосостояние.

Abstract. The article analyzes the specifics of the economic development of the regions of the region, interregional differences, and the factors determining them.

Keywords: regions, investment activity, infrastructure, development, human capital, regional prosperity.

Kirish. Jahondagi iqtisodchilar ishlab chiqaruvchilar va biznes strateglari ishlab chiqarish faoliyatining global o'zgarishining asosiy dinamikasini hamda bu innovatsiyalar va raqobatbardoshlikka qanday ta'sir qilishini tushunish uchun nazariy asoslarni izlamoqda. Xalqaro S&T reytingida top-100 likdagi Tokyo-Yokohama, Shenzhen-Hong Kong-Guangzhou, Beijing sanoat klasterlari 2024 reytingida quyi 5 talikka kirganliklari, Osiyo mamlakatlarida sanoat

klasterlarini rivojlantirish amaliyotini rivojlanayotganligini ko'rsatadi.

Jahonda hududlarda sanoatni rivojlantirish, innovatsion markazlarni tashkil etish, klasterlarni tashkil etish asosida sanoatni rivojlantirish jarayonini tadqiq etishda sanoatni hududiy joylashtirish, sanoatning yangi istiqbolli tarmoqlarini ustuvor rivojlantirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlash bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, sanoat klasterlari umumiy xulq-atvorning turli jihatlari, geografik joylashuv, innovatsiyalar manbalari, umumiy etkazib beruvchilar va ishlab chiqarish omillari, sanoat va mintaqaviy rivojlanishning uzviy bog'liqligi, hududlararo iqtisodiy munosabatlarni optimallashtirish, turli iqtisodiy subyektlarning o'zaro manfaatli faoliyatini yo'lga qo'yishda klaster tizimidan foydalanish borasida muhim ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda..

Adabiyotlar sharhi. Hududiy iqtisodiy muammolarni ilmiy o'rganish va ularni bartaraf etish masalalari doimo iqtisodchi-olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Jumladan, mazkur masalaning nazariy va amaliy jihatlari, xususan, hududiy raqobatbardoshlikni oshirish masalalariga xorijlik iqtisodchi olimlardan A.Venables, X.Glenn, P.Krugman, B.Robert [1], M.Fujita [2], B.Shaun, M.Enrayt [3] va boshqalar juda katta hissa qo'shganlar.

MDH mamlakatlari iqtisodchi olimlaridan A.G.Granberg, Yu.A.Gadjiev [4], O.G.Dmitrieva, N.Zubarevich, S.V.Kazantsev, I.N.Merenkova [5], A.N.Nosov [6], O.I.Panteleeva, D.Sepik, L.A.Serebryakova va boshqalar hududiy-iqtisodiy rivojlanishning nazariy masalalari, hududiy iqtisodiy o'sish va rivojlanishni boshqarish, mintaqaviy iqtisodiyot rivojlanishini tashxislash, hududiy iqtisodiy salohiyat va raqobatbardoshlikni oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratganlar.

O'zbekistonda ham hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish va uni boshqarish, hududlarning iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish masalalari iqtisodchi olimlarning bu boradagi ilmiy qiziqishlari sohasi bo'lib kelmoqda. Jumladan, hududiy sanoat majmualarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini modellashtirish, mintaqalarni kompleks rivojlantirish, ishlab chiqaruvchi kuchlarni hududiy joylashtirish va boshqarish, mamlakat mintaqalari raqobatdoshligini oshirishning metodologik asoslarini takomillashtirish singari masalalar O'zbekistonlik iqtisodchi olimlardan S.S.G'ulomov [7], T.M.Axmedov, A.M.Sodiqov [8], A.M.Qodirov, Sh.H.Nazarov, B.Ro'zmetov, Sh.B.Imomov, P.Z.Xashimov, F.T.Egamberdiev, A.A.Qayumov, A.J.Siddiqov, I.O.Yakubov va boshqalarning ilmiy izlanishlarida keng o'rin olgan.

Biroq yuqorida qayd etilgan ilmiy tadqiqotlarning aksariyati bevosita mintaqalarni umumijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish masalalariga bag'ishlangan bo'lib, hududlarda sanoatni rivojlantirishda klaster mexanizmidan foydalanish masalalari o'rganilmagan. Ushbu maqolada o'rganilayotgan muammoga yetarlicha e'tibor qaratilmaganligi va uning munozarali tavsifga ega ekanligi masalaga yangicha ilmiy yondashuvni taqozo etadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda O'zbekiston hududlarining iqtisodiy rivojlanish darajasi va tafovutlari kompleks yondashuv asosida baholandi. Metodologiya sifatida hududiy rivojlanishning nazariy modellari — A. Vebberning sanoat joylashuvi nazariyasi, F. Perrouxning rivojlanish qutblari konsepsiyasi, Krugman va Fujita tomonidan ilgari surilgan yangi iqtisodiy geografiya yondashuvlari tahlilga asos bo'ldi. Hududiy statistik ma'lumotlar klasterlash, dinamik taqqoslash va indikatorlar o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlovchi tahlil usullari orqali o'rganildi. Bunda, yalpi hududiy mahsulot, jon boshiga YHM, investitsiyalar hajmi va infratuzilma ko'rsatkichlari asosiy mezon sifatida tanlandi. Metodologik yondashuv orqali iqtisodiy o'sish va ijtimoiy rivojlanish o'rtasidagi uzviy bog'liqlik aniqlanib, hududlararo tafovutlarning strukturaviy sabablari chuqur tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston hududiy rivojlanishining nazariy asoslarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mintaqalarning iqtisodiy dinamikasi turli nazariyalarga mos keladi. Har bir hududning tabiiy resurslari, transport-logistik imkoniyatlari, aglomeratsion afzalliklari, ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmasi va institutsional omillari asosida ularning rivojlanish trayektoriyasi farqlanadi. Shu bois hududlarni nazariy yondashuvlarga muvofiqlashtirish, mamlakatning barqaror iqtisodiy siyosatini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

2024-yilda O'zbekistonning barcha hududlarida yalpi hududiy mahsulot hajmi 2023-yilga nisbatan ko'paydi, kamayish kuzatilmadi. Eng katta o'sish Navoiy viloyati (+32,9%) va Toshkent

shahrida (+30,7%) qayd etildi. Bu hududlarda sanoat korxonalari ko'pligi, yirik investitsiyalar, xizmat ko'rsatish va infratuzilmaning rivojlanganligi asosiy sabab bo'lib xizmat qildi.

Umuman, mamlakat bo'yicha o'sish darajasi +20,7%ni tashkil etdi. Toshkent viloyati (+20,5%) va Samarqand viloyati (+20,1%) ham yuqori natijalarga erishdi. Bozor va transport yo'llariga yaqinligi ularga qo'shimcha ustunlik berdi.

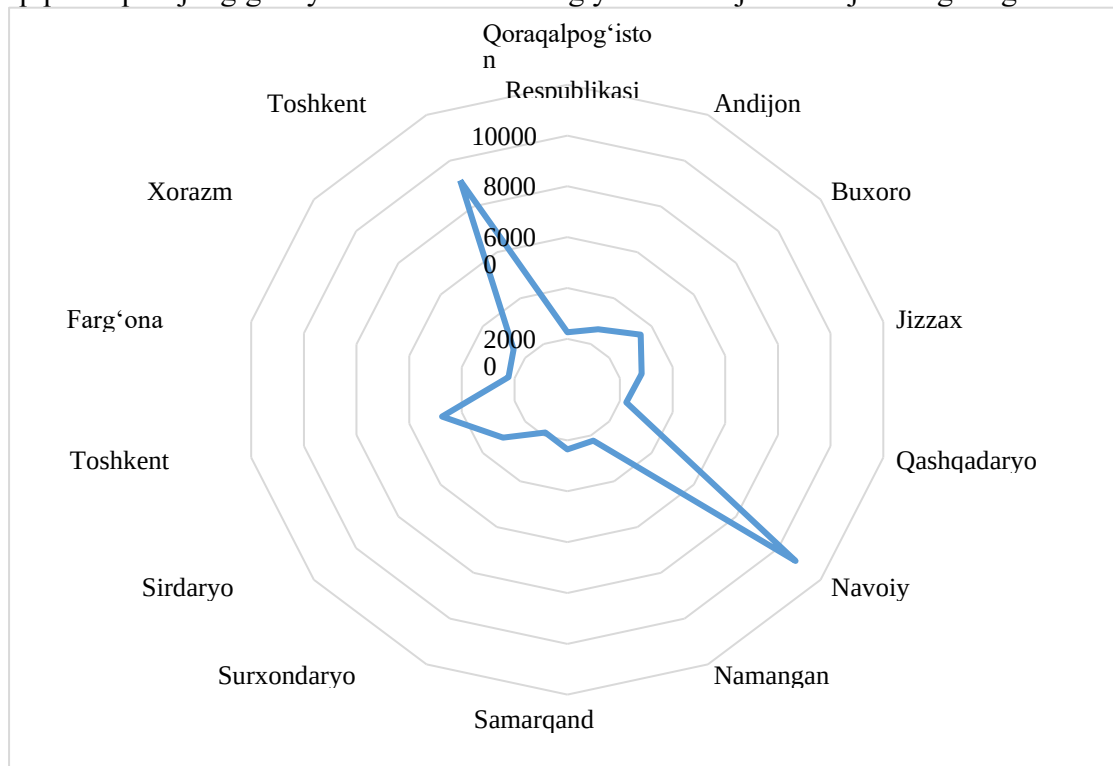
1-jadval

Yalpi ichki (hududiy) mahsulot hajmi (yillik) joriy narxlarda, mlrd.so'm

Hududlar	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024	2024 yilda 2023 yilga nisbatan % taktik davr
O'zbekiston Respublikasi	88102,4	250544,6	668038	820536,6	995573,1	1204485	1454574	120,76
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2604,2	8339,9	25523,4	29738,2	35541,6	39166,2	45658,5	116,58
Andijon viloyati	5058,8	15705,4	42623,6	48894,3	62981,4	77337,9	90522,1	117,05
Buxoro viloyati	5131,6	14223,4	35320	43069,7	51728	61242,6	71560,4	116,85
Jizzax viloyati	2439,9	7458,5	20249,8	25632,4	30367	37383,2	43057,9	115,18
Qashqadaryo viloyati	7627,3	20220,7	40829,7	49397,5	57629,1	68648,6	80658,3	117,49
Navoiy viloyati	4580,7	11191,5	51800,6	61118,4	71994,1	88215,4	117297,8	132,97
Namangan viloyati	3968,5	12567,1	32713,2	40269,1	48513,7	58173,7	68915,7	118,47
Samarqand viloyati	7143,4	20481,8	47576	59260,4	68988,6	83149,5	99866,1	120,10
Surxondaryo viloyati	3802,2	12577	27571,6	33591,1	39201,8	46999,2	54354,1	115,65
Sirdaryo viloyati	1856,9	5628,1	14285,1	16865,1	20155,6	24001,7	28003,3	116,67
Toshkent viloyati	8347,3	24435,7	70691,6	91317,3	103244,8	121442,6	146385,2	120,54
Farg'ona viloyati	6209,9	18988,4	43413,1	55831,9	65516,9	78009	91333	117,08
Xorazm viloyati	3197	9971	23531,8	29737,2	37474,3	43666,7	51261	117,39
Toshkent shahri	11863,8	34080	107474,4	139396,8	172469,3	215099,2	281147,4	130,71

Andijon (+17,0%), Farg'ona (+17,1%) va Namangan (+18,5%) – ishlab chiqarishning kengayishi va ichki talab hisobiga o'rtacha yuqori sur'atlarda o'sdi. Qashqadaryo viloyati (+17,5%) ham xomashyo bazasi va energetika salohiyati sababli o'rtacha yuqori darajani ko'rsatdi.

Buxoro (+16,9%), Xorazm (+17,4%), Sirdaryo (+16,7%) va Qoraqalpog'iston (+16,6%) ko'rsatkichlari o'rtacha darajada bo'ldi. Bu hududlarda ishlab chiqarish zanjirlarining yangilanishi va transport-logistika imkoniyatlari o'sishni qo'llab- quvvatladi. Eng pastroq, ammo ijobiy natijalar Jizzax (+15,2%) va Surxondaryoda (+15,7%) qayd etildi. Bunga ushbu hududlarda iqtisodiyotning ko'proq qishloq xo'jaligiga tayanishi va sanoatning yetarli darajada rivojlanmaganligi sabab bo'ldi.

1-rasm. 2024-yilda O'zbekiston bo'yicha aholi jon boshiga YHM

Oldingi jadvalda biz yalpi hududiy mahsulot (YHM) umumiy hajmidagi o'sishni ko'rib chiqqan edik. U yerda barcha hududlarda o'sish qayd etilgan, biroq bu ko'rsatkich aholining soniga bog'liq holda real turmush darajasini to'liq aks ettirmaydi. Shu sababli, endi aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YHMni tahlil qilish muhim. Bu ko'rsatkich iqtisodiy o'sishning aholiga qanday taqsimlanayotganini va farovonlik darajasidagi o'zgarishlarni ko'rsatadi.

2024-yilda O'zbekiston bo'yicha aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot (YHM) 39,1 mln so'mni tashkil etib, 2023-yilga nisbatan 18,3 foizga o'sdi. Bu o'sish iqtisodiy faollikning ortishi aholining farovonligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatayotganini anglatadi. Hududlar kesimida Navoiy viloyati 108,1 mln so'm bilan yetakchilik qilib, o'tgan yilga nisbatan 30,6 foiz o'sishni qayd etdi. Bunda tog'-kon sanoati va energetika tarmog'ining hissasi katta. Toshkent shahri ham 91,3 mln so'm (+27,4%) bilan yuqori ko'rsatkichga ega bo'lib, bu yerda xizmatlar sohasi, moliya va savdo tarmoqlari asosiy drayverlardir.

2-jadval

Ishga tushirilgan uy-joylarning umumiy maydoni (yillik), ming metr kvadrat

Hududlar	2010	2015	2020	2021	2022	2023	2024	2024 yilda 2023 yilga nisbatan % taktik davr
O'zbekiston Respublikasi	8859,2	12052,7	12867,9	14045,5	14612,6	14752,3	15471,8	104,88
Qoraqalpog'iston Respublikasi	452,8	763,6	766,7	814	917,2	909,1	924,9	101,74
Andijon viloyati	658,2	761,7	1355	1190,5	1278,2	1160,4	1333,3	114,90
Buxoro viloyati	639,5	787,5	1299,1	1337,6	1495,8	1499,9	1510,7	100,72
Jizzax viloyati	474,9	531,4	511,5	501,1	544,5	504,3	494,5	98,06
Qashqadaryo viloyati	854,8	1029,2	1022,1	1054,3	1240,5	1035,3	1073,7	103,71
Navoiy viloyati	344,5	599,9	658,5	834,9	889,6	688,4	718,8	104,42
Namangan viloyati	867,3	1055,9	1263,8	1371,8	1399,8	1428,7	1469,1	102,83
Samarqand viloyati	1037,3	1380	782	858,3	493,7	745,8	561,3	75,26
Surxondaryo viloyati	859,4	1147,5	1185,5	1292,6	1301,3	1300,9	1322,9	101,69
Sirdaryo viloyati	353,1	224,9	424	135,9	99,4	83,5	158,3	189,58
Toshkent viloyati	500,4	998,9	1280,9	1515,9	1601	1860,6	1934,6	103,98
Farg'ona Viloyati	853,1	1022,7	939,2	1166,5	1313,7	1446,7	1617,4	111,80
Xorazm viloyati	596,8	899,3	694,5	1020,8	1072,9	1187,4	1303,83	109,81
Toshkent shahri	367	850,2	631,2	948,5	920,2	887,6154	1014,6	114,31

Toshkent viloyati (47,5 mln so'm), Buxoro (34,7 mln), Samarqand (23,5 mln) va Namangan (22,2 mln) viloyatlarida ham barqaror o'sish kuzatilgan. Bu hududlarda sanoat, xizmat va qishloq xo'jaligining muvozanatli rivoji farovonlikni ta'minlamoqda. Farg'ona, Andijon, Xorazm, Qashqadaryo va Sirdaryo viloyatlarida jon boshiga YHM o'sishi respublika o'rtacha sur'atlariga mos bo'lib, iqtisodiy kengayish aholining daromadlariga ham ta'sir etmoqda. Jizzax va Surxondaryo viloyatlarida esa pastroq o'sish qayd etilgan, bu aholining ko'pligi va iqtisodiyotning qishloq xo'jaligiga tayanishi bilan bog'liq.

Jon boshiga asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 2024-yilda 10,95 mln so'mni tashkil etib, 12 foizga o'sdi. Namangan viloyati eng yuqori investitsion o'sishni (+276%) qayd etdi, bu sanoat va infratuzilma loyihalarining kengayishi bilan bog'liq. Qashqadaryo, Buxoro, Jizzax, Andijon va Toshkent viloyatlarida ham yuqori sur'atlar kuzatildi. Navoiy va Toshkent shahri yuqori investitsion oqimni saqlab qolib, iqtisodiy markaz sifatidagi mavqeyini mustahkamladi. Surxondaryo va Sirdaryo viloyatlarida esa investitsiyalar kamaygani sababli iqtisodiy o'sish sustroq kechdi.

Umuman, ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy o'sishning barqarorligi hududlarga yo'naltirilayotgan investitsion oqim bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ayniqsa sanoat va infratuzilma sohalariga kapital qo'yilmalar kelgusida jon boshiga YHMni oshirishda muhim omil bo'lib qoladi.

2024-yilda O'zbekiston bo'yicha foydalanishga topshirilgan uy-joylarning umumiy maydoni 15,47 million kvadrat metrni tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan 4,9 foizga oshdi. Bu ko'rsatkich jon

boshiga YHM va investitsiya oqimidagi o'sishdan pastroq bo'lsa-da, barqaror rivojlanish borligini anglatadi. Hududlar kesimida qaraganda, eng yuqori natija Sirdaryoda qayd etildi – 2024-yilda uy-joy qurilishi hajmi deyarli ikki barobar ko'paydi (+89,6%). Bu hududda oldingi yillarda qurilish ancha past bo'lgani sababli yangi investitsiyalar tez sezildi. Andijon viloyati ham yaxshi natija ko'rsatib, 14,9 foizlik o'sishga erishdi, bu avvalgi jadvalda qayd etilgan investitsiya oqimlari bilan bog'liq. Farg'ona va Xorazmda ham o'sish yuqori bo'lib, mos ravishda 11,8 va 9,8 foizni tashkil etdi. Toshkent shahri va Toshkent viloyatida qurilish barqaror davom etdi: shaharda 14,3 foiz, viloyatda esa 4 foizga o'sish qayd etildi. Namangan va Surxondaryoda o'sish bor, ammo sur'atlari pastroq bo'lib, mos ravishda 2,8 va 1,7 foizni tashkil etdi. Buxoro viloyatida uy-joy qurilishi deyarli o'tgan yilgi darajada bo'ldi (+0,7%), Qoraqalpog'iston Respublikasi esa 1,7 foizlik juda past o'sishni ko'rsatdi. Salbiy natija Jizzax va Samarqandda qayd etildi, jumladan Jizzaxda qurilish hajmi 2 foizga kamaygan bo'lsa, Samarqandda pasayish ancha katta – 25 foiz atrofida. Bu ikki hududda iqtisodiy o'sishning ijtimoiy sektorga ta'siri sustroq kechayotgani seziladi. Uy-joy qurilishi natijalari shuni ko'rsatadiki, respublikada barqaror o'sish bor, biroq hududlar o'rtasida katta tafovut mavjud.

Xulosa va takliflar. 2024 yilgi statistik ma'lumotlar asosida klaster tahlili shuni ko'rsatdiki, mamlakat hududlari bir nechta asosiy guruhlariga ajraladi. Birinchi guruh agrar sektorga tayanadigan va o'rtacha iqtisodiy salohiyatga ega hududlardan iborat: Qoraqalpog'iston, Jizzax, Surxondaryo, Sirdaryo va qisman Xorazm. Ularning umumiy xususiyati – YaIM va tashqi savdo hajmining pastligi, aholi katta qismining qishloq xo'jaligiga bog'liqligi hamda xizmatlar sohasi va ijtimoiy infratuzilmaning cheklanganligidir.

Ikkinchi guruhni o'rtacha-yuqori iqtisodiy rivojlanishga ega hududlar – Andijon, Namangan, Farg'ona, Samarqand va Qashqadaryo tashkil qiladi. Bu hududlarda aholi soni ko'p, agrar ishlab chiqarish barqaror, kichik tadbirkorlik faoliyati kengayib bormoqda. Farg'ona vodiysi viloyatlarida xizmatlar sohasi sezilarli rivojlangan, Samarqand esa ta'lim infratuzilmasi bilan ajralib turadi.

Uchinchi guruhni resurslarga tayanadigan, yuqori iqtisodiy ko'rsatkichlarga ega hududlar – Navoiy, Buxoro va Toshkent viloyati tashkil etadi. Navoiy jon boshiga YaIM bo'yicha respublika yetakchisi, Buxoro agrar-sanoat barqarorligi va tashqi savdo ko'rsatkichlari bilan farqlanadi, Toshkent viloyati esa investitsiya va xizmatlar sohasi bo'yicha yetakchi.

Toshkent shahri alohida “super-klaster” sifatida ajralib chiqmoqda. Uning YaIM hajmi (11863,8 mlrd so'm), jon boshiga YaIM (91 376 ming so'm), xizmatlar sohasi (99 219 ming so'm jon boshiga), tashqi savdo (26 528 mlrd so'm), qurilish (70 589 mlrd so'm) va oliy ta'lim bitiruvchilari soni (54,6 ming nafar) boshqa hududlardan bir necha baravar yuqori.

Demak, 2024-yil natijalari shuni ko'rsatadiki, mamlakatda iqtisodiy o'sish nafaqat ishlab chiqarish va YHM ko'rsatkichlarida, balki ijtimoiy infratuzilma – maktablar va kasalxonalar, tashqi savdo va qurilishda ham sezilmoqda. Hududlar kesimidagi farqlar saqlanib qolayotgan bo'lsa-da, yuqori investitsiya oqimi kuzatilgan hududlarda ijtimoiy rivojlanish ham tezlashmoqda. Shu bois, keyingi bosqichda siyosat nafaqat umumiy o'sish sur'atlarini, balki hududlararo muvozanatni ta'minlashga qaratilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Roberts B. National and regional corporate spatial structure / B. Roberts, A. Murray // The Annals of Regional Science. 2002. Vol. 36.;
2. Fujita -M., Venables A.J. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade. — The MIT Press, 2001. P. 384.
3. Меренкова И.Н. Диагностика уровня развития сельских территорий // “Региональная экономика: теория и практика”, 2010, №24;
4. Носов А.К. Управление взаимоотношениями в региональной кластерной структуре, связанной цепью поставок. // Логистика и управление цепями поставок, 2009, №6;
5. Гулямов С.С. Моделирование социально-экономического развития территориально-промышленных комплексов. -Т.: Фан, 1980. — 194 с.;
6. Рузметов Б. Комплексное развитие региона в условиях углубления экономических реформ. Автореф. дис.....докт. экон. наук. -Т.: 1998;
7. Назаров Ш.Х. Ўзбекистон минтақалари рақобатдошлигини оширишнинг методологик асосларини такомиллаштириш. Докторлик диссертацияси автореферати. -Т.: 2016. — 5 б.;
8. Якубов И.О. Минтақавий иқтисодиёт. -Т.: ТДИУ, 2016.

**TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISHNING
NAZARIY ASOSLARI VA O'ZBEKISTON IQTISODIY MUHITIDA UNING
SAMARADORLIGINI BAHOLASH**

X.B.Rajapov, dots., Urganch RANCH texnologiya universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solishning mohiyati, zaruriyati, maqsad va vazifalari, shuningdek, davlat tomonidan tartibga solishning yo'nalishlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: tadbirkorlik, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, yalpi ichki mahsulot, kichik tadbirkorlik sub'ektlari, rivojlangan tadbirkorlik, rivojlanayotgan tadbirkorlik, rivojlanmagan tadbirkorlik, davlat tomonidan tartibga solish.

Аннотация. В статье описываются сущность, значение, необходимость, цели и задачи государственного регулирования предпринимательства, направления государственного регулирования.

Ключевые слова: предпринимательство, малый бизнес, частное предпринимательство, валовой внутренний продукт, субъекты малого предпринимательства, развитое предпринимательство, развивающееся предпринимательство, неразвитое предпринимательство, государственное регулирование.

Abstract. This article highlights the essence, necessity, goals and objectives of state regulation of entrepreneurship, as well as the directions of state regulation.

Key words: entrepreneurship, small business, private entrepreneurship, gross domestic product, small business entities, developed entrepreneurship, developing entrepreneurship, underdeveloped entrepreneurship, state regulation.

Mamlakatimizda amalga oshirilyotgan keng ko'lamli islohotlar - mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy yo'nalishlarini takomillashtirish va amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarni yangi bosqichga olib chiqish bugungi shiddatli davr talabi hisoblanadi. Tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish, ular uchun zarur xizmatlar ko'rsatadigan tegishli bozor infratuzilmasini shakllantirish ham davr talabi hisoblanadi.

Tadbirkorlik — bu iqtisodiyotning harakatlantiruvchi kuchi, yangi ish o'rinlarini yaratish, innovatsiyalarni joriy etish va jamiyat farovonligini oshirishning asosiy manbai hisoblanadi. Shu bilan birga, bozor mexanizmlari to'la erkin bo'lgan holda ijtimoiy barqarorlikka tahdid tug'dirmasligi uchun davlat tadbirkorlik faoliyatini muayyan darajada tartibga solib turishi zarur.

Bugungi kunda tadbirkorlik zamonaviy iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida nafaqat daromad keltirish, balki jamiyat va uchun barqaror qiymat yaratish vazifasini ham o'z zimmasiga olmoqda.

Tadbirkorning yangi korxona tashkil etish yoki yangi g'oya, yangi mahsulot yoki xizmat ko'rsatishning yangi turini tijorat asosida amalga oshirish bilan bog'liq tavakkalchilikni o'z zimmasiga olgan xo'jalik yurituvchi subyekt sifatidagi tushunchasi ilk bor R.Kantillonning "Tijorat tabiati haqida esse" [1] kitobida paydo bo'lgan. Iqtisodiyot nazariyasining barcha ijodkorlari u yoki bu tarzda tadbirkorlik faoliyatining muhimligini tan oldilar. Hatto J.-B. Say [2] tadbirkor iqtisodiy resurslarni past mahsuldorlik va kam daromadli hududdan yuqori mahsuldorlik va rentabellik sohasiga o'tkazishini ta'kidladi. Biroq, hech kim iqtisodiy rivojlanishning harakatlantiruvchi omillaridan biri sifatida tadbirkorning alohida mustaqil rolini ajratib ko'rsatmadi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti nazariyotchilari (K.Friman [3]) va menejment (P.Druker [4]) tadbirkorlikning izchil nazariyasi birinchi marta J.Shumpeter [5] tomonidan taklif etilganligini aniq tan oladilar. Ammo bir qator ob'ektiv sabablarga ko'ra uning kashshof asarlariga XX asrning oxirgi choragigacha etarlicha e'tibor berilmadi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Adam Smit o'z asarida davlatning asosiy majburiyatlari doirasini belgilab berdi:

- birinchidan, jamiyatni kuch ishlatish va boshqa mustaqil jamiyatlarning bostirib kelishidan himoyalash;

- ikkinchidan, imkon qadar, jamiyatning har bir a'zosini adolatsizlikdan va uning boshqa a'zolari tomonidan jabrlashdan himoyalash yoki yaxshi adolat hukmini o'rnatish;

- uchinchidan, ularni barpo etish va saqlab turish alohida shaxslar yoki kichik guruhlar manfaatlari yo'lida amalga oshirilmaydigan muayyan ijtimoiy inshootlar va ijtimoiy muassasalarni barpo etish va saqlab turish, chunki ulardan keladigan foyda hech qachon alohida shaxslar yoki kichik guruhlarga xarajatlarni to'lay olmaydi, lekin ko'pincha xarajatlarni katta jamiyatga ortiqcha to'lashi mumkin [6].

Adam Smit va David Rikardo asarlarida davlatning iqtisodiyotdagi roli cheklangan bo'lishi kerakligi ta'kidlangan bo'lsa, J. M. Keynsning iqtisodiy qarashlariga ko'ra, davlat iqtisodiy jarayonlarga faol aralashishi, shu jumladan tadbirkorlik faoliyatini tartibga solishda ham ishtirok etishi zarurdir [7]. Zamonaviy iqtisodiyotda bu ikki yondashuv uyg'unlashgan holda qo'llaniladi — davlat iqtisodiy muvozanatni saqlash, adolatli raqobatni ta'minlash va ijtimoiy himoyani kafolatlash orqali tadbirkorlik uchun barqaror muhit yaratadi.

O'zbekiston Respublikasida mustaqillik davrida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish shakllantirildi. Bu mexanizm 2008 yilda boshlangan va hamon ma'lum darajada davom etayotgan jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozining Respublika iqtisodiyotiga salbiy ta'sirini bartaraf etish hamda barqaror va mutanosib iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolishda muhim rol o'ynadi. Shuning uchun ham iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish muammolarini o'rganish dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullarining tadqiqot ob'ekti bo'lib iqtisodiy sub'ektlarning o'zaro hamkorlikda samarali va barqaror faoliyat yuritishlari, shuningdek, iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni bartaraf etish yoki ularning ta'sirini kamaytirish uchun qulay huquqiy va ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy shart-sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar hamda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish jarayonlari hisoblanadi.

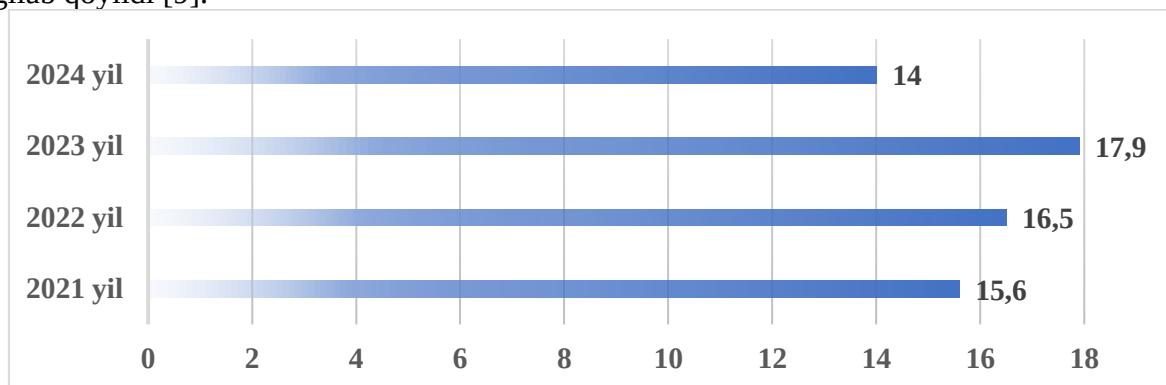
Tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish — bu davlatning iqtisodiy siyosati doirasida tadbirkorlik subyektlari faoliyatini huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy mexanizmlar orqali muvofiqlashtirish jarayonidir. Uning asosiy maqsadi — tadbirkorlik subyektlarining erkin faoliyat yuritishini ta'minlash bilan birga, ijtimoiy manfaatlar, iqtisodiy barqarorlik va adolat tamoyillarini himoya qilishdir.

Tadbirkorlar qonunchilikka muvofiq har qanday faoliyatni amalga oshirishga va o'z faoliyati yo'nalishlarini mustaqil ravishda tanlashga haqli [8].

1-rasm. Tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solish yo'nalishlari [13]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 9-sentabr 2022-yildagi "Tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishni soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-244-son Farmoni bilan tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish vositalari tadbirkorlik subyektlari tomonidan ishlab chiqariladigan va realizatsiya qilinadigan tovarlar, bajariladigan ishlar, ko'rsatiladigan xizmatlarning inson hayoti va sog'lig'i uchun xavfsizligini, uning qonuniy manfaatlarini himoyasini ta'minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish, shuningdek, davlat xavfsizligini ta'minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida faqat normativ-huquqiy va texnik jihatdan tartibga solish sohasidagi normativ hujjatlar asosida joriy etilishi belgilab qoyildi [9].

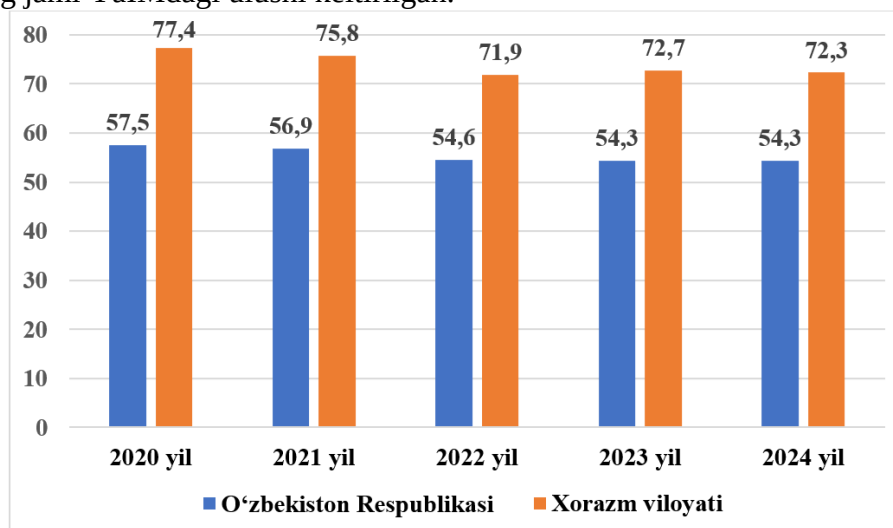

2-rasm. Faoliyat yuritayotgan kichik tadbirkorlik sub'ektlarining soni (har 1000 aholiga nisbatan, birlikda) [10]

O'zbekiston Respublikasi milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra 2025-yil 1-yanvar holatiga faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar (fermer va dehqon xo'jaliklarisiz) soni jami 358 116 tani, shundan yangi tashkil etilganlari 77 046 tani tashkil qilgan.

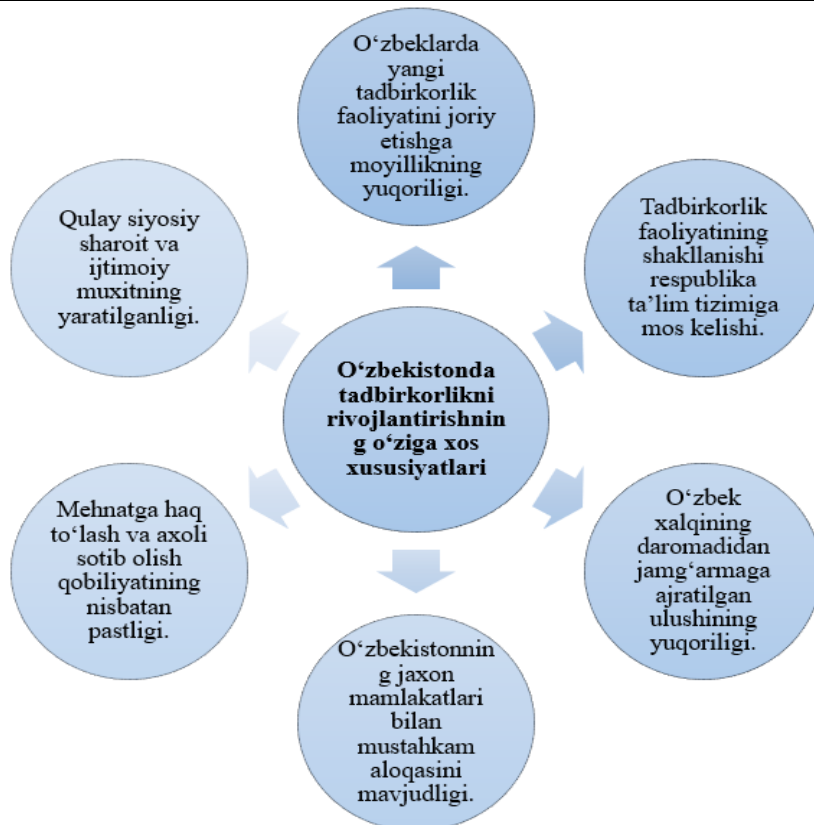
2-rasmga ko'ra faoliyat yuritayotgan kichik tadbirkorlik sub'ektlarining soni har 1000 aholiga nisbatan 2021-yilda 15,6 birlikni tashkil qilgan bo'lsa, 2025-yilga kelib bu ko'rsatkich 14 birlikni tashkil qilgan.

Quyidagi 1-rasmda O'zbekiston Respublikasi va Xorazm viloyati bo'yicha kichik tadbirkorlik subyektlarining jami YaIMdagi ulushi keltirilgan.

3-rasm. Kichik tadbirkorlik subyektlarining jami YaIMdagi ulushi [10]

3-rasmdan ko'rinadiki, O'zbekiston Respublikasi bo'yicha Kichik tadbirkorlik subyektlarining jami YaIMdagi ulushi 2020 yilda 57,5 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2024 yilda 54,3 foizni tashkil qilib, 2020-yilga nisbatan 3,2 foizga kamayish kuzatilgan. Shuningdek, Xorazm viloyati bo'yicha kichik tadbirkorlik subyektlarining jami YaIMdagi ulushi 2020 yilda 77,4 foizni tashkil qilgan bo'lsa, 2024 yilga kelib bu ko'rsatkich 72,3 foizga pasaygan.

4-rasm. O'zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari[13]

Tadbirkorlikning mustaqilligi va erkinligi bozor mexanizmini ta'minlagan holda, aniq bir qaror qabul qilish imkonini berishni anglatadi. Tadbirkorlikning mustaqilligi bilan iqtisodiy manfaatdorligi uzviy bog'langan. Daromadni, foydani yuqori darajaga yetkazish tadbirkorlik faoliyati mezonidir. Shuning uchun strategiya shunga qaratiladi.

Tadbirkorlik faoliyatini hech qachon xavf-xatardan xoli deb bo'lmaydi. Sababi - bozor raqobatdan xolis emas. Javobgarlik – bu mas'uliyatni his etish imkoniyatdan ongli va oqilona foydalanish hamda bozorda o'z o'rnini saqlab qolish garovidir.

Tadbirkorlikni taraqqiy etish nuqtai nazaridan: **rivojlangan, rivojlanayotgan va rivojlanmagan tadbirkorlikka bo'lishimiz mumkin.**

O'tish davri uchun rivojlanayotgan tadbirkorlik xos bo'lsa, taraqqiy etgan davlatlarga rivojlangan tadbirkorlik xosdir. Ayrim mamlakatlar taraqqiyoti darajasidan kelib chiqqan holda shuni aytishimiz mumkinki, ularda rivojlanmagan tadbirkorlik ham mavjuddir.

4-rasmda O'zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari keltirilgan.

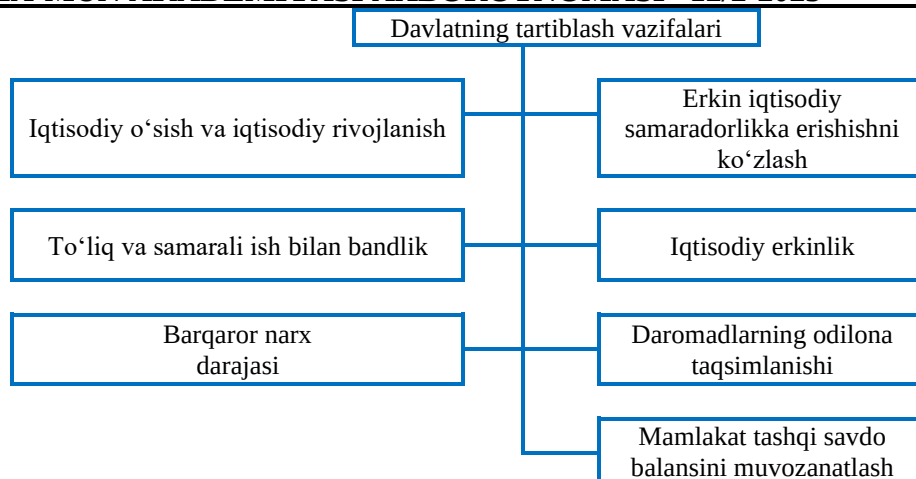
Biz O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga asosiy e'tiborni qaratar ekanmiz shu orqali uchta muhim masalani yechishni ko'zda tutamiz.

Birinchi masala – so'ngi to'rt yil ichida ushbu soha yalpi ichki mahsulotning 68,2 foizini ishlab chiqarishga erishish.

Ikkinchi masala - bu sohani rivojlantirish aholini ish bilan ta'minlash va uning daromadlari o'sishining eng muhim manbalaridan biriga aylanishi lozim.

Doimiy diqqat markazimizda turish kerak bo'lgan **uchinchi masala** mamlakatimizdagi siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikning poydevori bo'lmish kichik va o'rta mulkdorlar sinfini shakllantirishdan iborat.

Tadbirkorlik faoliyatining hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi ahamiyati haqida Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev: **“Yagona yo'limiz – tadbirkorlar sonini ko'paytirish, odamlarni ishbilarmon qilish”** [11], deya ta'kidlaganlar.

5-rasm. Davlat boshqaruv organlarining milliy iqtisodiyotni tartibga solish bo'yicha vazifalari [12]

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tadbirkorlikni davlat tomonidan tartibga solishning ilmiy asoslari shundan iboratki, u iqtisodiy barqarorlikni saqlash, tadbirkorlik muhitini yaxshilash, adolatli raqobatni ta'minlash va ijtimoiy manfaatlarni himoya qilishga xizmat qiladi. Zamonaviy davlat boshqaruvida tartibga solishning moslashuvchan, raqamlashtirilgan va innovatsion yondashuvlarini qo'llash — barqaror iqtisodiy o'sishning kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. R. Cantillon. Essai sur la nature du commerce en g'en'eral. A.M. Kelley, New York, 1964.
2. J.-B. Say. Letters to Mr. Malthus on several subjects of political economy and on the cause of the stagnation of commerce, to which is added a catechism of political economy; or, familiar conversations on the manner in which wealth is produced, distributed, and consumed in society. A.M. Kelley, New York, 1967.
3. C. Freeman. Schumpeter's business cycles revisited. In A. Heertje and M. Perlman, editors, Evolving technology and market structure: Studies in Schumpeterian economics, pages 17–38. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1990.
4. P.F. Drucker. Innovation and entrepreneurship: practice and principles. Harper and Row, New York, 1985.
5. Й. Шумпетер. Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры. Прогресс, Москва, 1982.
6. Смит А. Исследование о природе и богатстве народов – М.: Лекиздат, 1935. –С. 231.
7. Keynes, J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan, 1936.
8. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: Adolat, 2023.
9. <https://lex.uz/ru/docs/-6279879> O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 9-sentabr 2022-yildagi "Tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishni soddalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-244-son Farmoni.
10. <https://stat.uz> O'zbekiston Respublikasi milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
11. <https://president.uz/oz/lists/view/3262>
12. Abulqosimov H.P. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish. Darslik. -T.: "Lesson-press", 2023 ma'lumotlari asosida muallif ishlanmasi.
13. Muallif ishlanmasi.

UO'K 338.1:332.1:004.7(586.5)

MINTAQANI BARQAROR RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION EKOTIZIMLARNI O'RNI VA UNI SHAKLLANTIRISH ZARURIYATI

S.Sh.Ramazanov, mustaqil izlanuvchi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada mintaqani barqaror rivojlantirishda innovatsion ekotizimlarni o'rni, mavjud imkoniyatlari, amalga oshirish zaruriyati, ustuvor xususiyatlari va uni shakllantirish zaruriyati yoritilgan. Shuningdek, mintaqani barqaror rivojlantirishda innovatsion ekotizimlarni o'rni va uni shakllantirish yuzasidan xulosalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Mintaqa, barqaror rivojlantirish, ekotizim, innovatsion ekotizimlar, resurs.

Аннотация. В статье рассматривается роль инновационных экосистем в устойчивом развитии региона, их существующие возможности, необходимость внедрения, приоритетные особенности и необходимость их формирования. Также рассматривается роль инновационных экосистем в устойчивом развитии региона и делаются выводы по их формированию.

Ключевые слова: Регион, устойчивое развитие, экосистема, инновационные экосистемы, ресурс.

Abstract. This article discusses the role of innovative ecosystems in the sustainable development of the region, its existing capabilities, the need for implementation, priority features, and the need for its formation. It also discusses the role of innovative ecosystems in the sustainable development of the region and draws conclusions on its formation.

Key words: Region, sustainable development, ecosystem, innovative ecosystems, resource.

Bugungi globallashuv davrida barqaror rivojlanish masalalari har bir davlat va mintaqaning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikka erishish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va inson salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish uchun innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan, mazkur yondashuvlardan biri innovatsion ekotizimlarni shakllantirish va ularni rivojlantirishga qaratiladi. Mintaqani barqaror rivojlantirishda innovatsion ekotizimlarni shakllantirish yuzasidan turli tadqiqotlar olib borilgan. Ayrim tadqiqotlarda barqaror rivojlanish kontseptsiyasi elementlarini birlashtirish uchun zarur shart sifatida innovatsion ekotizimning funktsional xususiyatlari va mintaqadagi innovatsion jarayonlarga ta'siri aniqlangan [1]. Ekotizimlar iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishga qaratiladi. Bu boradagi tadqiqotlarga asosan, bugungi kunda ekotizimlar zamonaviy iqtisodiy munosabatlarning ajralmas elementi bo'lgan murakkab, dinamik shakllanishlar sifatida qaraladi [2].

Boshqa tadqiqotlarda innovatsion jarayonlarni boshqarish mexanizmini nazariy nuqtai nazardan tahlil qiladi. Ya'ni, unga asosan, ushbu jarayon ko'plab omillar va subyektlar ishtirokida shakllanuvchi murakkab tizim sifatida qaraladi [3]. Yana bir tadqiqotlarga asosan, innovatsion asosida yangi qo'yilgan qiymat yaratish imkoniyati aniqlangan. Xususan, innovatsion ekotizim ko'p qatlamli munosabatlarning o'zaro bog'liq tarmog'i sifatida ular bevosita orqali tegishli bilim va ijodkorlik barqaror qiymat yaratish doirasi orqali o'tadi [4]. Mazkur tushuncha so'nggi o'n yillikda olimlar siyosatchilar, menejerlar va tadbirkorlar orasida mashhurlikka erishgan. Ishtirokchilar o'rtasidagi ushbu murakkab munosabatlar texnologiyani rivojlantirish va innovatsiyalarni ochiq fikrlash va resurslardan mas'uliyatli va inklyuziv foydalanishga yordam berishga qaratilgan. Shu bois, tadqiqotlarda innovatsion ekotizimlar kontseptsiyasining so'nggi 15 yil ichida mashhur bo'lib, uning dolzarbligi va konseptual qat'iyligi haqidagi munozaralarga sabab bo'lganligi qayd etiladi [5]. Yana bir tadqiqot innovatsion tizimning iqtisodiy o'sish bilan aloqadorligini aks ettiradi. Jumladan, ushbu tadqiqot innovatsion tizimlarning individual xususiyatlarini chuqur bilish va iqtisodiy o'sish cheklovlarini hisobga olgan holda innovatsion yordamchilar orqali barqaror rivojlanishga erishish mumkinligi haqidagi tushunchalarni taqdim etadi [6].

Tadqiqotlarda innovatsion tizimning shakli sifatida milliy innovatsion tizim alohida o'rganilgan. Unga ko'ra, milliy innovatsion tizim milliy chegaralar doirasida ilmiy bilimlar va texnologiyalarni ishlab chiqarish hamda tijoratlashtirish bilan shug'ullanadigan o'zaro bog'liq tashkilotlar (tuzilmalar) majmuini aks ettiradi [7]. Asosan, tadqiqotlarda ekotizimning undan olinadigan mahsulotlar natijasi keltiriladi. Unga asosan, ekotizim mahsuldorligi natijasi "ekologik piramidalar" tuzilishida ifodalanishi mumkin. Ya'ni, ishlab chiqaruvchi organizmlar birlamchi mahsulotlarni yaratadi, iste'molchilar uni iste'mol qiladilar va ma'lum bir vaqt birligiga mahsulotlar hajmini oshiradilar. Bu bevosita ikkilamchi mahsulotlar orqali pastroq darajadagi organizmlar mahsulot yaratadi yoki yuqori darajadagilarni oziq-ovqat bilan ta'minlaydi. Ushbu piramidalar ekotizim unumdorligi grafik talqinini namoyon qiladi.

Boshqa xil tadqiqotlarda ekotizimlarning eng ustuvor yo'nalishi sifatida tabiiy ekotizimlar qator imkoniyatlarga egaligi tadqiq qilinadi. Ya'ni, tabiiy ekotizimlarning ishlashi quyidag xususiyatlarga ega bo'lishi lozim [8]:

- **barqarorlik** - ekotizimlarning ekologik o'zgarishlarga dosh berish yoki ularga "moslashish" va muvozanatni saqlash qobiliyatidir. Tabiiy ekotizim tashqi aralashuvni talab qilmaydigan o'z-o'zini boshqaradigan tizim bo'lib qaraladi. Moslashuv va o'zini o'zi boshqarish to'g'ridan-to'g'ri ekotizim

darajasida, ya'ni teskari aloqa mexanizmi, axborot, energiya va boshqa almashinuv turlari va ular xilma-xilligini ta'minlash va boshqa usullar bilan amalga oshiriladi.

- **dinamika va yetuklik** - ekotizim dinamikasi sifatida tashqi kuchlar ta'siri ostidagi o'zgarishlar yoki uning rivojlanishidagi ichki qarama-qarshiliklarda ifodalanadi. Unga asosan, ekotizim mavjudligi davomida izchil ravishda ma'lum bosqichlardan o'tadi-bir qator merosxo'rlar va bir-birini ketma-ket almashtiradigan jamoalar bo'lib qaraladi. Ekotizimlar tuzilishidagi o'zgarishlarga ta'sir qiluvchi omillar orasida ekzogenetik (tashqi) va endodinamik (ichki) omillar mavjud bo'ladi. Ular moslashuvchan javob sifatida vorislik paydo bo'lishiga hissa qo'shadilar. Bu mavjud ekotizimlar hayotiyliigi, ya'ni ekotizimning o'zgaruvchan atrof-muhit sharoitlarini uning tarkibiy qismlari ulanishlarini buzmasdan saqlash yoki moslashish qobiliyatini tavsiflaydi. Shunga ko'ra, turli xidma-xillik oshishi jamiyat ichidagi murakkab munosabatlarni, mo'l-ko'llikni barqarorlashtirish va ommaviy turlar ustunligini keltirib chiqaradi. Nihoyat, ikkala omilning ta'siri muvozanatli bo'lib, u orqali ekotizimning barqaror holati yuzaga keladi.

- **energiyani samarali sxemasi** - quyosh energiyasini trafik zanjir orqali taqsimlashni aks ettirib, **moddiy va axborot oqimlariga ega bo'lishni ta'minlaydi**.

Tadqiqotlarga ko'ra, "innovatsion ekotizim" atamasi aslida J.F.Mur ishi g'oyalari asosida paydo bo'lgan. Bu tadbirkorlik hamjamiyatini yaratish tabiati va qoidalari, aniqrog'i, har qanday sohada "yetkazib beruvchi - kompaniya (mahsulot yaratuvchisi yoki ishlab chiquvchi) - xaridor" tarmog'ini belgilaydi. Unga asosan, kompaniya ekotizimni yaratishi, uni rivojlantirishi va innovatsiyalar bilan yangilashi kerak. Aks holda, ekotizim o'z faoliyatini to'xtatadi. Ushbu J.F.Mur ekotizimi qiymat zanjirlari g'oyalariga yaqin bo'ladi [9]. Bu borada ekotizim ishtirokchilari bo'lib iste'molchilar, bozor vositachilari, yetkazib beruvchilar va firma kabilar hisoblanadi. Yana bir tadqiqotlarga asosan, innovatsion tizimni samarali amalga oshirish bevosita tadbirkorlik universitetlarini tashkil etishga bog'liq bo'ladi. Bu borada tadbirkorlik universiteti ekotizimining tarkibiy institutlari tomonidan yaratilgan innovatsiyalarga talabni shakllantiruvchi omillar va muammolar quyidagilardan iborat bo'lishi kerak [10]:

1) milliy omillar - mamlakatda ishlab chiqarish tarmoqlari va tarmoqlari rivojlanishini belgilaydi:

- mutaxassislarining kasbiy va malakaviy tayyorgarligi darajasi;
- tarmoqning (firmaning) xalqaro bozorlardagi faoliyatiga moslashuv darajasi, tashqi bozordagi innovatsion mahsulot turlari soni;

- mamlakatdagi siyosiy, iqtisodiy, sarmoyaviy va ijtimoiy barqarorlik darajasi;

2) iqtisodiy omillar - innovatsiyalar va yangi tovarlarni yaratish xarajatlari, ishlab chiqaruvchi firmalar foydalari va iste'molchilar daromadlari nisbati orqali innovatsiyalarga bo'lgan talabning faolligi yoki passivligini aniqlaydi:

- yaratilgan texnik vositalar va mahsulotlarning yangilik darajasi va ularni yaratish uchun sarflangan xarajatlar darajasi;

- xaridorning innovatsiyaga nisbatan nufuzli fikri darajasi;
- innovatsion texnika va texnologiyalardan foydalanish samaradorligi darajasi;
- yangi texnik va texnologik tizimlar va mahsulotlar turlarini yaratish uchun imtiyozlar darajasi va ularning huquqiy ta'minlanishi;

3) texnik omillar - innovatsiyalarning texnik va texnologik xususiyatlari bilan belgilanadi, ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlarini yaxshilaydi va talab o'sishiga ta'sir qiladi:

- yangi mahsulotlarni o'zlashtirish tezligi;
- texnik va texnologik yangiliklarning tarmoq standartlariga muvofiqligi;
- innovatsion va iste'mol mahsuloti ishlab chiqaruvchi korxonaning texnologiya va texnologiyalari darajasi;

4) bozor omillari – sotuvchi va xaridorning kelishilgan xulq-atvorini belgilaydi:

- yangi mahsulot narxini belgilash;
- yangilik sifati;
- bozor segmentini tanlash;
- reklama holati;

- innovatsion bozordagi "eski" va yangi mahsulotlar nisbati.

Shuningdek, an'anaviy yondashuvga ko'ra, innovatsion ekotizim beshta asosiy elementga asoslanishi tadqiq qilinadi [11]:

1) tijoratlashtirish uchun innovatsion g'oyalarni asosiy yetkazib beruvchilar rolini o'ynaydigan fan, muhandislik-texnik jamoalar va oliy o'quv yurtlari;

2) moliyaviy resurslar va biznes vakolatlari ekotizimiga kirishni ta'minlaydigan venchur kapital qo'yilmalar sanoati;

3) innovatsion kompaniyalar faoliyatini ta'minlaydigan infratuzilma;

4) yuqori texnologiyali mahsulotlar, texnologiyalar va startaplarga bo'lgan doimiy talab;

5) innovatorlar uchun qulay shart-sharoitlarini ta'minlaydigan huquqiy asos.

Aniqroq qilib aytganda, an'anaviy ekotizimlar markazlashishga moyil bo'lib, qo'shimcha qiymatdan eng ko'p foyda keltiradi. Shu bois, butun jamoani ekotizim markaziga joylashtirib, ushbu kontsentratsiyadan uzoqlashish lozimdir. Tashkil etilgan o'zaro ta'sirlar ekotizimning uzluksizligini ta'minlaydi. Bu esa ishonch, almashish va tarmoqni umumiy qadriyatlar asosida mustahkamlaydigan identifikatsiya tuyg'usiga asoslanishni belgilaydi. Bu esa barqaror amaliyotni kuchaytiradi.

Yana boshqa tadqiqotlarda esa ekotizimlarning innovatsion yo'nalishi innovatsion ekotizim sifatida uning iqtisodiy ahamiyati yuqori ekanligini belgilaydi. Ya'ni, innovatsion ekotizimlar muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular yaxshi ishlaganda quyidagicha foyda keltirishi mumkin [12]:

- birgalikda harakat qilayotgan ishtirokchilar ovozi va ta'sirining ulardan bir yoki bir nechtasidan kattaroq bo'lishi;

- yirik raqobatbardoshlik, sektor va joydan xabardorlikning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik natijalarni yaxshilashga olib kelishi;

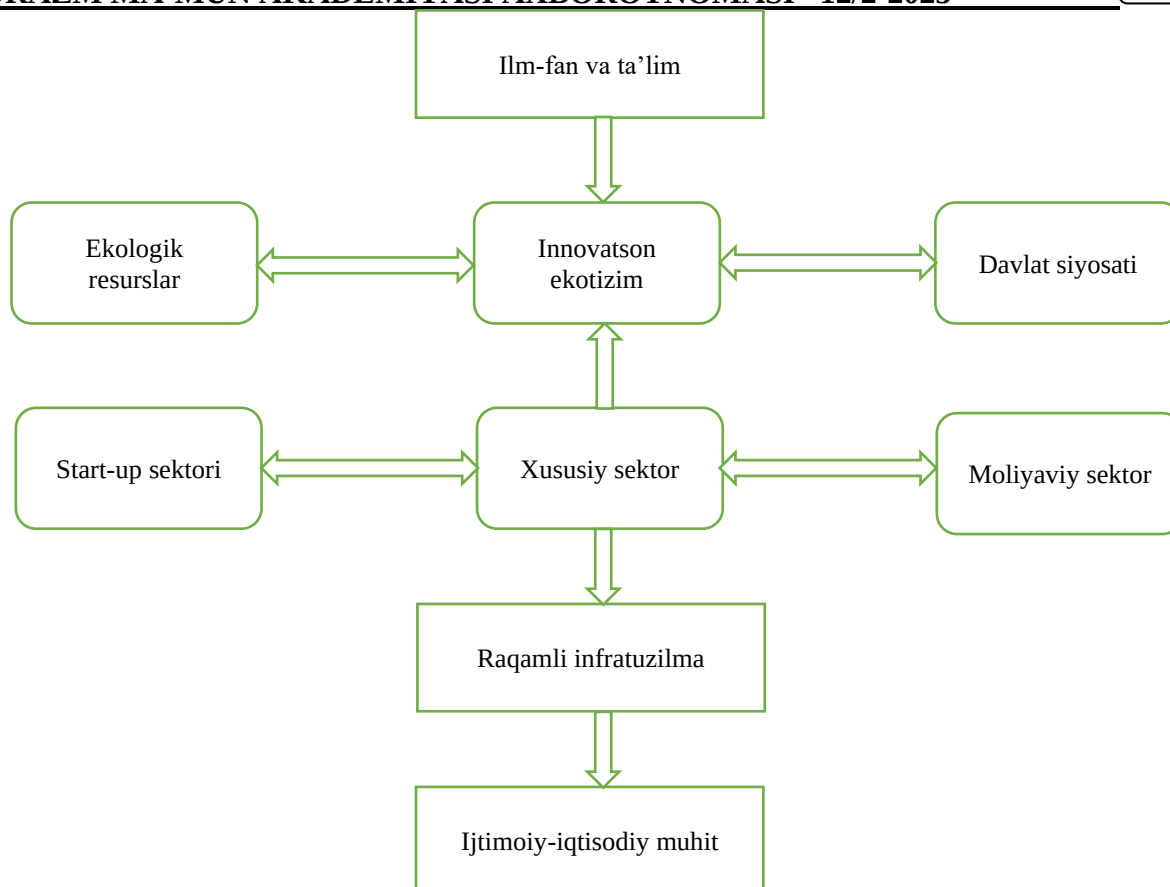
- birgalikda faoliyat va umumiy resurslar orqali samaradorlikni oshirish;

- ko'proq va kuchli shaxslararo tarmoqlarga ega bo'lish;

- umumiy va individual ijodkorlik, bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish.

Fikrimizcha, innovatsion ekotizim mintaqaviy iqtisodiy tizimda innovatsion faoliyatni rivojlantirish yo'nalishi bo'lib hisoblanadi. Davlatda beqarorlashtiruvchi tashqi omillar va iqtisodiy beqarorlikning paydo bo'lishi sharoitida innovatsion faoliyat makro, mezo va mikro darajalarda iqtisodiy barqarorlikni shakllantirish bilan bog'liq bo'lib, tashqi tahdid va muammolarga qarshi turishga imkon beradi. Bu mintaqaviy iqtisodiy tizimning rivojlanishiga alohida ta'sir ko'rsatadi. Yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarish orqali korxonalar va iqtisodiyot tarmoqlari darajasining o'sishini ta'minlaydi. Shunday ekan, innovatsion ekotizimlar ilm-fan, ta'lim, biznes va davlat boshqaruvi o'rtasida samarali hamkorlikni yo'lga qo'ygan, innovatsiyalarni yaratish, sinovdan o'tkazish va tijoratlashtirish imkonini beruvchi kompleks tizim bo'lib namoyon bo'ladi. Bunday ekotizimlar orqali yangi texnologiyalar yaratiladi, mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati oshiriladi, yangi ish o'rinlari yaratiladi, raqobatbardoshlik kuchayadi va aholining farovonlik darajasi yuksaladi.

Shuningdek, innovatsion ekotizimlar mintaqaviy resurslardan maksimal darajada samarali foydalanish, muammolarni joyida hal qilish, yoshlar va tadbirkorlarning innovatsion g'oyalarini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot institutlari va texnoparklar o'rtasidagi uzviy aloqalar innovatsion rivojlanishning asosiy omiliga aylanadi. Bu esa hududlarda ilmga asoslangan iqtisodiyotni shakllantirish, ixtirochilik madaniyatini rivojlantirish hamda mahalliy darajadagi innovatsion loyihalarni ilgari surishga imkon beradi. Ulardan tashqari, innovatsion ekotizimlarning mavjudligi mintaqada investitsion jozibadorlikni ham oshiradi. Xorijiy va mahalliy investorlar uchun barqaror, yuqori bilim va texnologiyaga asoslangan iqtisodiy muhit yaratiladi. Bu orqali iqtisodiy o'sishning yangi nuqtalari shakllantiriladi. Bundan tashqari, ekologik barqarorlikni ta'minlashda ham innovatsion texnologiyalar muhim rol o'ynaydi. Ya'ni, yashil texnologiyalar, qayta tiklanuvchi energiya manbalari va ekologik toza ishlab chiqarish usullarining joriy etilishi orqali mintaqaviy rivojlanish ekologik xavfsizlikni saqlagan holda amalga oshiriladi.

1-rasm. Mintaqani barqaror rivojlantirishda innovatsion ekotizimlarni shakllantirish tarkibi

Manba: Muallif ishlanmasi

Innovatsion ekotizim ishtirokchilar turlarining innovatsion faoliyat ijrosi uchun muhim bo'lgan tadbirlar to'plami, institutlar va munosabatlar, shu jumladan bir-birini to'ldiruvchi va o'rnini bosuvchi munosabatlarni aks ettiradi. Texnologik rivojlanish jarayonlarida mahsulot sotishda to'ldiruvchi, o'rnini bosuvchi, ishtirokchilar o'rtasida hamkorlik va raqobat uchun imkon beradigan innovatsion ekotizimni qurish va boshqarish orqali birinchi harakatni ortda qoldirishga muvaffaq bo'ldi. Innovatsion ekotizim ta'riflari ko'pincha hamkorlik va ishtirokchilarga, kamroq esa raqobat va o'rinbosarlarga e'tibor beradi. Shunga asosan, innovatsion ekotizimlarning empirik tavsiflari ko'pincha hamkorlik qilish va raqobatbardosh imkoniyatlarni aniqlaydi. Innovatsiyalar ta'rifi bo'yicha qiymat yaratadi. Innovatsiyalarning bir-birini to'ldiruvchi va o'rnini bosuvchi ta'siri, ayniqsa iqtisodiy jihatdan asosiy va texnologik jihatdan ta'sirlar, odatda, xaridor va sotuvchidan tashqarida tor belgilangan bozorda o'zaro ta'sir qiladi va tarqaladi.

Innovatsion ekotizimni boshqarishda klassik bozor qoidalariga mos kelmaydigan bilimlarning ajralmas asosiy xususiyatini hisobga olish kerak. Bilim ekzogen manbadan ilmiy-tadqiqot ishlarini boshlaydigan innovatsion g'oyalarning endogen manbasiga aylanishi mumkin. Natijada, milliy iqtisodiyot bilim va texnologiyalarni uzatish tizimi ishlab chiqilgunga qadar iqtisodiyotning innovatsion tabiati mezonlariga to'liq javob beradi. Natijada, innovatsion ekotizimning tarkibiy qismlari, endogen o'zaro ta'sir potentsialini shakllantirishdan tashqari xalqaro ekotizim resurslarini jalb qilish uchun mahalliy va xalqaro darajada katta innovatsion ekotizim ichida o'z maqomini faol ravishda shakllantirishi lozim. Shulardan kelib chiqib, mintaqani barqaror rivojlantirishda innovatsion ekotizimlar tarkibi va o'zaro aloqasi amalga oshiriladi. Bu jihat quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi (1-rasm).

Ushbu 1-rasmga asosan, ekotizimlarning har biri o'z ichida quyidagi kichik tizimlarga ega bo'ladi:

- 1) Ilm-fan va ta'lim sektori:
 - universitetlar;
 - ilmiy-tadqiqot institutlari;

- innovatsion laboratoriyalar.
- 2) Tadbirkorlik va start-up sektori:
 - start-uplar;
 - inkubator va akseleratorlar;
 - venchur fondlar.
- 3) Davlat siyosati va institutlar:
 - hukumat dasturlari;
 - raqobatbardoshlik siyosati;
 - soliq imtiyozlari va grantlar.
- 4) Xususiy sektor va sanoat:
 - innovatsion korxonalar;
 - yirik kompaniyalar (korporativ innovatsiyalar);
 - klasterlar va texnoparklar.
- 5) Moliyaviy infratuzilma:
 - investitsiya fondlari;
 - banklar va moliyalashtiruvchi tashkilotlar;
 - kraudfunding platformalari.
- 6) Axborot-kommunikatsiya va raqamli infratuzilma:
 - internet va IT platformalar;
 - ma'lumotlar markazlari;
 - raqamli xizmatlar.
- 7) Ijtimoiy-iqtisodiy muhit:
 - demografik resurslar;
 - mehnat bozori;
 - mahalliy jamoa va madaniyat.
- 8) Ekologik resurslar va yashil texnologiyalar:
 - atrof-muhit monitoringi;
 - barqaror energiya manbalari;
 - "yashil" start-uplar va texnologiyalar.

Shuningdek, o'zaro aloqalar yoki ko'p yo'nalishli bog'lanishlar esa quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- universitet ↔ start-uplar - ilmiy tadqiqotlar amaliyotga aylanadi;
- start-up ↔ sanoat - yangi texnologiyalar ishlab chiqaruvchilar bilan integratsiyalashadi;
- davlat ↔ barcha sektorlar - siyosiy qo'llab-quvvatlash va regulatsiya qilish;
- moliyaviy sektor ↔ start-up va sanoat - moliyaviy resurslar ta'minoti;
- axborot texnologiyalari ↔ barcha sohalar - raqamli integratsiya;
- ekologiya ↔ start-up va sanoat - "yashil" rivojlanishga yo'naltirish;
- jamoa ↔ innovatsion tizim - ijtimoiy inklyuzivlik va foydalanuvchi fikrliligi.

Shulardan kelib chiqib, innovatsion ekotizimlarning mintaqani barqaror rivojlantirishdagi o'rnini quyidagi misollar bilan tushuntiriladi:

- **ekotizimlarni tiklash va saqlash.** Ekotizimlar degradatsiyasini, idoralararo muvofiqlashtirishni, tiklash ishlarini hamda bioahamiyatli turlarni saqlashni moliyalashtirish bilan bog'liq muammolarni hal etish.

- **investitsiya potentsiali.** Markaziy Osiyoning investitsiya salohiyatini baholash hamda startaplarning xalqaro miqyosda kengayish imkoniyatlarini o'rganish.

- **moliyaviy barqarorlik.** Ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy yo'nalishlarini aniqlash hamda resurslardan foydalanish, ularni tejash, yaxshilash va muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlarni asoslash.

- **ekologiya sohasidagi islohotlar.** Ekologiya sohasini rivojlantirish hamda mavjud ekologik vaziyatni yaxshilash.

- **ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar.** Aralash moliyalashtirish hamda "yashil" moliyalashtirish kabi innovatsion mexanizmlarni jalb qilish.

Xulosa qilib aytganda, mintaqani barqaror rivojlantirishda innovatsion ekotizimlar alohida o'rin tutadi. Uni shakllantirish esa zamonaviy rivojlanish bosqichida strategik zarurat bo'lib qaraladi. Shu bois, har bir mintaqada innovatsion infratuzilmani rivojlantirish, ilmiy salohiyatni rag'batlantirish, davlat-xususiy sheriklik asosida innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash, raqamli transformatsiyani tezlashtirish orqali kompleks innovatsion ekotizimlar yaratish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu esa barqaror, raqobatbardosh va intellektual mintaqaviy taraqqiyotga xizmat qiladi. Mahalliy biznesdagi ochiq innovatsiyalar modellari farmakologiya, kimyo va kompaniyalar innovatsion g'oyalarni ishlab chiqarishga qodir bo'lgan boshqa sohalarda muhim istiqbollarga ega. Ularning rivojlanishi esa bozorga to'g'ridan-to'g'ri kirish orqali amalga oshiriladi. Aynan, tashqi bozor ijodiy g'oyalar, ishlanmalar va takliflarni qabul qilish manbaiga aylanishi kerak. Bu esa kompaniya uchun moliyaviy resurslarni tejaydi. Bunga universitetlar, ilmiy-tadqiqot institutlari, laboratoriyalar va individual mutaxassislar ishtirokida ochiq innovatsion tanlovlarni o'tkazish misol bo'la oladi. Ularning ishlanmalari biznesda qo'llanilishi mumkin va uzoq muddatli ichki tadqiqotlar xarajatlarini kamaytiradi.

FOYDALANILGAN ADAIYOTLAR RO'YXATI:

1. Кудряков Р.И., Федотова Г.В. Инновационная экосистема как фактор устойчивого развития региональной экономики. // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: Экономика. Социология. Менеджмент, 2024, 14(1). - с. 48-62.
2. Деньщик М.Н. Механизмы формирования и развития инновационных экосистем. специальность "Региональная и отраслевая экономика: экономика инноваций" диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Ставрополь, 2022. - с. 21.
3. Bahodirov Sh.B. Mintaqaviy innovatsion jarayonlarni boshqarishning zamonaviy mexanizmlari va tartibga solish vositalari. // International scientific and practical conference "Digital technologies and tourism marketing: innovative approaches and global opportunities", May 16-17, 2025. - 67 b.
4. <https://encyclopedia.pub/entry/2352>
5. Granstrand O., Holgersson M. (2020). Innovation ecosystems: A conceptual review and a new definition. Technovation, 90-91. <http://dx.doi.org/10.1016/j.technovation.2019.102098>
6. Chaparro-Banegas N., Ibañez Escribano A.M., Mas-Tur A. et al. Innovation facilitators and sustainable development: a country comparative approach. // [Environment, Development and Sustainability](#), 26, 8467–8495 (2024). <https://doi.org/10.1007/s10668-023-03055-w>
7. Taniyev A. Innovatsion iqtisodiyot. Darsik. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2020. - 57 b.
8. https://pidru4niki.com/84901/ekonomika/ponyattya_innovatsiynoyi_ekosistemi
9. James M. (2006). "Business ecosystems and the view from the firm". The Antitrust Bulletin. 51, 1 (Spring): 31.
10. Краус Н.М. (2019), Інноваційна економіка в глобалізованому світі: інституціональний базис формування та траєкторія розвитку: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп. – с. 471.
11. <https://studfile.net/preview/6059766/page:8/>
12. <https://bigbangpartnership.co.uk/how-to-build-a-thriving-innovation-ecosystem/>

UO'K 519.866

MEHMONXONA VA UMUMIY OVQATLANISH XIZMATLARI RIVOJIDA ICHKI VA YONDOSH TARMOQLARNING TA'SIRINI BAHOLASH

A.M.Rahimov, PhD, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Mehmonxona va shunga o'xshash joylashtirish obyektlari faoliyatining mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari tarmog'i iqtisodiy o'sish ko'rsatkichiga ta'siri bugungi kunda mintaqaning mazkur tarmoq rivojlanish ustuvor yo'nalishlarini belgilashda e'tiborga olinishi zurr bo'lgan muxim jihat ekanligini asoslash bayoni keltirildi.*

Kalit so'zlar: *Ekonometrik model, korrelyatsion bog'liqlik, chiziqli model, mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari, axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar, moliya xizmatlari, transport xizmatlari, mehmonxona obyektlari.*

Аннотация. *Влияние гостиниц и аналогичных средств размещения на индекс экономического роста сети гостинично-ресторанного обслуживания является важным аспектом, который необходимо учитывать при определении приоритетности развития этой сети для региона на сегодняшний день и представлено обоснование.*

Ключевые слова: Эконометрическая модель, корреляция, линейная модель, услуги по жилищно и общественного питания, информационно-коммуникационные услуги, финансовые услуги, транспортные услуги, отели.

Abstract. The impact of hotels and similar accommodation facilities on the economic growth index of the accommodation and restaurant services network is an important aspect to be taken into account when prioritizing the development of this network for the region today and a justification statement has been presented..

Key words: Econometric model, correlation, linear model, housing and catering services, information and communication services, financial services, transport services, hotels

Kirish Bugungi kunda mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlari ichida xizmatlar tarmog'ining jami YAIM dagi ulushi yuqoriligicha qolmoqda. mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi 2021 yilda 361,6 mlrd so'mni tashkil etib, bu ko'rsatkich jami xizmat ko'rsatish hajmining 2,7 foiziga teng bo'lmoqda [1]. Bu ma'lumotlar mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmining kichik ulushga ega ekanligini ko'rsatayotgan bo'lsada mazkur xizmatlar sohasining so'ngi 12 yildagi o'rtacha o'sish sur'ati 116,7 foizni tashkil etadi. Bu esa umum iqtisodiy tarmoqlarining o'sish sur'atidan ancha yuqori hisoblanadi.

Yurtimiz aholisining milliy mentalitetidan kelib chiqib aytish mumkinki, mehmonxona, ayniqsa umumiy ovqatlanish tarmog'ini istiqbolda rivojlantirish zaruriyati muqarrar ijtimoiy-iqtisodiy hodisadir. Bu esa o'z navbatida mazkur xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirishning muhim jihatlarini aniqlash, barqaror o'sish tendensiyasini ta'minlab beruvchi ustuvor omillarni tadqiq etish bilan ustuvor yo'nalishlarni belgilash kabi vazifalarni keltirib chiqaradi.

Mazkur maqolada mintaqada mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarining rivojlanish tendensiyasini tadqiq etish asosida asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha mintaqaning salohiyatini baholash hamda, boshqa xizmat turlari bilan parallel rivojlanish tendensiyasi tadqiq etildi.

Tadqiqot jarayonida mintaqada mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarining yondosh xizmat ko'rsatish faoliyati, tarmoqning iqtisodiy o'sishida asosiy rivojlanish ko'rsatkichlari bilan bog'liqligi tahliliga e'tibor qaratib o'tdik[2].

Xizmat ko'rsatish tarmoqlarining o'zaro uzviyligi katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Shu sababli mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari rivojini asosiy ba'zi xizmat turlari bilan bog'lashga harakat qildik. Jumladan, axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar, moliya xizmatlari, transport xizmatlari faoliyatini tanladik.

Tahlil va natijalar. Tanlangan xizmat turlari hamda mehmonxona (mehmonxona) va umumiy ovqatlanish xizmatlarining asosiy ko'rsatkichi (bundan keyin omillar deb yuritiladi) bo'yicha miqdoriy kattaliklar uchun quyidagicha belgilashlarni kiritamiz.

mehmonxona (mehmonxona) va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi (mlrd so'm)- Y;

Axborot va aloqa sohasidagi xizmatlar (mlrd so'm) -X₁;

Moliya xizmatlari (mlrd so'm)- X₂;

Transport xizmatlari (mlrd so'm) -X₃;

Mexmonxona va shunga o'xshash joylashtirish obyektlari soni (birlik)-X₄;

Tanlangan omillarning manbalarda keltirilgan[1] nominal qiymatlaridan taqqoslash imkoniyatiga ega bo'lishi uchun narxlar indeksi bo'yicha 2010 yilni bazis yil sifatida olib real qiymatlarga o'tkazildi. Bu omillarning qiymatlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Qashqadaryo viloyatida mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi va unga ta'sir etuvchi omillarning statistik ma'lumotlari (real qiymatlarda)

Yillar	Asosiy ko'rsatkichlar				
	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄
2010*	5,8	64,9	94,1	349,2	23
2011	8,6304	96,5063	117,3427	436,8492	34
2012	9,726461	130,2835	130,8371	534,2666	33
2013	13,64622	167,9354	177,546	636,3115	43
2014	16,90767	216,3008	221,3998	744,4844	41
2015	20,98242	261,2914	289,3696	858,3906	37

2016	25,15792	288,727	388,6233	998,3082	44
2017	26,31519	321,0644	461,2959	1021,269	43
2018	24,58338	347,0129	566,1992	1057,187	43
2019	27,14006	392,1245	810,231	1151,277	62
2020	26,46156	437,611	1101,914	1134,008	45
2021	28,41971	525,1332	1400,533	1392,562	54

* - bazis yil

Manba: Qashqadaryo viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Mazkur ko'rsatkichlar bo'yicha korrelyatsion tahlili bu omillarning o'zaro bog'liqlik darajasiga aniqlik kiritib beradi. Shu sababli omillarning keltirilgan real qiymatlari, ya'ni 1-jadval ma'lumotlari asosida korrelyatsiya koeffitsiyentlari hisoblandi (2-jadval).

2-jadval.

Qashqadaryo viloyatida mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi va unga ta'sir etuvchi omillari korrelyatsiya koeffitsiyentlarining qiymatlanishi

	Y	X1	X2	X3	X4
Y	1				
X1	0,939657	1			
X2	0,781955	0,941693	1		
X3	0,973761	0,987382	0,885258	1	
X4	0,813089	0,816444	0,728927	0,839999	1

Manba: Muallif tomonidan Eviews 10 dasturida hisoblangan

2-jadval natijalariga ko'ra mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi bilan axborot va aloqa sohasidagi xizmatlarining korrelyatsion zichligi juda yuqori, ya'ni bu ikki miqdoriy kattaliklar uchun hisoblagan korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,94 ga teng. Ular orasida nisbatan sustroq bog'liqlik moliya xizmatlariga tegishli (ko'rsatkich 0,78 ga teng). Ammo bu "sust" bog'liqlik darajasi ayni jadvalga boshqa ko'rsatkichlarga nisbatan o'rinli bo'lib, aslida bu kuchli zichlik intervaliga tegishli. Erkli omillar natijaviy omil bilan to'g'ri bog'liqlikga ega.

Yuqoridagi tahlil natijalari tanlangan omillarning istiqbolda mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmining o'sish tendensiyasiga ta'siri yuqori bo'lish ehtimolini bildiradi.

Ikkinchi tomondan, tanlangan barcha erkli omillar orasida ham kuchli korrelyatsion bog'liqlikni kuzatamiz. Bu esa bu omillardan bir vaqtda bir model tarkibiga kiritib bo'lmashligini ko'rsatmoqda.

Moliya xizmatlarining to'g'ri tashkil etilishi, davlat idoralarining tadbirkorlarga yaratib beradigan imkoniyatlari, qulayliklari bilan belgilanishi keyingi yillarda ko'p e'tirof etilayotgan jihatlardan biridir. Haqiqatan ham, agar bu tamoyil o'z ma'nosiga ega bo'lsa, u holda moliya xizmatlari qancha ko'p ko'rsatilsa tarmoqlarning xizmat ko'rsatish hajmining ortishi tabiiydir.

Transport xizmatlari bu mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarini rivojlantirishda infratuzilmaning ahamiyati, zamonaviy jamiyat ko'rinishining zaruriy qonuniyatlari asosida yuzaga chiquvchi ehtiyojlarning mahsuli sifatida bevosita va bilvosita ta'sir etadi. Yuqorida ko'rib o'tganimiz kabi bu ta'sir kuchli va to'g'ri bog'liqlik bilan baholanmoqda.

Keyingi o'rinda, bu omillarning ta'sir darajasini baholash uchun ekonometrik modellar ishlab chiqamiz. Natijalar quyidagi jadvalda keltirilgan (3-jadval).

3-jadval.

Qashqadaryo viloyatida mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari hajmi va unga ta'sir etuvchi omillarning empirik bog'liqligini ifoda etuvchi ekonometrik modellar

№	Modellar	Determinatsiya koeffitsiyenti	t-statistika, p-qiymat	Elastiklik koeffitsiyenti
1.	$Y = 4,842 + 0,054X_1$	0,88	$t_{c_0} = 2,57; p = 0,03$ $t_{c_1} = 8,69; p = 0,00$	0,75
2.	$Y = 12,205 + 0,015X_2$	0,62	$t_{c_0} = 5,09; p = 0,00$ $t_{c_1} = 3,97; p = 0,00$	0,37
3.	$Y = 0,024X_3$	0,95	$t_{c_0} = -1,1; p = 0,3$ $t_{c_1} = 13,5; p = 0,00$	1,09
4.	$Y = 0,667X_4$	0,66	$t_{c_0} = -1,3; p = 0,2$ $t_{c_1} = 4,41; p = 0,00$	1,43

Manba: Muallif tomonidan Eviews 10 dasturida tuzilgan

Tuzilgan chiziqli modellar adekvatlik mezonlarini to'liq qanoatlantiradi. Buni 3-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkin. Har bir model bir omilga bog'liqligi ularni Fisher ko'rsatkichini hisoblashga zarurat qoldirmaydi[4]. Har bir omil bo'yicha tuzilgan modellarning chiziqlilik da'vosi o'rinli. Haqiqatan, 3-jadval ma'lumotlariga ko'ra chiziqli emaslik gipotezasi rad etiladi.

Xulosa va takliflar. Tuzilgan adekvat modellarning natijariga asosanib quyidagilarni asosiy xulosaviy fikrlarimiz sifatida bayon etishimiz mumkin.

1. Axborot va aloqa sohasidagi xizmatlarining mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari o'rtasida kuchli va to'g'ri ekonometrik bog'liqlik mavjud. Bu ikki tarmoqning istiqboldagi rivojlanish tendensiyasi parallellik xossasiga ega. Axborot va aloqa sohasidagi xizmatlari hajmining 1 foizga o'sishi, mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarining 0,75 foizga oshishini ta'minlaydi.

2. Moliya xizmatlarining mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqligi kuchli va to'g'ri ekanligi kelib chiqmoqda. Moliya xizmatlarining to'g'ri va samarali tashkil etilishi mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarining rivoji uchun ahamiyatli omil bo'lib qolmoqda. Moliya xizmatlari hajmining 1 foizga o'sishi, mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarining 0,37 foizga oshishi bilan birga kelmoqda.

3. Transport xizmatlarining mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari o'zaro kuchli va to'g'ri korrelyatsion bog'liqlikga ega. Transport xizmatlari hajmining ortishi mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarining rivoji uchun ahamiyatli ekanligini, natijaviy tanlagan xizmat turining ijtimoiy infratuzilma obyektlarini to'g'ri shakllantirishga bevosita bog'liq bo'lishi haqidagi fikrimizning o'rinli ekanligi bilan asoslash imkoniga ega bo'ldik. Transport xizmatlari hajmining 1 foizga o'sishi, mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarining 1,09 foizga oshishiga olib keladi.

4. Mehmonxonalar va shunga o'xshash xizmat obyektlari sonining ortishi mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari ortishining ichki, ajralmas omili ekanligini ko'rishimiz mumkin. Mehmonxona va shunga o'xshash joylashtirish obyektlari sonining 1 foizga o'sishi, mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlarining 1,43 foizga oshishini ta'minlaydi.

5. Modellashtirish natijalariga asosanib aytish mumkinki, Qashqadaryo viloyatida mavjud mehmonxona, umumiy ovqatlanish obyektlari sonining ortishi, xizmat ko'rsatuvchi subyektlari sonining ortishini bildirib, bugungi kunda sohaning xizmatlar hajmi ortishi uchun eng asosiy omillardan biri bo'lib qolmoqda. Bu esa so'ngi 12 yillik statistik ma'lumotlarda keltirilgan mintaqada mehmonxonalar soni hamda aynan shu tarmoqda xizmatlar hajmining kamligi, mehmonxona va umumiy ovqatlanish xizmatlari iqtisodiy o'sish ko'rsatkichining nisbatan past ekanligiga bevosita ta'sir ko'rsatib turgan muxim omil ekanligini asoslamoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qashqadaryo viloyat statistika boshqarmasi axborotnomasi. Elektron manba: <https://www.qashstat.uz/uz/rasmiy-statistika/services-2>
2. Nan Jiang, Rob Law, Li Li. Impacts of peer-to-peer accommodation on the hotel industry: Hoteliers' perspectives. International Journal of Hospitality Management. 88 (2020) 102516 /
3. Mattila, A. S., Lin, I. Y. Restaurant servicescape, service encounter, and perceived congruency on customers' emotions and satisfaction. Journal of Hospitality Marketing & Management, (2010), 19(8), 819–841
4. Корлеп, Ф. Reinventing marketing to manage the environmental imperative. Journal of Marketing, (2011). 75, 132–135.

UO'K 339.138:330.4

ELEKTRON TIJORAT TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING EKONOMETRIK MODELLARINI TUZISHDA OMILLARNING ISHTIROKI

M.M.Ravshanova, dots., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi
orcid.org/0009-0002-2385-5485

Annotatsiya. Mazkur maqolada muallif tomonidan innovatsion iqtisodiyot sharoitida elektron tijorat tizimini rivojlantirishning ekonometrik modellarini tuzishda omillarning ishtiroki haqida fikr mulohazalar mavjud. Elektron tijoratning bugungi kundagi dolzarbligi va ahamiyati haqida ham tushunchalar taqdim etilgan. Muallif elektron tijorat va unga ta'sir etuvchi omillarni keltirib o'tgan va ularga ta'rif bergan. Hususan elektron tijoratni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi asosiy omillar

sifatida texnik omillar, raqamli infratuzilma, iqtisodiy omillar, ijtimoiy omillar, huquqiy va siyosiy omillar va madaniy omillarni ta'sir etuvchi omil sifatida qayt etgan.

Kalit so'zlar: *electron tijorat, model, ko'p omilli regressiya tenglamasi, innovatsion iqtisodiyot, natijaviy va ta'sir etuvchi omil, internet, onlayn savdo.*

Аннотация. В данной статье автор представляет размышления о влиянии факторов на построение эконометрических моделей развития системы электронной коммерции в условиях инновационной экономики. Также изложены представления о актуальности и значении электронной коммерции на сегодняшний день. Автор выделил электронную коммерцию и влияющие на неё факторы, дав им определение. В частности, в качестве основных факторов, влияющих на развитие электронной коммерции, отмечены технические факторы, цифровая инфраструктура, экономические факторы, социальные факторы, правовые и политические аспекты, а также культурные факторы.

Ключевые слова: *Электронная коммерция, модель, многофакторное регрессионное уравнение, инновационная экономика, результативный и влияющий фактор, интернет, онлайн-торговля.*

Abstract. In this article, the author presents reflections on the role of factors in developing econometric models for the growth of the e-commerce system in the context of an innovative economy. The article also provides insights into the current relevance and significance of e-commerce. The author highlights e-commerce and the factors influencing it, offering definitions for each. In particular, the key factors affecting the development of e-commerce are identified as technical factors, digital infrastructure, economic factors, social factors, legal and political aspects, as well as cultural factors.

Key words: *E-commerce, model, multiple regression equation, innovative economy, dependent and independent variable, internet, online trade.*

Kirish. Mamlakatimiz iqtisodiyotini uzoq muddatli rivojlantirish borasida keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirish jarayonida, axborot texnologiyalari va internet tarmoqlari orqali iste'molchilar, kichik biznes va tadbirkorlik sub'ektlari hamda davlat soliq xizmati organlarining uyg'unlashgan faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Savdo va xizmat ko'rsatish sohasini yanada erkinlashtirish, uning hajmini keskin oshirish, hisob-kitoblar tizimiga zamonaviy axborot texnologiyalarini keng joriy qilish hamda ushbu sohada jamoatchilik nazoratini amalga oshirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, savdo xizmatini ko'rsatish shaffofligini ta'minlash, tadbirkorlik sub'ektlarining savdolarida teng imkoniyatlarini ta'minlash, ayniqsa davlat xaridlari tizimida elektron savdolaridan foydalanish bugungi kunning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi [1].

"O'zbekiston–2030" strategiyasida mamlakatimizni mintaqaviy "IT-HUB"ga aylantirish vazifasi belgilangan. Shu maqsad yo'lida raqamli texnologiyalar bosqichma-bosqich rivojlantirib kelinmoqda. Barcha hududlarda IT-parklar tashkil etilib, bu sohada o'qish va ishlash uchun imkoniyat kengaydi. Internet tezligi va qamrovi oshdi. 190 mingdan ziyod aholi ishli bo'ldi. So'nggi yillarda sohada 3 milliard dollar investitsiyalar o'zlashtirilgan. Xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalar soni 2017-yilga nisbatan 8,5 barobar o'sib, ularning soni mingtadan oshgan. Bugun soha vakillarining har o'ntadan bittasi shunday xalqaro korxona. Shuningdek, yetti yil avval 12 ta eksportchi korxona bo'lgan bo'lsa, bu yil 650 ta bo'ldi. Yil yakuni bilan axborot texnologiyalari va aloqa xizmatlari eksporti 900 million dollardan oshadi [2].

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi va internet tezligining oshishi natijasida mamlakatda electron tijoratning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Aholi o'rtasida onlayn savdolar yani internet do'konlarning samaradorligi ijobiydir, shu sababdan oflayn savdo yurutuvchi do'konlar ham elektron platformlardan foydalangan holda o'z tadbirkorlik faoliyatini olib bormoqda. Ushbu tadbirkorlik yo'nalishida kompyuter texnologiyalari, mobil aloqa vositalarining o'ni beqiyosdir. Mazkur raqobat shaklida innovatsion usullarni qo'llash raqobatda ustulikni saqlab qolish imkonini beradi.

Yaser Ahangari Nanekhkan o'zining "An Introduction to Electronic Commerce" asarida elektron tijoratni inson hayotini tubdan o'zgartirgan kuchli tushuncha va jarayon sifatida ta'riflaydi. Ushbu asarda elektron tijoratning asosiy tushunchalari, tarixi, tuzilmalari, modellari, afzalliklari va

cheklovlari batafsil yoritilgan. Muallif, shuningdek, elektron tijoratning iqtisodiyotdagi o'rnini va uning axborot texnologiyalari hamda telekommunikatsiya tarmoqlari bilan aloqasini ta'kidlaydi. Asar elektron tijoratning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga qiziquvchilar uchun muhim manba hisoblanadi [3].

Jeffrey B. Ritter o'zining 1992-yilda "Defining International Electronic Commerce" nomli maqolasida elektron tijoratni xalqaro miqyosda tovarlar va xizmatlarning raqamli platformalar orqali almashinuvi sifatida ta'riflaydi. Ushbu maqolada muallif elektron tijorat texnologiyalarining xalqaro savdoda an'anaviy to'siqlarni qanday yengib o'tayotgani va biznes amaliyotlarini qanday o'zgartirayotganini tahlil qiladi. Riturning ta'kidlashicha, elektron tijorat kompyuter va telekommunikatsiya tizimlarining funksional imkoniyatlarini birlashtirib, kompaniyalarga qog'oz hujjatlar o'rniga elektron shaklda ma'lumot almashish imkonini beradi. Bu esa tijorat operatsiyalarini muzokara qilish, tasdiqlash va bajarishda aniqlik, tezlik va samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. Shuningdek, elektron tijorat geografik, lingvistik va madaniy farqlar kabi xalqaro savdoda uchraydigan an'anaviy to'siqlarni bartaraf etishga yordam beradi. Muallif xalqaro elektron tijoratni rivojlantirish global savdo hamjamiyati uchun yuqori ustuvor vazifa ekanligini ta'kidlaydi [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani yozishda ilmiy abstraksiyalash, tasviriy statistika, ekspert baholash, guruhlashtirish usullaridan foydalanib, mavzuga bog'liq ko'plab ilmiy nashrlar talqin qilindi, ilmiy tadqiqotlarga tayangan holda ilmiy mushohada, mantiqiy fikrlash, tizimli yondashuv usullaridan keng foydalanilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Elektron tijorat (e-commerce) — internet orqali tovar va xizmatlarni sotish va sotib olish jarayonidir. Innovatsion iqtisodiyotda elektron tijorat muhim o'rin egallaydi va iqtisodiy o'sish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Elektron tijoratning asosiy yo'nalishlari:

- B2C (Business to Consumer) – korxonalardan iste'molchilarga savdo qilish (masalan, Amazon, Ozon).
- B2B (Business to Business) – korxonalar o'rtasidagi tijorat (Alibaba).
- C2C (Consumer to Consumer) – iste'molchilar o'rtasida (eBay, OLX).
- C2B (Consumer to Business) – iste'molchilardan korxonalarga xizmat ko'rsatish (freelance platformalari).

Elektron tijoratni rivojlantirishga ta'sir qiluvchi asosiy omillar sifatida texnik omillar, raqamli infratuzilma, iqtisodiy omillar, ijtimoiy omillar, huquqiy va siyosiy omillar va madaniy omillarni ta'sir etuvchi omil sifatida olish mumkin.

Elektron tijoratni rivojlantirishda birinchi navbatda internet tarmog'i bilan ta'minlanganlik va internet tezligi muhim ahamiyatga egadir. Bu esa onlayn savdoning rivojlanishi va xaridorning tanlov imkoniyatini kengligini zamin yaratadi. Bugungi kunda aholini yuqori tezlikdagi internet texnologiyalari bilan ta'minlash va internet sifatini oshirish borasida bosqichma bosqich ishlar amalga oshirilmoqda. Elektron texnologiyalarni yana bir texnologik omillardan biri bu traqamli infratuzilmadir. Bunda aholiga xavfsiz to'lov tizimlarini yaratish va yetkazib berish va logistika xizmatlarini raqamlilashtirish ham muhim ahamiyatga egadir.

Elektron tijoratga ta'sir etuvchi omil sifatida iqtisodiy omillardan biri bu aholining daromadlari darajasidir. Sababi aholi daromadlari qanchalik yuqori bo'lsa, onlayn xaridlarga talabi shunchalik ortadi. To'lov tizimlari va moliyaviy xizmatlar elektorn hamyonlar va kriptovalyutalar va blokcheyn texnologiyalarini qamrab oladi.

Ijtimoiy omillarning elektron tijoratga ta'siri doirasida onlayn savdolarida haridorning maxfiylik siyosati, to'lov xavfsizligi iste'molchilarning ishonchini oshiradi. Tezkor yetkazib berish va sifatli xizmat mijozlarning sodiqligini oshiradi. Bugungi kunda onlayn savdolar bilan shug'ullanuvchilarning asosiy qismini yoshlar ya'ni 18-35 yosh oralig'idagi iste'molchilarni tashkil etadi va bu demografik omil elektiron tijoratning yoshlar o'rtasida jadal rivojlanayotgani isbotidir.

Elektron tijoratga ta'sir etuvchi yana bir omillardan biri huquqiy va siyosiy omillardir. Bugungi kunda Respublikamizda qabul qilingan qonunlar va me'yoriy hujjatlar electron tijoratning rivoji uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Elektorn shartnomalar, elektorn imzo va onlayn to'lov tizimlarini

tartibga soluvchi qonunlar, foydalanuvchi ma'lumotlarini himoya qilishga oid qonun hujjatlarini ham misol qilish mumkin.

Madaniy omillarning elektron tijoratga ta'siri sifatida turli onlayn savdo platformalarning halqning madaniyati va qadriyatlarigamos tarzda yaratilganligi hamda mijozlar foydalanuvchi tilda bo'lish muhim ahamiyatga egadir.

Ko'p omilli regressiya tenglamasida elektron tijoratni nativaviy omil sifatida belgilab, unga ta'sir etuvchi omillarga esa

Y - Elektron tijorat hajmi (masalan, million so'mda).

X1 - Internet foydalanuvchilari soni (% aholi qamrovi).

X2 - Elektron to'lov tizimlarining kengayishi (foydalanuvchilar soni).

X3 - Logistika va yetkazib berish xizmatlarining sifati (yetkazib berish o'rtacha vaqti, kunlarda).

X4 - Aholi o'rtacha daromadi (ming so'm)ni ko'rsatish mumkin.

Mazkur omillarni elektron tijoratga ta'sir etuvchi omillar sifatida qabul etib, uning statistic ma'lumotlari jamlanadi, omillar orasidagi korelliyatsion bog'liqlik aniqlanib, ekonometrik model quriladi. Qurilgan model asosida tahlil qilish imkoniyati paydo bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Shu maqsadda bugungi kunda elektron tijoratda innovatsiyalarni qo'llash muhim ahamiyatga egadir. Elektron tijoratning rivojlanishi ko'plab omillarga bog'liq. Maskur bog'liqliklarni aniqlash va to'plangan ma'lumotlar asosida ekonometrik model qurish hamda ushbu modelni joriy etirish etish bugungi kunda elektron savdoning ahamiyatini aks etadi. Tezlik bilan iste'molchilarning talabi va ishonchi ortayotgan onlayn savdolar narx va qulayligi jihatdan muhim bozor iqtisodiyotida muhim o'rin egallamoqda. Mahsulot hajmining kengligi tanlov imkoniyatini kengaytirmoqda. Elektron tijoratni amalga oshirishning masofa tanlamasligi uning afzalligidir. Ma'qul kelgan mahsulotni iste'molchi o'z hudududan turgan holda harid qilishi mumkin. Ta'sir etuvchi omil sifatida qonunchilik va davlat siyosatining ahamiyati muhim o'rin egallamoqda. Bugungi kunda iqtisodiyotni raqamlilashtirish nafaqat iste'molchi balki tadbirkor uchun ham zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// 29.12.2020 y.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning "Raqamli texnologiyalarni rivojlantirish rejalari".// 27.12.2024 y.
3. Nanekaran, Yaser Ahangari. *An Introduction to Electronic Commerce*. 2013.
4. Ritter, Jeffrey B. "Defining International Electronic Commerce." *Northwestern Journal of International Law & Business*, vol. 13, no. 1, 1992, pp. 127-150.

UO'K:336.76

TIJORAT BANKLARDA MOLIVAVIY XIZMATLARNI DIVERSIFIKATSIYA QILISH ISTIQBOLLARI

B.B.Roziqov, dots., Fan va texnologiyalar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklarida ularning raqobatbardoshligi, samaradorligi va qiymat taklifini oshirish maqsadida moliyaviy xizmatlarni rivojlantirish strategiyalari ko'rib chiqiladi. Global texnologik rivojlanish va mijozlarning xohish-istaklarining o'zgarishi bilan ajralib turadigan davrda tijorat banklari o'zgaruvchan bozor talablariga javob berish uchun innovatsiyalar va moslashish zarurligiga duch kelishmoqda. Maqolada barqaror o'sishga erishish va mijozlar ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish uchun banklarning asosiy strategiyalari aniqlangan. Ushbu strategiyalar orasida raqamli transformasiya, mahsulot takliflarini kengaytirish, mijozlar tajribasini yaxshilash, moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, risklarni boshqarish tizimini mustahkamlash, inson kapitalini oshirishgaga investisiyalar va barqaror moliyalashtirish amaliyoti mavjud. Ushbu strategiyalarni amalga oshirish tijorat banklariga moliyaviy xizmatlar sohasida etakchi o'rinlarni egallashga, biznesning o'sishini rag'batlantirishga va kengroq maqsadlarga - iqtisodiy farovonlik va ijtimoiy farovonlikka erishishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, moliyaviy xizmatlar, raqamli transformasiya, mahsulot takliflari, mijozlar tajribasi, moliyaviy mavjudlik, xatarlarni boshqarish, iste'dodlarni rivojlantirish, barqaror moliyalashtirish, innovasiyalar

Аннотация. В данной статье рассматриваются стратегии развития финансовых услуг в коммерческих банках для повышения их конкурентоспособности, эффективности и ценностного предложения. В эпоху, характеризующуюся быстрым технологическим прогрессом и изменением предпочтений клиентов, коммерческие банки сталкиваются с необходимостью внедрения инноваций и адаптации к меняющимся требованиям рынка. В данной статье определены ключевые стратегии банков по достижению устойчивого роста и максимизации удовлетворенности клиентов. Эти стратегии включают цифровую трансформацию, расширение предложения продуктов, улучшение качества обслуживания клиентов, расширение доступа к финансовым услугам, усиление управления рисками, инвестиции в развитие талантов и методы устойчивого финансирования. Реализация этих стратегий поможет коммерческим банкам занять лидирующие позиции в сфере финансовых услуг, стимулировать рост бизнеса и достичь более широких целей экономического процветания и социального благополучия.

Ключевые слова: коммерческие банки, финансовые услуги, цифровая трансформация, продуктовые предложения, качество обслуживания клиентов, финансовая доступность, управление рисками, развитие талантов, устойчивое финансирование, инновации.

Abstract. This paper examines strategies for developing financial services in commercial banks to enhance their competitiveness, efficiency and value proposition. In an era characterized by rapid technological advances and changing customer preferences, commercial banks are faced with the need to innovate and adapt to changing market demands. This article identifies the key strategies of banks to achieve sustainable growth and maximize customer satisfaction. These strategies include digital transformation, expanding product offerings, improving customer experience, enhancing access to financial services, strengthening risk management, investing in talent development and sustainable financing practices. Implementing these strategies will help commercial banks take a leadership position in financial services, drive business growth and achieve the broader goals of economic prosperity and social well-being.

Keyword: commercial banks, financial services, digital transformation, product offerings, customer experience, financial inclusion, risk management, talent development, sustainable finance, innovation.

So'nggi yillarda mamlakatimiz bank tizimi iqtisodiyotning eng muhim tarmoqlaridan biri sifatida jadal rivojlanmoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklarining raqobatbardoshligini oshirish, mijozlarga keng ko'lamli va sifatli moliyaviy xizmatlar ko'rsatish muhim vazifalardan biridir. Shu nuqtayi nazardan, moliyaviy xizmatlarni diversifikatsiya qilish — ya'ni xizmat turlarini ko'paytirish, ularni zamonaviy shakllarda taklif etish — bank faoliyatining barqarorligini ta'minlashning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiotlar tahlili. Bugungi kunda an'anaviy bank xizmat turlarining o'rnini raqamli banking xizmat turlari egallamoqda. Chunki banklar xizmat turlarini takomillashtirib bormas ekan, ular daromadini va mijozlar sonini keskin oshirib borish imkoniyatidan mahrum bo'lishi mumkin. Moliyaviy xizmatlar sanoatining rivojlanishi bois jadallashmoqda. Biz yuqorida muhokama qilgan FinTech tendentsiyalari mijozlar talabiga javoban paydo bo'ldi. Ular aslida provayderlarga moliyaviy ma'lumotlardan foydalanish imkoniyatlarini oshirish, shaffoflikni oshirish, tranzaktsiyalarni tezkor qayta ishlash, masofadan xizmatlarni ko'rsatish, identifikatsiya qilishning ishonchli usullari va mijoz hayotining aylanish jarayonini yaxshiroq qo'llabquvvatlashga imkon beradigan yanada sifatli xizmatlarni taqdim etishga yordam beradi.

Umuman olganda, adabiyot tahlili tijorat banklarida barqaror rivojlanish ko'rinishlarining ahamiyati ortib borayotganidan dalolat beradi: banklar tobora ko'proq yashil bank amaliyotidan foydalanmoqda. Kelgusida ushbu strategiyalarning barqaror rivojlanish natijalariga erishish va tez

o'zgaruvchan global landshaft sharoitida tijorat banklarining barqarorligi va raqobatbardoshligini oshirishda samaradorligini o'rganish uchun qo'shimcha tadqiqotlar talab etiladi.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimi va uning bank sektorini rivojlantirish tendensiyalarini asoslash maqsadida 2020-2025-yillarda O'zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish strategiyasi va "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini amalga oshirish mexanizmlarini institutsional ta'minlash baholanmoqda. "O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar milliy banki" unitar korxonasini aksiyadorlik jamiyatiga ("O'zmilliybank" AJ) aylantirish, 2021-2025-yillarda bank sektori sub'yektlarini xususiylashtirish, shuningdek, bank xizmatlarini modernizatsiya qilish va respublika tijorat banklari faoliyatini raqamli o'zgartirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bank va moliya tizimida yillik kreditlash hajmini 40 milliard dollarga yetkazish, bank omonatlari hajmini 4 barobarga oshirish.

O'zbekiston tijorat banklari tomonidan jalb qilingan omonatlar hajmi 2020–2024-yillar oralig'ida sezilarli darajada oshgan. Jami omonatlar hajmi 2020-yilda 2,2 trillion so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2024-yilda bu ko'rsatkich 5,6 trillion so'mga yetgan. Bu esa 4 yil ichida omonatlarning 2,5 baravarga o'sganini anglatadi. Biroq, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida belgilanganidek, 4 baravar o'sish maqsadiga hali to'liq erishilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot davomida tijorat banklari, bank rahbarlari, mijozlar, tartibga soluvchilar va soha mutaxassislarini o'z ichiga olishi mumkin bo'lgan maqsadli auditoriyani aniqlandi. Barqaror bank amaliyoti bo'yicha tegishli bilim va tajribaga ega bo'lgan ishtirokchilarni tanlash uchun maqsadli namuna olish usulidan foydalandi. Shuningdek moliyaviy xizmatlar sifatini oshirish va barqaror rivojlanish bilan bog'liq asosiy o'zgaruvchilarni aniqlandi, masalan, moliyaviy ko'rsatkichlar (masalan, rentabellik, aktivlar sifati, likvidlik), barqarorlik ko'rsatkichlari (masalan, uglerod izi, ijtimoiy ta'sir, boshqaruv amaliyoti), moliyaviy xizmatlar sifatini yaxshilash strategiyalari (masalan, raqamli transformasiya, mahsulotni diversifikatsiya qilish). Bu bilan cheklanib qolmasdan maqolada so'rov ma'lumotlari va moliyaviy faoliyat ko'rsatkichlarini tahlil qilish uchun statistik usullardan foydalanildi (masalan, regressiya tahlili, korrelyatsiya tahlili).

Ushbu tadqiqot metodologiyasiga rioya qilgan holda, biz barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish bilan birga tijorat banklarida moliyaviy xizmatlar sifatini yaxshilash strategiyalarini sinchkovlik bilan o'rganishimiz mumkin, bu esa akademik bilimlarga ham, bank sohasida amaliy qo'llanmalarga ham hissa qo'shadi.

Tahlil natijalari. Moliyaviy xizmatlarni diversifikatsiya qilish tushunchasi Diversifikatsiya — bu bank faoliyatida tavakkalchilikni kamaytirish va foyda manbalarini kengaytirish maqsadida xizmat turlarini, mijozlar segmentini yoki bozor yo'nalishlarini kengaytirish jarayonidir.

Tijorat banklari faoliyatida diversifikatsiya quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- Kreditlash xizmatlarini turli soha va segmentlarga yo'naltirish;
- To'lov va hisob-kitob xizmatlarini kengaytirish (mobil ilovalar, onlayn-banking, QR to'lovlar);

- Investitsion xizmatlar ko'rsatish;
- Sug'urta, lizing, faktor va forfeyting xizmatlarini joriy etish;
- Valyuta operatsiyalarini kengaytirish va eksport-import faoliyatini moliyalashtirish.

Diversifikatsiyaning bank faoliyatidagi ahamiyati Moliyaviy xizmatlarni diversifikatsiya qilish quyidagi afzalliklarni beradi:

- Tavakkalchilikni kamaytiradi, chunki bank bir yo'nalishdagi yo'qotishni boshqasidagi daromad bilan qoplay oladi.

- Daromad bazasini kengaytiradi, bu esa bankning moliyaviy barqarorligini oshiradi.
- Raqobatbardoshlikni kuchaytiradi, chunki keng xizmatlar mijozlar sonini oshiradi.
- Innovatsion rivojlanishga turtki beradi, yangi texnologiyalarni joriy etish orqali mijozlarga qulaylik yaratiladi.

O'zbekistonda bank xizmatlari diversifikatsiyasi holati O'zbekiston bank tizimi so'nggi yillarda raqamli transformatsiya bosqichiga kirdi. "Raqamli bank", "Onlayn kreditlash", "Mobil banking" kabi xizmatlar keng joriy qilinmoqda. Masalan:

- Apelsin, TBC Bank, Anorbank, Ziraat Bank kabi muassasalar yangi turdagi raqamli xizmatlarni yo'lga qo'yimoqda.

- Milliy bank va Asaka bank xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlikda investitsion loyihalarni moliyalashtirmoqda.

- Banklar fintex kompaniyalari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yib, yangi moliyaviy mahsulotlar yaratmoqda.

Moliyaviy xizmatlarni diversifikatsiya qilish istiqbollari kelgusida tijorat banklarida diversifikatsiya quyidagi yo'nalishlarda rivojlanishi kutilmoqda:

1. Raqamli bank mahsulotlari — sun'iy intellekt asosidagi tahliliy xizmatlar, masofaviy identifikatsiya, blokcheyn texnologiyalari.

2. Yashil moliya (Green Finance) — ekologik loyihalarni moliyalashtirish, “yashil” obligatsiyalar chiqarish.

3. Islom moliyasi xizmatlari — foyizsiz kreditlar, murabaha va ijara asosidagi operatsiyalarni kengaytirish.

4. Kichik biznes va startaplar uchun maxsus moliyaviy dasturlar — inkubatsiya va investitsiya xizmatlari.

5. Moliyaviy inklyuziyani kengaytirish — aholi va kichik tadbirkorlarning bank xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini oshirish.

Xulosa. Tijorat banklarda moliyaviy xizmatlarni diversifikatsiya qilish — bu nafaqat daromadni oshirish, balki butun bank tizimining barqaror rivojlanishini ta'minlovchi muhim jarayondir. Kelgusida raqamli transformatsiya, islom moliyasi, yashil moliya va innovatsion xizmatlarning kengayishi O'zbekiston bank sektorini yangi bosqichga olib chiqadi. Shunday qilib, diversifikatsiya banklarning strategik ustuvor yo'nalishiga aylanishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIOTLAR RO'YXATI:

1. Hamidi, H., & Nourani, M. (2020). Green Banking Practices: A Systematic Literature Review. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(1), 3-22.

2. Vithessonthi, C., & Tongurai, J. (2018). Financial Markets Development, Business Cycle, and Bank Risk: Evidence from the GCC Countries. *Research in International Business and Finance*, 46, 418-442.

3. Mamadiyarov, Z.T. (2021). banklarni transformatsiya qilish sharoitida masofaviy bank xizmatlari bilan bog'liq risklarni boshqarish // *Экономика и финансы (Узбекистан)*. №5 (141).

4. Azlarova, A. (2020). Covid-19 koronavirus pandemiyasi sharoitida o'zbekitonda bank sohasini transformatsiyalash jarayonini jadallashtirish // “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 5, sentyabr oktyabr.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Bank xizmatlari ommabop-ligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” Qarori, 23.03.2018 yildagi PQ-3620-son

6. Siddik, M. N. A., & Islam, M. A. (2020). The Nexus between Financial Development and Environmental Quality: Evidence from Asian Economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 27(18), 22694-22706.

7. <https://cbu.uz/uz/>

8. Graf-6512@mail.ru

UO'K 338.48(576.3):336.71

QASHQADARYO VILOYATIDA SAFARI TURIZMNI RIVOJLANTIRISHNING TASHKILIY IQTISODIY MEXANIZMLARI

B.A.Ro'ziev, tayanch doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada Qashqadaryo viloyatida safari turizmni rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari baholangan. Tadqiqotda *Experience Economy*, PPP va MSCI yondashuvlari asosida safari turizmning infratuzilma, hamkorlik va moliyalashtirish tizimi tahlil qilindi. Natijalar 60/40 moliyalashtirish modeli samaradorligini tasdiqlab, sohani boshqarishda takomillashtirish yo'nalishlarini belgilab berdi.

Kalit so'zlar: safari turizm, tashkiliy mexanizmlar, PPP, tajriba iqtisodiyoti, MSCI, ko'p sektorli hamkorlik, infratuzilma, moliyalashtirish.

Аннотация. В статье оцениваются организационно-экономические механизмы развития сафари-туризма в Кашкадарьинской области. На основе подходов *Experience Economy*, ГЧП и индекса MSCI проанализированы инфраструктура, сотрудничество и

финансирование. Результаты подтверждают эффективность модели финансирования 60/40 и определяют направления совершенствования управления отраслью.

Ключевые слова: сафари-туризм, организационные механизмы, ГЧП, экономика впечатлений, MSCI, межсекторное сотрудничество, инфраструктура, финансирование.

Abstract. This article evaluates the organizational and economic mechanisms for developing safari tourism in the Kashkadarya region. Using the Experience Economy, PPP, and MSCI approaches, the study analyzes infrastructure, cooperation, and financing. The findings confirm the effectiveness of the 60/40 financing model and outline directions for improving sector management.

Keywords: safari tourism, organizational mechanisms, PPP, experience economy, MSCI, multi-sector cooperation, infrastructure, financing.

Kirish. So'nggi yillarda turizm O'zbekiston iqtisodiyotida strategik tarmoqqa aylanishi, ayniqsa Prezident Sh.M. Mirziyoev tomonidan turizmning hududlar rivojida "drayver" sifatida belgilanishi [12], yangi yo'nalishlarni, jumladan safari turizmini rivojlantirish zarurligini ko'rsatmoqda. Jahon tajribasida safari turizmning iqtisodiy qiymati turistning xizmatdan ko'ra, hissiy va immersiv tajribani xarid qilishi bilan belgilanadi. Bu Pine va Gilmore tomonidan ishlab chiqilgan "Tajriba iqtisodiyoti" nazariyasida asoslangan [1].

Qashqadaryo viloyatining tabiiy resurslari va qo'riqxonalar hududlari safari turizm uchun katta imkoniyat yaratadi, biroq tahlillar bir qator cheklovlarni ko'rsatmoqda: tashkiliy mexanizmlarning samarasizligi, davlat–xususiy sektor hamkorligining sustligi, infratuzilmaning yetishmasligi, ekologik monitoringning raqamlashtirilmaganligi hamda turizm subyektlari o'rtasida ma'lumot almashuvining tartibsizligi. Jahon banki tavsiyalariga ko'ra, tabiiy hududlarda turizm barqarorligi moliyaviy yuklamaning davlat va xususiy sektor o'rtasida to'g'ri taqsimlanishiga bog'liq [4]. Shuning uchun ushbu tadqiqotda safari turizm uchun 60/40 moliyalashtirish modeli asos sifatida qabul qilindi.

Ilmiy manbalarda turar joy, transport va ko'p sektorli hamkorlikning turizm qiymati va tajriba sifatiga ta'siri alohida ta'kidlanadi [7]. Shu jihatdan ushbu maqolaning maqsadi — Qashqadaryo viloyatida safari turizmni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni baholash va innovatsion yechimlar taklif etishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Safari turizm bo'yicha zamonaviy ilmiy manbalar ushbu yo'nalishning iqtisodiy, ekologik va boshqaruv jihatlarida kompleks yondashuv talab etilishini ko'rsatadi. Pine va Gilmore tomonidan ishlab chiqilgan "Tajriba iqtisodiyoti" nazariyasiga ko'ra, turistik qiymatning asosini bevosita tajriba tashkil etadi [1], safari turizm esa ushbu yondashuvning amaliy ko'rinishidir [6].

UNWTO ma'lumotlarida safari turizmning jahon bozorida 12–15 mlrd dollarlik ulushga ega ekani va barqaror o'sib borayotgani ko'rsatiladi [2]. Ushbu segment rivojlangan hududlarda biologik xilma-xillik, muhofaza qilingan tabiiy maydonlar va ekologik ta'lim xizmatlari asosiy omillar sifatida ta'kidlanadi [5].

Davlat–xususiy sheriklik (PPP) bo'yicha Jahon banki va OECD tavsiyalarida tabiiy hududlarda turizmning barqarorligi moliyaviy yuklamaning to'g'ri taqsimlanishiga bog'liqligi qayd etiladi. Ya'ni xizmat daromadlari xususiy sektor zimmasida, ekologik monitoring esa davlat mas'uliyatida bo'lishi lozim [4], [3].

Turizmni boshqarishda ko'p sektorli hamkorlikning ahamiyati Bramwell va Leyn tomonidan ilgari surilgan bo'lib, davlat, xususiy sektor va jamoatchilikning birgalikdagi boshqaruvi barqarorlikni ta'minlashda muhim omil sifatida ko'rsatiladi [7]. Safari turizmda bu hamkorlik qo'riqxonalar, turizm operatorlari, transport, moliya sektori va ekologik tashkilotlar o'rtasida uzviy aloqani talab qiladi.

So'nggi yillarda multi-sektor hamkorlikni baholash uchun MSCI ko'rsatkichi ishlab chiqilgan bo'lib, Lopes va Herrera bu indeksning turizm boshqaruvidagi samaradorlikni baholashdagi ahamiyatini asoslagan [8]. Tadqiqotda aynan shu metodika asosida Qashqadaryo viloyati uchun moslashtirilgan MSCI indeksi taklif qilindi.

O'zbekistonda ekoturizm va cho'l turizmi bo'yicha tadqiqotlar mavjud bo'lsada, safari turizmning iqtisodiy modeli, moliyalashtirish mexanizmi va ko'p sektorli hamkorlik bo'yicha ilmiy izlanishlar yetarli emasligi ta'kidlangan [10]. Mazkur maqola ayni ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda safari turizmni rivojlantirishga ta'sir etuvchi tashkiliy va iqtisodiy omillar tizimli tahlil qilindi. Metodologiya mixed-method yondashuviga asoslanib, sifat (intervyu, kuzatuv) va miqdoriy (statistik, indeks hisoblash) usullar uyg'un qo'llandi. Birlamchi ma'lumotlar Hisor, Muborak va Sechanko'l qo'riqxonalaridagi kuzatuvlar, 27 nafar mutaxassis bilan intervyular hamda 320 respondent ishtirokidagi so'rovnomalardan iborat bo'ldi. Ikkilamchi manbalar sifatida UNWTO, OECD va World Bank hisobotlari [2], [3], [4], Google Scholar ilmiy manbalari va Qashqadaryo statistika boshqarmasi ma'lumotlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Safari turizm tajriba iqtisodiyotining eng yuqori qiymat yaratadigan segmenti bo'lib, foto-safari, night-safari, jiping va ekologik kuzatuv kabi faoliyatlar turistga yuqori hissiy tajriba beradi. Shu sababli safari turizmning moliyaviy modeli ham tajriba iqtisodiyoti tamoyillariga asoslanishi zarur (1-rasm).

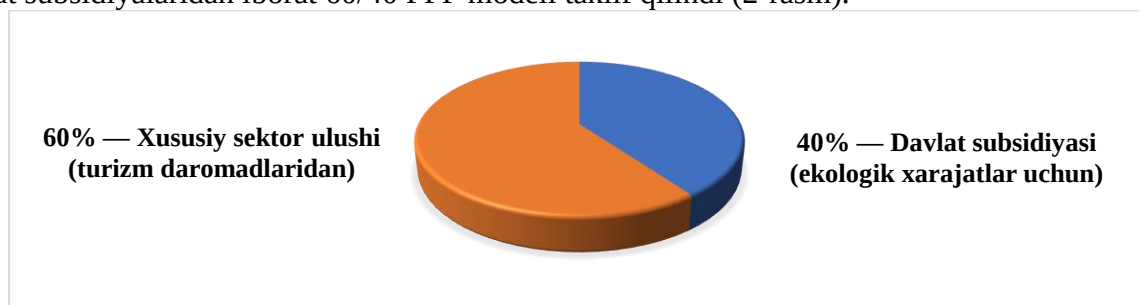

1-rasm. Safari turizmda tajriba iqtisodiyotining qiymat zanjiri

Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Qashqadaryo viloyatidagi Hisor, Kitob, Muborak va Sechanko'l tabiiy hududlarida safari turizm uchun resurslar mavjud, biroq moliyalashtirish asosan davlat mablag'i va donorlar hisobiga qurilgan. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, xususiy sektor ekologik xarajatlarni to'liq ko'ta olmaydi, davlat esa barcha infratuzilmaviy ehtiyojni mustaqil qoplay olmaydi. Shu bois barqaror moliyalashtirish mexanizmi zarur bo'ldi.

Tajriba iqtisodiyoti tamoyillariga tayangan holda 60% xususiy sektor daromadlari va 40% davlat subsidiyalaridan iborat 60/40 PPP modeli taklif qilindi (2-rasm).

2-rasm. Safari turizmni 60/40 davlat–xususiy sheriklik modeli

Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Mazkur modelga ko'ra, xususiy sektor daromadlari infratuzilma va servisga qayta investitsiya qilinadi, davlat esa ekologik monitoring, qo'riqlash va xavfsizlik xarajatlarini moliyalashtiradi. Ushbu yondashuv iqtisodiy va ekologik barqarorlik o'rtasida muvozanat yaratadi.

Modelning iqtisodiy samaradorligi quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$I_{\text{total}} = 0.6 \cdot R_{\text{tourism}} + 0.4 \cdot C_{\text{eco}}$$

Bu formula safari daromadlari investitsiyaning asosiy manbasi ekanini ko'rsatadi; qayta investitsiya ROI ko'rsatkichi 1,25–1,4 oralig'ida aniqlangan.

60/40 modeli quyidagi ustunliklarni beradi:

- xususiy investitsiya faolligini oshiradi;
- davlat byudjeti yuklamasini kamaytiradi;
- premium safari xizmatlarini rivojlantiradi;
- qo'riqxona infratuzilmasini modernizatsiya qiladi;
- bandlikni oshiradi;
- PPP tizimini institutsional mustahkamlaydi.

Ushbu model PPPning xalqaro talablari (OECD, World Bank, UNWTO)ga mos keladi, chunki moliyaviy yuklamalar sektorlar o'rtasida proporsional taqsimlanadi.

Tadqiqotda safari turizm ishtirokchilari o'rtasidagi hamkorlikni baholash uchun MSCI — ko'p sektorli hamkorlik indeksi ishlab chiqildi. Indeks multi-stakeholder boshqaruvga asoslanib, davlat, xususiy sektor, mahalliy aholi va boshqa subyektlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni miqdoriy baholaydi.

MSCI indikatorlari xalqaro tajribalar (multi-stakeholder partnership) asosida tanlandi, hamda Qashqadaryo sharoitidan kelib chiqib ekologik va iqtisodiy ko'rsatkichlar qo'shildi. Indikatorlar AHP orqali vaznlashtirildi.

Indeks quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$MSCI = \sum_{i=1}^n w_i \times x_i$$

bu yerda:

x_i – normalizatsiya qilingan indikator (0–1);

w_i – i-indikatorning vazni (ekspert bahosi asosida, $\sum w_i$)

n – indikatorlar soni.

Indeksning ishonchliligi Cronbach's alpha (> 0.7) orqali tasdiqlandi.

MSCI shkalasi (0–1 oralig'ida):

— 0.8–1.0: yuqori samarali hamkorlik;

— 0.7–0.8: barqaror tizim;

— 0.5–0.7: rivojlanish bosqichi;

— 0.3–0.5: past samarali tizim;

— 0.0–0.3: hamkorlik yetarli emas.

Natijalar MSCI indeksining safari turizm boshqaruvini takomillashtirish, ustuvor yo'nalishlarni aniqlash va sektorlararo hamkorlikni kuchaytirish uchun samarali metod ekanini ko'rsatdi..

Xulosa. Tadqiqotlar Qashqadaryo viloyatida safari turizm salohiyati yuqori bo'lsa-da, tashkiliy mexanizmlar, infratuzilma va davlat–xususiy hamkorlikning sustligi sohaning to'liq rivojlanishiga to'sqinlik qilayotganini ko'rsatdi. Tajriba iqtisodiyotiga asoslangan 60/40 moliyalashtirish modeli hamda MSCI indeksi bo'yicha baholash natijalari sektorni barqaror rivojlantirish uchun ko'p sektorli hamkorlikni kuchaytirish va boshqaruvni institutsional jihatdan takomillashtirish zarurligini aniqladi. Taklif etilgan mexanizmlar safari turizmning iqtisodiy samaradorligi va ekologik barqarorligini oshirishga xizmat qiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Pine B.J., Gilmore J.H. The Experience Economy. Harvard Business Review Press, 1999.
2. UNWTO. Tourism Market Trends 2022. Madrid, 2022.
3. OECD. Tourism Trends and Policies. Paris, 2021.
4. World Bank. Public-Private Partnerships in Tourism. Washington, 2020.
5. Bryon J. Safari Tourism and Experience Design. Journal of Ecotourism, 2021.
6. Cohen S., Higham J. Wildlife Tourism Development. Tourism Management, 2020.
7. Bramwell B., Lane B. Collaborative Governance in Tourism. Annals of Tourism Research, 2022.
8. López C. Multi-stakeholder Tourism Governance Index. Journal of Sustainable Tourism, 2023.
9. Song H. Tourism Econometrics and Policy. Springer, 2022.
10. Hayitboev R. O'zbekistonning cho'l hududlarida turizmni rivojlantirish istiqbollari. Samarqand, 2018.
11. Sodiqov J. Ekoturizmning iqtisodiy mexanizmlari. Toshkent, 2020.
12. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston – 2030 strategiyasi. Toshkent, 2023.

UO'K: 633.1

SIRDARYO VILOYATIDA YETISHTIRILGAN DON MAHSULOTI YALPI HOSILNING MUTLOQ O'ZGARISH SURAT'ARINI BAZIS USULIDA ANIQLASH

G.Turayeva, PhD, dots., Guliston davlat universiteti, Guliston

ORCID: 0000-0002-5764-315X

Annotasiya. Ushbu maqolada Sirdaryo viloyatida 2022–2024 yillarda yetishtirilgan don mahsuloti yalpi hosilining o'rtacha yillik qiymati maxsus hisob-kitob formulasi asosida aniqlandi. Hisoblash jarayonida dinamik qatorlarning analitik ko'rsatkichlaridan foydalanilib, yalpi hosil hajmlarining yillar kesimidagi o'zgarishi inobatga olindi. Mazkur yondashuv don mahsuloti ishlab chiqarish hajmlarining haqiqiy tendensiyalarini aniqlash, davrlar oralig'idagi farqlarni kamaytirish

hamda tahlil natijalarining ishonchliligini oshirish imkonini berdi. Olingan o'rtacha ko'rsatkichlar keyingi iqtisodiy-statistik tahlillar va prognozlash ishlari uchun asos sifatida xizmat qildi.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, donli ekinlar, Bazis, hosildorlik, dinamik qatorlar, omillar, iqtisodiy-matematik model, istiqbol, prognoz, samaradorlik.

Аннотация. В статье на основе специальной расчётной формулы определено среднегодовое значение валового урожая зерновой продукции, произведённой в Сырдарьинской области в 2022–2024 годах. В процессе расчётов использованы аналитические показатели динамических рядов с учётом изменений объёмов валового урожая по годам. Данный подход позволил выявить реальные тенденции производства зерна, сократить межпериодные колебания и повысить достоверность результатов анализа. Полученные средние показатели послужили основой для последующего экономико-статистического анализа и прогнозирования.

Ключевые слова: сельское хозяйство, зерновые культуры, базисный метод, урожайность, динамические ряды, факторы, экономико-математическая модель, перспективы, прогнозирование, эффективность.

Abstract. This article determines the average annual value of the gross grain harvest produced in the Syrdarya region during 2022–2024 based on a special calculation formula. In the course of the analysis, analytical indicators of dynamic series were applied, taking into account year-by-year changes in gross harvest volumes. This approach made it possible to identify the actual trends in grain production, reduce inter-period fluctuations, and increase the reliability of the analytical results. The obtained average indicators serve as a basis for further economic-statistical analysis and forecasting.

Keywords: agriculture, grain crops, base method, productivity, dynamic series, factors, economic-mathematical model, prospects, forecasting, efficiency.

Kirish. Yangi O'zbekistonda don mahsulotlarini ishlab chiqarish barqarorligini taminlashda, bozorni to'ldirishda qayta ishlash asosida oziq-ovqat sanoatini zamonaviy usullar orqali rivojlantirish, ishlab chiqarish-iste'mol zanjirida klasterlar hamda kooperasion aloqalar vositasida integrasion jarayonlarni optimallashtirish, tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni takomillashtirish kabi yo'nalishlarda keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilishi qayd etilmoqda[1 B.3].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha iqtisodiyot tarmoqlarida mintaqalarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish jarayonlarini ekonometrik modellarini tuzish va istiqbollarni prognozlash bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Bularga mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan C.C.G'ulomov, D.S.Allamatova, B.Ye. Mamaraximov va boshqalarning ishlarini ko'rsatib o'tish mumkin. Mamlakatimiz olimlaridan C.C.G'ulomov, D.S.Allamatovalarning tadqiqotlarida mintaqalarda qishloq xo'jaligi sohasini rivojlantirish masalalari keng qamrovli tadqiq etilgan bo'lib, unda davlatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash borasidagi siyosati hamda mintaqalarda agrar tarmoqni rivojlantirishda innovatsiyalarning roli ko'rsatib o'tilgan[2.B.27-28]. B.Ye.Mamaraximov ham qishloq xo'jaligi sohasini rivojlantirish masalalarini o'rganib chiqqan bo'lib, uning fikricha, mintaqada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash asosan, o'zining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va ichki sotish bozorlarini rivojlantirishga, qisman, chet ellardan oziq-ovqat mahsulotlarini import qilish hisobiga amalga oshirilishi maqsadga muvofiqligi ko'rsatilgan[3.B.56-57]. Xorijlik olimlardan P.V.Lexilovskiy, V.G.Gusakov, Ye.I.Kiveyshalar esa o'z tadqiqotlarida mintaqalarda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda qishloq xo'jaligi sohasini rag'batlantirish masalalariga alohida etibor qaratgan[4.B.37-38]. Ammo yuqorida nomlari qayd etilgan olimlarning tadqiqotlarida hududlar darajasida xususan, Sirdaryo viloyati misolida qishloq xo'jaligi mahsulotlari asosiy turlarini yetishtirish, prognozlash hamda ushbu sohadagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni o'rganish yetarli darajada o'rganilmagan. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish jarayonlarini modellashtirish, hududlardagi rivojlanishi, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va istiqbolni prognozlash masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot ishimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining hosildorlik dinamikasini eksponensial tekislash, Braun va Xolt modellarining adaptatsiya parametrlarini optimallashtirish masalalariga bag'ishlangan. Shuningdek, Sirdaryo viloyatida don mahsuloti hosildorligining 2027 yilgacha bo'lgan ko'p variantli prognoz ko'rsatkichlari ishlab chiqilgan.

Tahlil. O'zbekistonda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan qishloq xo'jaligi sohasidagi tuzilmaviy-tarkibiy o'zgarishlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 08.09.2020 yildagi 546-son qaroriga asosan 2021 yilda boshqali don yetishtirish chora-tadbirlari ishlab chiqildi, ichki bozorda don va non mahsulotlari narxlarini barqarorligini ta'minlash tadbirlarini amalga oshirish uchun zarur miqdordagi donning fyuchers, forward shartnomalari asosida yoki birja savdolari orqali erkin narxlarda xarid qilish belgilandi[5.B.2]. Bu esa aholini don ishlab chiqarish barqarorligini taminlash muammolarini hal etish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga muhim ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, jahonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda qishloq xo'jaligida don yetishtirish va don sanoati muhim o'rin egallab, aholini non va non mahsulotlariga bo'lgan moddiy extiyojlari va talablarini muayyan darajada qondirib kelmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) hamda Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga qaraganda, «...hozirgi vaqtda dunyoda 840 milliondan ortiq kishi to'yib ovqatlanish imkoniyatiga ega emas xattoki istemol savatidagi boshqa mahsulotlar tursin birgina nonni xam. Bu jahon aholisining deyarli har sakkiz nafaridan biri, deganidir. Bundan tashqari, sayyoramiz aholisining 30 foizidan ziyodi to'laqonli ravishda ovqatlanmaslik, eng asosiy mikroelement va vitaminlar yetishmasligi muammosini boshidan kechirmoqda[6.B.8]. Shunga ko'ra, tadqiqot ishimizda barqaror don yetishtirishni ta'minlash uchun tartibga soluvchi modellar rejalashtirilgan va iqtisodiy ko'rsatkichlarning qiymatlari hisoblangan.

Barqaror don yetishtirishni ta'minlashning hajm jixatidan iqtisodiy va matematik modeli mavjud bo'lib, uni tavsiflovchi va me'yoriy turlarga bo'lishi mumkin. Bularning barchasi o'tgan davr yoki bazis davri va kelajakdagi davrlar bo'lib, modelga kiritilgan raqamli miqdoriy ma'lumotlarga bog'liq.

Barqaror don yetishtirishni ta'minlashning davrlari iqtisodiy va matematik modelining tavsiflovchi usuli bu vaqtni aks ettirish usuli bo'lib, u statistik va dinamik usullarga bo'linadi.

1-jadval

Sirdaryo viloyatida yetishtirilgan don mahsuloti dinamikasini aniqlashda davrlar oralig'i, bazis usullari va sirg'anchiq o'rtachalarni aniqlash

yillar	2022	2023	2024
Don ishlab chiqarish (ming tonnada)	513234.0	546453,0	583 631,0

Manba: Muallif ishlanmasi asosida tuzilgan

Misol tariqasida Sirdaryo viloyatida yetishtirilgan don mahsuloti dinamikasini aniqlashda davrlar oralig'i, bazis usullari va sirg'anchiq o'rtachalarni aniqlash bog'lanishlari quyidagicha ko'rib chiqishimiz mumkin.(1-jadval).

Natijalar. Sirdaryo viloyatida yetishtirilgan don mahsuloti dinamikasini aniqlashda davrlar oralig'i 3 yil oraliq olingan bo'lib, 2023 yil viloyatda Respublika hirmoniga 513234.0 ming tonna, 2024 yil 583 631,0 ming tonna don ishlab chiqarib xissa qo'shgan. Ushbu yalpi hosilning mutloq o'zgarish suratini bazis usulida aniqlab yillar tafovutidagi yalpi hosildorlikni dinamik qatorning analitik ko'rsatkichlari aniqlab olishimiz mumkin.(2-jadval) Yalpi hosilning mutloq o'zgarish suratlari bazis usulida quyidagi formula bilan aniqlaymiz.

$$\Delta Y_{\beta} = Y_1 - Y_0 \quad (1)$$

2-Jadval

Yalpi hosilning mutloq o'zgarish surat'ari bazis usulida quyidagicha

Mutloq o'zgarish	Bazis usulda	Dinamik qatorning analitik ko'rsatkichi	O'rtacha yillik yalpi hosil
$\Delta Y_{\beta} = Y_1 - Y_0$	546453,0 -513234.0	-33219	529843.5
$\Delta Y_{\beta} = Y_2 - Y_1$	583 631,0 -546453,0	37178	565042.0

Manba: Muallif ishlanmasi asosida tuzilgan

Jadval ma'lumotlari asosida hisob kitob natijalari dinamik qatorning analitik ko'rsatkichi 2023 yil 2022 yilga nisbatan -33219 ming tonnaga, 2024 yil 2023 yilga nisbatan 37178 ming tonnaga o'zgargan. Yetishtirilgan donning dinamik o'rtacha yillik yalpi hosili o'rganilayotgan davrning boshlang'ich davr bilan taqqoslanganda ta'sirchanlik kuchi yanada ortadi hamda iqtisodiy statistik tahlil qilish va ular bo'yicha hulosalar chiqarish osonlashadi[7.B.45-46] Davrlar oralig'ini kengaytirish va sirg'anchiqli o'rtacha hosildorlikga nisbatan aniqlash quyidagi formula asosida aniqlanadi

$$\Delta_y = \Delta Y_t / n \quad (2)$$

3-Jadval

Davrlar oralig'ini kengaytirish va sirg'anchiqli o'rtacha hosildorlikga nisbatan aniqlash

yillar	Etishtirilgan don mahsuloti	3 yillik bo'yicha davrlarni kengaytirish	Kengaytirilgan davrda o'rtacha ishlab chiqarilgan don (ming tonna)	Sirg'anchiq o'rtachani hisoblash	Sirg'anchiqli o'rtacha qiymat (ming tonna)
2022 yil	513234.0	(513234.0+ 546453,0 + 583 631,0) :3	547772.6	-	-
2023 yil	546453,0			(513234.0+ 546453,0 +547772.6) :3	535819.8
2024 yil	583 631,0			583 631,0+ 547772.6) :2	565701.8

Manba: Muallif ishlanmasi asosida tuzilgan

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 3 yillik bo'yicha davrlarni kengaytirish va Sirg'anchiqli o'rtacha qiymat 2022 yilda 513234.0 ming tonna, 2023 yil 535819.8 ming tonna va 2024 yilda 565701.8 ming tonna yalpi hosildorlikga ega bo'lib, sirg'anchiq o'rtachalar hisoblangan qator miqyosida Sirdaryo viloyatida yetishtirilgan don mahsuloti hajmi muttasil o'sib borish yo'nalishiga ega.

Tadqiqot ishimizda yuqorida barqaror don yetishtirishni ta'minlashning davrlarini vaqtini aks ettirish usulida yani iqtisodiy va matematik modeli tavsiflovchi usul: statistik va dinamik usullarini ko'rib chiqqan bo'lsak, barqaror hosildorlikni ta'minlashda dinamik modellarda iqtisodiy va matematik modellarning boshqa tasniflarini ko'rib chiqish ham taqozo etadi.

Barqaror don yetishtirishni ta'minlash uchun statistik va dinamik modellarda dinamik qatorlarida mavjud tendensiyaning aniqlashning eng muxim usullaridan biri –analitik tekislashdir.

Barqaror don yetishtirishni ta'minlash uchun statistik modellarda bir vaqtning o'zida, ko'pincha bir yilda xarakterlanadi. Dinamik modellarda o'rganilayotgan ob'ektning xarakteristikasi bir necha davrlarda taqdim etiladi.

Iqtisodiy va matematik modellarning boshqa tasniflari mavjud, ammo don yetishtirish barqarorligini ta'minlashning iqtisodiy va matematik muammosini hal qilish uchun yuqorida keltirilgan asosiylari yetarlidir.

Xulosa. Tadqiqot natijalari Sirdaryo viloyatida don mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlarining 2022–2024 yillar davomida barqaror o'sish tendensiyasiga ega ekanligini ko'rsatdi. Dinamik qatorlarni tahlil qilish, bazis usulida mutloq o'zgarish sur'atlarini aniqlash hamda sirg'anchiqli o'rtachalarni hisoblash orqali don mahsuloti yalpi hosilidagi yillik o'zgarishlar ilmiy jihatdan asoslab berildi. Xususan, 2023 yilda yalpi hosil 2022 yilga nisbatan qisman kamaygan bo'lsa-da, 2024 yilda keskin o'sish kuzatilib, umumiy tendensiya ijobiy yo'nalishga ega ekanligi aniqlandi.

Olingan hisob-kitoblar asosida aniqlangan o'rtacha yillik ko'rsatkichlar don yetishtirish jarayonida mavjud tendensiyalarning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qildi hamda iqtisodiy-statistik tahlil natijalarining ishonchligini ta'minladi. Davrlar oralig'ini kengaytirish va sirg'anchiqli o'rtachalar usuli qo'llanilishi hosildorlik dinamikasini tekislash, tasodifiy tebranishlarni kamaytirish va uzoq muddatli rivojlanish yo'nalishlarini aniq belgilash imkonini berdi.

Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida barqaror don yetishtirishni ta'minlashda iqtisodiy-matematik modellarni qo'llash muhim ahamiyat kasb etishi isbotlandi. Xususan, dinamik modellar va analitik tekislash usullari hududlarda donchilik tarmog'ini rivojlantirish, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini takomillashtirish hamda istiqbolli prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish uchun samarali ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 26.01.2023 yildagi "Oziq-ovqat texnologiyasi va muhandisligi xalqaro institutini tashkil qilish chora-tadbirlari" to'g'risidagi PQ-22-son qarori
2. S.S.G'ulomov, D.S.Allamatova. "Mintaqalar oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda innovatsiyalarning roli." G'G' O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmuasi tarmoqlorida innovatsion boshqaruv faoliyatini modernizatsiyalash va rivojlantirish muammolari mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari (1-qism). Toshkent 2016, TDAU.- 24-26 betlar.
3. B.Ye.Mamaraximov. "O'zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va sanoatini rivojlantirish". G'G' Ilmiy maqola. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy yelektron jurnali. № 5, sentabr-oktabr, Toshkent 2016. 4-6 betlar.
4. И.И.Елисеева, С.В.Курышева, Т.В.Костеева. Эконометрика.-М.:Финансы и статистика, 2013. 344 стр.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 08.09.2020 yildagi 546-son qarori.
6. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti rasmiy sayti www.fao.org
7. X.Shodiyev, I.Xabibullayev. Statistika-dinamik qatorlar va o'zaro bo'g'lanish. 78-102b
8. П.В.Лециловский, В.Г.Гусаков, Е.И.Кивейша. Экономика предприятий и отраслей АПК: учебник /.; Минск : БГЭУ, 2012. 318 стр.
9. https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/25_Abduganiyev.pdf
10. И.И.Елисеева, С.В.Курышева, Т.В.Костеева. Эконометрика. -М. :Финансы и статистика, 2013. 344 стр.

UO'K 338.2:330.341.1:004.75

**HUDUD IQTISODIYOTIDA TARKIBIY VA RAQAMLI
TRANSFORMATSIYALASHUVGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR**
R.A.Vayskulov, tayanch doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada hudud iqtisodiyotida tarkibiy va raqamli transformatsiyalashuvga ta'sir qiluvchi omillar yoritilgan. O'zbekiston iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan raqamli va tarkibiy o'zgarishlar va ularning natijalari o'rganilgan. Hudud iqtisodiyotining rivoji uchun ta'sir etuvchi omillar va ularning tizimli tahlili asoslangan.

Kalit so'zlar: tarkibiy transformatsiya, raqamli transformatsiya, hudud iqtisodiyoti, raqamlashtirish, raqamli texnologiya

Аннотация. В статье рассматриваются факторы, влияющие на структурную и цифровую трансформацию региональной экономики. Изучаются цифровые и структурные изменения, происходящие в экономике Узбекистана, и их результаты. В основу положены факторы, влияющие на развитие региональной экономики, и их системный анализ.

Ключевые слова: структурная трансформация, цифровая трансформация, региональная экономика, цифровизация, цифровые технологии

Abstract. This article examines factors influencing the structural and digital transformation of the regional economy. It examines the digital and structural changes occurring in Uzbekistan's economy and their impact. It is based on factors influencing regional economic development and their systemic analysis.

Keywords: structural transformation, digital transformation, regional economy, digitalization, digital technologies

Kirish. So'ngi yillarda mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishi ko'p jihatlarga bog'liq holda shakllanmoqda. Iqtisodiyot tarmoqlarida turli innovatsiyalarning qo'llanilishi, raqamli texnologiyalarning joriy etilishi, yangiliklardan keng qamrovda foydalanish holati hudud iqtisodiyotining tarkibida o'zgarishlar bo'lishiga ham undaydi. Bunday holat bevosita ma'lum bir omillar ta'sirida sodir bo'ladi va doimiy ravishda rivojlanishi uchun ularni o'rganish kerakligini bildiradi.

O'zbekistonda ham so'ngi yillarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar va bozor munosabatlarining keng shakllanishi iqtisodiy jarayonlarda raqamlashtirishning oshishiga turtki berdi. Xususan, COVID-19 pandemiyasi O'zbekistonda biznesni raqamlashtirishni tezlashtirdi. 2021 yilda O'zbekiston tahlil qilingan 79 ta iqtisod orasida raqamli platformalarni o'zlashtirgan yoki kengaytirayotgan firmalar soni bo'yicha ikkinchi o'rinni egallagan (51,2%). Raqamli platformalar orqali oylik savdolar ham o'sib, mintaqaviy o'rtacha ko'rsatkichlardan oshib ketdi. 2023-yilda

Axborotkommunikatsiya texnologiyalari (AKT) sektori YaIMga 2,1% hissa qo'shdi [7]. Bunday o'zgarishlarni amalga oshishi iqtisodiyotni nafaqat raqamli transformatsiyalashuviga shu bilan bir qatorda unda tarkibiy o'zgarishlarning sodir bo'lishiga turtki beradi. Bu transformatsion jarayonlarning rivojlanishi yoki qisqarishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish va hudud iqtisodiyoti uchun muhimligini tadqiq qilish esa dolzarb yo'nalishlardan biridir.

Adabiyotlar tahlili. Iqtisodiy adabiyotlarda, turli tadqiqot natijalarida raqamli o'zgarishlarning sodir bo'lishi va bunday o'zgarishlarning hudud iqtisodiyotida tarkibiy transformatsiyalashuvga ta'sir etishi keng darajada o'rganilgan. Xususan, bunday yondashuvlardan biri sifatida "Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi sanoat tuzilmasining o'zgarishiga bevosita yordam beradi. Bu mantiqiy natijadir. Raqamli texnologiyalarning keng qo'llanilishi an'anaviy sanoat tarmoqlarining raqamli o'zgarishini osonlashtiradi. Shuningdek, u yangi sanoat tarmoqlari va biznes modellarini yaratadi va shu bilan sanoat tuzilmasini optimallashtiradi"[1] degan xulosani keltirishimiz mumkin.

Yana bir boshqa yondashuvda "Raqamli iqtisodiyot, sanoat tuzilmasini o'zgartirishi va yuqori sifatli qishloq xo'jaligi mahsulotlarining shakllanishi o'rtasidagi bog'liqlik qishloq hududlarini rivojlanishida muhim amaliy oqibatlarga olib keladi[2] degan ilmiy asoslar mavjud.

Rossiyalik M.Goryachix va boshqalar mamlakat iqtisodiyotining raqamli transformatsiyasi barcha sohalarga va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga tobora ko'proq ta'sir ko'rsatayotganligini, iqtisodiyotning raqamli transformatsiyasi orqali qiymat yaratishning asosiy yo'nalishlari: ishlab chiqarish va logistika jarayonlarini optimallashtirishini, mehnat bozori samaradorligini yuqorilashini va biznes unumdorligini oshirishga ta'sir etayotganligini asoslab berishadi[3].

O.Domakur va V.Mamurovlarning fikriga ko'ra "raqamli transformatsiya postindustrial jamiyat iqtisodiyotini rivojlantirmoqda, bunda YaIMning eng katta ulushi xizmat ko'rsatish sohasida ishlab chiqariladi va bu sohada ishchi kuchining eng katta ulushi band bo'ladi. Elektr energiyasining rivojlanishi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida sanoatlashtirishni osonlashtirgani kabi, raqamli texnologiyalar ham odamlar hayotini o'zgartiradi"[4] degan xulosani berishadi.

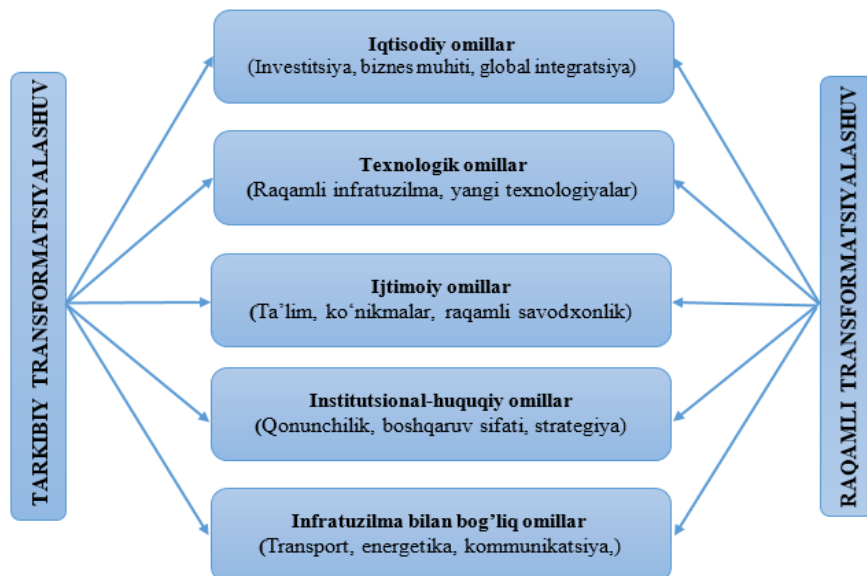
Mahalliy olimlarimizdan ham bu tadqiqot yo'nalishini turlicha talqin etishgan. Misol uchun A.Ko'chimov va A.G'oyibnazarov Raqamli texnologiyalar transformativ o'zgarishlarni boshqarayotganligini, iqtisodiy paradigmalar o'zgarib borayotganligi hamda yangi texnologiyalar tovar va xizmatlar bozorlarini qayta shakllantirib biznes va faoliyat yo'nalishlarini tubdan o'zgartirayotganligini o'z tadqiqotlarini yoritishadi[5].

S.Hamdammovning fikriga ko'ra esa "Raqamlashtirishning iqtisodga kirib kelishi natijasida, birinchi navbatda, ishlab chiqarishdagi samaradorlik yana ham yaxshilandi, mustahkamlandi va rivojlandi. Ya'ni, iqtisodiy sohalarni raqamlashtirish natijasida ko'plab qo'l mehnati bilan qilinadigan ish jarayonlari avtomatlashtirildi. Bu esa, mazkur ishlarni qilishga sarflanadigan xarajatlar va vaqtni qisqartirishga zamin yaratib, ushbu sohalarning ish samaradorligiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu, o'z navbatida, xarajatlarni kamaytirib, mehnat unumdorligining oshishiga olib keldi"[6]. Bunday turli darajadagi yondashuvlar iqtisodiyotdagi transformativ jarayonlarni qanchalik muhim ekanligini asoslab bersa, ushbu o'zgarishlarni sodir bo'lishiga qanday omillar ta'sir qilishini tahlil etish esa alohida yo'nalish sifatida o'z zaruriyatini namoyish etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy tadqiqotni amalga oshirishda induksiya, deduksiya, sintez kabi usullardan foydalanilgan. Tadqiqotda keltirilgan ma'lumotlar rasmiy manbalardan olinib, iqtisodchi olimlarning hudud iqtisodiyotini rivojlantirishda tarkibiy va raqamli transformatsiyalashuvga ta'sir etuvchi omillar bo'yicha ilmiy-nazariy qarashlarini qiyosiy tahlil qilish, xorij tajribalarini umumlashtirish asosida o'rganildi. Iqtisodiy o'zgarishlarga ta'sir etuvchi omillar tizimlashtirilib, har bir omillar guruhi bo'yicha ularning ta'sir qilish xususiyati asoslandi.

Asosiy qism. Hudud iqtisodiy rivojlanishi transformatsion jarayonlarning faolligi bilan bog'liqdir. Tarkibiy o'zgarishlar iqtisodiy tarmoqlarning yalpi hududiy mahsulotdagi ulushining o'zgarishi va bu orqali iqtisodiyot sohalarida sodir bo'ladigan jarayonlarga bog'liq bo'ladigan bo'lsa, raqamli transformatsion jarayonlar esa bevosita XX asr oxiri va XXI asrda shiddat bilan rivojlanib borayotgan raqamli texnologiyalarning iqtisodiy sohalarga integratsiyalashuvi natijasida sodir bo'lmoqda. Yuqoridagi ikki o'zgarishlar tog'ridan to'g'ri hudud iqtisodiyotini kuchayishi hamda

tarmoqlar samaradorligini oshishida zarurdir. Iqtisodiyotdagi tarkibiy va raqamli o'zgarishlarni sodir bo'lishi bir nechta omillarga bog'liq bo'lib ularning barchasi tizimli tartibda 1-chizmada keltirilgan.

1-chizma. Hudud iqtisodiyotida tarkibiy va raqamli transformatsiyalashuvga ta'sir etuvchi omillar

Manba: o'rganilgan ma'lumotlar asosida muallif ishlanmasi

Chizmadagi ma'lumotlarni asoslaydigan bo'lsak, har ikkala o'zgarishlarni amalga oshirish bevosita iqtisodiy omillar va ularning ta'siriga aloqador. Avvalo bu o'zgarishlar iqtisodiy jarayonlar bog'liqligi bilan ifodalansa, undan so'ng investitsiya oqimining barqarorligi, biznes faoliyati uchun yaratilgan sharoitlar, xalqaro iqtisodiy integratsiyani amalga oshirish kabi jarayonlarni o'z ichiga olgan xususiyatlarda namoyon bo'ladi. Mamlakatimiz misolida ko'radigan bo'lsak, AKT xizmatlarining milliy iqtisodiyotdagi ulushi 2021 yildagi 1,6% va 2022 yildagi 1,8% dan 2023 yilda 1,9% ga yetdi va bu ko'rsatkich doimiy ravishda oshib borishini ta'kidlab o'tishimiz mumkin[7].

Texnologik omillar raqamli transformatsiyalashuvga ko'proq ta'sir etishi bilan bir qatorda, ular tarkibiy o'zgarishlar uchun ham (qishloq xo'jaligida yangi texnologiyalarni joriy etish orqali xosildorlikni oshirish, ishlab chiqarishda innovatsiyalardan foydalanib samaradorlikni kuchaytirish va h.k.) muhimligini namoyish etadi. Bunga asos sifatida 2018 yildan buyon Markaziy Osiyo va Kavkaz (CCA) mintaqasida startaplar soni olti baravarga o'sib, 2023 yilga borib 6000 tadan oshdi. Mintaqaviy investorlar fintech (30%), elektron tijorat (15%), agrotexnologiya (15%) va ta'lim texnologiyalarini (10%) eng ko'p istiqbolli sohalar ekanligini keltirishimiz mumkin[7].

Iqtisodiyotning rivojlanishi har tomonlama aholi va ijtimoiy masalalariga bog'liq. Aholining savodxonlik (moliyaviy yoki raqamli savodxonlik) darajasi mamlakatning rivojlanganligini belgilaydigan asosiy ko'rsatkichlardan biridir. Hududning o'z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda ta'lim tashkilotlarini joriy etadi va ulardagi yo'nalishlarni shakllantiradi. Bu esa jamiyat uchun ish bilan band bo'lgan aholini iqtisodiyotning barcha (xizmat ko'rsatish, IT sohalar va h.k.) sohalar uchun kadrlar bilan ta'minlashda yordam beradi. O'zbekiston misolida tahlil etadigan bo'lsak, hozirda axborot texnologiyalari (AT) bo'yicha ta'lim ham kengayib bormoqda, 21 ta universitet va 14 ta xorijiy hamkorlik dasturlari AKT yo'nalishlari bo'yicha ta'lim bermoqda[7].

Har qanday holatda ham hudud iqtisodiyoti qonunchilik va normativ asoslar orqali tartibga solinadi va ularning faoliyat yuritishi uchun qonuniy tomondan asoslar yaratib beradi. Shu boisdan iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan strategik dasturlar doirasida, yangi sohalarini joriy etishning qonuniy asosini ishlab chiqishda, hududlar bo'ylab raqamlashtirish bilan bog'liq jarayonlarni nazorat etish kabi barcha bosqichlarda institutsional omillar inobatga olinishi kerak bo'ladi. Bunday omillar yordamida qonuniy asos va amalga oshirish mexanizmlari belgilab, tartibga olinish orqali iqtisodiyotda transformatsiyalashuvni barqaror amalga oshirilishini ta'minlash mumkin bo'ladi. Institutsional omillarni asoslashda O'zbekiston hududlarini rivojlantirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yildagi PQ-244 sonli Qarori (Samarqand viloyati bo'yicha), 2024-yildagi PQ-430-sonli Qarori (Navoiy viloyati bo'yicha), 2023-yildagi PQ-389-sonli

Qaror (Qashqadaryo viloyati bo'yicha) larida keltirilgan hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni keltirishimiz mumkin.

Infratuzilma bilan bog'liq omillarni inobatga olish birinchi navbatda iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan tizimlar (transport, elektr kommunikatsiyalari, sanoat, aloqa va h.k.) faoliyatini yo'lga qo'yish, iqtisodiy sohalarini bir biri bilan bog'liqligini ta'minlashda inobat olinishi kerak. Tarkibiy o'zgarishlar tarmoqlarda yaratilayotgan shart-sharoitlar va ularni kuchaytirish orqali amalga oshiriladigan bo'lsa, raqamli o'zgarishlar uchun yuqori tezlikdagi internet bilan qamrov, tarmoqlarda joriy etilayotgan raqamlashtirish muhiti kabi omillar muhim sanaladi. Bu jarayon infratuzilmaviy omillarni shakllanishiga va ularni tahlil etishni talab etadi. O'zbekiston hukumati raqamli infratuzilmaga 2,5 milliard dollar ajratigan holda "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi orqali raqamli transformatsiyani olg'a surmoqda. Bu orqali iqtisodiyotni rivojlanishini ta'minlashga va mavjud infratuzilmalarni kuchaytirishga ham katta imkoniyatlar yaratiladi.

Xulosa. Umuman olganda har qanday iqtisodiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi ko'plab omillarning ta'siri bilan sodir bo'ladi. Iqtisodiy sohalar tarmoqlardagi tarkibiy o'zgarishlarda ham yoki bo'lmasa sohalarida joriy etilayotgan raqamlashtirish tendensiyasi ham ma'lum omillarga bog'liqdir. Bunday omillarni o'rganish va ular bo'yicha xulosalar shakllantirish nafaqat umummalakat iqtisodiyoti uchun balki, alohida hududlarni rivojlantirishda ham zarurdir. Negaki hududning iqtisodiy rivojlanishi to'g'ridan to'g'ri iqtisodiy, institutsional va ijtimoiy omillar asosida amalga oshiriladigan bo'lsa, raqamli transformatsiyalashuvda esa texnologik va infratuzilma bilan bog'liq omillarga ko'proq e'tibor qaratish kerakligini ko'rsatadi. Biroq yuqorida keltirilgan ikki iqtisodiy jarayonlarni umumiy holda tahlil etish va bu bo'yicha tadqiqotlar olib borish zamonaviy iqtisodiyotni yanada kuchaytirish imkoniyatini taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Casciani, D.; Chkanikova, O.; Pal, R. Exploring the nature of digital transformation in the fashion industry: Opportunities for supply chains, business models, and sustainability-oriented innovations. *Sustain. Sci. Pract. Policy* 2022, 18, 773–795. [CrossRef]
2. Liu, J., Feng, X., Liu, J., & Yamaka, W. (2024). Digital Economy and Industrial Structure Transformation: Mechanisms for High-Quality Development in China's Agriculture and Rural Areas. *Agriculture*, 14(10), 1769
3. Горячих, М. В., Караберов, И. В., Мабиала, Ж., & Линский, Д. В. (2024). Сущностно-методические аспекты структурной трансформации и развития экономики. *ЦИТИСЭ. 2024. № 1. С. 23-39. DOI: <http://doi.org/10.15350/2409-7616.2024.1>*.
4. Домакур, О. В., & Мамуров, Б. Х. (2021). Цифровая трансформация экономики: преимущества и вызовы. *Вестник связи*, (5), 40-43
5. Ko'chimov, A. H., & G'oyibnazarov, A. F. (2023). Raqamli transformatsiyalar va korxonalarning iqtisodiy siyosat hamda tarkibiy o'zgarishlarga moslashuvi. *Экономика и социум*, (5-1 (108)), 145-149
6. Hamdamov S. M. (2023). O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida raqamlashtirishning ahamiyati. *Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика)*, (3), 101-106
7. <https://www.undp.org/uz/uzbekistan/publications/ozbekistonning-raqamli-iqtisodiyoti-raqamli-tadbirkorlik-va-suniy-intellekt-holati>

UO'K 656.078

ZAMONAVIY SHAHARNING TRANSPORT MUAMMOSI VA UNI HAL ETISH YO'NALISHLARI

K.P. Xalmuratov, dots., Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy shaharning transport muammosi va transport tizimlarining barqarorligi asosiy yo'nalishlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Transport, yo'lovchi tashish, transport xizmatlari, transport tizimlarining barqarorligi, mobillik, temir yo'l transporti, transport infratuzilmasi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются транспортная проблема современного города и основные направления устойчивости транспортных систем.

Ключевые слова: Транспорт, пассажирские перевозки, транспортные услуги, стабильность транспортных систем, мобильность, железнодорожный транспорт, транспортная инфраструктура.

Abstract. *This article examines the transport problem of a modern city and the main directions of transport system stability.*

Keywords: *Transport, passenger transportation, transport services, transport system stability, mobility, railway transport, transport infrastructure.*

Transport muammosi tizimli yechimni talab qiladi. Xususan, davlat yerdan foydalanish, shaharsozlik, yo‘l harakatini tashkil etish talablarini hisobga olgan holda transportni boshqarishning turli yondashuvlarini sintez qilgan holda murakkab kompleks siyosatni amalga oshirishi kerak.

Butun dunyoda hozirgi kunda shaharlarda transport muammosini yetarli darajada hal qilish muhimligi tan olinmoqda. Globallashuv jarayonlari shunga olib keldiki, xizmatlar iqtisodiyoti shiddat bilan o‘sib bormoqda va umuman zamonaviy turmush tarzini shakllantirmoqda, ishlab chiqarish va sanoat esa shahar tashqarisiga chiqib. Bu odatiy mobillik va transport aloqalari sxemalarining o‘zgarishiga olib keldi [1].

Transport tizimlarining barqarorligi bir nechta asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha baholanadi, masalan:

- yo‘l, suv yoki havo transportida tashishlarni amalga oshirish uchun zamonaviy talablarga javob beradigan muayyan transport vositalaridan foydalanish;
- ekologik tozalik, xavfsizlik talablariga javob beradigan hamda iqtisodiy jihatdan qulay va maqsadga muvofiq bo‘lgan energiya manbai;
- transport birliklarini (avtomobil va temir yo‘llar, havo yo‘llari, shuningdek suv yo‘llari, kanallar va terminallar) joylashtirish va ularga xizmat ko‘rsatishni ta‘minlaydigan infratuzilmaning holati.

Transport barqarorligining eng muhim omillari transport operatsiyalarini amalga oshirish imkoniyati, ularni logistika bilan ta‘minlash sifati va tranzitga yo‘naltirilgan rivojlanish istiqbollari bo‘ladi [2].

Umuman olganda, aytish mumkinki, transportning barqarorlik darajasini amaldagi transport tizimining samaradorligini va uning transportga ta‘sir xususiyatini baholash orqali o‘lchash va baholash mumkin.

Transport barqarorligi muammosini qisqa muddatli istiqbolda ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, quyidagi yo‘nalishlar diqqatga sazovordir:

- odatdagi yoqilg‘idan yanada samarali foydalanish yo‘llarini izlash;
- transportning shahar yashash muhitiga salbiy ta‘sirini (shu jumladan chiqindilar va shovqin bilan ifloslanishini) nazorat qilish.

Uzoq muddatli strategiyalar esa transport barqarorligi nuqtai nazaridan rivojlantirilishi lozim bo‘lgan boshqa yo‘nalishlarni nazarda tutadi:

- muqobil energiya manbalarini (xususan, qayta tiklanadigan energiya manbalarini) izlash va muomalaga kiritish;
- transport vositalarining yanada takomillashgan modellariga o‘tish.

Mutaxassislarning fikricha, bugungi kunda shahar transport tizimlarining odatiy hayotiy siklini qayta ko‘rib chiqish, shuningdek, hozirgi barqarorlik darajasini o‘lchash amaliyotini joriy etish, bugungi kunda mavjud an‘anaviy tizimlarni optimallashtirish usullarini izlash kerak.

Barqaror transport tizimlarining afzalliklari shundaki, ular ma‘lum bir hamjamiyat (shahar) ning ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy tizimlarining bir qismi sifatida mavjud bo‘lib, ularning rivojlanishi umuman barcha bog‘liq tizimlarning barqarorligini mustahkamlashga yordam beradi. Shahar transporti tizimlari turli xil aloqalarning (iqtisodiy, ijtimoiy) normal ishlashini ta‘minlaydi va bu aholining harakatchanlik darajasini oshirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi [3].

Katta shahar miqyosida olganda, odamning uydan ishga borish va qaytishda kun davomida bosib o‘tadigan masofasi o‘nlab kilometrlarga yetishi mumkin. Bunday sharoitda transport sohasi odamlarning harakatlanishi va turli xil yuklarni tashishda qulaylik, samaradorlik va ekologik muvofiqlikni ta‘minlashning deyarli yagona imkoniyatiga aylanmoqda.

Oqilona tashkil etilgan jamoat transporti tizimi foydalanishda yengil va qulay, tezkor, xavfsiz va arzon bo‘ladi. Jamoat transportining asosiy xususiyati shundaki, u tramvay, avtobus, trolleybus va

metroda yo'lovchilarni tashishning bir nechta sxemalarini birlashtirishi mumkin. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlari foydalanuvchilarga jamoat transportining harakatlanish jadvallari, harakatlanish qoidalari, uni to'lash shakllari va transport operatori to'g'risida o'z vaqtida va ochiq ma'lumotlarga ega bo'lish imkonini beradi [4].

Hozirgi kunda mavjud bo'lgan kichik transport operatorlari past sifatli, xavfli haydash amaliyoti va transport vositalarining yuqori eskirishi bilan passajirlarni tashiydi, munitsipal jamoat transporti esa yuqori darajadagi xizmat ko'rsatadi. Tarmoq yo'nalishlarini rejalashtiradigan va xizmat ko'rsatish sifatini belgilaydigan yagona munitsipal tashkilotning mavjudligi jamoat transporti xizmatlariga bo'lgan ehtiyojni ularning taklifi bilan muvofiqlashtirish imkonini beradi.

Shahar jamoat transporti xizmatlarining maqsadli iste'molchisini tashvishga solayotgan asosiy masalalarni ko'rib chiqamiz:

1. Avtomobil shaxsiy hayot daxlsizligini saqlashga imkon beradi, bu esa jamoat transportini ta'minlashga qodir emas.

Ushbu mavzu bo'yicha fikr yuritadigan bo'lsak, shuni ta'kidlash kerakki, inson ijtimoiy mavjudot sifatida o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy aloqalarga yo'naltirilgan va aslida shaharlar odamlarning sezilarli konsentratsiyasini va tegishli imkoniyatlarni (muloqot, rivojlanish, ish, xizmat darajasi) ta'minlash uchun yaratilgan.

Shu sababli, aloqalarni minimallashtirishga intilishni ko'proq avtomobil egalari uchun mavjud bo'lgan va jamoat transporti yo'lovchilari uchun mavjud bo'lmagan qulayliklarning kerakli darajasining yo'qligi sifatida talqin qilish kerak.

Shaxsiy avtomobildagi shaxsiy makonning daxlsizligi esa shubha ostida, chunki haydovchi boshqa haydovchilar bilan faol aloqada bo'lishga majbur - bu jamoat transportida harakatlanishda yuzaga kelmaydi.

Shunga ko'ra, jamoat transportida sayohat qilish qulayligini oshirish ushbu e'tirozni to'liq bartaraf etishga qodir. Bu yanada qulay transport yo'nalishlarini rivojlantirish, yanada zamonaviy transport vositalarini ishga tushirish, xizmat ko'rsatish sifatini oshirish hisobiga mumkin.

2. Shaxsiy avtomobil maksimal mobillikni ta'minlaydi.

Zamonaviy shaharlarda jamoat transporti uchun ajratilgan yo'laklar tig'iz vaqtda shaxsiy avtomobillarga qaraganda tezroq harakatlanish imkonini beradi. Bundan tashqari, muqobil transport turlari (metro, elektrichka va boshqalar) vaqt sarfini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi, chunki ular boshqa yo'l-transport tarmoqlari va sxemalaridan foydalanadilar, ko'pincha kamroq yuklangan.

Integratsiyalashgan multimodal transport tizimidan foydalanadigan shaharlarning ijobiy tajribasi mavjud (nafakat xususiy avtomobil transporti, balki ko'plab harakatlanish usullarining mavjudligi) va bu tizim faqat xususiy avtomobil transportiga yo'naltirilgan shaharlarga nisbatan yuqori samaradorlik va qulaylikni ko'rsatadi.

Jamoat transportida yurish boshqa tanlov yo'qligi va past ijtimoiy maqom ko'rsatkichi sifatida qabul qilinishi mumkin.

3. Jamoat transportida yurish boshqa tanlov yo'qligi va past ijtimoiy maqom ko'rsatkichi sifatida qabul qilinishi mumkin.

Darhaqiqat, agar gap shaharda faqat bir nechta avtobus yo'nalishlari ishlaydigan, eskirgan transport vositalaridan foydalanadigan va umumiy yo'l harakati oqimidan foydalanadigan jamoat transporti ishining past sifati haqida ketayotgan bo'lsa, unda jamoat transportidan foydalanishda hech qanday afzallik paydo bo'lmaydi [5].

Biroq, agar shaharda harakatlanishning yuqori sifati va yo'lga minimal vaqt sarflanishini ta'minlaydigan tezkor jamoat transporti yo'nalishlari (yoki tezyurar temir yo'l liniyalari) tizimi ishlab chiqilgan va faoliyat yuritayotgan bo'lsa, u holda maqom haqida gapirmasa ham bo'ladi - jamoat transportida harakatlanishning qulayligi, ekologik va iqtisodiy foyda bilan birgalikda, shubhasiz bo'ladi.

Shunday qilib, aksariyat shahar aholisining shaxsiy transport vositalariga sodiqligini tushuntiradigan asosiy hissiy bog'liqliklar mavjud transport tizimlarining nomukammalligi bilan osongina izohlanadi.

Shunga ko'ra, eng o'tkir ehtiyojlarni hal qilish shahar aholisining jamoat transporti haqidagi tasavvurini tubdan yaxshilashga va ular uchun avtobuslar, trolleybuslar, tramvaylar, metro, elektropoyezdlar yordamida shahar bo'ylab harakatlanishni yanada jozibador qilishga qodir.

1. Zamonaviy shaharlarda transport qulayligi va harakatchanlik hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lmoqda. Jamoat transporti tizimining rivojlanishi shahar jamoat transportida harakatlanishda qo'shimcha qulayliklar yaratadigan yangi yo'l harakat qaratilgan tashkiliy-iqtisodiy sa'y-harakatlarni ham talab qiladi.

2. Transport tizimining ekologik tozaligini yaxshilash g'oyasiga asoslangan va yo'lovchilar oqimini ko'paytirishga imkon beradigan yangi ishlanmalar katta istiqbolga ega, chunki ular jamoat transporti ishining iqtisodiy maqsadga muvofiqligini saqlab qolgan holda yo'lovchilar uchun ko'proq sig'im va qulaylikka ega.

Shartli ravishda zamonaviy shaharning transport muammolari ro'yxatini obyektiv (jamoat transporti samaradorligi pasaygan holda shaxsiy avtomobillardan foydalanish soni va intensivligining o'sishi, aholining harakatlanish ehtiyojlarining o'sishi, yo'l-qurilish va yo'l-ta'mirlash infratuzilmasini yetarli darajada moliyalashtirmaslik va boshqalar) va subyektiv (shahar transport kompleksining notekis rivojlanishi, ushbu sohani boshqarish, nazorat qilish va tashkil etishdagi muammolar va boshqalar) ga bo'lish mumkin.

3. Transport tizimlarining barqarorligi yo'l, suv yoki havo transportida tashishlarni amalga oshirish uchun zamonaviy talablarga javob beradigan muayyan transport vositalaridan foydalanish kabi bir nechta asosiy yo'nalishlar bo'yicha baholanadi; ekologik, arzon va xavfsiz energiya manbai; transport birliklarini joylashtirish va ularga xizmat ko'rsatishni ta'minlaydigan infratuzilma holati.

Transport barqarorligining eng muhim omillari transport operatsiyalarini amalga oshirish imkoniyati, ularni logistika bilan ta'minlash sifati va tranzitga yo'naltirilgan rivojlanish istiqbollari bo'ladi.

Barqaror transport tizimlarining afzalliklari shundaki, ular ma'lum bir hamjamiyat (shahar) ning ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy tizimlarining bir qismi sifatida mavjud bo'lib, ularning rivojlanishi umuman barcha bog'liq tizimlarning barqarorligini mustahkamlashga yordam beradi.

4. Transport muammosini hal qilish orqali shahar aholisi hayotining qulayligini oshirishga erishish mumkin bo'lgan ikkita asosiy yo'nalish mavjud: shahar transport tizimlari to'g'ridan-to'g'ri transportga emas, balki inson ehtiyojlariga yo'naltirilgan; shaharlar va shahar tashqarisidagi aholi punktlari o'rtasidagi aloqalarni qulay qiladigan transport tizimlarini rivojlantirish.

Shunday qilib, oqilona va muvozanatli shahar xo'jaligi to'g'risidagi mavjud tasavvurlarga mos keladigan zamonaviy jamoat transportiga qo'yiladigan ma'lum asosli talablar mavjud.

5. Shahar jamoat transporti xizmatlarining maqsadli iste'molchisini tashvishga soladigan asosiy masalalar mavjud. Eng o'tkir ehtiyojlarni hal qilish shahar aholisining jamoat transporti haqidagi tasavvurini tubdan yaxshilashga va ular uchun avtobuslar, trolleybuslar, tramvaylar, metro, elektropoyezdlar yordamida shahar bo'ylab harakatlanishni yanada jozibador qilishga qodir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бабаева А.Ф. Эффективность транспортных систем современного мегаполиса // Инновационные решения. – 2019. - № 11 (39). – С. 81-95.
2. Валишев К. Р. Перспективы решения транспортной проблемы в современных условиях хозяйствования. – Казань: изд-во КФУ, 2019. 133 с.
3. Вучик В. Транспорт в городах, удобных для жизни / пер. с англ. А. Калинина под научн. ред. М. Блинкина. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2011. – 576 с.
4. Дмитриев И.Д. Совершенствование работы городского пассажирского транспорта через перераспределение транспортных потоков // Актуальные проблемы управления. – 2017. - № 2. – С. 142-149.
5. Колунова А.В. Проблемы развития городских транспортных систем // Новые технологии. – 2019. - № 7. – С. 82-99.

MINTAQADA AGROKLASTERLAR SAMARADORLIGINI OSHIRISH OMILLARI

J.Xudayberganov, tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada mintaqada agroklastlar samaradorligini oshirish omillari tahlil qilingan. Klasterlashtirish mexanizmini takomillashtirish manbalari muhokama qilingan, klasterli tahlil usulini amalga oshirish algoritmi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Mintaqa, agroklastlar, tarmoqlararo klaster, strategiya, innovatsiya.

Аннотация. В статье проанализированы факторы повышения эффективности агрокластеров в регионе. Обсуждены источники совершенствования механизма кластеризации, разработан алгоритм реализации метода кластерного анализа.

Ключевые слова: Регион, агрокластер, межотраслевой кластер, стратегия, инновация.

Abstract. The article analyzes the factors for improving the efficiency of agro-clusters in the region. The sources of improving the clustering mechanism are discussed, and an algorithm for implementing the cluster analysis method has been developed.

Keywords: Region, agro-cluster, intersectoral cluster, strategy, innovation.

Jahonda iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda an'anaviy yondoshuvlar samara bermayotgan, rivojlanish innovatsiyalarni joriy etishga kuchli zarurat sezayotgan hozirgi davrda oziq-ovqat xavfsizligi, dunyo aholisining sifatli agrosanoat mahsulotlariga ehtiyojini qondirish masalalari dolzarblik kasb etmoqda. BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO)ga ko'ra[1], yer va suv taqchilligining kuchayishi, iqlim o'zgarishlarining keskinlashuvi, resurslarni boshqarishdagi qiyinchiliklar, narx o'sishi kabi bir qator muammolar ko'lamini ortib boradi. Xalqaro savdo tashkiloti (ITA) bayonotida 2023-yil holatiga ko'ra, dunyoda 52 foizdan, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikada 70 foizdan ortiq suv resurslari inson faoliyati uchun sarflanmoqda. 2021– 2023-yillarda to'yib ovqatlanmaslik holati 10,9 foizga, oziq-ovqat narxlari indeksi 20 foizga o'sgan. Klasterli ishlab chiqarish rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotining 50 foizdan ortig'ini, xususan, AQSHda 60 foizni tashkil etadi. Mamlakatlarda agrosanoatni klasterlashtirish amaliyotini takomillashtirish, izchillik bilan joriy etish masalalari dolzarb bo'lib bormoqda.

Global miqyosida mavjud resurslardan samarali foydalangan holda yuqori texnologiyali, ekologik toza mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilgan agrosanoat tizimini shakllantirish muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlar ko'lamini kengayib bormoqda. Hususan, klasterlashtirilgan agrosanoat komplekslarida xom ashyo yaratish, dastlabki qayta ishlash, qayta ishlash, yarim tayyor va tayyor mahsulot ishlab chiqarish bo'g'inlaridagi faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlarni takomillashtirish yo'nalishidagi ilmiy tadqiqotlarga ustuvorlik berilmoqda.

Yangi O'zbekistonning iqtisodiy salohiyatini oshirishda tarmoqlararo kooperatsiyani kengaytirish, iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash, sust rivojlangan hududlarning ishlab chiqarish, eksport salohiyatini oshirish vositasi sifatida klasterlashtirish islohotlari olib borilmoqda. Agrosanoat resurslaridan samarali foydalanish, qishloq xo'jaligi va sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish, hududlarning mutanosib rivojlanishini ta'minlashda klasterlar iqtisodiy drayver maqomida ko'rilyapti[3]. O'zbekiston mintaqalarida agrosanoat korxonalarining innovatsion faoliyatini rivojlantirish, tarmoqlar va hududlararo vertikal integratsiya jarayonlarini va faol investitsiyalash muxitini shakllantirish, logistik jarayonlarni optimal tashkil etish kabi dolzarb masalalari tarmoqni klaster tizimida rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Shu bois mamlakatimizda agrosanoat tarmog'ini optimallashtirish, tarmoqlar va hududlararo chuqur integratsiyasini klasterli amalga oshirish, korxonalarning innovatsion faoliyatini kengaytirish, samaradorligini oshirish, rivojlanishni yuqori bosqichga olib chiqish borasida bajarilayotgan ilmiy tadqiqotlarga e'tibor kuchaymoqda.

Klasterlashtirish nazariyasi sifatida M. Porterning raqobatbardoshlik, A.Marshallning tashqi iqtisodiyot, X.Xotelning joylashuv, P. Krugmanning iqtisodiy geografiya, G.Fordning ishlab chiqarish, P.Drukerning menejment nazariyalari o'rganildi hamda agrosanoatni klasterlashning

ustuvor jihatlarini belgilovchi asosiy omillar bilan bir qatorda mavjud xavflarga ilmiy jihatdan tavsiflari berildi.

Tadqiqotimizda klasterlashtirish uslubiyoti klasterlashtirish amaliyotini tashkil etish mexanizmlarini takomillashtirishda qo'llaniladigan vosita sifatida ko'rib, uning ahamiyati nazariyani amaliyotga ko'chirish zanjirining muxim halqasi sifatida baholandi (1-rasm).

1-rasm. Klasterlashtirish mexanizmini takomillashtirish manbalari

Bu yerda klasterlashtirish mexanizmining vazifasi mavjud muayyan bir harakatni boshqa bir xarakatga o'tkazib berishdan iborat. Biroq mana shu o'tkazuvchanlik xususiyati samarali bo'lishligida mexanizmni vujudga keltiruvchi nazariya va amaliyot natijasi o'rtasidagi uslubiyat va uni amalga oshirish algoritmlari hisoblanadi. Y.B.Ivanov, Y.Motoyamalarning ilmiy xulosalarida klasterlashtirish mexanizmi hududiy, faoliyat turi, mintaqadagi mavjud huquqiy asoslar, mintaqaning ixtisoslashuvi, tarmoqning investitsion salohiyati kabi jihatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi va klassik mexanizmlarning hududiy takomillashuvini taqozo etadi. Bizning holda ushbu turlichalikda eng muqobil uslubiyot sifatida klasterli tahlilning K- o'rtacha, ierarxik va ikki bosqichli usullari afzallik mezonlarida tanlandi (2-rasm).

Klasterlarni rivojlantirish strategiyalari ishlab chiqishda ushbu uslubiyotdan foydalanish 8 ta bosqichda amalga oshadi. Bularga, ma'lumotlar to'plash, hudud hususiyatlarini o'rganish, normallashtirish, metrikalash, klasterlash algoritmini tanlash, sifatga baholash, optimallashtirish, rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish kiradi.

Ushbu jarayonda gipotezik yondoshuv katta ahamiyatga ega bo'lib, amaliyotga qullash jarayonida ularni asoslash uchun turli tadqiqot usullaridan foydalaniladi. Fikrimizcha agrosanoatni klasterlashtirish mexanizmini takomillashtirishda miqdoriy ko'rsatkichlarga asoslangan gipotezalarini tekshirishning empirik uslublari o'zaro aloqadorlikda yaxshi samara beradi. Tadqiqotimiz jarayonida o'rganilgan nazariy manbalar, uslubiy yondoshuvlarga asoslanib, agrosanoat klasterlarni rivojlantirish uchun tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning takomillashtirishni talab etuvchi jihatlarini asoslandi. Hususan,

1. Klaster boshqaruvini shakllantirish orqali klaster a'zolarining hamkorligini tashkil qilish, loyihalarni muvofiqlashtirish va klasterning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish, maqsad va vazifalarni belgilash, ular orasida investitsiyalar jalb qilish, eksportga chiqish kabi maqsadlarni rejalashtirish kerak.

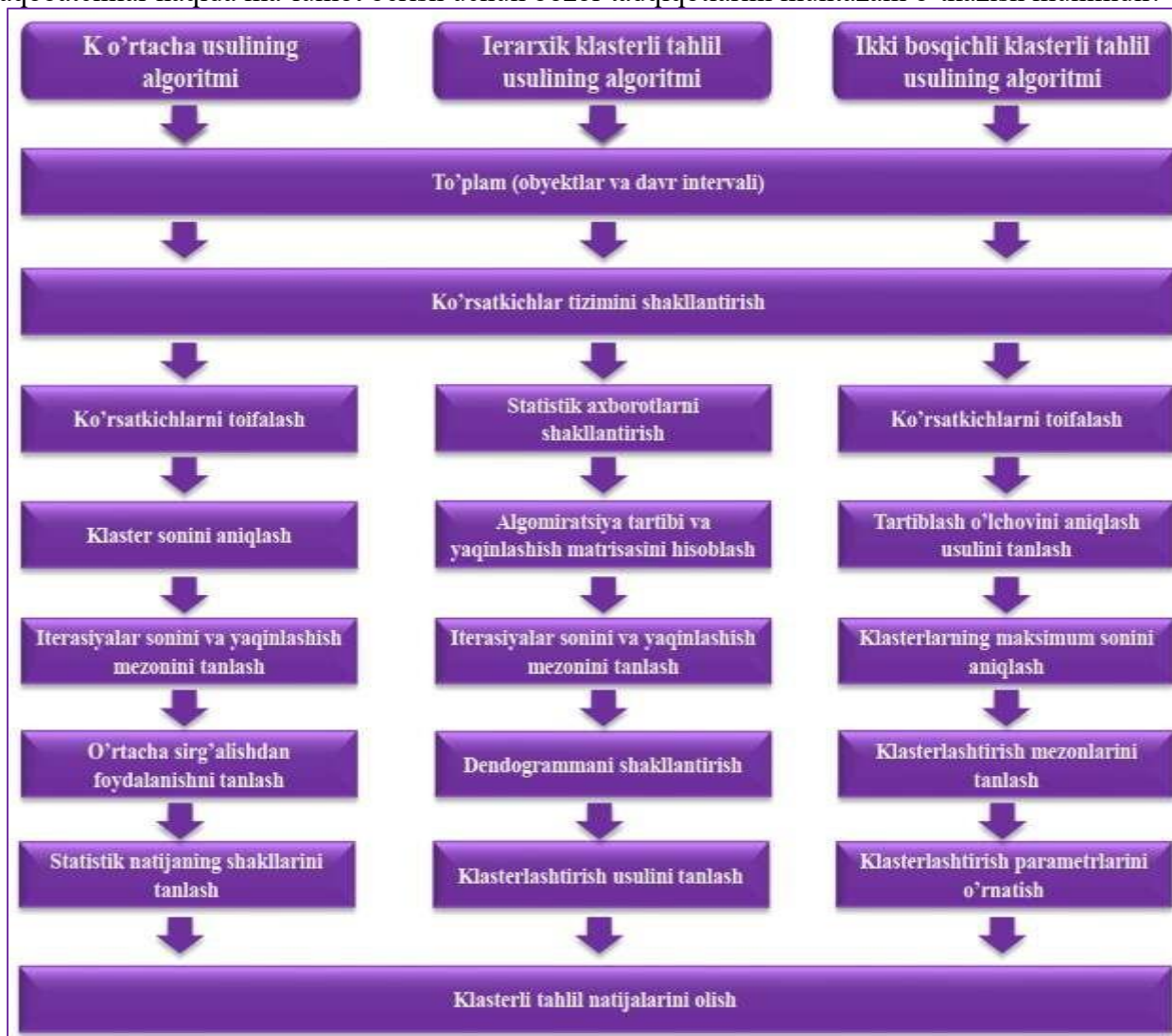
2. Klasterlarni rivojlantirishda davlat tomonidan quvvatlanishi, davlat imtiyozlari kiritilishi va klaster ishtirokchilariga qo'shimcha moliyaviy yordam berishi kerak.

3. Klasterlarning moliyaviy barqarorligi va rivojlanishi uchun to'g'ri moliyaviy mexanizmlar joriy etilish, klasterdagi korxonalar va tadbirkorlarga arzon kreditlar ajratilishi, grantlar va subsidiyalar orqali moliyaviy qo'llab-quvvatlanishi kerak.

4. Texnologik rivojlanishni qo'llab-quvvatlash orqali, klasterlarni rivojlantirish uchun innovatsiyalar va texnologiyalarni qo'llash mexanizmlari ham muhimdir. Buning uchun, klasterlar atrofida texnologik parklar va innovatsion markazlar tashkil etilishi, bu joylarda yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va ulardan foydalanishni rag'batlantirish zarur. Xorijiy ilg'or texnologiyalarni mahalliy korxonalarga o'tkazish orqali klaster korxonalarining samaradorligini oshirish, bunda texnologiya transferi markazlari muhim rol o'ynaydi.

5. Kadrlar tayyorlash va rivojlantirishda ularning malakasini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini shakllantirish zarur.

6. Klaster korxonalariga maqsadli bozorlar bo'yicha tahlillar, tendensiyalar va raqobatchilar haqida ma'lumot berish uchun bozor tadqiqotlarini muntazam o'tkazish muhimdir.

2-rasm. Klasterli tahlil usulini amalga oshirish algoritmi

Agrosanoat komplekslarini ishlab chiqishda ilg'or xorij tajribasini o'zlashtirish katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois tadqiqot ishimizda xorij tajribalarini mamlakatimizda qo'llash imkoniyatlari baholandi. Ilmiy yondoshuvlarimizga ko'ra avvalo agrosanoat tizimida ilg'or marketing strategiyasini ishlab chiqish zarur. Fujrimizcha marketingning differensial, fokusli, brendlash, raqamli strategiyalarini qo'llash orqali klasterning bozor muvaffaqiyati ta'minlanadi. Shuningdek, marketingning 4P modelidan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Chunki, mazkur model mahsulot (Product) bo'yicha bozor talablaridan kelib chiqib mos mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmatlarni taklif etadi. Narx (Price) tamoyilida mijozning to'lov qobiliyati va mahsulot raqobatbardoshligiga qarab narx siyosati yuritiladi. Targ'ibot (Promotion) tamoyilida bozor talabini o'zgartirish darajasida targ'ibot strategiyalari ishlab chiqiladi. Joylashuv (Place) tamoyilida mahsulot va xizmatlarni yetkazish qulayliklari ishlab chiqiladi. So'ngi paytlarda online faoliyat turlarining kengayishi aynan mana shu marketing tizimida kuzatilmoqda.

Umuman olganda, mamlakatimiz, jumladan Qashqadaryo viloyatida quyidagi xorijiy tajribalardan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- agroturizm salohiyatini hisobga olib, mazkur yo'nalishga tegishli infratuzilmani rivojlantirish bo'yicha hududiy klasterlar tashkil qilish;
- transport infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha har yillik davlat dasturlarini qabul qilish va ularni amalga oshirish;
- davlat-xususiy sherikchilik asosida agrosanoat tarmog'ida infratuzilmasini rivojlantirish hamda sifatini oshirish;

- agrosanoat korxonalarining klasterli faoliyatini kengaytirish, xom-ashyo ishlab chiqarishdan tortib tayyor mahsulotgacha bo'lgan, vertikal integratsiyalashgan klaster tizimiga o'tish;
- agrosanoat tizimida markazlashgan boshqaruv usulidan to'liq voz kechish va klasterli boshqaruv usullarini joriy etish;
- klasterlarning yangi bozorga kirish amaliyotini zamonaviy marketing tamoyillari asosda amalga oshirish;
- potensial agroklasterning negizida chuqur integratsiyalashgan ko'p tarmoqli faoliyatni tashkil etish va mahsulot (xizmat)ning butun bir hayot siklini yaratishga erishish;
- klasterlarda faoliyat yurituvchi mahalliy xodimlarning mutaxassisligi bo'yicha yangi bilimlarga ega bo'lish usullarini yangilash, malakasini oshirishning operativ usullarini joriy etish va intellektual resurslardan foydalanishning yuqori darajalarini ta'minlash;
- klasterlarning huquqiy-iqtisodiy mustaqilligini kuchaytirishda liberallashtirilgan modeldan foydalanish, hamda davlatning qo'llab-quvvatlash siyosati yaratib beradigan imtiyoz va imkoniyatlardan samarali foydalanish.

Ushbu tavsiyalar mintaqada klasterlashtirish jarayoniga optimal yondoshuvni ta'minlaydi. Biroq, har qanday ilg'or xorij tajribasining tadbiq etilishi ma'lum bir davr yoki bosqichdan keyin milliy modelning vujudga kelishini kafolatlashi tanlovning mukammallik darajasi bilan bir vaqtda joriy etish izchilligi, qabul qilish qobiliyati hamda mintaqada innovatsion muxitning yaratilganlik darajasi bilan bog'liq bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Elektron manba: <https://www.donorplatform.org/post/fao-statistical-yearbook-2023-world-food-and-agriculture/>
2. Elektron manba: <https://www.trade.gov/trade-data-analysis/>
<https://www.webfx.com/industries/industrial/agriculture/statistics/>
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. EM: <https://lex.uz/docs/5841063>

UDK:621.9:330.34

ISSIQLIK ENERGETIKASI KORXONALARINING IQTISODIY RESURLARINI TURKUMLASH

M.A.Yakubova, PhD, dots., Toshkent Davlat Texnika Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada issiqlik energetikasi korxonalarida iqtisodiy resurslarni ilmiy asosda turkumlashning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Resurslarning moddiy, moliyaviy, mehnat, intellektual, axborot va energiya turlariga bo'linishi, ularning ishlab chiqarish jarayonidagi o'rni va boshqaruvdagi ahamiyati batafsil tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarning resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'siri ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy resurslar, issiqlik energetikasi, resurslarni tasniflash, moddiy resurslar, mehnat resurslari, axborot resurslari, energiya resurslari, boshqaruv samaradorligi.

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические основы классификации экономических ресурсов теплоэнергетических предприятий. Проанализированы материальные, финансовые, трудовые, интеллектуальные, информационные и энергетические ресурсы, а также их роль в производственных процессах. Особое внимание уделено влиянию современных цифровых технологий и инновационных решений на повышение эффективности использования ресурсов в теплоэнергетическом секторе.

Ключевые слова: экономические ресурсы, теплоэнергетика, классификация ресурсов, материальные ресурсы, трудовые ресурсы, информационные ресурсы, энергетические ресурсы, эффективность управления.

Abstract. The article examines the theoretical foundations of classifying economic resources in thermal energy enterprises. It provides an in-depth analysis of material, financial, labor, intellectual, informational, and energy resources, emphasizing their significance in production and management processes. The study also highlights the impact of modern digital technologies and innovative approaches on improving the efficiency of resource utilization in the thermal energy sector.

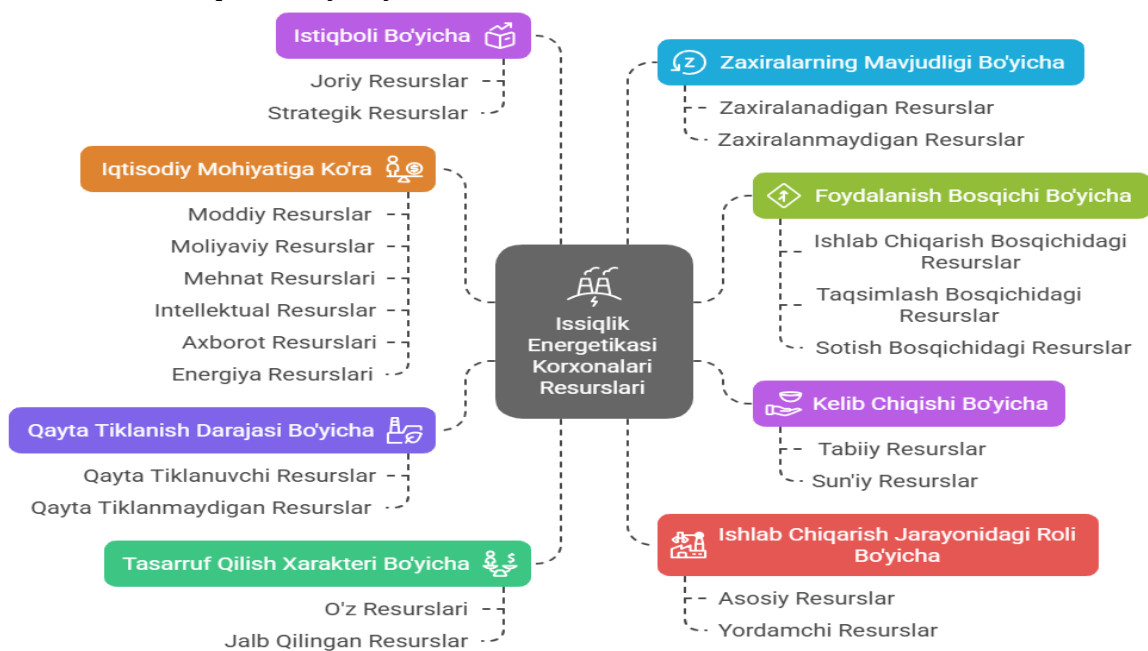
Key words: *economic resources, thermal energy, resource classification, material resources, labor resources, information resources, energy resources, management efficiency.*

Issiqlik energetikasi korxonalari iqtisodiy resurslarining ilmiy asoslangan turkumlanishi va tasnifi ularni samarali boshqarish, resurslarni rejalashtirish va ulardan oqilona foydalanish strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhim ahamiyatga ega. Resurslarni turkumlash nafaqat ularning tarkibiy qismlarini aniqlash, balki resurslardan foydalanish samaradorligini baholash va tahlil qilish imkonini ham beradi. Iqtisodiy adabiyotlarda resurslarni turkumlashga turlicha yondashuvlar mavjud. Klassik iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan resurslar mehnat, kapital va yer kabi asosiy ishlab chiqarish omillariga bo'linadi. Neokeynsian iqtisodiy maktabi vakillari esa resurslarga dinamik yondashuv asosida qarab, ularni joriy va strategik resurslarga ajratishgan.

Zamonaviy iqtisodiy nazariyada resurslarni turkumlashga yangich yondashuvlar shakllanmoqda. Masalan, amerikalik olim P. Druker resurslarni moddiy, moliyaviy, mehnat, axborot va vaqt resurslariga ajratadi. O'zbekistonlik olimlardan A.M. Qodirov esa resurslarni kelib chiqishi bo'yicha tabiiy va sun'iy, foydalanish xarakteri bo'yicha iste'mol qilinadigan va iste'mol qilinmaydigan, qayta tiklanish darajasi bo'yicha tiklanuvchi va tiklanmaydigan resurslarga ajratgan.

Issiqlik energetikasi korxonalarining iqtisodiy resurslarini turkumlashning ilmiy asoslangan va kompleks tizimini yaratish maqsadida, quyidagi asosiy tasniflash mezonlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq (1-rasm). Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra resurslar tasnifi 6 ta turdagi resurslardan iborat:

Moddiy resurslar issiqlik energetikasi korxonalarining asosiy fondlari, ishlab chiqarish zaxiralari va boshqa moddiy boyliklardan iborat.

1-rasm. Issiqlik energetikasi korxonalarining iqtisodiy resurslarining tasnifi. (Muallif yondashuvi)

Ular korxona faoliyatining moddiy-texnik asosini tashkil etadi va issiqlik hamda elektr energiyasi ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etadi. Moddiy resurslar tarkibiga quyidagilar kiradi: Asosiy fondlar (binolar, inshootlar, mashina va uskunalar, transport vositalari va boshqalar); Aylanma fondlar (ularga yoqilg'i, suv, kimyoviy reaktivlar, ehtiyot qismlar va boshqalar kirib, tabiiy resurslar deb ham yuritiladi. Tabiiy resurslar issiqlik energetikasi korxonalarida asosiy ishlab chiqarish omili sifatida qaraladi. Bu resurslarga asosan ko'mir, tabiiy gaz, neft va biomass kabi yoqilg'i turlari kiradi. Ushbu resurslarning cheklanganligi va global bozordagi narxlarning o'zgaruvchanligi korxonalar faoliyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, tabiiy gaz narxlarining o'sishi issiqlik energiyasi ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi, bu esa korxonaning raqobatbardoshligiga putur yetkazishi mumkin. Shu bilan birga, tabiiy resurslardan foydalanishning

ekologik oqibatlari, xususan, karbonat angidrid emissiyasi, sohada barqarorlik masalalarini dolzarb qilmoqda. Shu sababli, tabiiy resurslarning turkumlanishi nafaqat ularning fizik xususiyatlariga, balki ekologik va iqtisodiy ta'siriga qarab ham amalga oshiriladi).

Moddiy resurslar o'z navbatida uzoq muddatli (asosiy fondlar) va qisqa muddatli (aylanma fondlar) resurslarga bo'linadi. Issiqlik energetikasi korxonalarida asosiy fondlar yuqori qiymatga ega bo'lib, korxona aktivlarining asosiy qismini tashkil etadi. Shu sababli, ulardan samarali foydalanish va modernizatsiya qilish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Moliyaviy resurslar korxonaning o'z mablag'lari, jalb qilingan mablag'lar va qarzga olingan mablag'lardan iborat bo'lib, ular korxona faoliyatini moliyalashtirish, investitsiya loyihalarini amalga oshirish va joriy xarajatlarni qoplash uchun foydalaniladi. Moliyaviy resurslar quyidagicha tasniflanadi: o'z mablag'lari (ustav kapitali, taqsimlanmagan foyda, rezerv fondi va boshqalar), jalb qilingan mablag'lar (aksiyalar emissiyasi, obligatsiyalar chiqarish), qarzga olingan mablag'lar (bank kreditlari, lizing, faktoring va boshqalar).

Issiqlik energetikasi korxonalarining moliyaviy resurslari ularning investitsion faoliyatini ta'minlash va modernizatsiya jarayonlarini moliyalashtirishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli, moliyaviy resurslarni optimallashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Yana bir muhim ahamiyatga ega bo'lgan resurs turlaridan biri bu – mehnat resurslari bo'lib, ular issiqlik energetikasi korxonalarining ajralmas tarkibiy qismini tashkil etadi, chunki energiya ishlab chiqarish jarayoni yuqori malakali mutaxassislarni talab qiladi. Bu resurslarga muhandislar, texnik xodimlar, operatorlar va boshqaruv xodimlari kiradi. So'nggi yillarda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi mehnat resurslarining xususiyatlarini o'zgartirdi. Masalan, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari va sun'iy intellektga asoslangan tahlil vositalari an'anaviy mehnat resurslarining rolini qisman o'zgartirib, malakali kadrlarning yangi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishini talab qilmoqda. Issiqlik energetikasi korxonalarida mehnat resurslarining turkumlanishi ularning malaka darajasi, funksional vazifalari va raqamli transformatsiyaga moslashuvchanligi asosida amalga oshiriladi. Umumiy ko'rinishda mehnat resurslari o'z ichiga korxona xodimlari va ularning mehnat qobiliyatlarini o'z ichiga oladi. Ular turli malaka darajalariga, kasbiy ko'nikmalarga va tajribaga ega bo'lgan mutaxassislarni qamrab oladi. Mehnat resurslari quyidagicha tasniflanadi: ma'muriy-boshqaruv xodimlari, muhandis-texnik xodimlar, ishchi-xizmatchilar, yordamchi xodimlar.

Issiqlik energetikasi korxonalarida mehnat resurslari alohida ahamiyatga ega, chunki bu soha yuqori malakali mutaxassislarni talab qiladi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar joriy etilishi bilan mehnat resurslarining sifat ko'rsatkichlariga talablar yanada oshmoqda.

Intellektual resurslar korxonaning nomoddiy aktivlari, intellektual mulk ob'ektlari, xodimlarning bilim va tajribalarini o'z ichiga oladi. Ular quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: patent va litsenziyalar, nou-xau va kashfiyotlar, savdo markalari va brendlar, dasturiy ta'minot, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari (ITTKI) natijalari.

Zamonaviy issiqlik energetikasi korxonalarida intellektual resurslarning roli ortib bormoqda, chunki innovatsion yechimlar va texnologik yangiliklarni joriy etish korxonalarning raqobatbardoshligini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi.

Axborot resurslari zamonaviy issiqlik energetikasi korxonalarida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu resurslarga raqamli boshqaruv tizimlari, ma'lumotlarni tahlil qilish platformalari, sun'iy intellekt va kiberxavfsizlik tizimlari kiradi. Axborot resurslarining o'ziga xos xususiyati ularning moddiy bo'lmagan tabiati va yuqori qayta ishlanadigan qiymatidir. Masalan, real vaqtda ma'lumotlarni tahlil qilish orqali issiqlik energetikasi korxonalari yoqilg'i sarfini optimallashtirishi va texnik nosozliklarni oldindan bashorat qilishi mumkin. Axborot resurslarining turkumlanishi ularning funksional maqsadi (monitoring, tahlil, avtomatlashtirish) va texnologik platformalarga asoslanadi. Axborot resurslari korxonaning faoliyati jarayonida foydalaniladigan barcha turdagi ma'lumotlar, ma'lumotlar bazalari, dasturiy ta'minot va axborot tizimlaridir. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: texnologik axborot, iqtisodiy va moliyaviy ma'lumotlar, bozor kon'yunkturasi to'g'risidagi ma'lumotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, korxona ichki axborot tizimlari.

Issiqlik energetikasi korxonalarida axborot resurslari ayniqsa ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish, samarali qarorlar qabul qilish va energiya samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Energiya resurslari issiqlik energetikasi korxonalarining o'ziga xos resurs turi bo'lib, ular energiya ishlab chiqarish uchun foydalaniladigan barcha turdagi yoqilg'i va energiya manbalaridir. Ular quyidagicha tasniflanadi: yoqilg'i resurslari (ko'mir, gaz, mazut va boshqalar), suv resurslari, qayta tiklanuvchi energiya manbalari (quyosh, shamol va boshqalar).

Issiqlik energetikasi korxonalari iqtisodiy resurslarini turkumlashning yuqorida keltirilgan kompleks tasnifi ularni samarali boshqarish va ulardan oqilona foydalanish strategiyalarini ishlab chiqish uchun nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Keynes, J.M. (1936). The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan.; Hansen, A. (1953). A Guide to Keynes. New York: McGraw-Hill.
2. Drucker, P. (2007). Management Challenges for the 21st Century. Revised edition. New York: Harper Business.
3. Qodirov A., Aminov I., Turaev M. (2018). Issiqlik energetikasi korxonalari resurslarining taqsimlanish xususiyatlari. "Iqtisodiyot va ta'lim" jurnali, 2018(3), 67-79.
4. GE Digital. (2021). Digital twin technology for thermal power plants. <https://www.ge.com/digital/industries/power-generation>.

УДК: 330.34.621

ОПТИМИЗАЦИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ В ПРОМЫШЛЕННЫХ СТРУКТУРАХ УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Г. Акрамова, доц., Ташкентский университет информационных технологий, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston sanoat korxonalarida biznes jarayonlarini raqamli iqtisodiyot sharoitida optimallashtirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Unda raqamli transformatsiya, avtomatlashtirish, IoT, sun'iy intellekt va ma'lumotlar tahlili texnologiyalarining ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, mamlakatda qabul qilingan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida sanoat strukturalarining raqamlashtirilishi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, resurslardan foydalanishni takomillashtirish va boshqaruv jarayonlarini soddalashtirishga doir chora-tadbirlar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: biznes jarayonlari, raqamlashtirish, raqamli iqtisodiyot, sanoat korxonalari, IoT, sun'iy intellekt, avtomatlashtirish, optimallashtirish.

Аннотация. В статье раскрываются теоретические и практические аспекты оптимизации бизнес-процессов в промышленных структурах Узбекистана в условиях цифровой экономики. Рассматривается влияние цифровой трансформации, автоматизации, интернета вещей, искусственного интеллекта и анализа данных на эффективность производственных процессов. Проанализированы направления реализации стратегии «Цифровой Узбекистан – 2030», включая цифровизацию управления, снижение производственных издержек, совершенствование использования ресурсов и повышение прозрачности деятельности предприятий.

Ключевые слова: бизнес-процессы, цифровизация, цифровая экономика, промышленные предприятия, интернет вещей, искусственный интеллект, автоматизация, оптимизация.

Abstract. The article analyzes the theoretical and practical aspects of optimizing business processes in Uzbekistan's industrial structures under the conditions of a digital economy. It examines the impact of digital transformation, automation, the Internet of Things, artificial intelligence, and data analytics on improving production efficiency. The study highlights key directions of the "Digital Uzbekistan – 2030" strategy, including industrial digitalization, reduction of production costs, improved resource utilization, and enhanced transparency in enterprise management.

Key words: business processes, digitalization, digital economy, industrial enterprises, IoT, artificial intelligence, automation, optimization.

В условиях стремительного развития цифровых технологий и глобальной интеграции, промышленные предприятия Узбекистана сталкиваются с необходимостью оптимизации бизнес-процессов для повышения конкурентоспособности и эффективности. Внедрение цифровых решений и концепций Индустрии 4.0 становится ключевым фактором в трансформации промышленного сектора страны. Цифровая экономика представляет собой систему экономических, социальных и культурных отношений, основанных на использовании цифровых технологий. Для Узбекистана, находящегося на этапе активной модернизации, цифровизация промышленности открывает новые возможности для ускоренного развития и интеграции в мировые экономические процессы.

Оптимизация бизнес-процессов предполагает системный подход к совершенствованию деятельности предприятия с целью повышения эффективности и снижения издержек. В условиях цифровой экономики это достигается посредством внедрения информационных технологий, автоматизации и использования больших данных для принятия обоснованных решений. Промышленный сектор Узбекистана охватывает различные отрасли, включая текстильную, химическую, металлургическую и машиностроительную промышленность. Однако значительная часть предприятий сталкивается с проблемами устаревшего оборудования, низкой производительности труда и недостаточной интеграции современных технологий. По данным Госкомстата, уровень цифровизации промышленности остается на среднем уровне, что ограничивает потенциал роста и инновационного развития. Для устранения этих проблем необходима модернизация производственных мощностей, внедрение автоматизированных систем управления и повышение квалификации кадров в области цифровых технологий.

В 2020 году в Узбекистане была принята Стратегия «Цифровой Узбекистан 2030», направленная на создание цифровой инфраструктуры и внедрение передовых технологий. Особое внимание уделяется развитию индустрии 4.0, включающей автоматизацию производства, использование искусственного интеллекта, роботизированные системы и IoT.

Цифровизация предприятий в Узбекистане играет ключевую роль в повышении их эффективности. Одним из успешных примеров внедрения цифровых технологий является компания «Technomart», которая интегрировала систему «1С:Управление торговлей 8 для Узбекистана». Это позволило автоматизировать управление продажами и складскими операциями, улучшить планирование закупок и снизить затраты на хранение товаров. Благодаря интеграции с бухгалтерской программой был обеспечен автоматический обмен данными, исключено дублирование ввода информации и повышена прозрачность учета. Дополнительно было внедрено мобильное приложение DataMobile, которое позволило автоматизировать складской учет и внедрить адресное хранение товаров, повысив точность и скорость обработки заказов. Цифровизация активно развивается и в других секторах экономики Узбекистана. В сфере здравоохранения внедряются электронные поликлиники и телемедицина, что делает медицинские услуги более доступными. В банковской сфере развиваются автоматизированные сервисы и цифровые технологии для анализа качества обслуживания и оценки кредитных рисков. В сельском хозяйстве применяются спутниковые технологии и интеллектуальные системы, повышающие производительность аграрного сектора. В промышленности внедряются цифровые системы мониторинга и автоматизированного контроля, позволяющие оптимизировать расход ресурсов и повышать экономическую эффективность предприятий. Например, Алмалыкский горно-металлургический комбинат благодаря цифровым решениям сократил расход топлива на 14 тысяч тонн, а Узбекнефтегаз с помощью автоматизированного контроля увеличил годовую экономическую эффективность на 10 млн долларов.

Индустрия 4.0 оказывает значительное влияние на производственные процессы, внедряя киберфизические системы, интернет вещей и облачные вычисления. Это позволяет предприятиям достигать большей гибкости и адаптивности к изменяющимся рыночным условиям. Цифровизация производства способствует автоматизации и интеллектуальному управлению ресурсами, что повышает точность и скорость выполнения операций. Одним из

ключевых преимуществ Индустрии 4.0 является улучшение связности внутри цепочки поставок. Использование технологий предиктивной аналитики и машинного обучения позволяет прогнозировать спрос, что снижает риски перепроизводства или дефицита продукции.

В Узбекистане элементы Индустрии 4.0 постепенно внедряются в различные отрасли. В промышленности применяются автоматизированные системы мониторинга оборудования, которые анализируют его состояние в реальном времени и позволяют предотвратить аварии и простои. В аграрном секторе используются датчики интернета вещей для контроля за уровнем влажности и температуры почвы, что способствует повышению урожайности. В сфере логистики цифровые решения помогают оптимизировать маршруты и повысить эффективность транспортных операций. Таким образом, Индустрия 4.0 становится важным фактором повышения конкурентоспособности предприятий, сокращения издержек и улучшения качества продукции. Ее внедрение трансформирует традиционные производственные процессы, делая их более интеллектуальными и ориентированными на потребности рынка.

Успешная цифровизация невозможна без квалифицированных специалистов, поэтому в стране реализуются масштабные программы, направленные на повышение цифровых навыков среди молодежи. Создаются образовательные учреждения, ориентированные на подготовку кадров для сферы аутсорсинга бизнес процессов (ВРО) и знаний (КРО), что способствует не только расширению возможностей трудоустройства, но и укреплению конкурентоспособности страны на международном рынке.

Несмотря на очевидные преимущества цифровой трансформации, она сопряжена с рядом вызовов. Одним из ключевых является необходимость значительных инвестиций в модернизацию инфраструктуры, приобретение программного обеспечения и обучение персонала. Для многих предприятий, особенно малого и среднего бизнеса, это становится серьезным барьером, требующим государственной поддержки и стратегического планирования. Кроме того, автоматизация производственных и бизнес-процессов несет в себе риск сокращения традиционных рабочих мест, что требует продуманной политики в сфере занятости и социальной адаптации работников. При грамотном подходе цифровая трансформация может привести к значительному повышению производительности, улучшению качества продукции и услуг, сокращению операционных издержек и укреплению позиций Узбекистана на мировом рынке. Инвестирование в цифровые технологии и подготовку кадров не только ускорит экономический рост, но и создаст новые возможности для развития инновационного предпринимательства и привлечения иностранных инвестиций. Узбекистан движется в сторону цифрового будущего, и успешная реализация этих процессов станет важным фактором его экономического роста и устойчивости.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Tapscott, D. Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. — McGraw-Hill, 2015.
2. Schwab, K. Четвёртая промышленная революция. — М.: Эксмо, 2018.
3. Brynjolfsson, E., McAfee, A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. — W. W. Norton & Company,

УЎК: 636

ЎЗБЕКИСТОНДА ЧОРВАЧИЛИК ТАРМОҒИНИ ЯНАДА РИВОЖЛАНТИРИШ

Г.Б.Амантурдиев, қ.х.ф.н., доц., Тошкент вилояти Астрахан давлат техника университети филиали, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада сўнгги йилларда мамлакатда иқтисодий ўсиш ва ҳалқни молиявий имкониятларининг ошишига олиб келиб, бугунги кунда Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги аҳолисини бандлигини таъминлаш ва мамлакатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини янада оширишига қаратилган, ҳамда хорижий мамлакатлар тажрибаси асосида чорвачиликнинг маҳсулдорлиги ва рентабеллигини ошириш кўзда тутилган.

Калит сўзлар: аквапоника ва гидропоника, аҳоли бандлиги, балиқчилик соҳаси, гўшт етиштириш, деградация, импорт, кооперация тизими, сут ишлаб чиқариш, паррандачилик саноати, ташиқ савдо, тухум ишлаб чиқариш, фермер хўжаликлари, чорвачилик соҳаси, экспорт.

Аннотация. В данной статье рассматривается экономический рост в стране за последние годы и увеличение финансовых возможностей населения, что сегодня направлено на обеспечение занятости сельского населения Узбекистана и дальнейшее повышение продовольственной безопасности страны и на основе опыта зарубежных стран планируется повысить продуктивность и рентабельность отрасли животноводства.

Ключевые слова: аквапоника и гидропоника, внешняя торговля, деградация, животноводство, занятость населения, импорт, кооперативная система, отрасль рыбководства, производство мяса, производство молока, птицеводческая промышленность, производство яиц, фермерские хозяйства, экспорт.

Abstract. This article examines the economic growth in the country in recent years and the increase in financial capacity of the population, which is now aimed at providing employment to the rural population of Uzbekistan and further improvement of the country's food security and, based on the experience of foreign countries, it is planned to increase the productivity and profitability of the livestock industry.

Key words: aquaponics and hydroponics, foreign trade, degradation, livestock farming, employment, import, cooperative system, fish farming industry, meat production, milk production, poultry industry, egg production, farms, export.

Долзарблиги. Президентнинг 2022-йил 8-февралдаги ПҚ-120-сон қарорига асосан 2022-2026-йилларда чорвачилик тармоғини ривожлантириш бўйича куйидаги вазифалар белгиланди. Чорвачилик ва деҳқон хўжаликлари ўртасида кооперация тизими йўлга қўйилади.

2026 йилга келиб сут ишлаб чиқариш 11,5 миллион тоннадан 22 миллион тоннага ва аҳоли жон бошига 328 килограммдан 560 килограммга ошади. Мол гўшти етиштириш (тирик вазнда) 2 миллион 864 минг тонна, қўй ва эчки гўшти 650 минг тоннага етказилади. Умумий чорва моллари таркибида зотли, юқори маҳсулдор қорамоллар улуши 9 фоиздан 33 фоизга, яхшиланган чорва моллари 54 фоиздан 90 фоизга оширилади;

Чорва моллари учун асосий, тўйимли озуқабоп экинларнинг ҳосилдорлиги ортади: беда 10 тоннадан 20 тоннага, силос учун маккажўхори 32 тоннадан 70 тоннагача. Республикамизда деградацияга учраган яйлов майдонлари 70 фоиздан 50 фоизга қисқартирилади [1].

Ўзбекистонда аҳоли сонининг ўсиши муносабати билан чорва моллардан олинadиган маҳсулотларга, жумладан, гўштга талаб ортиб бормоқда. Аҳоли сонининг кўпайиши билан истеъмолчилар сони ортиб, гўштга бўлган талабни оширади. Бундан ташқари, сўнгги йилларда мамлакатда иқтисодий ўсиш кузатилди, бу эса одамларнинг молиявий имкониятларининг ошишига олиб келди. Натижада кўпчилик сут ва гўшт маҳсулотларини кўпроқ харид қила бошлади [2].

Ўзбекистонда чорва молларининг асосий қисми уй хўжаликларида боқилади – қорамолнинг 76 фоизи, эчки ва қўйнинг 78 фоизи, парранданинг 53 фоизи. Уларнинг ҳиссасига сутнинг 93%, гўштининг 88% ва тухумнинг 62% тўғри келади. Бугунги кунда Ўзбекистон кишлок хўжалиги аҳоли бандлигини таъминлашда чорвачилик муҳим ўрин тутди. Бунда Кейинги йилларда чорвачилик соҳасини янада ривожлантириш, унинг жадал ўсишини таъминлаш бўйича қатор қарорлар қабул қилинди [3].

Кейинги йилларда мазкур соҳада амалга оширилган ислохотлар самарасида аҳолини чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлаш сезиларли даражада яхшиланди. Масалан, аҳоли жон бошига ойлик гўшт етиштириш 2,2 баробар, сут ишлаб чиқариш 2,3 баробар ошди. Шу билан бирга, Ўзбекистон аҳолиси 1,4 баробардан зиёд кўпайди.

2024-йилнинг январ-декабр ойларида чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш 167711 миллиард сўмни ташкил этиб, 2023-йилнинг шу даврига нисбатан 103,4 фоизга ўсди. Қишлоқ хўжалигида чорвачилик маҳсулотларининг улуши 48,2 фоизга етди. Чорвачилик

махсулотлари етиштиришда Самарқанд (11,4 фоиз), Қашқадарё (11,4 фоиз), Тошкент (9,9 фоиз) ва Бухоро (9,5 фоиз) вилоятларига тўғри келади. 2017 йилдан 2024 йилгача чорвачилик маҳсулотлари номинал ҳисобда 2,6 баравар ошди [4].

**Чорва моллари ва паррандалар бош сони, чорвачилик маҳсулотлари, балиқчилик ва балиқ етиштириш
(2024 йил 1 январ ҳолатига)**

Худудлар номи	Барча тоифа ва турга мансуб ҳўжаликлар (фермер ҳўжаликлари, деҳқон ва ёрдамчи ҳўжаликлар, кншлок ҳўжалиги фаолияти билан шуғулланидиган ташкилотлар).									
	Йирик шохли қорамоллар		Майда шохли қорамоллар		Қишлоқ ҳўжалиги паррандалари		Йилқи		Балиқ	
	минг бош	ўсиш суръати %	минг бош	ўсиш суръати %	минг бош	ўсиш суръати %	минг бош	ўсиш суръати %	минг бош	ўсиш суръати %
Республика Ўзбекистан	14 142,4	102,1	24 118,3	102,2	103046,5	105,8	275 900	102,6	198 873,8	107,3
Республика Қарақалпақстан	1 232,1	102,0	1 240,8	102,2	5 271,2	101,4	28 034	101,5	11 597,2	101,9
Андижанская	1 155,6	102,3	1 554,1	101,8	10 967,0	104,5	7 401	102,5	21 672,1	100,5
Бухарская	1 364,1	102,7	2 501,9	103,5	7 830,0	108,0	7 923	109,5	11 003,5	109,6
Джизакская	964,4	102,3	2 347,1	101,1	3 867,1	101,2	29 717	102,5	15 097,5	100,5
Қашқадаринская	1 728,2	102,4	5 027,4	102,6	6 629,6	106,5	36 985	104,2	5 026,4	92,2
Навоийская	545,9	100,8	2 427,4	102,0	3 487,8	102,5	22 223	103,2	13 742,8	97,6
Наманганская	780,4	102,7	852,1	103,3	7 008,5	109,4	7 203	102,9	15 433,5	105,8
Самарқандская	1 734,1	102,4	2 659,5	102,0	15 317,4	107,3	29 884	104,0	17 961,0	104,0
Сурхандаринская	1 068,0	102,2	2 582,3	101,8	5 292,4	103,2	16 588	102,5	6 882,3	104,9
Сырдарьинская	507,1	102,9	394,2	104,1	4 698,6	108,9	16 808	103,6	9 058,3	125,6
Тошкентская	997,5	102,0	1 089,4	100,3	16 750,2	106,2	56 494	100,4	27 124,9	140,6
Ферганская	1 087,8	101,2	933,0	101,7	8 876,1	104,8	10 504	102,4	13 340,8	106,8
Харезмская	968,0	100,6	497,2	102,6	6 977,7	107,0	5 859	100,8	30 933,5	102,0
г. Тошкент	9,2	100,0	11,9	100,0	72,9	107,2	277	64,6	—	—

Ўзбекистонда чорва молларининг асосий қисми — қорамолнинг 76 фоизи, эчки ва қўйнинг 78 фоизи, парранданинг 53 фоизи хўжаликларда боқилади. 2024-йилда Ўзбекистонга етказиб бериладиган сутнинг 93 фоизи, гўштнинг 88 фоизи, тухумнинг 62 фоизи ушбу фермер хўжаликлари ҳиссасига тўғри келди.

Гўшт ишлаб чиқариш. 2025-йил 1-январ ҳолатига қўра қорамоллар сони 13 миллион 857,6 минг бошга, қўй ва эчкилар сони 23 миллион 623 минг 700 бошга етди. 2021-йилнинг шу даврига нисбатан барча фермер хўжаликлари бўйича қорамоллар сони 2,3 фоизга, қўй ва эчкилар сони эса 2,8 фоизга кўпайди.

2024-йилнинг январ-декабр ойларида барча фермер хўжаликларида 2726 минг тонна тирик вазнда гўшт етиштирилди (2023-йил январ-декабрига нисбатан 3,4 фоизга кўп). Гўшт етиштириш бўйича етакчи вилоятлар: Қашқадарё (11,6%), Самарқанд (11,5%), Бухоро (10,5%).

2024 йилнинг январ-декабр ойларида сут ишлаб чиқариш 11 629,4 минг тоннани ташкил этиб, 2021 йилнинг шу даврига нисбатан 3,2 фоизга ўсди.

2024-йилда сут етказиб бериш ҳажми бўйича Самарқанд (11,9 фоиз), Қашқадарё (11,0 фоиз) ва Фарғона (9,5 фоиз) вилоятлари Ўзбекистонда етакчилик қилмоқда [3].

Паррандачилик саноати. 2025 йил 1 январ ҳолатига умумий паррандалар сони 97 310,2 минг бошга етди. 2024 йилнинг шу даврига нисбатан барча фермер хўжаликлари бўйича паррандалар сони 5,8 фоизга ошган. Парранда етиштириш бўйича Тошкент вилояти 16,3 миллион бош (2023 йилга нисбатан 16,8 фоизга ўсган), Самарқанд вилояти 14,3 миллион бош (14,7 фоиз), Андижон вилояти 10,5 миллион бош (10,8 фоиз) билан етакчилик қилмоқда. 2024-йилнинг январ-декабр ойларида 8129,3 миллион дона тухум ишлаб чиқарилди, бу 2023-йилнинг шу даврига нисбатан 4,4 фоизга кўп. Тухум етказиб бериш бўйича Тошкент (17,9 фоиз), Самарқанд (15,7 фоиз) ва Андижон (9,2 фоиз) шаҳарлари етакчи ҳисобланади [4].

Балиқчилик. Айни пайтда мамлакатимизда балиқчилик соҳасини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2022-йилнинг январ-декабр ойларида жами 117417 тонна балиқ овланди, бу 2021-йилнинг шу даврига нисбатан 3,2 фоизга кўп. 2024-йилда балиқ етиштириш бўйича Хоразм вилояти 29565 тонна (16,6 фоиз) ва Андижон вилояти (39,2 тонна 19 фоиз) бўлди. 1 сонли жадвалда 2024-йил 1-январ ҳолатига балиқ овлаш бўйича дастлабки маълумотлар келтирилган.

Жадвал -2

2025 йилда гўшт ва сут ишлаб чиқариш ҳажмининг
ПРОГНОЗ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Т/р	Худудлар номи	Гўшт ишлаб чиқариш (тирик вазнда, минг тонна)	Соғиб олинадиган сут (минг тонна)
		2025 йилда	2025 йилда
	Жами	3 189	13 118
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	138	491,2
2.	Андижон вилояти	218	1 200
3.	Бухоро вилояти	338	1 200
4.	Жиззах вилояти	268,4	770
5.	Қашқадарё вилояти	366	1 420
6.	Навоий вилояти	211	588,7
7.	Наманган вилояти	197,9	848,5
8.	Самарқанд вилояти	365	1 530
9.	Сурхондарё вилояти	241,1	1 036
10.	Сирдарё вилояти	83,5	442
11.	Тошкент вилояти	344,4	1 139,5
12.	Фарғона вилояти	209,5	1 242,2
13.	Хоразм вилояти	207	1 210,3

Ўзбекистон чорвачилик маҳсулотларининг соф импортчиси бўлиб, 2024-йилда умумий экспорт ҳажми 91,4 миллион долларни, импорт эса 747,3 миллион долларни ташкил этади, савдо баланси 655,9 миллион долларни ташкил этади. Кўриб чиқиладиган даврда чорвачиликнинг умумий экспорти 7 фоизга, умумий импорт эса 19 фоизга ўсди. Ўзбекистон экспортининг асосий қисмини тирик ҳайвонлар (айникса, парранда гўшти), тухум, асал ва

чорва озуқалари ташкил этади. Айни пайтда, асосий импорт гўшт, ҳайвонлар учун озуқа ва тирик ҳайвонлардир [5].

Жадвал асосида 2024-йил 1-январ ҳолатига кўра барча чорва моллари ва паррандалар сони, 2025-йил бўйича чорвачилик маҳсулотларини етиштириш, бўйича ҳудудлар ва фермер хўжаликлари тоифалари бўйича дастлабки прогноз кўрсаткичлари маълумотлар кесимида келтирилган.

Жадвал -3

**2025 йилда парранда гўшти ва парранда тухуми етиштириш ҳажмининг
ПРОГНОЗ КЎРСАТКИЧЛАРИ**

T/p	Ҳудудлар номи	Парранда гўшти етиштириш (минг тонна)	Парранда тухуми етиштириш (млн дона)
	Жами:	1 000,0	10 500,0
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	28,3	464,5
2.	Андижон вилояти	66,0	881,0
3.	Бухоро вилояти	40,0	610,0
4.	Жиззах вилояти	52,0	423,0
5.	Қашқадарё вилояти	55,0	726,0
6.	Навоий вилояти	22,7	413,0
7.	Наманган вилояти	69,0	771,0
8.	Самарқанд вилояти	242,0	1799,5
9.	Сурхондарё вилояти	24,0	704,0
10.	Сирдарё вилояти	59,0	227,0
11.	Тошкент вилояти	222,0	1920,0
12.	Фарғона вилояти	90,0	844,0
13.	Хоразм вилояти	30,0	717,0

Жадвал -4

**2025 йилда ҳудудларда паррандачилик кооперацияси тизими асосида аҳоли бандлигини таъминлаш
КЎРСАТКИЧЛАРИ**

T/p	Ҳудудлар номи	Парранда-чиликда банд қилинадиган аҳоли сони	шў жумладан:				
			Парранда-чилик хўжаликлари ва аҳоли ўртасида кооперация алоқаларини йўлга қўйиш	паст қувватдаги корхоналарни иқтисодий соғломлаштириш	тижорат банклари балансидаги хўжаликлари ва салоҳиятли йирик корхоналарга бириктириш	ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш фаолияти ўртасида кооперация тизимини ташкил этиш	янги лойиҳаларни ишга тушириш
	Жами	1 000 000	975 743	1 163	205	21 000	1 889
1.	Қорақалпоғистон Республикаси	30 358	30 039	24			295
2.	Андижон вилояти	73 595	73 325		20		250
3.	Бухоро вилояти	51 778	51 483	52	36		207
4.	Жиззах вилояти	40 561	40 267	60	33		201
5.	Қашқадарё вилояти	114 758	114 427	170	40		121
6.	Навоий вилояти	33 777	33 676		5		96
7.	Наманган вилояти	108 036	100 851	80	10	7 000	95
8.	Самарқанд вилояти	107 204	106 776	318			110
9.	Сурхондарё вилояти	72 537	72 441		20		76

10.	Сирдарё вилояти	35 876	35 466	128	10		272
11.	Тошкент вилояти	147 715	140 263	331		7 000	121
12.	Фарғона вилояти	119 870	119 851				19
13.	Хоразм вилояти	63 935	56 878		31	7 000	26

Жадвал -5

**2025 йилда парранда маҳсулотларини экспорт қилишнинг
ПРОГНОЗ КЎРСАТКИЧЛАРИ**

Т/р	Маҳсулот тури	ТИФ ТН коди	Қиймати (минг долл.)
	Жами:		180 000
1.	Бир кунлик жўжа	0105	15 150
2.	Инкубацион тухум ва истеъмол тухуми, шундан:	0407	69 000
	<i>инкубацион тухум</i>		<i>42 000</i>
	<i>истеъмол тухуми</i>		<i>27 000</i>
3.	Парранда гўшти	0207	95 000
4.	Ускуналар	7322, 8415, 8436, 9405	600
5.	Декоратив қушлар	0106	250

Изоҳ. Парранда маҳсулотларини экспорт қилишнинг прогноз кўрсаткичлари маҳсулот тури бўйича ўзгариши мумкин.

Хулоса. Хорижий мамлакатлар тажрибаси асосида чорвачиликнинг маҳсулдорлиги ва рентабеллигини ошириш учун қуйидаги масалаларни ҳал этишга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

– қурғоқчилик, турли касалликлар ва бошқа турдаги офатлар даврида фермерларнинг зарарини қоплаш учун давлат томонидан қўллаб-қувватланган қишлоқ хўжалиги суғуртаси бозорини ривожлантириш;

– ёзги ва қишки яйловлар учун экиладиган озуканинг мақбул турларини, шунингдек, яйловларнинг унумдорлик хусусиятини аниқлаш, алмашлаб яйловлаш, уруғ экиш ва яйловларни тиклаш тушунчаларини, шунингдек, озуқа ишлаб чиқаришнинг аквапоника ва гидропоника каби янги усуллари жорий этиш;

– фермерлар ва маҳаллий нодавлат нотижорат ташкилотлари вакиллари майда шохли молларни (қўй ва эчкиларни) боқиш, парваришлаш ва ветеринария ёрдам кўрсатиш, озуқа етиштириш ва сақлашнинг замонавий технологияларини ўргатиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 26.08.2024 г. N УП-125 «О внесении изменения в Указ Президента Республики Узбекистан от 15 декабря 2017 года N УП-5286 «О дополнительных мерах по стимулированию экспорта и обеспечению конкурентоспособности отечественных товаров на внешних рынках», направленного на развитие экспорта в сфере животноводства».

2. Сообщение Агентства статистики «Газета.uz». 2024г.

3. Международный сервис Numbeo – 2024г.

4. Амантурдиев Г.Б. Технология мяса и мясо продукции. Методические указания для практических занятий для обучающихся по направлению подготовки, 19.03.03 Продукты питания животного происхождения.

5. Амантурдиева Д.Г., Азизова Х.А., использованы данные. – 2025г.

УЎК: 330.31.338.23

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА КАМБАҒАЛ ОИЛАЛАРГА ЖОРИЙ ЭТИЛГАН
ТИББИЁТ, ИЖТИМОЙ ХИЗМАТЛАР ВА БОШҚА ЙЎНАЛИШЛАРДАГИ ИМТИЁЗ
ВА МОЛИЯВИЙ КЎМАКЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ**

О.С.Артиқов, мустақил тадқиқотчи

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида камбағал оилаларга жорий этилган тиббиёт, ижтимоий хизматлар ва бошқа йўналишлардаги имтиёз ва молиявий кўмакларнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари қараб чиқилади.

Калим сўзлар: камбағаллик, қашшоқлик, аҳоли турмуш даражаси, истеъмол саватчаси, камбағаллик чуқурлиги, камбағаллик кўлами, сунъий камбағаллик, ижтимоий, иқтисодий камбағаллик, молиявий камбағаллик, “камбағаллик тузоғи”, имтиёз, молиявий кўмак, тиббиёт, ижтимоий хизматлар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности внедренных преференций и финансовой помощи по направлению медицины, социальные услуги и другим направлениям к бедным семьям в Республики Узбекистан.

Ключевые слова: бедность, нищета, уровень жизни населения, потребительская корзина, глубина бедности, масштаб бедности, искусственная бедность, социальная, экономическая бедность, финансовая бедность, “ловушка бедности”, преференция, финансовой помощь, медицина, социальные услуги.

Abstract. This article examines the specifics of implemented preferences and financial assistance in the areas of medicine, social services, and other services for poor families in the Republic of Uzbekistan.

Key words: poverty, destitution, standard of living, consumer basket, poverty depth, poverty scale, artificial poverty, social poverty, economic poverty, financial poverty, “poverty trap”, preference, financial assistance, medicine, social services.

Ўзбекистон Республикасида камбағалликни қисқартириш ва аҳоли даромадларини ошириш, янги иш ўринларини яратиш ва камбағал оилаларни, кам таъминланган фуқароларни кўллаб-қувватлаш мақсадида бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Жумладан:

1. Камбағалликни давлат сиёсати даражасига кўтарилди

○ камбағалликка қарши кураш давлат сиёсатининг устувор вазифасига айланди ва бу жараён «миллий ҳаракат» даражасига кўтарилмоқда;

○ Конституцияда пенсия, ижтимоий ёрдам, нафақалар минимал истеъмол истеъмолчилиқ харажатида паст бўлиши мумкин эмаслиги белгиланган.

2. Камбағалликни аниқлаш ва унга нисбатан мақсадли ёрдам бериш

○ «Ижтимоий дафтарча» (“address book”) тизими жорий этилган: ҳар бир эҳтиёжманд оила аниқланади ва уларга шахсий режалар асосида ёрдам кўрсатилади;

○ Камбағаллик даражаси ва мониторинг тизими такомиллаштирилмоқда: масалан, маҳалла, туман, вилоят босқичида назорат бўлади;

3. Иш ўринлари яратиш ва даромадни ошириш.

○ 2025 йилгача 5,2 миллион кишига иш билан таъминлаш режаси белгиланган ва ҳар бир камбағал оила аъзоси учун даромад манбаини топиш имкониятлари яратилиши назарда тутилган;

○ маҳалла даражасида кичик бизнес, микрокредитлар, тадбиркорликни кўллаб-қувватлаш ёрдами кўпайтирилмоқда (масалан, қисқа муддатли микрокредитлар, механизмлар);

○ кишлоқ жойларда 30-50 сотих ер берилиши, турли ҳосилдорликка йўналтирилган лойиҳалар йўлга қўйилиши орқали даромад оширилмоқда.

4. Инфратузилма ва хизматларни такомиллаштириш

○ Камбағал тўпламдаги маҳаллалар, туманларда болалар боғчалари, мактаблар, тиббиёт муассасалари, йўллар, сув-электр таъминоти тизимлари модернизация қилинмоқда.

○ Бепул ва арзон тиббий хизматлар, дори-дармон билан таъминлаш тармоғи кенгайтирилмоқда.

5. Маълумот ва малака ошириш, инсон капитални ривожлантириш

○ Камбағал оила аъзолари учун таълим олиш имкониятлари кенгайтирилмоқда: олий ёки касб-ҳунар таълими учун имтиёзли кредитлар, грантлар жорий этилаётган.

6. Ҳудудий мақсадли дастурлар

○ 2024-2025 йилларга мўлжалланган «интеграл комплекс ривожланиш» дастурлари доирасида энг қийин шароитда бўлган туманлар учун махсус чоралар кўрилмоқда.

2024 йил якунларига кўра, Ўзбекистон Республикасида камбағаллик даражаси 8.9%га

тушгани бўлса, 2025 йил якунларига кўра 6% даражагача тушиши кутилмоқда. 2030 йилгача «мўътадил даражадаги камбағалликни» бутунлай тамомила йўқ қилиш имконияти борлиги таъкидланган.

Айнан камбағалликни қисқартириш ва бандлик вазирлиги, ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги каби институтлар бевосита камбағалликни қисқаритиш, аҳолининг ижтимоий ночорва лаёқатсиз қатламларига молиявий кўмаклар бериш бўйича фаолият кўрсатмоқда.

Биз ушбу мақоламизда бугунги кунда Ўзбекистонда камбағал оилаларга бериладиган *тиббий хизматлар кўрсатиш, ижтимоий хизматлар, яшаш шароитларини яхшилаш ва бошқа турдаги* 70 тадан ортиқ имтиёзлар хусусида тўхталиб ўтамиз.

Бугунги кунда республикада камбағал оилаларга тиббиёт йўналишида қуйидаги имтиёзлар берилган. Жумладан:

Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 23 сентябрдаги ПҚ-330-сонли қарорига асосан йилда бир марта тўлиқ тиббий кўрикдан ўтказилади [9].

Ёшлар ишлари агентлиги, Оила ва хотин қизлар қўмитаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 30 январдаги ПФ-17-сонли Фармонига асосан Жарроҳлик амалиётидан даволаниш ва жарроҳлик амалиёти харажатлари БХМ 50 бараварида қоплаб берилади [3].

Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 августдаги ПҚ-4797-сонли қарорига асосан Ихтисослаштирилган тиббиёт муассасаларида бепул махсус тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича йўлланма (ордер) берилади [10], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 26 январдаги ПҚ-102-сонли қарорига асосан Қандли диабетнинг иккинчи тури билан касалланган ҳамда эҳтиёжманд беморлар метформин дори воситаси билан бепул таъминланади [11], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 26 февралдаги ПФ-3214-сонли Фармонига асосан юқори технологик ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатувчи тиббиёт ташкилотлари томонидан Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети маблағлари ҳисобига тиббий ёрдам кўрсатилади [4], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 28 сентябрдаги ПҚ-5199-сонли қарорига асосан Давлат тиббиёт муассасаларида навбат асосида даволанишга йўлланма берилади [12], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 23 ноябрдаги ПҚ-371-сонли қарорига асосан аллергия ва иммунологик касалликларга чалинган беморларни ингаляцион глюкокортикостероид дори воситалар билан бепул таъминланади [13], Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 майдаги 145-сонли қарорига асосан Республика ихтисослаштирилган терапия ва тиббий реабилитация илмий-амалий тиббиёт маркази томонидан Давлат бюджети маблағлари ҳисобига тиббий ёрдам кўрсатилади [21], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 5 сентябрдаги ПҚ-311-сонли қарорига асосан давлат тиббий суғуртаси механизмлари жорий этилган ҳудудларда туман (шаҳар) ва ҳудудий даражадаги тиббиёт муассасаларида режали стационар тиббий ёрдамни электрон навбат асосида бепул олади [14].

Ўз навбатида республикада бугунги кунда камбағал оилаларга **ижтимоий хизматлар** бўйича қуйидаги имтиёзлар берилган. Жумладан:

Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 23 сентябрдаги ПҚ-330-сонли қарорига асосан йилда бир марта тўлиқ тиббий кўрикдан ўтказилади [9], Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 24 декабрдаги 897-сонли қарорига асосан БХМ 10 фоизи миқдорида Ижтимоий карта бепул тақдим этилади [22].

Оила ва хотин қизлар қўмитаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 30 январдаги ПФ-17-сонли Фармонига асосан БХМнинг 4 бараваригача Бир марталик ёрдам кўрсатилади [3], шунингдек Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги томонидан БХМнинг Озиқ овқат БХМ 1 бараваригача Кийим кечак БХМ 5 бараваригача ва бошқа энг зарур товарлар билан таъминлаш харажатлари қоплаб берилади.

Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 27 декабрдаги ПҚ-410-сонли қарорига асосан Ўзгалар парваришига муҳтож кексалари ва ногирон шахсларига шартнома асосида мобиль, кундузги қатнов шаклидаги ижтимоий ва реабилитация хизматлари кўрсатилади [15].

Шунингдек, Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 августдаги ПФ-6277-сонли Фармони ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 21 октябрдаги 654-сонли қарорига асосан Кам таъминланган оилаларга:

250 минг сўм 3-18 ёшгача бўлган битта фарзанди учун;

325 минг сўм 3 ёшгача битта кичик фарзанд учун

150 минг сўм иккинчи фарзанд учун;

100 минг сўм учинчи ва ундан кейинги фарзанд учун болалар нафақаси ажратилади.

Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 11 августдаги ПФ-6277-сонли Фармонига асосан Кам таъминланган оилалар учун 325 минг сўм миқдорида моддий ёрдам ажратилади, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 20 октябрдаги 550-сонли қарорига асосан Иккинчи фарзанди учун фарзанд туғилган пайтда оиланинг аъзоси бўлган аёлларга 808.450 сўм миқдорида бир марталик нафақа тайинланади.

Адлия вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 24 майдаги ПФ-80-сон Фармонига асосан бепул юридик ёрдам кўрсатилади [5].

Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2025 йил 28 февралдаги 132-сонли қарорига асосан Ижтимоий аҳамиятга эга транспорт хизматидан фойдаланганлик учун ҳар бир ўқувчига ҳар бир қатнов учун субсидия тўланади (Ижтимоий такси хизмати). Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 18 июлдаги “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизими ёки “Камбағал оилалар реестри” ахборот модулига киритилган жисмоний шахслар томонидан айрим турдаги товарларни ижтимоий карта орқали тўлов қилиб сотиб олишда қўшилган қиймат солиғи суммасини қайтарилади [20].

Камбағал оилаларга берилган яна бир имтиёз ва молиявий қўмақлар фуқароларнинг **яшаш шароити** билан ҳам боғлиқ. Жумладан:

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ва тижорат банклари томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 30 апрелдаги ПФ-70-сонли Фармони [6] ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 21 декабрдаги 691-сонли қарорига асосан Уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож бўлган шахсларга яқка тартибдаги уй-жойни қуриш, реконструкция қилиш ва таъмирлаш учун 120 млн.сўм кредит ажратилади.

Бундан ташқари, Ёшлар ишлари агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 30 январдаги ПФ-17-сонли Фармонига асосан Ижтимоий ҳимояга муҳтож ёш оилаларга турар жой ижараси учун БХМ 2 баравари миқдорида компенсация тўланади [3].

Шунингдек, худди шу Фармон асосида Оила ва хотин қизлар қўмитаси томонидан хотин-қизларга турар жой ижараси учун Ижара тўловининг 50 фоизи, бироқ БХМнинг 2 бараваригача компенсация тўланади ва хотин-қизларнинг уй-жойини таъмирлаш учун БХМнинг 50 бараваригача маблағ ажратилади.

Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 30 январдаги ПФ-17-сонли Фармонига асосан турар жой ижараси учун ижара тўловининг 50 фоизи, бироқ БХМнинг 2 бараваригача (Тошкент ва Нукус шаҳри ҳамда вилоятлар марказларида БХМнинг 3 бараваригача)компенсация тўланади, уй-жойини таъмирлаш, ўзгалар парваришига муҳтож бўлган ёлғиз яшовчи ҳамда ёлғиз кексалар ва ногиронлиги бўлган шахсларнинг яшаш шароитини мослаштириш мақсадида БХМнинг 50 бараваригача бўлган харажатлари қоплаб берилади, камбағал оилаларни БХМнинг 1 бараваригача коммунал харажатлари қоплаб берилади.

Бундан ташқари, камбағал оилаларни БХМнинг 5 бараваригача бўлган коммунал хизматлар бўйича қарздорлик қоплаб берилади, БХМнинг 2 бараваригача бўлган (Табиий газ билан таъминланмаган ҳудудларда БХМнинг 3 бараваригача) кўмир ёки бошқа ёқилғи маҳсулотлари билан таъминлаш харажатларини қоплаб берилади, БХМнинг 150 бараваригача бўлган Ёнғин, сув тошқини, зилзила ва бошқа техноген ҳодисалар оқибатида зарар кўрган уй-жойларни тиклаш ва таъмирлаш харажатларини қоплаб берилади [3].

Ўзбекистон маҳаллар уюшмаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 2 апрелдаги ПҚ-134-сонли қарорига асосан базавий меъёрдан ортиқ истеъмол қилинган электр энергияси ва табиий газ бўйича истеъмол учун базавий меъёр доирасидаги ҳамда базавий меъёрдан ошган нархлар ўртасидаги фарқ компенсация пулини, Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги томонидан электр энергияси базавий меъёрдан 150 кВт табиий газ 150 куб метр (қишда 250 куб метр) миқдорида тўлаб берилади [16] ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 21 декабрдаги ПҚ-402-сонли қарорига асосан Моддий кўмак ҳамда турар жойларини таъмирлаб ва жиҳозлаб берилади [17].

Таъкидлаш жоизки, республикада камбағал оилалар учун яшаш, тиббий шароити билан боғлиқ молиявий кўмак ва имтиёزلардан ташқари **бошқа йўналишлардаги** бир қанча имтиёзлар кўзда тутилган. **Жумладан:** АТ “Халқ банки” томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 23 сентябрдаги ПҚ-330-сонли қарорига асосан Камбағал оилаларга ноутбук сотиб олиш учун 5 йил муддатга 2 йил имтиёзли давр билан гаровсиз ва фоизсиз қарз ажратилади [9].

“Микрокредитбанк” АТБ томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 23 сентябрдаги ПҚ-330-сонли қарорига асосан Тадбиркорлик фаолиятини бошлаш учун қиймати 30 млн сўмгача бўлган кичик ишлаб чиқариш ускуналари, кўчма дўконлар (food truck), мотороллер, скутер ва шу каби бошқа асосий воситаларни сотиб олиш учун 5 йил муддатга бўлиб-бўлиб тўлаш шарти билан гаровсиз ва фоизсиз қарз ажратилади [9].

Адлия вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 30 январдаги ПФ-17-сонли Фармонида асосан Фуқароларнинг, хусусан болаларнинг шахсга доир ҳужжатларини расмийлаштириш учун шахсларнинг келиб чиқишини аниқлашга доир тадбирлар харажатлари тўланиши лозим бўлган экспертиза харажатлари доирасида қоплаб берилади [3].

Шунингдек, Кадастр агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 21 декабрдаги 691-сонли қарорига асосан Камбағалликдан чиқариш дастурига киритилган ва уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож бўлган шахсларга яқка тартибдаги уй-жойни қуриш, реконструкция қилиш ва таъмирлашда кадастр паспортини расмийлаштириш ва кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш билан боғлиқ тўловлар қиймати 50 фоизга камайтирилади [23].

Адлия вазирилиги, Рақамли технологиялар вазирлиги, вазирлик ва идоралар томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 24 июлдаги ПФ-6269-сонли Фармонида асосан ДХМ ва ЯИДХП орқали давлат хизматларини кўрсатишда белгиланган давлат божлари, йиғимлар ва бошқа ҳар қандай тўловлар бўйича қизил тоифага 75 фоиз сариқ тоифага 50 фоиз чегирмалар белгиланган [7].

Шунингдек, Адлия вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 10 майдаги 348-сонли қарорига асосан Жисмоний шахсларга ЭРИ калитларининг сертификати бериш учун тўланадиган йиғимга 50 фоиз чегирма қўлланилади [24].

Кадастр агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 5 августдаги ЎРҚ-937-сонли Қонунига асосан Ер участкасига ижара ҳуқуқини эътироф этиш учун БХМ 1-5 бараваригача бир марталик тўлов миқдорида 50 фоиз чегирма қўлланилади [1].

Спорт вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 1 февралдаги 78-сонли қарорига асосан Давлат таълим муассасаларининг спорт иншоотларида пуллик хизматлар учун 50 фоиз миқдорида чегирма қўлланилади [25].

Адлия вазирлиги томонидан эса Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 24 июлдаги 620-сонли қарорига асосан Хорижий давлатларда таълим олганлик тўғрисидаги ҳужжатларни тан олиш бўйича давлат хизматини кўрсатганлик учун БХМ 2-3 бараваригача 50 фоиз чегирма қўлланилади [26]. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 20 ноябрдаги 612 сонли қарорига асосан Архив ҳужжатларини бериш учун тўдланадиган йиғимга БХМ 1- 5 % гача бўлган 50 фоиз чегирма қўлланилади [27].

Бундан ташқари, Адлия вазирлиги томонидан камбағал оилалар учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 19 августдаги 495-сонли қарорига асосан Араб алифбосида яратилган ҳужжатлардаги ахборотлар тўғрисида аннотация маълумотларини тайёрлаш бўйича 50 фоизи чегирма қўлланилса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 4 майдаги 271-сонли қарорига асосан автотранспорт воситалари ҳайдовчиларини тайёрлаш бўйича нодавлат таълим хизматлари фаолиятини амалга оширувчи юридик шахслар ўқув гуруҳларини рўйхатга олиш давлат хизмати тўловнинг 50 фоизи чегирма қўлланилади. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 31 августдаги 555-сонли қарорига асосан Жисмоний шахсларни электр тармоқларига улаш бўйича давлат хизматлари учун йиғимнинг 50 фоиз чегирма қўлланилади [28].

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, камбағал оилаларга бериладиган бошқа йўналишдаги молиявий кўмак ва имтиёзларнинг қарийб 90 фоизи бевосита Адлия вазирлиги томонидан тақдим қилинади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 27 декабрдаги 774-сонли ҳамда 2018 йил 31 мартдаги 255-сонли қарорларига асосан Жисмоний шахслар ўсимлик дунёси объектларидан фойдаланишга рухсатнома беришда 50 фоизи миқдорида БХМ 30%гача бўлган чегирма қўлланилади [31].

Бундан ташқари, Адлия вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 1 апрелдаги 256-сонли қарорига асосан Жисмоний шахсларни газ тармоқларига улаш давлат хизмати кўрсатишда 50 фоиз чегирма БХМ 10 %гача қўлланилади [33].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 4 майдаги 271-сонли қарорига асосан ҳайдовчилик гувоҳномасини расмийлаштириш бўйича давлат хизмати кўрсатишда 50 фоиз чегирма БХМ 10 % гача қўлланилади [29]. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 29 апрелдаги 170-сонли қарорига асосан кишлоқ хўжалиги, мелиорация ва йўл-қурилиш техникаларини давлат рўйхатидан ва қайта рўйхатдан ўтказиш бўйича давлат хизмати учун ставкаларининг 50 фоизи миқдорида БХМ 90 % гача бўлган чегирма қўлланилади [34].

Адлия вазирлиги томонидан берилган яна бир имтиёз бу Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 24 июлдаги 309-сонли қарорига асосан спортчиларга спорт паспортини бериш давлат хизматини кўрсатиш 50 фоиз БХМ 1/6 қисми миқдорида имтиёз қўлланилади [7].

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 18 сентябрдаги 477-сонли қарорига асосан тиббиёт ва фармацевтика ходимларини аттестациядан ўтказиш ва малака тоифалари бериш давлат хизмати кўрсатишда 50 фоизи миқдорида БХМ 20 % дан БХМ 2 бараваригача бўлган чегирма қўлланилади [36].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 20 ноябрдаги 612-сонли қарорига асосан Жисмоний ва юридик шахсларга маълумотномалар бериш давлат хизмати кўрсатишда 50 фоиз миқдорида БХМ 49,5 %гача бўлган чегирма қўлланилади [27].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 30 ноябрдаги 635-сонли қарорига асосан Айрим турдаги малака сертификатини бериш бўйича давлат хизмати кўрсатишда 50 фоиз миқдорида БХМ 1 бараваригача чегирма қўлланилади [37].

Адлия вазирлиги томонидан берилган яна бир имтиёз бу - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 12 февралдаги 87-сонли қарорига асосан Давлат умумий

ўрта таълим ташкилотлари педагог кадрларини касбий сертификатлаш бўйича давлат хизмати белгиланган тўловнинг 50 фоизи миқдорида БХМ 1 бараваригача чегирма қўлланилади [38].

Адлия вазирлиги томонидан берилган навбатдаги имтиёз сифатида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 11 мартдаги 124-сонли қарорига асосан Давлат уй-жой фондидаги уйни ёки квартирани хусусийлаштириш учун давлат хизмати кўрсатишда 50 фоиз миқдорида БХМ 1 бараваригача чегирма қўлланилишини айтиш мумкин [39].

Кадастр агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 10 июлдаги 186-сонли қарорига асосан Кадастри соҳасида давлат хизмати кўрсатишда 50 фоиз миқдорида БХМ 3%-80,5 бараваригача чегирма қўлланилади [40].

Қуйидаги етти имтиёзлар ҳам бевосита Адлия вазирлиги томонидан берилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 30 августдаги 479-сонли қарорига асосан Мобил-ID тизимида рўйхатдан ўтказишда 50 фоизи миқдорида БХМ 2 %гача бўлган чегирма қўлланилади [41]. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 16 июндаги 282-сонли қарорига асосан Хорижга чиқиш биометрик паспорти берилганлиги учун давлат божи суммасининг 50 фоизи миқдорида БХМ 1 бараваригача бўлган чегирма қўлланилади [42].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 1 апрелдаги 256-сонли қарорига асосан Адоия вазирлиги томонидан жисмоний шахсларни иссиқлик таъминоти тармоқларига улаш давлат хизмати учун 50 фоиз миқдорида БХМ 10 %гача бўлган чегирма қўлланилади [33]. Бундан ташқари, шу қарор асосида жисмоний шахсларни сув таъминоти тармоқларига улаш бўйича давлат хизмати кўрсатиш учун 50 фоизи миқдорида БХМ 10 %гача бўлган чегирма қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 16 февралдаги 73-сонли қарорига асосан чет тилини билиш даражасини аниқлаш бўйича давлат хизматлари кўрсатиш давлат хизматини кўрсатишда белгиланган тўловнинг 50 фоизи миқдорида БХМ 1 ва 1,5 бараваригача чегирма қўлланилади [43].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 12 октябрдаги 646-сонли қарорига асосан Умумтаълим фанларини билиш даражасини аниқлаш ва давлат намунасидаги сертификатни бериш учун давлат хизматини кўрсатишда белгиланган тўловнинг 50 фоизи миқдорида БХМ 1,5 бараваригача бўлган чегирма қўлланилади [44].

Кадастр агентлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 30 сентябрдаги 614-сонли қарорига асосан Ер участкаларидан рухсат этилган фойдаланишнинг турини белгилаш давлат хизмати кўрсатишда 50 фоиз миқдорида БХМ 2 бараваригача чегирма қўлланилади [45].

Адлия вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 3 мартдаги 118-сонли қарорига асосан Спорт-таълим муассасаларининг тренер-ўқитувчилари малака тоифалари бериш давлат хизмати кўрсатишда 50 фоиз БХМ 10 % ва БХМ 1 бараваригача чегирма қўлланилади [46].

Солиқ қўмитаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 5 апрелдаги 113-сонли қарорига асосан “Ижтимоий ҳимоя ягона реестри” ахборот тизимида рўйхатга олинган болалар нафақаси ёки моддий ёрдам олувчи кам таъминланган оилаларнинг вакиллари ҳамда “Камбағал оилалар реестри” ахборот модулига киритилган оилаларнинг вакиллари бўлган жисмоний шахслар томонидан қонунчилик ҳужжатларида белгиланган товарлар (хизматлар)ни харид қилинганда қўшилган қиймат солиғи суммасини БХМ 10 бараваригача бўлган харидлар сумма доирасида қайтарилади [18].

Ўзбекистон касаба уюшмалари Федерацияси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 8 майдаги ПФ-84-сонли Фармонида асосан Камбағал оилаларнинг “аъло” баҳоларга ўқийдиган фарзандларининг Ўзбекистон касаба уюшмалари федерацияси тизимидаги оромгоҳларда дам олиши ва соғломлаштирилиши учун бепул йўлланмалар берилади [8].

Энергетика вазирлиги томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 8 майдаги ПФ-84-сонли Фармонида асосан Камбағал оилалар хонадонига қайта тикланувчи энергия манбалари қурилмаларини (қуёш электр станцияларини) ўрнатади [8].

Ўзбекистон Маҳаллари уюшмаси томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 8 майдаги ПФ-84-сонли Фармонида асосан Камбағал оилаларнинг кўчмас мулки ҳудудида ўрнатилган енгил конструкцияли кўчма дўконлар ўрнатади [8].

Ижтимоий ҳимоя миллий агентлиги томонидан эса Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 4 майдаги ПҚ-171-сонли қарорига асосан Камбағал оилаларга 2025 йил 1 июндан бошлаб ўзгалар парваришига муҳтож вояга етган шахсларни қўллаб-қувватлашга қаратилган «Фаол ҳаётга қадам» дастури доирасида ижтимоий хизматлардан фойдаланиш харажатларининг бир қисmini ваучер асосида қоплаб берилади [19].

Демак, юқорида келтириб ўтилган тиббиёт, ижтимоий хизматлар, яшаш шароитларини яхшилаш ва бошқа йўналишлар бўйича республикада камбағал оила ва фуқароларга берилган молиявий кўмак ва имтиёзларни жойларда ижтимоий тармоқлар орқали ва бевосита тарғибот қилиш ҳамда улардан самарали фойдаланиш фуқароларни даромадларини ошириш, саломатлигини мустаҳкамлаш ва яшаш шароитларини яхшилаб камбағаллик тоифасидан тез чиқиш имконини беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 5 августдаги ЎРҚ-937-сонли “Ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкаларига ҳамда уларда қурилган бинолар ва иншоотларга бўлган ҳуқуқларни эътироф этиш тўғрисида”ги Қонуни// <https://lex.uz/docs/7049383>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 8 майдаги ПФ-84-сонли” Камбағал оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувват лаш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони// <https://www.lex.uz/uz/docs/7519176>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 30 январдаги ПФ-17-сонли “Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизимини молиялаштириш тартиб-таомилларини такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони// <https://lex.uz/docs/7374261>
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 26 февралдаги ПФ-3214-сонли “соғлиқни сақлаш тизимини янада ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони// <https://lex.uz/docs/170143>
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 24 майдаги ПФ-80-сон “Маъмурий ислохотлар доирасида адлия органлари ва муассасаларининг масъулиятини янада ошириш ҳамда ихчам бошқарув тизимини шакллантириш тўғрисида” Фармони// <https://lex.uz/docs/6937312>
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 30 апрелдаги ПФ-70-сонли “2024 йилда ипотека кредитларини ажратиш механизмларини такомиллаштириш ва аҳолининг уй-жой шароитларини яхшилашга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони// <https://lex.uz/ru/docs/6906830>.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 24 июлдаги ПФ-6269-сонли “Давлат хизматлари кўрсатиш инфратузилмасини такомиллаштириш ва аҳолининг давлат хизматларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони// <https://lex.uz/docs/5530487>
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 8 майдаги ПФ-84-сонли “амбағал оилаларни давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони// <https://www.lex.uz/uz/docs/7519176>
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 23 сентябрдаги ПҚ-330-сонли «Камбағалликдан фаровонлик сари» дастурини амалга ошириш бўйича биринчи навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида” ги Қарори// <https://lex.uz/docs/7109778>
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 4 августдаги ПҚ-4797-сонли “Аҳолига давлат ижтимоий хизматлари ва ёрдам тақдим этиш тартиб-таомилларини автоматлаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори//<https://lex.uz/docs/4930653>
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 26 январдаги ПҚ-102-сонли “Эндокринология хизматини такомиллаштириш ва кўламини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/en/docs/5838968>
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 28 сентябрдаги ПҚ-5199-сонли “Соғлиқни сақлаш соҳасида ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/5534899>
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 23 ноябрдаги ПҚ-371-сонли “Аллергик касалликларнинг олдини олиш ва даволаш сифатини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/6673873>
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 5 сентябрдаги ПҚ-311-сонли “Давлат тиббий суғуртаси механизмларини жорий этишга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/7098084>

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 27 декабрдаги ПҚ-410-сонли “Ўзгалар парваришига муҳтож кексалар ва ногиронлиги бўлган шахсларга ижтимоий хизмат ва ёрдам кўрсатиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/6725077>

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 2 апрелдаги ПҚ-134-сонли “Ёқилғи-энергетика соҳасида бозор механизмларини жорий этишда эҳтиёжманд аҳолини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг кўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/7464353>

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 21 декабрдаги ПҚ-402-сонли “Ўзбекистон маҳаллалари уюшмаси фаолиятини йўлга қўйиш ва маҳаллаларда бошқарув тизимини такомиллаштиришга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Қарори// <https://lex.uz/docs/6705734>

18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 5 апрелдаги 113-сонли “2023 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш, қайта ишлашни кенгайтириш ва қўллаб-қувватлашнинг кўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/6424449>

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2025 йил 4 майдаги ПҚ-171-сонли “Ўзгалар парваришига муҳтож шахсларга ижтимоий хизматлар кўрсатиш кўламини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори//<https://www.lex.uz/docs/7516927>

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 18 июлдаги “Аҳолини давлат томонидан ижтимоий қўллаб-қувватлаш тартибини тубдан такомиллаштириш тўғрисида” ги Қарори// <https://www.lex.uz/docs/7031128>

21. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 21 майдаги 145-сонли “Республика ихтисослаштирилган илмий-амалий тиббиёт марказлари фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/1480751>

22. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 24 декабрдаги 897-сонли “Аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашда «ижтимоий карта» тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/7283178>

23. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 21 декабрдаги 691-сонли “«Маҳалла еттилиги» тавсияси асосида камбағалликдан чиқариш дастурига киритилган ва уй-жой шароитини яхшилашга муҳтож бўлган шахсларга ипотека кредитини ажратиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/7170688>

24. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 10 майдаги 348-сонли “Давлат хизматлари марказлари ёки онлайн тарзда (масофадан туриб) расмий ахборот ресурслари орқали электрон рақамли имзо калитини рўйхатга олиш ва электрон рақамли имзо калитининг сертификатини бериш бўйича давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламентини тасдиқлаш ҳақида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/3730168>

25. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 1 февралдаги 78-сонли “Давлат таълим муассасаларининг спорт иншоотларида пуллик хизмат кўрсатувчи спорт тўғарақларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарори// <https://lex.uz/docs/4187224>

26. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 24 июлдаги 620-сонли “Хорижий давлатларда таълим олганлик тўғрисидаги ҳужжатларни тан олиш тартибини такомиллаштириш ҳақида” Қарори// <https://lex.uz/docs/4441142>

27. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 20 ноябрдаги 612 сонли “Давлат хизматларини кўрсатишни тартибга солиш норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/6671844>

28. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 19 августдаги 495-сонли “Архив иши ва иш юритиш соҳасида давлат хизматларини кўрсатишнинг айрим маъмурий регламентларини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/4958061>.

29. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 4 майдаги 271-сонли “Йўл ҳаракати хавфсизлиги соҳасида давлат хизматлари кўрсатиш тартиб-таомилларини соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарори// <https://lex.uz/docs/5409456>.

30. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 31 августдаги 555-сонли “Юридик ва жисмоний шахсларни электр тармоқларига улаш бўйича давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламентини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/5614095>

31. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 27 декабрдаги 774-сонли “Аҳоли ва тадбиркорлик субъектларининг давлат хизматларидан фойдаланиш имкониятлари кенгайтирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек, баъзиларини ўз кучини йўқотган деб ҳисоблаш тўғрисида”ги Қарори//<https://lex.uz/docs/5795033>.

32. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 31 мартдаги 255-сонли “Табиатдан фойдаланиш соҳасида давлат хизматлари кўрсатишнинг айрим маъмурий регламентларини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори//<https://lex.uz/docs/3646578>

33. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 1 апрелдаги 256-сонли “Муҳандислик-коммуникация тармоқларига уланиш бўйича давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламентларини тасдиқлаш тўғрисида” ги Қарори//<https://lex.uz/docs/3645661>

34. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 29 апрелдаги 170-сонли “Қишлоқ хўжалиги, мелиорация ва йўл-қурилиш техникаларидан фойдаланиш соҳасида давлат хизматлари кўрсатиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/docs/6448097>

35. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 24 июлдаги 309-сонли “Спортчиларга спорт паспорти бериш бўйича давлат хизматини кўрсатишнинг маъмурий регламентини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/6544321>

36. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 18 сентябрдаги 477-сонли “Тибиёт ва фармацевтика ходимларини аттестациядан ўтказиш ва уларга малака тоифалари бериш бўйича давлат хизматларини кўрсатишнинг маъмурий регламентини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/6612635>

37. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 30 ноябрдаги 635-сонли “Малака сертификатларини бериш бўйича давлат хизматлари кўрсатишни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш тўғрисида” Қарори// <https://lex.uz/ru/docs/6681619>

38. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 12 февралдаги 87-сонли “Давлат умумий ўрта таълим ташкилотлари педагог кадрларини касбий сертификатлаш бўйича давлат хизматларини кўрсатишнинг маъмурий регламентини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/6796327>

39. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 11 мартдаги 124-сонли “Давлат уй-жой фондидан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” ги Қарори// <https://lex.uz/docs/6835332>

40. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 10 июлдаги 186-сонли “Давлат кадастри соҳасида давлат хизматлари нархларини белгилашда табақалаштирилган ёндашув тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/2425158>

41. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 30 августдаги 479-сонли “Ўзбекистон Республикасида жисмоний шахсларни идентификациялашнинг Мобил-ID тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/6178939>

42. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 16 июндаги 282-сонли “Ўзбекистон Республикаси фуқароларига хорижга чиқиш биометрик паспорти беришга доир давлат хизмати кўрсатиш тартибини янада соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори

43. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 16 февралдаги 73-сонли “Чет тилини билиш даражасини аниқлаш бўйича давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламентини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/5863626>

44. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 12 октябрдаги 646-сонли “Умумтаълим фанларини билиш даражасини баҳолашнинг миллий тест тизимини жорий этиш тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/en/docs/5044726>

45. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 30 сентябрдаги 614-сонли “Ер участкаларидан рухсат этилган фойдаланиш турлари ва капитал қурилиш объектларининг ягона классификаторини амалга киритиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/7125707>

46. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 3 мартдаги 118-сонли “Спорт-таълим муассасаларининг тренер-ўқитувчилари ва йўриқчи-услубчиларига малака тоифаларини бериш бўйича давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламентини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори// <https://lex.uz/uz/docs/4753273>

УДК: 338.46

СТАНДАРТЫ GXP–БОЛЬШЕ, ЧЕМ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ

М.Н.Ибрагимов, директор, Консалтинговая компания ООО “LEAN PHARMA CONSULTING”, Самарканд

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tadqiqot farmatsevtika korxonalarida GxP standartlarini joriy etishning kengroq talqinini asoslab beradi, qoidalarni yangi sifat menejmenti modelini yaratish bilan cheklamaydi, balki umuman korxona boshqaruvini takomillashtirishga yordamini kengaytiradi.

Kalit soʻzlar: GxP standartlari, sifat menejmenti, protseduralar, jarayonlar, hujjatlar, oʻz-oʻzini nazorat qilish, boshqaruvni takomillashtirish, ishlab chiqarish, tashish, saqlash.

Аннотация. В исследовании обоснованы более широкое толкование внедрения стандартов GxP на предприятиях фармацевтической отрасли, не ограничиваться применение правил только лишь созданием новой модели управления качеством, а расширения их содействия на совершенствование управления предприятиями, в целом.

Ключевые слова: стандарты GxP, управление качеством, процедуры, процессы, документация, самоинспекция, валидация, совершенствование управления, производство, транспортировка, хранение.

Abstract. *The study substantiates a broader interpretation of the implementation of GxP standards in pharmaceutical enterprises, not limiting the application of rules to the creation of a new quality management model, but expanding their assistance to improve enterprise management in general.*

Keywords: *GxP standards, quality management, procedures, processes, documentation, self-inspection, validation, management improvement, production, transportation, storage.*

Введение. Среди предприятий фармацевтической отрасли бытует мнение, что стандарты GxP средство доступа в эту сложную и привлекательную, с точки зрения бизнеса, сферу. Поскольку только лишь наличие сертификата о внедрении стандартов GxP соответствующего направления дает право занятия этой деятельностью. Следовательно, часто внедрение стандартов GxP на предприятиях отрасли заканчивается получением сертификата, соблюдение принципов надлежащих практик не превращаются в инструмент управления качеством, полноценная работы возобновляются перед ежегодным аудитом или ресертификацией.

На наш взгляд, внедрение принципов стандартов GxP в повседневную практику фармацевтических предприятий больше чем, внедрение методов управления качеством, а рациональное и стратегически перспективное направление совершенствования всей системы управления предприятием.

Более того, внедрение требований стандартов GxP должно перерасти на реализацию принципов ISO 9001, что будет новым и важным этапом оптимизации управления фармацевтической компанией.

Материалы и методы исследования. Взаимосвязь внедрения стандартов GxP и совершенствования управления в фармацевтической отрасли. Целью фармацевтических компаний является выпуск на рынок качественных и безопасных лекарственных средств. При этом производственные предприятия должны соблюдать все требования нормативных документов на препарат при их производстве, дистрибьюторские компании должны обеспечивать сохранении качества при перевозках и хранении, аптечные учреждения призваны обеспечивать надлежащее хранение и отпуск населению и лечебным учреждениям препаратов в пределах сроков их годности. Более того, каждое звено в цепи поставок, независимо от их количества, должны покрывать все расходы и получить прибыль для дальнейшего роста.

Фармацевтический бизнес для реализации своей цели выполняет двуединую цель – обеспечение качества и сохранение здоровья населения. Параллельное существование социальной и коммерческой составляющей фармацевтического бизнеса накладывает сложные задачи перед системой управления своевременно реагировать на вызовы рынка лекарственных средств.

Так, чем же полезны стандарты GxP для оптимизации и совершенствования управления?

Во-первых, стандарты GxP изначально устанавливают основополагающие принципы управления качеством, которые адекватны и востребованы и системой управления, в целом.

Например, правила GMP содержат минимальные актуальные требования к надлежащей производственной практике для методов и условий, включающих требования к системе обеспечения качества, персоналу, помещениям и оборудованию, документации, требования к производству продукции, к контролю качества, рекламациям и отзыву продукции, проведению самоинспекций и другим аспектам производственной деятельности, которые используются при изготовлении, упаковывании и выпуске в обращение лекарственных средств с целью устранения рисков для потребителя.

Или же, целью надлежащей дистрибьюторской практики является соблюдение надлежащих условий хранения, транспортировки и распространения, необходимых для обеспечения качества, безопасности и эффективности лекарственных средств по всей цепи поставки, а также предотвращения риска проникновения фальсифицированных лекарственных средств в цепь поставки.

Как видно из вышеуказанных примеров, системы управления качеством в условиях внедрения стандартов GxP за счет реализации принципов надлежащих практик на предприятии достигается существенного улучшения менеджмента.

Во-вторых, внедряя стандарты GxP помещения фармацевтических компаний приводятся в соответствии с требованиями правил надлежащих практик. При этом, в существующих помещениях могут быть определенные переделки помещений, входов-выходов, коридоров для перемещения сырья, материалов, готовой продукции и персонала. В планируемых, к строительству, помещениях, изначально, на стадии проектирования необходимо учесть все требования стандартов к помещениям.

Таким образом, минимизируется риск потерь сырья и материалов при производстве, порчи готовых лекарственных форм при перевозках и хранении, связанных с несоответствиями в помещениях, что способствует укреплению экономической стабильности предприятий. Более того, в надлежащих помещениях создаются необходимые условия персоналу для полноценного выполнения возложенных на них функций.

В-третьих, составной частью стандартов GxP является требования к оборудованию и инженерным системам. Предприятия должны быть оснащены оборудованием, соответствующими техническим характеристикам, исправно функционировать в производстве, испытательной лаборатории, во время транспортировки, в складских помещениях. Для чего все основное оборудование должны быть валидированы, т.е. оценены на предмет соответствия фактического их состояния к обозначенным в технической документации.

Следовательно, система управления качеством внедренная в рамках стандартов GxP, решает вопросы системы управления в целом, в части вопросов, связанных с исправной работой оборудования, инженерных систем и их обслуживания.

В-четвертых, система управления качеством фармацевтического предприятия, внедренная правилами надлежащих практик GxP включает в себя организационную структуру, процедуры, процессы и ресурсы, а также действия, необходимые для обеспечения того, что производимые и поставляемые лекарственные средства отвечают заявленным в нормативных документах на препарат требованиям качества и безопасности.

Следовательно, внедряя стандарты GxP изучению и пересмотру подвергаются организационная структура, вносятся уточнения в процедуры, оптимально выстраиваются бизнес-процессы, что весьма важно для системы управления, в целом.

В-пятых, в системе управления качеством расписываются все процедуры и процессы, должностные инструкции персонала, что усиливает ответственность за своевременное и качественное выполнения возложенных на персонал функций, что также приводит к совершенствованию управления на предприятии, в целом.

Разработка и выстраивание всех бизнес-процессов и должностных инструкций всего персонала, по примеру, документации для персонала по обеспечению качества, способствуют кардинальному улучшению управления предприятием.

В-шестых, правилами надлежащих практик GxP предусмотрена документация всех действий персонала, документирование процессов самоинспекций, что создает информационную базу для постоянного контроля качества на всех стадиях производства и перемещения лекарственных средств, а также, усиливает доказательную базу исправной работы оборудования, инженерных систем, персонала.

Распространение подходов к документации процедур и процессов на предприятии, например, оперативное и стратегическое планирование, делегирование и контроль исполнения, маркетинг и продвижение продукции, по подобию систем управления качеством, позволяет оптимизировать и процесс управления в других подразделениях предприятия.

В-седьмых, правилами надлежащих практик GxP предусмотрены обучение персонала, создание системы постоянного повышения квалификации кадров, что также важны и для других подразделений и персонала предприятия. Постоянно обучающаяся компания будет иметь всегда больше шансов устоять перед всеми вызовами рынка.

Заключение. 1. Внедрение принципов стандартов GxP в деятельность фармацевтических предприятий больше чем, внедрение методов управления качеством, а рациональное и стратегически перспективное направление совершенствования всей системы управления предприятием;

2. Соблюдение правил надлежащих практик должно быть обыденной, безусловно выполнимой на всех фармацевтических предприятиях, только в этом случае высшее руководство может быть уверено в качестве и безопасности лекарственных средств;

3. Эффективным представляется внедрение правил надлежащих практик GxP на все процессы, подразделения и персонал предприятия, что будет способствовать не только обеспечивать качество, но и достигать высоких конечных результатов по получению прибыли и обеспечению устойчивого экономического роста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственный Стандарт Республики Узбекистан “Надлежащая дистрибьюторская практика” (“Good Distribution Practice”–GDP). O‘zDSt 2764:2018.

2. Государственный Стандарт Республики Узбекистан “Надлежащая производственная практика” (“Good Manufacturing Practice”–GMP). O‘z DSt 2766:2018.

3. Государственный Стандарт Республики Узбекистан “Надлежащая аптечная практика” (“Good Pharmacy Practice”– GPP). O‘zMSt 140:2024.

4. Государственный Стандарт Республики Узбекистан “Надлежащая практика хранения” (“Good Storage Practice”–GSP). O‘zDSt 2763:2018.

5. “Надлежащая практика хранения и дистрибуции лекарственных средств и медицинских изделий”, Серия технических стандартов ВОЗ №1025, Приложение 7, Апрель, 2020.

6. “Надлежащая практика дистрибуции лекарственных средств для человека”, Руководящие принципы Европейской Комиссии 2013/С 343/01 от 5 Ноября 2013.

7. Талибов О.Б. Генерики и эквивалентность лекарственных препаратов. // Медицинская газета “Здоровье Украины”. – Киев, 2008. – №5. – с. 12–16.

8. Ерденбек И.Б., Байдуллаев Ш.А., Арыстанов Ж.М. “Важность GDP как ключевого элемента обеспечения качества и эффективности в фармацевтической промышленности” Международный журнал “Вестник Науки”, №12 (81) Том 4.

9. Юн Е. (2022) “Фармацевтика Нового Узбекистана: перспективные проекты и инвестиционная привлекательность”. https://yuz.uz/ru/news/farmatsevtika-novogo-uzbekistana-perspektivne-proekt-i-investitsionnaya-privlekatelnost?utm_source=cha_tgpt.com

10. NUZ Новости Узбекистана (2022) “Названа нерешенной проблема поддельных лекарств на внутреннем рынке Узбекистана” <https://nuz.uz/2022/04/12/nazvana-nereshennoj-problema-poddelnyh-lekarstv-na-vnutrennem-rynke-uzbekistana/>

УЎК 339.13:004(586.5)

ЎЗБЕКИСТОНДА РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ ХИЗМАТЛАРИ ИСТЕЪМОЛЧИЛАРИНИНГ ХУЛҚ-АТВОР ХУСУСИЯТЛАРИ

Ш.З.Лутфуллаева, мустақил изланувчи, Фаргона Давлат Университети, Фаргона

Аннотация. Мақолада рақамли иқтисодиётнинг ўзига хос жиҳатлари ва таълим соҳасига таъсири, мактабгача таълимдаги рақамлаштириш тенденциялари ҳамда истеъмолчилар (ота-оналар)нинг ушбу хизматларга оид хулқ-атворини тушунтирувчи назарий ёндашувлар таҳлил қилинди. Ўзбекистонда мактабгача таълим бозори статистик маълумотлар билан шарҳланди: давлат ва хусусий мактабгача таълим ташкилотлари сони, болаларни қамраб олиш даражаси, кадрлар ҳолати кўриб чиқилди. Хулқ-атвор статистикаси ва сўровнома натижаларига асосан ота-оналарнинг мактабгача таълим танлашига омилар кўриб чиқилди. Шунингдек, соҳадаги асосий муаммолар (ёш болаларни етарли даражада қамраб олмаслик, инфратузилма камчиликлари, юқори сифатли кадрлар етишмаслиги ва ҳ.к.) ҳамда рақамлаштириш орқали яратилиши мумкин бўлган имкониятлар (электрон тизимлар жорий этиш, ахборотга тез кириш, очиқлик ва шаффофлик, ҳамкорлик имкониятлари) кўриб чиқилди. Илмий ва амалий таклифлар қаторида мактабгача таълим муассасаларида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш, педагоглар ва бошқарув ходимларнинг рақамли кўникмаларини ошириш, ота-оналарнинг ахборот

манбаларига киришини кенгайтириши, давлат-хусусий шерикликни мустаҳкамлаш ва оналарни ҳар томонлама қўллаб-қувватловчи электрон хизматларни (маълумот платформалари, иловани ва ўқитувчилар порталлини) ривожлантириши каби чоралар тақдир қилинди. Мақола ахборотлаштириши ва таълим соҳаларида олиб борилаётган илмий ва сиёсий ҳужжатлар, янги тадқиқотлар ҳамда статистикага таянган ҳолда тайёрланди.

Калит сўзлар: Рақамли иқтисодиёт, мактабгача таълим, рақамлаштириши, истеъмолчи хулқ-атвори, Ўзбекистон статистикаси, ахборот-коммуникация технологиялари, давлат-хусусий шериклик, электрон платформалар, педагоглар малакаси, болалар бoғчаси тизими

Аннотация. В статье исследуется влияние цифровой экономики на сферу образования и анализируются тенденции цифровизации дошкольного образования в Узбекистане. Раскрываются теоретические модели потребительского поведения (родителей) в контексте услуг дошкольного образования. Приводится статистика по состоянию рынка дошкольных образовательных услуг в Узбекистане: количество государственных и частных дошкольных учреждений, охват детей и структура кадров. На основе данных и опросов анализируется поведение потребителей услуг (выбор сада, предпочтения в ИКТ и др.). Выделяются основные проблемы (недостаточное покрытие, старое оборудование, нехватка квалифицированных кадров, низкое информированность родителей) и возможности (электронные информационные системы, открытость и прозрачность, сотрудничество частного сектора). Предлагаются научно-практические рекомендации: активное внедрение ИКТ в работу детских садов, повышение квалификации педагогов в цифровой сфере, расширение доступа родителей к электронным ресурсам, развитие государственно-частного партнерства и цифровых образовательных сервисов. Статья опирается на официальные и исследовательские источники, нормативные документы и актуальную статистику.

Ключевые слова: Цифровая экономика, дошкольное образование, цифровизация, поведение потребителей, статистика Узбекистана, информационно-коммуникационные технологии, государственно-частное партнёрство, электронные платформы, квалификация педагогов, система детских садов

Abstract. This article examines the peculiarities of consumer (parents') behavior regarding preschool education services in Uzbekistan under the conditions of the digital economy. It defines the concept of the digital economy and discusses its impact on education. Trends in preschool sector digitalization are analyzed, including government initiatives to introduce electronic information systems (e.g., the "Bolalar bog'chasi" portal), biometric attendance, and online payments. Theoretical models explaining consumer behavior (motivational, decision-making, technology acceptance) are considered in light of digital influences (e.g., social media shaping opinions). The current state of the preschool education market in Uzbekistan is described using statistical data: number of public and private preschool institutions (7,753 state preschools as of 2021, plus ~12,000 private/family kindergartens), enrollment rates, and regional distribution. Analysis of survey and usage data shows how parents choose preschools and respond to digital services (for example, Uzbekistan launched a Parenting App and a Preschool Learning Passport platform with 2,500 sign-ups on the first day). Major problems are identified, including insufficient coverage of preschool education (only about 28.1 places per 100 children aged 3–7 nationally, especially in rural areas), outdated facilities, shortage of qualified teachers, and low awareness of preschool benefits. Opportunities arise from ongoing digitization: integration of preschool systems with e-government portals, electronic queues and payments, as well as new ICT-based tools for engagement. Finally, the paper proposes research-based and practical recommendations: accelerate ICT implementation in preschool management and teaching; train educators in digital skills; expand digital platforms (e.g., mobile apps, online portals) for parents and administrators; strengthen public-private partnerships in early education; and use data-driven marketing and feedback to improve service quality. The study is grounded in official documents, recent research, and statistical sources, providing a structured overview with clear conclusions in each section.

Keywords: Digital economy, preschool education, digitalization, consumer, Behavior, Uzbekistan statistics, information and communication, technologies, rubric-private partnership, electronic platforms, teacher qualifications, Kindergarten system

Рақамли иқтисодиёт тушунчаси ва таълимга таъсири. Рақамли иқтисодиёт – бу ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш асосида ижтимоий ва иқтисодий муносабатларни ташкил қилувчи бир ҳосила соҳадир. Ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ) жорий этилиши натижасида шахслар ҳаётининг барча соҳалари ўзгара бошлади, рақамли технологиялар глобал иқтисодиётнинг тез ўсиб бораётган қисмига айланди. Ўзбекистонда ҳам рақамли иқтисодиётни ривожлантириш бўйича кенг қамровли стратегиялар қабул қилинган, масалан, Президент фармонлари, «Рақамли Ўзбекистон – 2030» стратегияси ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан аниқ вазифалар белгиланди [1]. Рақамли иқтисодиёт таълим тизимини ҳам ўз таъсир доирасига олди: электрон таълим платформалари, қўлланмалар ва педагоглар учун узлуксиз малака ошириш веб-сайтлари ишлаб чиқилмоқда. Республикада интернет кириш даражаси 2018 йилда 46 фоиздан 2021 йилда 60 фоиздан ошди [2]. Бу эса аҳоли, шу жумладан ота-оналар, рақамли таълим хизматларидан фойдаланиш имкониятини кенгайтирмоқда. Қисқача қилиб айтганда, рақамли иқтисодиёт таълим соҳасига инновацион метод ва воситаларни жалб қилиш орқали таълим сифатини ошириш ва мактабгача таълим тизимини самарали бошқариш учун янги имкониятлар яратмоқда.

Мактабгача таълимда рақамлаштириш тенденциялари. Ўзбекистон мактабгача таълим тизимини рақамлаштириш бўйича фаол чораларни кўрмоқда. 2020 йилда имзоланган қарорларда болалар боғчаси фаолиятида электрон тизимлар жорий этиш белгиланди: жумладан, “Болалар боғчаси” ахборот тизимини ишга тушириш, болаларнинг боғчадаги давомати ва ривожланишини мониторинг қилиш, электрон тўлов тизимлари ва давлат хизматлари порталлари билан интеграция йўлга қўйиш вазифалари берилди [3]. Бу тизим тўлиқ ишга туширилиши орқали болалар боғчасига навбат, қабул қилиш йўлланмалари ҳам электрон тартибда шакллантирилади; ходимлар маоши ва озиқ-овқат харажатлари биометрик идентификация билан автоматик ҳисобланади [4]. Амалга оширилган тажриба-синовда Бектемир туманидаги бир нечта боғчаларда Face ID қурилмалари орқали тарбияланувчилар ва ходимлар кузатиб борилди; натижада тадбиркорлик агентлиги ва бошқа электрон тизимлар билан интеграция қилиниб, онлайн тўловлар имконияти яратилди [3]. Бу жараёнларда «Болалар боғчаси» тизими болаларнинг тана ҳарорати ва умумий саломатлигини автоматика тартибида назорат қилишга ҳам хизмат қилмоқда. Яқин вақтда МТТ фаолиятини янада рақамлаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамаси 2024 йил 18 декабрдаги 848-сонли қарори билан янги чора-тадбирлар қабул қилди. Унда 2025 йил февралдан Тошкент шаҳрида, июлдан эса бутун республика бўйича электрон давомат ва озиқ-овқат харажатларини автоматик қайд этиш жорий қилинади. Шунингдек, давлат бу мақсад учун 50 млрд сўм маблағ ажратади [5]. Шакллантирилаётган рақамли тизимлар – аввало, болаларни қабул қилиш ва давоматини назорат қилиш, электрон тўловлар, ва ахборот алмашинувини таъминлаши билан аҳамиятли бўлмоқда. Бу эса салоҳиятли тизим барпо этиш орқали ресурсларни тежаш ва хизматларнинг шаффофлигини ошириш имконини беради.

Истеъмолчилар хулқ-атворини тушунтирувчи назарий моделлар. Истеъмолчиларнинг (ота-оналарнинг) хулқ-атворини тушуниш учун турли назарий моделлардан фойдаланилади. Анъанавий маркетинг моделлари инсон эҳтиёжлари, рухий мотивлари, ижтимоий омиллари ва қарор қабул қилиш жараёнларини (масалан, М.Бовид, Ш.Боттомли ва бошқалар моделлари) таҳлил қилади [6]. Замонавий иқтисодиёт шароитида “режалаштирилган хулқ-атвор” назарияси ёки технология қабул қилиш модели (ТАМ/UTAUT) каби ёндошувлар ҳам қўлланади [7, 8]. Муҳими, рақамли муҳитда истеъмолчилар ахборотни тез ўрганади ва янги маҳсулотлар ҳақидаги фикрлари ижтимоий тармоқлар орқали шаклланади. Масалан, рақамли иқтисодиёт белгиларидан бири сифатида ижтимоий тармоқларнинг маҳсулот ёки хизмат ҳақидаги фикр шакллантиришдаги ўрни кучайиши таъкидланади. Шунингдек, айрим мутахассислар таъкидлашича, ахборотлаштириш

ва интернет имкониятлари истеъмолчиларни йиғилган маълумотлар асосида кўпроқ моддий эҳтиёжларга эътибор қаратган ҳолда ҳаракатлантирмоқда [9]. Яъни маркетинг ва реклама фаолиятида рақамли воситалар орқали истеъмолчиларнинг истаклари ва эҳтиёжларига тез жавоб қайтаришга урғу берилади.

Ўзбекистонда мактабгача таълим бозорининг ҳолати. Ўзбекистонда мактабгача таълим бозори ҳам давлат, ҳам нодавлат муассасаларни ўз ичига олади. ДСҚ маълумотларига кўра, 2021 йил бошида давлат МТТлар сони 7,753 тани ташкил этган (оилавий мактабгача таълим муассасалари ҳисобга олинмаган ҳолда) [2]. Республикадаги МТТларнинг ярмига яқин қисми (55 фоиздан ортиғи) Тошкент шаҳри ва бир қатор вилоятларда жойлашган (Тошкент ш. – 14.8%, Фарғона – 12.6%, Тошкент вилояти – 9.8%, Наманган – 9%, Самарқанд – 8.9%) [10]. Бир вақтнинг ўзида, юқори туғилиш даражасига эга бўлган ҳудудларда болалар сони кўплиги туфайли мактабгача таълим муассасалари сони 2000-чи йил бошларига нисбатан камайган (сайловчанлик Кампанияси маълумотиغا кўра, 20 йил ичида МТТлар сони 45%дан зиёдга қисқарган) [10]. Бозорда хусусий боғчалар ҳам фаолият олиб бормоқда. Мисол учун, 2021 йилда нодавлат (ХХШ ва оилавий) мактабгача таълим муассасалари ҳажми расмий статистикага киритилмаган бўлса-да, Халқаро ташкилот ҳисоботларига кўра мазкур секторда 12 мингдан ортиқ муассаса мавжуд бўлиб, улар жами тарбияланувчиларнинг деярли учдан бирини қамраб олган. Давлат мактабгача таълим муассасалари 2021 йилда умумий тарбияланувчиларнинг 67 фоизини қабул қилган, аммо уларнинг кадрларининг 82 фоизи давлат соҳасига тўғри келади. Шу боис давлат муассасаларида битта мураббийга тўғри келадиган ўқитувчилар сони (PTR) тахминан 17.8:1, хусусийда эса 30:1 яқин (яъни хусусий боғчада бир муаллим қарийб 30 нафар бола билан шуғулланади) эканлиги маълум бўлди [11]. Умуман, Ўзбекистонда мактабгача таълим соҳаси иқтисодий-ижтимоий ислохотлар доирасида ривожланмоқда, давлат-хусусий шерикликни кенгайтириш натижасида хусусий боғчалар сони ва турлари ошиб бормоқда. Лекин ҳанузгача мактабгача таълим билан қамров даражаси паст бўлиб қолмоқда; масалан, ҳар 100 нафар 3–7 ёшдаги болага фақат 28.1 та мактабгача таълим ўрни тўғри келади [10].

Истеъмолчи хулқ-атворини таҳлил қилиш (статистика ва сўровнома). Мактабгача таълим хизматларини танлашда ота-оналарнинг хулқ-атворига таъсир этувчи омиллар аниқланмоқда. Бу жумладан, муассасанинг куйидаги жиҳатлари муҳим: таълим сифати, педагоглар малакаси, инфратузилма шароитлари, бола хавфсизлиги ва соғлиғи таъминланганлиги, тўлов сифати (хусусий боғчаларда) ва турмуш жойига яқинлик. Шунингдек, рақамли омиллар – боғчаларнинг интернетда мавжудлиги, веб-сайтлари, ижтимоий тармоқлардаги эълонлари ва телефон алоқаси ҳам ота-оналар диққатига таъсир қилиши мумкин. Масалан, UNICEF ҳисоботларида Ўзбекистонда “Bebbo” оналик иловаси ишга туширилиб, унда биринчи кунда 2,500 дан ортиқ ота-она рўйхатдан ўтганлиги қайд этилган, шунингдек ёш ота-оналар ўртасида “Bolalik Akademiyasi” таълим портали ва “Learning Passport” платформаси сингари босқичли таълим лойиҳалари фойдаланувчилари сони ўсиши қайд қилинмоқда [12]. Бу каби рақамли сервислар ота-оналарни мактабгача таълим жараёнида фаол иштирок этишга жалб этиши ҳамда уларга замонавий методлар ҳақида маълумот беришга хизмат қилади. Бундан ташқари, статистикадан кўриниб турибдики, хусусий боғчаларда тарбияланувчиларнинг аксарияти катта шаҳарларда тўпланган (масалан, Тошкент шаҳрида нодавлат боғчалар сони юқори) ва уларнинг сони йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Чунки ота-оналар орасида хусусий мактабгача таълим хизматларига талаб юқори, айниқса шахсий ёндашув ва қўшимча хизматлар (ҳужжатлар тайёрлаш, соғлиқни сақлаш хизматлари ва бошқа) мавжуд бўлса. Шундай қилиб, оммавий сўровлар ва ахборот тизимлари орқали олинган маълумотлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистондаги ота-оналар орасида рақамли маълумот манбаларига кириш даражаси юқори бўлганлар таълим сифатини ва қулайлигини биринчи ўринга қўйишмоқда, бу эса боғчалардан рақамли хизмат ва ахборот топиш имкониятларини талаб қилади.

Аниқ муаммолар ва имкониятлар. Мактабгача таълим соҳасида қатор тизимли муаммолар мавжуд. Биринчидан, болаларни мактабгача таълим билан тўлиқ қамраш учун

ҳанузча муассасалар етарли эмас (ахборотларга кўра, умумий болалар сонига нисбатан ягона ўрин микдори пастлиги мавжуд). Иккинчидан, қишлоқларда мактабгача таълим инфратузилмаси етарлича ривожланмаган, бу шаҳар ва қишлоқ ўртасида нуфузли фарқларга олиб келмоқда. Учинчидан, кўпчилик боғчаларнинг моддий-техник базаси етарли даражада модернизация қилинмаган; кўпинча болалар олиб ҳаракатланадиган хоналар ва ўйин майдончаси етарсиз. Тўртинчидан, малакали педагог ва бошқарув кадрлари етишмайди, айниқса юқори малакали раҳбарларни тайёрлашга муҳтожлик юқори. Бешинчидан, ота-оналар орасида мактабгача таълимнинг аҳамияти ва унда бериладиган таълим сифатлари ҳақида тўлиқ ахборот йўқ, бу соҳага ишониш даражасини туширади. Шунингдек, алоҳида эҳтиёжли болаларга мўлжалланган боғчаларда зарур шароитлар (инкишоф материаллари, малакали мутахассислар) етарли эмас [10]. Аммо рақамли технологиялар бу муаммоларни ҳал этишда имкониятлар ҳам яратади. Масалан, электрон маълумотлар базалари ва кузатув тизимлари орқали туманлараро ва муассаса бўйича тафовутлар тез аниқланиши мумкин. Биометрик тизимлар ва электрон қайдлар орқали ходимлар ҳамда болалар давомати аниқроқ назорат қилиниб, коррупция ва сарф-ҳаражатни камайтириш имкони мавжуд [4]. Ижтимоий тармоқлар, оналик мобил иловалари ва интернет таълим платформалари орқали ота-оналарнинг боғча танлаш имкониятлари ошмоқда (масалан, онлайн шарҳлар, электрон аризалар). Давлат-хусусий шерикликни мустаҳкамлаш эса хусусий боғчаларни ривожлантириш учун шароит яратади [10]. Шу билан бирга, бутун республикадаги IT тармоқларни ёйиш лойиҳалари (интернет қопламаларининг кенгайиши, IT-парклар ташкил этилиши) ва кадрларни тайёрлаш (масалан, “Бир миллион дастурчи” лойиҳаси) рақамли муҳитни кучайтириб, ота-оналарни инновацион ёндашувларга тайёрлайди [2]. Бундай имкониятлардан фойдаланиш натижасида мактабгача таълим сифатини яхшилаш, ресурслардан самарали фойдаланиш ва аҳолига хизмат кўрсатиш даражасини ошириш мумкин.

Илмий ва амалий таклифлар. Таҳлил натижаларига асосан қуйидаги илмий-амалий таклифлар киритилади. Биринчидан, мактабгача таълим муассасаларида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш зарур. Масалан, ҳар бир боғчанинг электрон маълумотлар базаси яратилсин, бунда болалар, ходимлар ва ресурслар ҳақидаги маълумотлар узлуксиз янгилаб туриш. Бу хизматлар учун барча боғчаларни ягона платформага улаш (масалан, «Bolalar bog'chasi» тизимини такомиллаштириш) керак. Иккинчидан, педагог ва бошқарув кадрларининг рақамли саводхонлигини ошириш учун мўлжалланган ўқув курслари ташкил қилиш. Педагоглар учун замонавий таълим технологиялари бўйича малака оширув курслари олиб борилиши, болалар билан ишлашда электрон таълим воситалари қўллаш бўйича семинарлар ўтказилиши мақсадга мувофиқ. Учинчидан, ота-оналарга мактабгача таълимнинг аҳамияти ва соҳадаги янги рақамли имкониятлар ҳақида кенг ахборот бериш лозим. Ҳар бир ҳудудда оила ва болалар институтидан ташқари илмий ва жамоат бирлашмалари қаторида “махсус мактабгача таълим маркетинги” чоралари йўлга қўйилиши мумкин: веб-сайтлар, ижтимоий тармоқлар, мобиль илова орқали боғчаларнинг жамоатчиликнинг турли қатламларига маълумот етказилиши. Тўртинчидан, давлат-хусусий шерикликни мустаҳкамлаш лозим – хусусий боғчаларни рағбатлантирувчи солиқ имтиёзлари ва грант дастурлари йўлга қўйилиши тавсия этилади. Шунингдек, хусусий секторни аудит қилиш ва стандартларни бошқариш тизими кучайтирилиши муҳим. Бешинчидан, болаларнинг мактабгача таълим билан қамровини ошириш мақсадида хўжалик ва демографик ривожланишни инобатга олган ҳолда янги боғчалар қурилиши ҳамда мавжудларнинг имкониятларини кенгайтириш ишлари олиб борилиши зарур. Олтинчидан, олға қўйилаётган рақамли хизматларга асосан мактабгача таълим маълумотларини таҳлил қилиш ва янада такомиллаштириш бўйича илмий мониторингни йўлга қўйиш таклиф қилинади. Бунда давлат статистикаси ва билим бериш соҳаси битта ахборот тизимига боғланиб, олинган маълумотлар таҳлилий ахборот порталларида оммага тақдим этилиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, юқоридагилар миллий таълим ислоҳоти доирасида кўзланган мақсадларга эришишда аҳамиятли бўлиб, мактабгача таълим соҳасини рақамли иқтисодиёт талабларига мослаштириш, ота-оналарнинг ишончини ошириш ҳамда болалар учун тенг имкониятлар яратишга хизмат қилади.

ФЙДАЛАНИЛАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. (2020). “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида. Retrieved from <https://president.uz>
2. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. (2021). Ўзбекистонда мактабгача таълим муассасалари ва уларнинг фаолияти тўғрисидаги статистик маълумотлар. Retrieved from <https://stat.uz>
3. “Болалар боғчаси” ахборот тизими ва мактабгача таълимда рақамлаштириш. (2020). Retrieved from <https://yuz.uz>
4. Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ривожлантириш: “Рақамли Ўзбекистон – 2030” стратегияси. (2021). Retrieved from <https://yuz.uz>
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2024 йил 18 декабрдаги 848-сонли қарори: Мактабгача таълим муассасаларида электрон давомат ва озиқ-овқат харажатларини автоматик қайд этиш тўғрисида. Retrieved from <https://norma.uz>
6. Bovard, T., & Bottomley, S. (2003). Consumer behavior in public services: A new perspective. *Public Administration Review*, 63(4), 456–465.
7. Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211.
8. Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319–340.
9. Рақамли иқтисодиёт шароитида истеъмолчи хулқ-атворининг ўзига хос жиҳатлари. (2022). Retrieved from <https://renessans-edu.uz>
10. Ўзбекистон Республикасида мактабгача таълим тизимини ривожлантириш тўғрисидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар. (2021). Retrieved from <https://lex.uz>
11. UNICEF Uzbekistan. (2021). Early childhood education in Uzbekistan: Challenges and opportunities. Retrieved from <https://uzbekistan.un.org>
12. UNICEF. (2022). Bebo parenting app and digital tools for early childhood education in Uzbekistan. Retrieved from <https://www.unicef.org/uzbekistan>
13. Asian Development Bank (ADB). (2020). Uzbekistan: Education sector assessment. Retrieved from <https://www.adb.org>
14. World Bank. (2022). Digital transformation in Uzbekistan: Opportunities for education reform. Retrieved from <https://www.worldbank.org>
15. Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS Quarterly*, 27(3), 425–478.

УЎТ: 330.338.467.5

ИСТЕЪМОЛ МАХСУЛОТЛАРИ БОЗОРИДА РАҚАМЛИ ХИЗМАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

И.Ў.Ражаббоев, PhD, доц.в.б., Урганч Ранч университети, Урганч
Ш.А.Насруллаева, бошқарма бошлиғи, Ўзбекистон Республикаси
Савдо-саноат палатаси, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада истеъмол маҳсулотлари бозорида рақамли хизматларни ривожлантиришининг назарий-амалий жиҳатлари таҳлил қилинган. Рақамли технологияларни жорий этиш орқали савдо жараёнларини автоматлаштириш, электрон тижорат, рақамли тўлов тизимлари, логистика ва мижозлар билан ўзаро алоқалар самарадорлигини ошириш имкониятлари ёритиб берилган. Шунингдек, рақамли хизматларни ривожлантиришининг бозор иштирокчилари рақобатбардошлигига, истеъмолчиларнинг қондирилмаган эҳтиёжларини аниқлашга ҳамда хизматлар сифатини яхшилашга таъсири ўрганилган. Мақолада замонавий тенденциялар, муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари асосланган ҳолда таклиф ва хулосалар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: истеъмол маҳсулотлари бозори, рақамли хизматлар, электрон тижорат, рақамли иқтисодиёт, инновацион технологиялар, рақамли тўлов тизимлари, хизматлар бозори, рақобатбардошлик.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты развития цифровых услуг на рынке потребительских товаров. Подчеркиваются

возможности автоматизации торговых процессов, электронной коммерции, цифровых платежных систем, логистики и повышения эффективности взаимодействия с клиентами за счет внедрения цифровых технологий. Также рассматривается влияние развития цифровых услуг на конкурентоспособность участников рынка, выявление неудовлетворенных потребностей потребителей и повышение качества услуг. На основе текущих тенденций, проблем и путей их решения в статье разрабатываются предложения и выводы.

Ключевые слова: рынок потребительских товаров, цифровые услуги, электронная коммерция, цифровая экономика, инновационные технологии, цифровые платежные системы, рынок услуг, конкурентоспособность.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of the development of digital services in the consumer goods market. The opportunities for automating trade processes, e-commerce, digital payment systems, logistics, and increasing the efficiency of customer interactions through the introduction of digital technologies are highlighted. The impact of the development of digital services on the competitiveness of market participants, identifying unmet consumer needs, and improving the quality of services is also studied. The article develops proposals and conclusions based on current trends, problems, and ways to solve them.

Keywords: consumer goods market, digital services, e-commerce, digital economy, innovative technologies, digital payment systems, services market, competitiveness.

Жаҳон иқтисодиётида рақамлаштириш жараёнларининг жадал суръатларда ривожланиши истеъмол маҳсулотлари бозорида ҳам тўб ўзгаришларни юзага келтирмоқда. Айниқса, рақамли хизматларни жорий этиш ва уларни ривожлантириш орқали бозор инфратузилмасини такомиллаштириш, савдо муносабатларининг шаффофлиги ва самарадорлигини ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда истеъмолчиларнинг харид одатлари ўзгариб, онлайн савдо платформалари, мобил иловалар, электрон тўлов воситалари ва рақамли маркетинг хизматларига бўлган талаб ортмоқда.

Ўзбекистонда ҳам рақамли иқтисодиётни ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланиб, истеъмол маҳсулотлари бозорида рақамли хизматларни кенг жорий этиш учун ҳуқуқий, ташкилий ва технологик шарт-шароитлар яратилмоқда. Шу жиҳатдан, рақамли хизматларни ривожлантиришнинг иқтисодий мазмунини тадқиқ этиш, уларнинг бозор самарадорлигига таъсирини баҳолаш ҳамда амалий таклифлар ишлаб чиқиш долзарб ҳисобланади.

Мазкур мақолада истеъмол маҳсулотлари бозорида рақамли хизматларни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари, мавжуд муаммолар ва истиқболли имкониятлар комплекс тарзда ўрганилади.

Истеъмол маҳсулотлари бозори аҳолининг кундалик ҳаётини эҳтиёжларини қондиришга қаратилган тайёр маҳсулотлар айирбошланадиган иқтисодий макон ҳисобланиб, унда харидор сифатида, асосан, жисмоний шахслар — яқуний истеъмолчилар иштирок этади. Ушбу бозор ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан яратилган товарларнинг ҳаракат занжиридаги охириги босқични ташкил этиб, маҳсулотларнинг бевосита истеъмолчига етказиб берилиш жараёни айнан шу ерда амалга оширилади.

Рақамли хизматлар истеъмолчиларга маҳсулотни танлаш, уни харид қилиш, етказиб бериш ҳамда сотувдан кейинги хизмат кўрсатиш жараёнларини замонавий рақамли платформалар ва ахборот технологиялари орқали амалга оширишни таъминловчи тизимли механизмлар мажмуасини ифодалайди.

Истеъмол маҳсулотлари бозори қатор ўзига хос иқтисодий ва маркетинг хусусиятлари билан тавсифланади. Аввало, ушбу бозорда талабнинг нисбатан барқарорлиги кузатилади. Озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, шахсий гигиена воситалари каби кундалик эҳтиёж товарларига бўлган талаб доимий характерга эга бўлиб, ҳатто иқтисодий инқироз шароитида ҳам кескин пасаймайди. Бундай вазиятларда, асосан, истеъмолчиларнинг харид афзалликлари қиммат сегментдан арзон сегментга қараб силжиши кузатилади.

Иккинчидан, истеъмол маҳсулотлари бозорида харидорлар сонининг кўплиги муҳим хусусият ҳисобланади. Асосий истеъмолчилар кенг аҳоли қатламини ташкил этиб, алоҳида харид операциялари ҳажми нисбатан кичик бўлса-да, харидорлар сонининг кўплиги ушбу бозорнинг умумий ҳажмини йирик ва барқарор қилади.

Учинчидан, бозорда рақобат даражаси жуда юқори бўлади. Бир хил ёки ўхшаш товарларни таклиф этувчи корхоналарнинг кўплиги натижасида рақобат нарх сиёсати, маҳсулот сифати, дизайн, қадоқлаш, хизмат кўрсатиш даражаси ва қўшимча сервислар орқали амалга оширилади.

Тўртинчидан, истеъмол маҳсулотларининг ҳаёт даври нисбатан қисқа бўлиши билан ажралиб туради. Мода тенденциялари, технологик янгиликлар ҳамда истеъмолчилар дидининг тез ўзгариши натижасида янги турдаги маҳсулотлар бозорга мунтазам кириб келади, эски ёки талабдан қолган товарлар эса қисқа муддат ичида бозордан чиқиб кетади.

Бешинчидан, реклама ва бренд имижининг аҳамияти юқори даражада намоён бўлади. Истеъмолчиларнинг харид қарорларининг катта қисми маркетинг коммуникациялари, брендинг жамиятдаги нуфузи ҳамда ижтимоий таъсир омиллари асосида шаклланади. Шу сабабли маркетинг фаолияти бозорда рақобат устунлигини қўлга киритишнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади.

Олтинчидан, истеъмол маҳсулотлари бозори маҳсулот турларининг кенг ассортименти билан тавсифланади. Бозорда озиқ-овқат маҳсулотларидан тортиб маиший техника ва кундалик эҳтиёж товарларигача бўлган жуда кўп турдаги маҳсулотлар мавжуд бўлиб, бу истеъмолчилар учун танлов имкониятларининг кенглигини таъминлайди.

Еттинчидан, савдо ва тақсимот каналларининг ривожланганлиги мазкур бозорнинг муҳим хусусияти ҳисобланади. Анъанавий чакана дўконлар, супермаркетлар, бозорлар билан бир қаторда электрон тижорат платформалари фаолият юритмоқда. Айниқса, сўнгги йилларда онлайн савдонинг улуши сезиларли даражада ошиб, бозор инфратузилмасининг ажралмас қисмига айланди.

Саккизинчидан, истеъмолчиларнинг нархга нисбатан юқори сезгирлиги кузатилади. Кўпгина харидорлар учун нарх омили ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, турли акциялар, чегирмалар ва бонус тизимлари харид ҳажмини оширишда самарали восита сифатида хизмат қилади.

Тўққизинчидан, маҳсулот сифатига бўлган талаб юқори даражада сақланиб қолмоқда. Айниқса, озиқ-овқат маҳсулотлари, гигиена воситалари ҳамда маиший техника товарларида сифат кўрсаткичлари, стандартларга мувофиқлик ва сертификатлаш жараёнлари истеъмолчилар ишончини таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

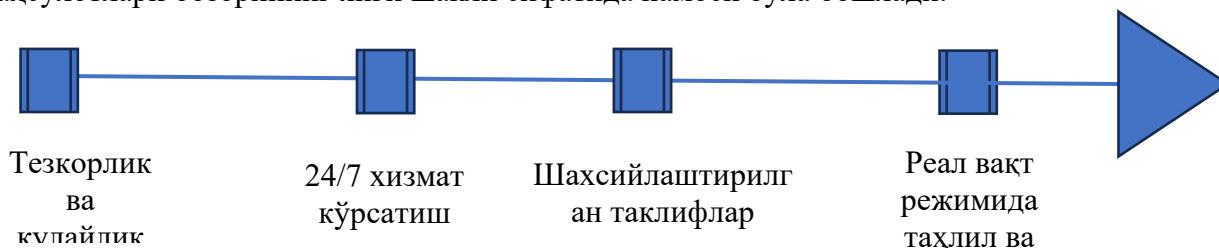
Истеъмол маҳсулотлари бозорининг шаклланиши ва ривожланиши узок тарихий жараён бўлиб, у турли иқтисодий, институционал ва технологик омиллар таъсирида босқичма-босқич такомиллашиб борган.

Аввало, XX аср бошларида истеъмол маҳсулотлари савдоси асосан анъанавий бозорлар, ярмаркалар ва маҳаллий савдо нуқталари орқали амалга оширилган. Ушбу даврда савдо муносабатлари тўғридан-тўғри сотувчи ва харидор ўртасидаги алоқаларга асосланган бўлиб, товар айланмаси чекланган ҳудудий қамровга эга бўлган.

Кейинги босқичда, хусусан, 1970–1990-йиллар давомида савдо соҳасида марказлашган ва режали иқтисодиёт талабларига мос равишда давлатга қарашли дўконлар ҳамда савдо уйлари фаолияти кенг ёйилди. Бу даврда стандартлаштирилган товар айланмаси шаклланиб, маҳсулотлар ассортименти, нарх сиёсати ва таъминот жараёнлари давлат томонидан тартибга солинган.

1991 йилдан кейин Ўзбекистон Республикасида бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни бошланиши билан истеъмол маҳсулотлари бозорида туб институционал ўзгаришлар амалга оширилди. Эркин савдо муносабатларининг жорий этилиши, хусусий мулкчиликка асосланган дўконлар ва тадбиркорлик субъектларининг вужудга келиши бозор инфратузилмасининг кенгайишига ҳамда рақобат муҳитининг шаклланишига замин яратди.

Навбатдаги муҳим босқич 2010 йиллардан бошлаб рақамли иқтисодиёт элементларининг жадал жорий этилиши билан боғлиқ бўлди. Ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиши натижасида онлайн савдо сегменти тез суръатлар билан ўсиб, истеъмол маҳсулотлари бозорининг янги шакли сифатида намоён бўла бошлади.

1-
расм. Истеъмол товарлари бозорини рақамлаштиришнинг афзалликлари
Манба: Муаллиф ишланмаси

Юқоридаги расмда берилган жиҳатлар рақамли хизматларни бозор рақобатининг асосий қуролига айлантиради.

Рақамли савдонинг кенг тарқалиши электрон тўлов тизимлари, интернет-магазинлар, маркетплейс платформалари (жумладан, UzumMarket, Asaxiy, ZoodMall), шунингдек, мобил иловалар орқали харид қилиш имкониятларининг шаклланиши билан изоҳланади. Ҳозирги кунда истеъмол маҳсулотлари бозори офлайн ва онлайн савдо моделларининг ўзаро уйғунлиги асосида ривожланиб, истеъмолчилар учун қулайлик ва танлов имкониятларини янада кенгайтirmoқда.

Ҳозирги даврда истеъмол маҳсулотлари бозорининг ривожланиши рақамли технологиялар ва электрон тижорат механизмларининг жадал тарқалиши билан характерланади. Аввало, электрон тижорат сегментида кескин ўсиш тенденцияси кузатилмоқда. Uzum Market, Asaxiy, Wildberries, Amazon каби йирик онлайн платформалар орқали амалга оширилаётган харидлар ҳажми сезиларли даражада ортиб бормoқда. 2020–2024-йиллар давомида электрон савдо бозорининг йиллик ўсиш суръати ўртача 25–35 фоизни ташкил этган бўлиб, бу рақамли савдонинг иқтисодиётдаги аҳамияти тобора ошиб бораётганини кўрсатади. Шунингдек, мобил иловалар орқали амалга оширилаётган харидларнинг улуши 70 фоиздан ортиқ даражага етгани истеъмолчиларнинг рақамли муҳитга тез мослашаётганини англатади.

Иккинчидан, хариддорларнинг истеъмол хулқ-атворида жиддий ўзгаришлар рўй бермоқда. Аҳоли товар ва хизматлар нархларини турли онлайн платформалар орқали солиштириш имкониятига эга бўлиб, бу рақобат муҳитини янада кучайтирмоқда. Шу билан бирга, товарни етказиб бериш тезлиги истеъмолчилар учун устувор омиллардан бирига айланди. “Буюртма бер — эшигингга етказиб бер” тамойилига асосланган савдо модели ҳозирги кунда оммавий амалиёт сифатида шаклланиб, кундалик истеъмолда нормага айланмоқда.

Учинчидан, рақамли хизматларнинг жорий этилиши савдо жараёнларининг сифат жиҳатдан такомиллашувига хизмат қилмоқда. Хусусан, QR-кодлар орқали амалга оширилаётган тўловлар, онлайн кредитлаш ва муддатли тўлов хизматлари истеъмолчилар учун молиявий операцияларни анча қулайлаштирди. Шунингдек, “смарт логистика” элементлари, яъни манзилга асосланган автоматик ташиш ва етказиб бериш тизимларининг жорий этилиши савдо самарадорлигини оширишга хизмат қилмоқда. Бундан ташқари, Big Data технологиялари орқали хариддорларнинг истеъмол одатларини таҳлил қилиш ва башорат қилиш имкониятларининг кенгайиши савдо стратегияларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Тўртинчидан, йирик рақамли платформалар ўртасидаги рақобатнинг кучайиши бозор тузилмасида сезиларли ўзгаришларни юзага келтирмоқда. Жумладан, Uzum Market кўп тармоқли рақамли хизматларни ўз ичига олган йирик экотизим сифатида шаклланиб, бозорда етакчи ўринни эгалламоқда. Asaxiy платформаси эса, айниқса, электроника ва маиший техника сегментида ўз позицияларини мустаҳкамлаб, етакчи субъектлардан бирига айланди. Шу билан

бирга, озиқ-овқат маҳсулотлари бозорида экспресс етказиб бериш хизматларининг ривожланиши рақобатни янада жадаллаштириб, истеъмолчиларга тезкор ва сифатли хизмат кўрсатиш имкониятларини кенгайтирмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрда қабул қилинган “Ўзбекистон — 2030” стратегияси тўғрисидаги ПФ–158-сонли Фармонида [1] мамлакат иқтисодий ва трансформация қилишда рақамли иқтисодиётни жадал ривожлантириш устувор йўналишлардан бири сифатида белгилаб берилган. Мазкур стратегия доирасида рақамли иқтисодиёт ҳажмини камида уч бараварга кенгайтириш мақсади қўйилган бўлиб, ушбу мақсадга эришиш учун қатор комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш назарда тутилган.

Хусусан, савдо, хизмат кўрсатиш ва логистика соҳаларини тўлиқ рақамлаштириш орқали иқтисодий жараёнларнинг шаффофлиги ва самарадорлигини ошириш режалаштирилган. Шунингдек, электрон тижорат инфратузилмасини ривожлантириш натижасида онлайн савдонинг умумий чакана савдо ҳажмидаги улушини 25–30 фоиз даражасига етказиш стратегик вазифа сифатида белгиланган. Бу эса истеъмол бозорида рақамли платформаларнинг ролини кучайтириш ва замонавий савдо моделларини кенг жорий этишга хизмат қилади.

Стратегияда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмларини такомиллаштиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, истеъмолчилар муурожаатлари ва шикоятларини қабул қилиш ҳамда кўриб чиқиш учун ягона рақамли портал яратиш режалаштирилган. Бундан ташқари, маҳсулот сифати ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида онлайн верификация тизимларини жорий этиш орқали истеъмолчиларнинг ишончини ошириш кўзда тутилган.

Шу билан бирга, экологик барқарорликни таъминлаш ва атроф-муҳитга салбий таъсирни камайтириш мақсадида экологик тоза маҳсулотларни қўллаб-қувватлаш чоралари ҳам стратегиянинг муҳим йўналишларидан бири сифатида белгиланган. Бу борада органик кишлок хўжалиги ҳудудларини кенгайтириш, маҳсулотларни экологик стандартларга мувофиқлигини тасдиқловчи “яшил белги” сертификатлаш тизимини жорий этиш режалаштирилган. Шунингдек, эко-қадоқлаш технологияларини кенг татбиқ этиш ва чиқиндилар ҳажмини камайтиришга қаратилган ислохотларни амалга ошириш орқали барқарор истеъмол ва ишлаб чиқариш моделларини шакллантириш мақсад қилинган.

Сўнгги ўн йилликда жаҳон миқёсида рақамли хизматлар ва рақамли истеъмол бозори жадал суръатларда ривожланиб бормоқда. Хусусан, 2014 йилда мазкур бозор ҳажми 1,3 трлн АҚШ долларини ташкил этган бўлса, 2019 йилга келиб ушбу кўрсаткич 3,4 трлн долларга етган. Бу давр мобайнида рақамли технологияларнинг оммалашуви, интернет инфратузилмасининг кенгайиши ҳамда электрон тижорат платформаларининг фаол ривожланиши бозор ҳажмининг барқарор ўсишини таъминлади.

2020 йилда COVID-19 пандемияси таъсири остида рақамли хизматлар бозори янада тезлашган ўсиш босқичига кирди ва унинг умумий ҳажми 4,3 трлн АҚШ долларига етди. Пандемия шароитида анъанавий иқтисодий фаолиятнинг чекланиши электрон тижорат, онлайн хизматлар ва масофавий рақамли ечимларга бўлган талабни кескин оширди. Натижада электрон тижорат ҳажми тахминан 27–28 фоизга ўсди, унинг глобал чакана савдодаги улуши эса 14 фоиздан 17 фоизгача кўтарилди.

Кейинги йилларда ҳам ушбу тенденция сақланиб қолди. Жумладан, 2022 йилда жаҳон рақамли хизматлар ва истеъмол бозори ҳажми 5,5 трлн АҚШ долларини, 2024 йилда эса 6,4 трлн долларни ташкил этди. Бу ҳолат рақамли иқтисодиётнинг глобал иқтисодий тизимдаги ўрни тобора мустаҳкамланаётганини, шунингдек, рақамли хизматларнинг аҳоли турмуш тарзи ва бизнес жараёнларига чуқур интеграциялашувини кўрсатади.

Мавжуд прогнозларга кўра, 2025 йилга келиб жаҳон рақамли хизматлар ва рақамли истеъмол бозори ҳажми 7,3–7,4 трлн АҚШ доллари атрофида бўлиши кутилмоқда. Ушбу ўсиш рақамли трансформация жараёнларининг жадаллашуви, сунъий интеллект, булутли технологиялар, финтех ва электрон тижорат соҳаларидаги инновацион ривожланишлар билан

изоҳланади. Демак, рақамли хизматлар бозори келгуси йилларда ҳам жаҳон иқтисодиётининг энг истикболли ва стратегик аҳамиятга эга сегментларидан бири бўлиб қолиши прогноз қилинмоқда.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда рақамли хизматлар ва рақамли истеъмол бозори изчил суръатларда ривожланиб, миллий иқтисодиётнинг муҳим таркибий қисмига айланиб бормоқда. Айниқса, электрон тижорат, онлайн хизматлар ва рақамли платформаларнинг кенгайиши бозор ҳажмининг ошишига хизмат қилмоқда.

2017–2018 йилларда мамлакатда электрон тижорат айланмаси тахминан 60–70 млн АҚШ доллари атрофида бўлган. Бу даврда рақамли хизматлар бозори ҳали шаклланиш босқичида бўлиб, инфратузилманинг чекланганлиги ва аҳоли ўртасида рақамли хизматлардан фойдаланиш даражасининг пастлиги билан тавсифланади.

2019–2020 йилларда COVID-19 пандемияси таъсирида Ўзбекистонда ҳам онлайн савдо ва рақамли хизматларга бўлган талаб кескин ошди. Пандемия шароитида анъанавий савдо каналларининг чекланиши электрон тижоратнинг жадал ривожланишига туртки бўлиб, натижада онлайн савдо айланмаси бир неча баробарга ўсди.

2021 йилда АҚШ Савдо вазирлиги (trade.gov) маълумотларига кўра, Ўзбекистонда электрон тижорат сектори 1,39 млрд АҚШ доллари даромад келтирган. Мазкур кўрсаткич мамлакатдаги умумий “рақамли даромадлар”нинг тахминан 90 фоизини ташкил этган бўлиб, бунда кенгроқ маънода рақамли хизматлар мажмуаси назарда тутилган. Бу ҳолат электрон тижоратнинг миллий рақамли иқтисодиётда етакчи сегментга айланиб бораётганини кўрсатади.

2022 йилда KPMG компаниясининг таҳлилий ҳисоботида мувофиқ, Ўзбекистон электрон тижорат бозори ҳажми тахминан 311 млн АҚШ доллари этиб баҳоланган, умумий чакана савдо бозори ҳажми эса 14 млрд долларга тенг бўлган. Ушбу маълумотлар электрон тижорат улуши ҳали нисбатан паст эканини кўрсатса-да, унинг ўсиш салоҳияти юқори эканини тасдиқлайди.

Мавжуд прогнозларга кўра, 2027 йилга келиб Ўзбекистонда электрон тижорат орқали амалга ошириладиган савдо ҳажми 19,6 млрд АҚШ долларига етиши, электрон тижоратнинг умумий савдодаги улуши эса 9–11 фоизгача ошиши кутилмоқда. Бу ўсиш рақамли инфратузилманинг ривожланиши, интернет қамровининг кенгайиши, аҳолининг рақамли саводхонлиги ошиши ҳамда давлат томонидан рақамли иқтисодиётни қўллаб-қувватлашга қаратилган ислохотлар билан изоҳланади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда рақамли хизматлар соҳаси жадал ривожланиб, миллий иқтисодиётнинг устувор йўналишларидан бирига айланмоқда. Айниқса, электрон савдо платформалари, мобил тўлов тизимлари ҳамда рақамли етказиб бериш хизматлари рақамли иқтисодиёт инфратузилмасининг асосий таркибий қисмлари сифатида шаклланимоқда.

Электрон савдо платформалари мамлакатда чакана ва улгуржи савдо жараёнларини рақамлаштиришда муҳим ўрин эгалламоқда. Мазкур платформалар орқали товар ва хизматларни онлайн тарзда сотиш ва харид қилиш имкониятларининг кенгайиши бозор иштирокчилари ўртасида рақобат муҳитини кучайтириб, савдо операцияларининг шаффофлигини оширишга хизмат қилмоқда. Шу билан бирга, электрон савдо норасмий иқтисодиёт улушини қисқартириш ҳамда солиқ тушумларини оширишга ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Мобил тўлов тизимларининг жадал ривожланиши аҳоли ва тадбиркорлик субъектлари ўртасида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни кенг жорий этишга замин яратмоқда. Ушбу тизимлар орқали амалга оширилаётган молиявий операциялар тезкорлиги ва қулайлиги билан ажралиб туради ҳамда молиявий хизматларга бўлган кириш имкониятини кенгайтириб, молиявий инклюзия даражасини оширишга хизмат қилмоқда.

Рақамли етказиб бериш хизматлари эса электрон савдо ва хизмат кўрсатиш соҳасининг самарадорлигини таъминловчи муҳим бўғин ҳисобланади. Логистика жараёнларининг рақамлашуви товарларни истеъмолчиларга тез ва ишончли етказиб бериш имкониятини

яратиб, миждозлар қониқилишини оширишга ҳамда бозорда хизмат сифати яхшиланишига олиб келмоқда.

Муҳим жиҳат шундаки, маҳаллий бозорда рақамли хизматларнинг ривожланиши фақатгина савдо ҳажмларининг ошиши билан чекланиб қолмасдан, балки норасмий иқтисодиётни қисқартириш, солиқ маъмурчилиги шаффофлигини таъминлаш ҳамда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмларини кучайтиришга хизмат қилмоқда. Шу боис, рақамли хизматлар соҳасини изчил ривожлантириш Ўзбекистон иқтисодиётининг барқарор ўсиши ва институционал ривожланиши учун стратегик аҳамият касб этади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрда “Ўзбекистон — 2030” стратегияси тўғрисидаги ПФ–158-сонли Фармони <https://lex.uz/ru/docs/6600413>
2. В “ДР” разработают формат деятельности торговых домов РФ за рубежом на базе ГЧП <http://vneshmarket.ru/NewsAM/NewsAMShow.asp?ID=31>
3. Компании «Nanosoft» и Mentor Graphics подписали дистрибьюторский договор http://www.mashportal.ru/company_news-44022.aspx
4. Рыбец Д.В., Савинов Ю.А. Практика исполнения внешнеторговых сделок в России // Российский внешнеэкономический вестник. 2006, №11. С. 28-38
5. Рыбец Д.В., Савинов Ю.А. Современная практика исполнения внешне торговых сделок // Российский внешнеэкономический вестник. 2012, №2. С. 72-82.
6. Рыбец Д.В., Савинов Ю.А., Босин Е.И. Некоторые особенности заключения контрактов по импорту комплектного оборудования в Россию // Российский внешнеэкономический вестник. 2013, №11. 81-93 б.
7. Савинов Ю.А. Использование посреднических услуг при организации продаж информационных технологий // Российский внешнеэкономический вестник. 2010, №9. - 4-26 б.
8. Тракторы ЧТЗ помогут обучению механиков из Латинской Америки // http://www.mashportal.ru/company_news-43467.aspx
9. Growing When Your Industry Doesn't // <http://www.strategy-business.com/article/00251?pg=all>

УЎК 656.07:339.13

ТРАНСПОРТ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИ ВА ИНФРАТУЗИЛМАСИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ АЙРИМ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ МАСАЛАЛАРИ

С.К.Салаев, и.ф.д., проф., Урганч Ранч технологиялар университети, Урганч
С.С.Султанов, мустақил тадқиқотчи, Урганч Ранч технологиялар университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада транспорт хизматлари бозори ва инфратузилмасини ривожлантиришининг айрим назарий-услубий масалалари қараб чиқилади.

Калит сўзлар: Транспорт, хизматлар, бозор, транспорт хизматлари бозори, инфратузилма, минтақавий инфратузилма, ижтимоий инфратузилма, ишлаб чиқариш инфратузилмаси, корхона инфратузилмаси,

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые теоретико-методологические вопросы развития рынка и инфраструктуры транспортных услуги.

Ключевые слова: Транспорт, услуги, рынок, рынок транспортных услуг, инфраструктура, региональная инфраструктура, социальная инфраструктура, производственная инфраструктура, инфраструктура предприятия.

Abstract. This article examines some theoretical and methodical issues in the developing transport service market and infrastructure.

Key words: Transport, services, market, transport services market, infrastructure, regional infrastructure, social infrastructure, production infrastructure, enterprise infrastructure.

Маълумки, Янги Ўзбекистонда барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш, аҳоли турмуш даражаси ва сифатини юксалтириш мақсадида иқтисодиётни жадал ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, турли мулк шаклидаги корхоналар фаолияти самарадорлигини ошириш, инновациялар, янгиликлар ва хўжалик юритишнинг замонавий усуллари жорий этиш зарур деб ҳисобланади. Бундан ташқари, иқтисодиётнинг барча тармоқ ва соҳаларида саноат ишлаб чиқариши, хизматлар соҳаси, технологик ва техник жараёнларда сезиларли ўзгаришлар рўй

бермоқда. Шунингдек, транспорт омилини инобатга олган ҳолда улар ўртасида ўзаро кооперация муносабатлари такомиллашмоқда.

Шунингдек, тармоқ, тармоқлараро, ҳудудий ва бошқа функционал кичик тизимлардан ташкил топган иқтисодиёт тузилмасида бозор механизмларининг кенг жорий этилиши иқтисодиётда саноат тармоқлари ҳамда инфратузилма унсурларининг вужудга келишига имконият яратишини таъкидлаш лозим.

Бошқа томондан, ишлаб чиқаришнинг янада тараққий этиши, ижтимоий меҳнат тақсмоти, хўжалик фаолиятининг янги турларини ташкил этиш жараёнлари иқтисодиёт тармоқлари ва соҳалари ўртасидаги харажатларнинг ўзгариши таъсирида, айниқса транспорт соҳаси иштирокида рўй бермоқда. Бу эса мазкур йўналишда сифат жиҳатидан янгича тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Биз ушбу илмий мақоламизда транспорт соҳасининг турли йўналишлари ва транспорт хизматлари бозори (ТХБ)нинг айрим назарий-услубий масалаларига тўхталиб ўтамиз.

Шуни таъкидлаш жоизки, бозор муносабатлари тизимида ТХБ ва унинг инфратузилмасининг фаолият юритиши ҳамда ривожланишининг назарий-услубий асосларини ўрганишда – транспорт, транспорт инфратузилмаси, транспорт тизими, транспорт бозори ва транспорт хизматлари бозори каби тушунчаларни кўриб чиқиш муҳим.

Бизнингча, транспорт - бу юк ва йўловчиларни вақт ва макон бўйлаб ташиш билан шуғулланувчи халқ хўжалиги тармоғи бўлиб, унинг автомобиль, темир йўл, ҳаво, денгиз, дарё, кувур ва бошқа турлари мавжуд.

Айрим иқтисодчи олимларнинг фикрига қўшилган ҳолда [7] транспорт тизими иқтисодиёт ва аҳолининг ташишларга бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида вақт ва маконда ташиш жараёнини амалга оширадиган барча транспорт турларини ўз ичига олади, деб ҳисоблаймиз.

"Транспорт бозори" ва "транспорт хизматлари бозори" тушунчалари мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин, бироқ уларни кўриб чиқишда темир йўл, автомобиль, ҳаво, денгиз ва дарё транспортида ташиш хизматларини кўрсатишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш лозим. Бундан ташқари, бозорнинг куйидаги сегментларини ажратиб кўрсатиш мумкин: *автомобиль транспорти хизматлари бозори, шаҳар йўловчи транспорти хизматлари бозори, авиация транспорти хизматлари бозори, темир йўл транспорти хизматлари бозори ва бошқа хизматлар бозори.*

Бизнинг фикримизча, келтирилган таърифлар орасида бозор иқтисодиётининг ривожланиш шароитида миллий иқтисодиётнинг таркибий қисми сифатида транспорт инфратузилмасига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Инфратузилма назариясига оид бир қатор муаллифларнинг [8] ишларини ўрганиш натижасида, улар томонидан инфратузилма тушунчасига берилган таъриф, ҳамда уни жойлаштириш ва ривожлантириш масалалари аниқланди.

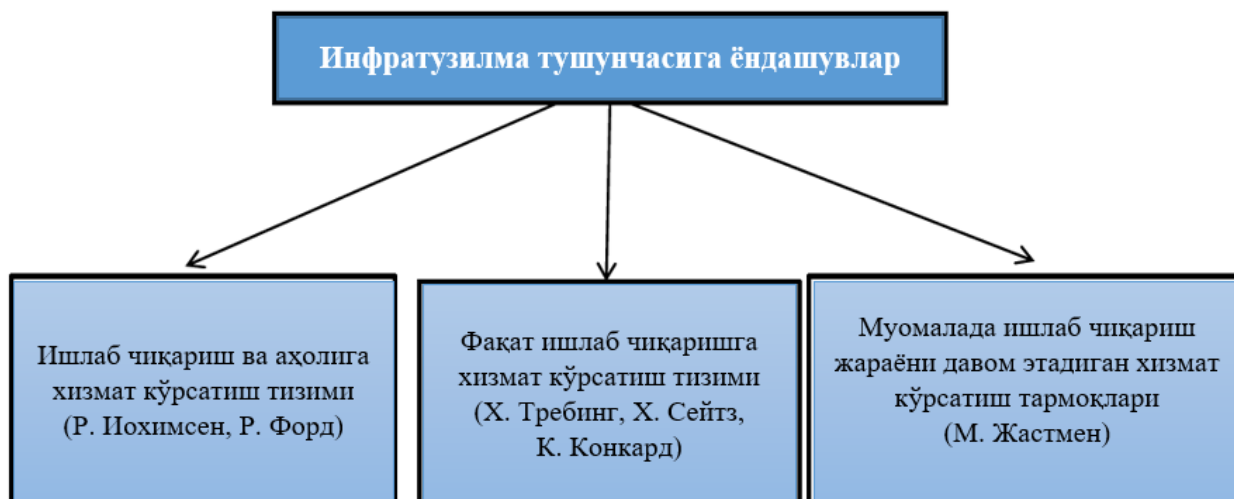
Турли мамлакатларнинг инфратузилмани ривожлантириш тажрибасини инобатга олган ҳолда, ушбу мақолада унинг бозор тизимини шакллантиришдаги роли ва аҳамияти баҳоланди, инфратузилманинг шаклланиши, ривожлантириш ва жойлаштириш хусусиятларини ўрганиб чиқилиб, унинг иқтисодиёт ва саноат ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва туманлар самарадорлигига таъсирини аниқланди.

Айрим муаллифларнинг тадқиқот натижаларига кўра, инфратузилманинг фаолият юритиши, жойлашуви турли жиҳатлари, шунингдек, унинг иқтисодиёт тармоқларининг ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти самарадорлигига таъсири таҳлил қилинган боиси, транспортни ишлаб чиқариш инфратузилмасига киритишади.

Таъкидлаш жоизки, инфратузилма, унинг иқтисодиётдаги мазмуни, шаклланиши ҳамда ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига таъсири ҳақидаги қарашлар асосида муаллифларнинг ишлари ётади [3]. Бироқ, бошқа муаллифлар [8] иқтисодий адабиётларда инфратузилма тушунчасининг умумқабул қилинган таърифи йўқлигини таъкидлайдилар.

Хорижий олимларнинг "инфратузилма" тушунчасини талқин қилиш бўйича ишлари таҳлилларига кўра, уларда инфратузилманинг умумий белгиси мавжуд. Шу сабабли,

объектларни инфратузилма таркибига киритиш белгиси бўйича биз 1-расмда кўрсатилган куйидаги ёндашувлардан фойдаланамиз.

1-расм. Инфратузилма тушунчасига турлича ёндашувлар

Манба: Муаллиф ишланмаси

Фикримизча, биринчи ёндашувда инфратузилманинг моҳияти аниқ фойдаланмаган, чунки унда муаллифлар бутун тармоқлар ва хўжалик юрителишнинг айрим турларини қамраб олган. Бошқа ёндашувларнинг қамчилиги шундаки, инфратузилма таркиби фақатгина хўжалик юрителиш учун умумий шарт-шароитларни яратишни ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Шу сабабли, "инфратузилма" тушунчаси "хизмат кўрсатиш соҳаси" тушунчаси билан бир хил деб қаралмоқда.

Бошқа томондан, инфратузилма тушунчасини аниқлашга бўлган бошқа ёндашувларни таҳлил қилиш асосида куйидаги ҳулосаларни шакллантириб, улардан ҳудудий ўзгаришларда инфратузилманинг шаклланиши, ривожланиши ва жойлашувини ўрганишда фойдаландик.

1) Инфратузилма ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва унинг ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган умумий шарт-шароитларни яратиш имконини беради, мослашувчанлик билан тавсифланади ҳамда ҳудуднинг ҳолати ва ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади.

2) Инфратузилма иқтисодий салоҳият сифатида қаралади ва у асосий ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи тармоқлар мажмуасидан ташкил топади.

Шундай қилиб, "инфратузилма" ва "хизмат кўрсатиш соҳаси" тушунчала рини фарқлаш лозим. Инфратузилма маҳсулотни ишлаб чиқаришдан то якуний истеъмолчига етказиб бериш учун зарур шароитларни яратса, хизмат кўрсатиш соҳаси эса ишлаб чиқариш ва аҳолига муайян хизмат турларини таъминлайди.

"Инфратузилма" тушунчасини таърифлашга турли ёндашувларни таҳлил қилиш бозор шароитларида унинг моҳиятини ўрганиш имконини беради.

Таъкидлаш жоизки, инфратузилманинг роли, ўрни, ҳолати ва таркибини аниқлаштиришда биз иккита нуқтаи назардан фойдаландик: *кенгайтирувчи ва чекловчи хусусиятга эга бўлган*.

Биринчи нуқтаи назарни қўллаб-қувватловчи муаллифлар фикрича, инфратузилма - ишлаб чиқаришнинг фаолият юрителиши ва ривожланиши ҳамда аҳоли турмуш даражасини оширишнинг умумий шароитларини таъминлайдиган тармоқлар, ишлаб чиқаришлар ва корхоналар мажмуидир.

Шундан келиб чиқиб, "ҳудудий, бозор ва ижтимоий инфратузилма"ни ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир [16].

"Минтақавий инфратузилма (МИ) - мажмуаларга ҳудудий жиҳатдан хизмат кўрсатувчи, бундан ташқари, уларнинг бозор конъюнктураси ўзгаришларига мослашишига кўмаклашувчи, шунингдек, товар, хомашё, меҳнат, молиявий, инвестиция, ахборот ресурсларининг минтақа ичида ва минтақалараро эркин ҳаракатланишини таъминловчи ташкилий-иқтисодий тизимдир" [27].

Минтақавий инфратузилманинг асосий вазифалари зарурий ишлаб чиқариш жараёнини қўллаб-қувватлаш ва унинг омилларини қайта ишлаб чиқариш учун керакли шарт-шароитларни яратишдан иборат. Шунга кўра, унинг йириклаштирилган элементлари - ишлаб чиқариш, бозор ва ахборот-коммуникация каби таркибий қисмлар ажратиб кўрсатилади.

"Минтақавий инфратузилма - бозорда тўловга қодир талаб ва таклиф мувозанатига эришиладиган нархлар асосида товарлар ва хизматларни сотишда бозор механизмининг узлуксиз ишлашини ва такрор ишлаб чиқариш жараёнининг давомийлигини таъминловчи ташкилий, молиявий, технологик, моддий ва ҳуқуқий хусусиятга эга субъектлар мажмуидир" [27].

"Ижтимоий инфратузилма (ИИ) - моддий бойликлар ва хизматларни қайта ишлаб чиқариш жараёнини, инсонларнинг қулай яшаш шароитларини, турар-жой ва ижтимоий-маданий объектларни қуриш ҳамда фойдаланишни, чакана савдо, умумий овқатланиш, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқа соҳаларни таъминловчи тармоқлар гуруҳидир" [27].

Кўплаб тадқиқотчилар инфратузилмани ўрганишда уни иккита кичик тизимнинг мажмуаси сифатида кўриб чиқадилар ва моддий-ашёвий ишлаб чиқариш ҳамда инфратузилмани алоҳида ажратадилар.

Шунингдек, баъзи ишларда [14] инфратузилмани тармоқ тамойили ёки фойдаланувчи тармоқ (электр таъминоти, сув таъминоти, алоқа ва транспорт, маданият ва бошқалар) бўйича таснифлаш амалга оширилган.

Инфратузилманинг шаклланиши ва ривожланиши ишлаб чиқаришнинг ижтимоийлашуви ва меҳнат тақсмоти жараёнларига асосланади. Бу жараёнда иқтисодийнинг самарали ишлаши учун асос яратадиган ва унинг инфратузилма хизматларига бўлган эҳтиёжини қондирадиган соҳа ҳам шаклланади.

Шу нуқтаи назардан, инфратузилма ишлаб чиқариш турлари, тармоқлар ва кичик тармоқларга бўлинади, шунингдек, инфратузилма фаолиятининг янги турлари вужудга келади. Бунда улар барча тармоқлар ва ишлаб чиқариш соҳаларини боғловчи бутун иқтисодий тизимининг самарали ишлаши учун зарур шартларга айланади, бу эса ишлаб чиқариш ва муомала жараёнидаги кетадиган вақтни тежашга хизмат қилади. Демак, инфратузилма жамият ишлаб чиқариш кучларининг муҳим қисми, асосий ва зарурий унсурдир.

Инфратузилманинг фаолиятини ўрганишда асосий эътибор хизматни иқтисодий категория сифатида тадқиқ этишга қаратилиши муҳимдир.

Асосий тармоқлар ва ноишлаб чиқариш соҳаси ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятининг атрофлича таҳлили шуни кўрсатдики, хизматлар ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш турларига бўлинади (*масалан, транспорт хизматлари маҳсулотларни етказиб бериш ва йўловчиларни ташиш учун, маиший хизматлар эса кундалик эҳтиёжларни қондириш учун фойдаланилади*).

Таъкидлаш жоизки, ноишлаб чиқариш соҳаси тармоқларининг хизматлари бутунлай ўзгача хусусиятга эга, яъни уларнинг ривожланиши, йўналиши, кетма-кетлиги ва кўрсатилиши хизмат кўрсатувчи инфратузилма тармоқларининг турига қараб эмас, балки ўзига хос тенденциялар ва шаклланиш қонуниятларига асосан белгиланади.

Бошқа томондан, инфратузилмани кенг маънода талқин қилишда моддий ишлаб чиқариш (табiiй-ашёвий маҳсулотларда) ва ижтимоий соҳа (*одамларнинг ижтимоий-маданий, маиший ва маънавий эҳтиёжларини қондириши*) функциялари мавжуд бўлиб, улар одамларнинг эҳтиёжларини қондиришдан иборат. Демак, барча соҳалар моддий ва номоддий турдаги "хизматлар"ни, яъни инфратузилмани таъминлайди. Бироқ, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг ўзаро нисбати қандай, шунингдек, ишлаб чиқариш инфратузилмаси қачон ижтимоий аҳамиятга эга бўлади, яъни ноишлаб чиқариш соҳаси фаолиятига нисбатан муҳим тармоқка айланади, деган савол туғилади. Бизнинг фикримизча, ноишлаб чиқариш соҳаси инфратузилма бўла олмайди, чунки у асосий иқтисодий қонуннинг бош мақсадини ҳам асосий тармоқлар, ҳам ноишлаб чиқариш соҳаси сифатида амалга оширади.

Фикримизча, бутун ишлаб чиқариш жараёнида инфратузилмани дастлабки таснифлашда "умумий шарт-шароитлар" тушунчасини қўллаш мақсадга мувофиқ. Шунда иқтисодиётдаги "умумий шарт-шароитлар"ни аниқлаш мумкин бўлади. Бу ерда унинг таркибий бўлинмалари фаолият юритади, шунингдек, иқтисодиётнинг яхлит тизим сифатида ишлашини таъминлайдиган кенг қамровли таъсир кўрсатувчи вазифаларни бажаради. Инфратузилмани ягона қуйи тизим сифатида кўриб чиқишни маъқул деб ҳисоблаймиз. Унинг асосий ва белгиловчи хусусияти иқтисодиётда бирлаштирувчи роль ўйнашидир.

Бундан ташқари, таъкидлаш жоизки, иқтисодиёт инфратузилмасида кўрсатиладиган хизматларнинг мақсадли йўналишлари қаторига транспорт, логистика тизими, электр узатиш линиялари, тайёрлов ишлари, сув, иссиқлик ва газ таъминоти коммуникациялари, алоқа, савдо, суғориш иншоотлари, ахборот-коммуникация хизматлари каби соҳалар киради. Муҳими шундаки, инфратузилманинг ушбу элементларининг ҳар бири ҳам асосий тармоқларда, ҳам хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият юритишнинг асосий шarti ҳисобланиб, уларга хизмат кўрсатади.

Шу боис, бизнинг фикримизча, **инфратузилма** - бу ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг зарурий ва умумий шarti бўлган, иқтисодиётнинг фаолият юритишини таъминлайдиган миллий иқтисодиёт тармоқлари ва бўғинлари мажмуидир.

У меҳнат тақсимооти жараёнидаги имкониятларни, технологик, иқтисодий, ишлаб чиқариш, тизим ичидаги ва ташкилий алоқаларни рўёбга чиқаради.

Инфратузилма таркибини аниқлаш ва таснифлаш учун ишлаб чиқариш жараёни тизимида унинг хусусиятларини тавсифловчи ва вазифаларини бажарувчи мезонларни шакллантириш лозим.

Тадқиқот муаллифлари [3] инфратузилманинг тармоқ таркибини аниқлашда унинг қуйидаги ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсатганлар:

- инфратузилма бошқарув даражасидан қатъи назар, иқтисодиётни зарур шароитлар билан таъминлайди ва аҳолига муносиб турмуш даражасини яратиш имкониятини беради;
- ишлаб чиқариш инфратузилмаси ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муҳим бўғини ҳисобланиб, маҳсулотни ишлаб чиқариш, ташиш ва сақлаш жараёнида унинг қийматини оширади;
- инфратузилма миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва соҳалари билан ҳамбарчас боғлиқ бўлиб, бу унинг умумийлиги ва кўп қирралилиги, шунингдек, унинг хизматларидан фойдаланишнинг жамоавий ва тармоқлараро хусусиятини белгилайди;
- инфратузилма хизматлари кўрсатилиши натижасида фойдали самарадан фойдаланиш ишлаб чиқариш натижалари билан уйғунлашади. Хусусан, унинг асосий тармоқларидан бири бўлган транспортнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг маҳсулоти айнан кўчириш жараёнининг ўзидир;
- инфратузилма тармоқларининг хизматлари жараёнлар, маҳсулотларни сақлаш ва маълумотларни узатиш шаклида фойдаланади, бу эса уларни захиралаш имконини бермайди. Бундан ташқари, инфратузилма объектлари кўчмас мулк бўлса-да, улар хизмат кўрсатадиган бошқа тармоқлар маҳсулотларининг ҳаракатланиши ва мобиллигини таъминлайди;
- инфратузилмани ривожлантириш учун катта капитал маблағлар талаб этилади, бу эса инфратузилма объектларининг юқори фонд ва капитал сифимига олиб келади;
- инфратузилманинг самарадорлиги фақат унинг ташқарисида сезилади. Инфратузилманинг таъсири ЯИМ ва хизматларни яратувчи бошқа тармоқларда узоқ вақт ўтгандан сўнг намоён бўлади.

Шу билан бирга, инфратузилмани таснифлаш учун асос бўлган белгиларнинг ўзаро боғлиқлиги унинг турли хил турларини ва шакллари аниқлаш кўрсатиш имконини бериши муҳимдир. Иқтисодий адабиётларда муаллифлар томонидан афзал кўрилган ва ажратиб кўрсатилган белгилар ёки мезонларга қараб инфратузилманинг таснифи келтирилган, шунингдек, турли хил тур ва типларга таърифлар берилган.

Инфратузилмани ўрганиш бўйича тадқиқотларнинг кенг қамровли таҳлили 1-жадвалда кўрсатилган қуйидаги таснифлашни таклиф қилиш имконини бери.

Инфратузилма таснифи

Белгилари ва мезонлари	Таркиби
ижтимоий-иқтисодий тамойил бўйича	<i>Юқори ривожланган, ривожланган, ривожланаётган ва суст ривожланаётган мамлакатлар шароитидаги инфратузилма</i>
миллий мансублиги бўйича	<i>миллий, халқаро ва жаҳон инфратузилмаси</i>
фаолият соҳалари бўйича	<i>Ишлаб чиқариш, моддий, ноишлаб чиқариш ёки ижтимоий инфратузилма</i>
тармоқ хусусияти бўйича	<i>ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш</i>
фазовий мансублигига кўра	<i>магистраль, минтақавий ва маҳаллий</i>
вақт омили бўйича	<i>синхрон, олдинга кетувчи ва орқада қолувчи</i>
иқтисодиётдаги муносабатларни қамраб олиш даражаси бўйича	<i>макродаражада ва микродаражада - ҳудуд, тармоқ ва корхоналар инфратузилмаси</i>
молиялаштириш хусусиятига кўра	<i>марказлаштирилган ва идоравий (хусусий, давлат ва аралаш)</i>

Манба: муаллиф ишланмаси

Бундан ташқари, муаллифларнинг [4] ишларини таҳлил қилиб, биз ишлаб чиқариш инфратузилмасининг бошқа таърифлари ҳам мавжудлигини аниқладик.

Баъзи муаллифлар [8] таъкидлашларича, ишлаб чиқариш инфратузилмаси тушунчаси билан бир қаторда "моддий ишлаб чиқариш инфратузилмаси" атамаси ҳам мавжуд бўлиб, унда ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг умумий шарт-шароитларини яратувчи тармоқлар мажмуаси тушунилади. Бошқа томондан, ажратилган магистраль, минтақавий ва маҳаллий инфратузилмалар маконга тегишлилик ва ҳўжалик иэрархияси даражаси билан боғлиқ. Магистраль инфратузилма ва минтақавий инфратузилма ўртасидаги фарқ уларнинг таркибий қисмларида. Магистраль инфратузилмага "иқтисодий аҳамиятга эга бўлган элементлар (турли давлатлар ва мамлакатларни боғловчи магистраль темир йўл линиялари, автомобиль йўллари ва аэропортлар, магистраль кабель алоқа линиялари, телевидение узатувчи станциялари, сунъий йўлдош алоқаси ва бошқалар)" киради.

Минтақавий инфратузилма таркибига минтақа шароитида муҳим аҳамиятга эга бўлган элементлар (асосий темир йўл линияларидан тармоқлар, республика ва маҳаллий аҳамиятга эга автомобиль йўллари ҳамда энг муҳим маҳаллий йўллар, маҳаллий автобус йўналишларига хизмат кўрсатувчи аэропортлар ва бошқалар) киради.

Маҳаллий инфратузилма таркибига кириш йўллари, ҳўжалик ичидаги ва идоравий йўллар, саноат ва қишлоқ ҳўжалиги корхоналарининг омбор ва терминаллари ҳамда бошқалар киради.

Шундай қилиб, хизмат кўрсатиладиган соҳага кўра мақсадли йўналишига қараб, *қурилиш, саноат, транспорт, қишлоқ ҳўжалиги ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг инфратузилмаси* ажратиб кўрсатилади.

Бу эса инфратузилманинг барча тури, кўриниши ва хусусиятлари уни ўрганишнинг турли жиҳатларида муаммоларга дуч келиши ҳамда иқтисодиёт ва жамиятда мавжуд эканлигини англатади. Улар, яъни инфратузилма турлари, назарий-методологик ва амалий жиҳатларини ўрганиш, бозор муносабатлари ривожланиши шароитида уларнинг фаолият кўрсатиши бўйича тавсияларни асослаш ва ишлаб чиқиш асосида илмий тадқиқот объекти бўлади.

Бошқа томондан эса бугунги трансформация жараёнларининг ривожланиши инфратузилманинг моҳияти, роли, ўрни ва иқтисодиёт ҳамда жамият эҳтиёжларига мувофиқ таснифини, шунингдек, бозор муҳити ва барча турдаги ресурслардан оқилона фойдаланиш жараёнини таҳлил қилишнинг янги назарий қоидаларини ишлаб чиқишни тақозо этмоқда. Таъкидлаш жоизки, режали иқтисодиёт шароитида бозор шакллари ва механизмлари мавжуд бўлмаган, барча турдаги ресурслар, шу жумладан ишлаб чиқариш-техник ресурслар режада белгиланган меъёрларга мувофиқ тақсимланган, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш эса марказлаштирилган хусусиятга эга бўлиб, режа топшириғининг ҳажми ва кўрсатилган ресурсларнинг миқдорига боғлиқ бўлган.

Шу сабабли, бозор иқтисодиёти шароитида ва барча мавжуд бозор турларини (*меҳнат, товар, моддий, молиявий, ресурс*) шакллантириш жараёнида, етарли илмий-услубий асослар йўқлиги туфайли уларнинг инфратузилмасини ривожлантириш муаммоларини ҳал этишда жиддий қийинчиликларга дуч келмоқдамиз.

Тақлиф этилаётган инфратузилма таснифи (*ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш*) иқтисодиёт тармоқлари ва соҳаларининг реал фаолият шароитларида ягона бозор мақсадлари ва белгиланган вазифаларни бажариш учун хўжалик юритиш ва уларни инфратузилма билан таъминлашнинг бозор мақсадларини тўлиқ акс эттирмайди.

Умуман олганда, бозор инфратузилмасини ривожлантириш масаласи тобора долзарб бўлиб бормоқда. Бозор иқтисодиётига эга турли мамлакатлар тажрибасини ўрганиш натижасида бозор инфратузилмаси таркибига юридик ва институтсионал инфратузилмалар кириши, иқтисодий жиҳатдан эса молия, товар, валюта бозорлари, ташки бозорлар, шунингдек, меҳнат бозорларига хизмат кўрсатувчи институтлар ва субъектлар кўриб чиқилиши аниқланди.

Юқорида қайд этилганлардан келиб чиқиб, шундай хулосага келиш мумкинки, бозор инфратузилмаси иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш институтларини қайта ташкил этиш асосида нодавлат тузилмаларни шакллантириш жараёни сифатида яратилади. Бу тузилмаларда бозорда товар ва хизматлар айланмасига воситачилик қилувчи ўзини ўзи тартибга солиш ва ўзини ўзи бошқариш институтлари, шунингдек, бозорда биржа савдосини ташкил этиш механизмлари шакллантирилади.

Бизнинг фикримизча, бозор инфратузилмасини яратиш, аввало, бозор тизимининг ривожланиш йўналиши ва тенденцияларига, шунингдек, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг самарали шаклларида фойдаланиш асосида инфратузилмани шакллантириш ва ривожлантиришга боғлиқ бўлиб, бу бозор механизмларини тезкор жорий этишга кўмаклашади.

Бошқа томондан, бозор муносабатларининг ривожланиши шароитида инфратузилманинг анъанавий турларини (*ишлаб чиқариш ва ижтимоий*) ҳамда бозор институтларининг фаолиятини таъминлаш учун ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма элементларини ўз ичига олган бозор хўжалиги инфратузилмасини ажратиб кўрсатиш лозим.

Ҳозирги кунда республикамызда қарийб юқоридаги таснифдаги барча инфратузилма соҳасида бозор иқтисодиётини ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар яратилган. Шу боис, инфратузилмани таснифлаш унинг турли ривожланиш босқичларида бўлган элементларини инобатга олган ҳолда, шунингдек, уларнинг таркибини аниқлаган ҳолда мақсадли амалга оширилади.

Шундай қилиб, инфратузилмани иқтисожиёт тармоқларининг мажмуаси сифатида кўриб чиқиш керак, чунки улар иқтисодиёт ва инсонлар ҳаёт фаолиятининг умумий ва зарурий шарт-шароитларини таъминлайди.

Бир қатор иқтисодчи олимларнинг асарларини [2] ўрганиш асосида бозор иқтисодиёти шароитида айнан бозор хўжалиги инфратузилмаси муҳим ўрин тутиши, у товар ва молия бозори, меҳнат бозори ва бошқа бозорларнинг барқарор фаолият кўрсатишини таъминлаши аниқланди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида электрон, онлайн савдоларини амалга оширувчи брокерлик, дилерлик фирмаларининг кенг тармоғига эга бўлган универсал ва ихтисослашган биржалар жадал ривожланиб бормоқда. Шунингдек, ушбу тизимнинг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатувчи янги иншоотлар, терминаллар, омборлар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш жойларини ва бошқаларни қуриш жараёнлари ҳам юқори суръатларда ошмоқда.

Тажриба шуни кўрсатадики, транспорт-омбор тизими, ахборот хизмати, ижтимоий тизим ва инновацион инфратузилма бир қатор элементларни ўз ичига олади. Бошқа томондан, юқоридаги жараёнларга инновацияларни жорий этилгандан сўнг, ишлаб чиқариш инфратузилмасининг, айниқса транспорт соҳасининг тармоқ таркиби ва тузилишида ўзгаришлар рўй беради.

Шу сабабли, 100 дан ортик аниқ мақсад ва чора-тадбирларни ўз ичига олган «Ўзбекистон-2030» Стратегияси [1]— бу мамлакатни барқарор, инсониятга йўналтирилган ва рақобатбардош ривожланган иқтисодиётга айлантириш учун стратегик йўналтирилган давлат сиёсатидир. У иқтисодий ўсиш, ижтимоий барқарорлик, қонун устуворлиги ва адолатни таъминлаш, инновация ва инсон капиталини ривожлантиришга қаратилган кўпқиррали ғоялар жамланмаси бўлиб, ушбу стратегик ҳужжатда ҳам айнан Ўзбекистон Республикасини 2030 йилга қадар иқтисодиёти ҳажмини 2 баробар ошириш ва «даромади ўртачадан юқори бўлган давлатлар» қаторига кириш учун *макроиқтисодий барқарорлик ҳамда иқтисодий ривожланишини зарур даражадаги энергетика, сув ва инфратузилма ресурслари билан таъминлаш. барча иқтисодий зоналарда зарур инфратузилмадан (йўл, электр энергияси, сув ва оқова тизими) узлуксиз фойдаланиш имкониятларини яратиш, электр энергияси ва табиий газни тақсимлаш, генерация қилиш ва истеъмолчига етказиш инфратузилмасини модернизация қилиш* каби бир қатор мақсадларда инфратузилма масалаларига тўхталиб ўтилган.

Шунингдек, 2030 йилгача бўлган даврда инфратузилманинг замонавий тармоқларини (*ностандарт эгилувчан бандликни таъминлаш, муҳандислик, маслаҳат-аутсорсинг хизматлари, алоқа ва интернет хизматлари, реклама хизматлари, лизинг ва бошқа кўплаб онлайн, электрон хизматлар*) янада ривожлантириш зарур.

Замонавий шароитларда фаолиятнинг барча соҳаларида интеграция жараёнларининг ривожланиши асосида ресурслардан оқилона фойдаланиш ётади. Бизнеснинг ривожланиши тез дивидендлар олиш билан тавсифланади ва бу табиатдан нораціонал фойдаланиб, табиий ресурслар ва биохилма-хилликнинг тез йўқ бўлишига олиб келади. Инсон ҳаёт фаолияти шароитларини яхшилаш билан бирга яшаш муҳитини сақлаш ва такомиллаштириш инсоният ривожланишининг асосий йўли бўлиб, бунга жамоавий ақл таъсири орқали эришиш мумкин.

Инсониятнинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун турли соҳалар олимларини бирлаштириш зарур. Чунки, ҳозирги кунда инсониятнинг барқарор ривожланишини таъминлайдиган моддий ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи асосий омил илм-фандир.

Бизнинг фикримизча, ўтган асрнинг ютуқларидан бири иқтисодиётни интеграциялаш ва глобаллаштиришга йўналиш бўлиб, у умумий тўпланган билимлар базаси, таълим, маданиятдан фойдаланиш имконини беради ва бу инсоният ривожланишининг стратегик йўналишидир. Иқтисодиётнинг интеграцияси ва глобаллашувига мамлакатларнинг коммуникация тизими таъсир кўрсатади ва шунинг учун дунё мамлакатлари давлатларнинг ҳудудий жойлашуви ва ресурс салоҳиятидан фойдаланиб, ягона транспорт тизимини жадал шакллантирмоқда.

Транспорт тизимининг бирлиги - бу ҳар бир транспорт турининг афзаллигидан энг кам харажатлар билан фойдаланиш ва асосий мақсадга эришиш имконини берадиган таркибий тузилиш бўлиб, у транспорт хизматларига бўлган талабни тўлиқ қондирадиган транспорт хизматлари бозорини (ТХБ) шакллантиришдир.

Шунинг учун ҳам республикаимизнинг халқаро интеграция институтларига қўшилишини ҳисобга олган ҳолда умумдават тадбирларини амалга ошириш долзарб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг транспорт тизими жаҳон даражасига мос келиши учун миллий транспорт тармоғини шакллантириш ва фаолият юритишнинг биринчи навбатдаги инновацион муаммоларини ҳал қилиш асосида транспорт тизимини комплекс модернизация қилиш зарур. Бу ўринда О.В. Былыйнинг позициясини қўллаб-қувватлаш мақсадга мувофиқ (2-расм).

Ўзбекистон Республикасида транспорт фаолиятини бошқаришни таркибий ташкил этишнинг оқилона вариантларини излаш биринчи муҳим муаммо ҳисобланади. Бу 2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг қабул қилинган «Ўзбекистон-2030» Стратегияси доирасида амалга оширилади.

2-расм. Транспорт соҳасининг инновацион муаммолари

Манба: Былый О.В. Фундаментальные проблемы развития транспортного комплекса/О.В.Былый//Экономика и качества №3(4), 2013. www.eq-journal.ru

Бундан ташқари, ягона транспорт тизими ва мамлакатнинг геосиёсий ҳамда геоиктисодий манфаатларига кафолатли риоя қилиш доирасида яқин йилларда ҳал этилиши лозим бўлган транспорт тизимининг инновацион муаммоларини ажратиб кўрсатиш зарур.

Юқоридаги вазифаларни ҳал қилиш учун тизимли тадқиқотлар ўтказиш, транспорт тизимининг ички тузилишининг асосли вариантини аниқлаш, ушбу таркибий қисмларнинг мақсадлари мувозанатини таъминлашнинг асосий талабларига жавоб бериши лозим.

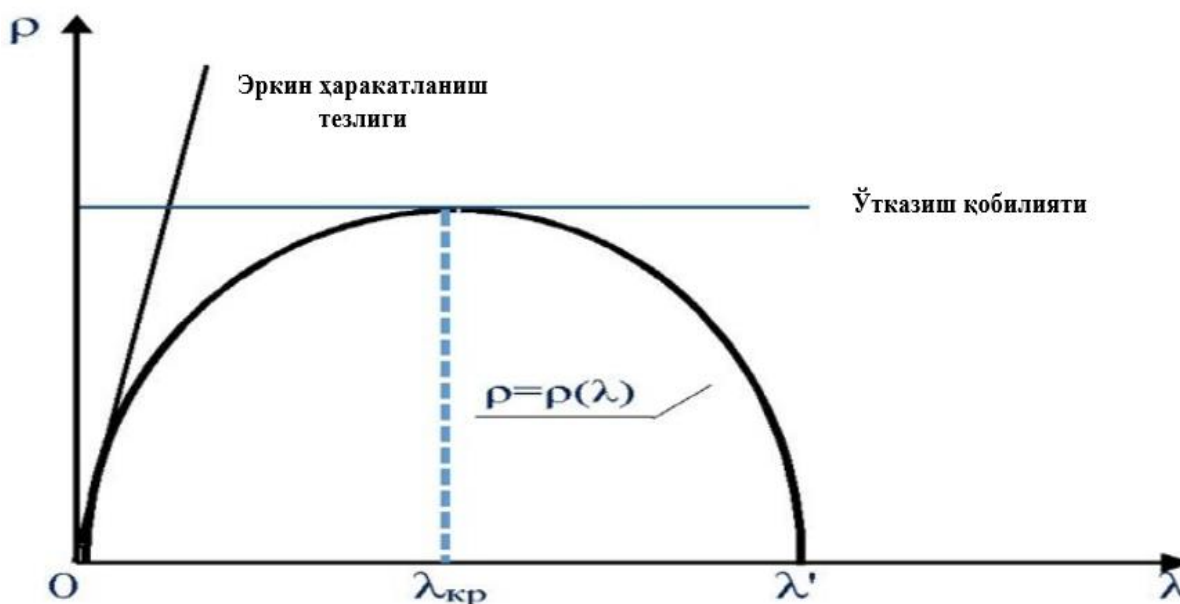
Ўзбекистон Республикасининг транспорт соҳаси Транспорт вазирлиги томонидан бошқарилади ва вазирлик жамият ва мамлакатнинг стратегик мақсад ва манфаатларини рўёбга чиқариш учун соҳа ривожланишини йўналтиради, мувофиқлаштиради, шунингдек, транспорт масалалари бўйича хорижий давлатлар билан ҳамкорликни йўлга қўяди.

Умуман олганда, республика транспорт тизими транспорт воситалари, алоқа тармоқлари, транспорт инфратузилмаси ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш орқали жаҳон ҳўжалик алоқаларини яхшилашда муҳим ўрин тутди. Шу билан бирга, транспорт соҳасини ривожлантиришни бошқаришни оқилона ташкил этишнинг жиддий муаммолари мавжуд бўлиб, уларни мавжуд ресурслардан самарали фойдаланган ҳолда комплекс тарзда ҳал этиш лозим.

Фикримизча, Ўзбекистон Республикаси транспорт тизимини ривожлантиришни таъминлайдиган янги тузилмавий ташкилотларни яратишни ҳисобга олган ҳолда мамлакат транспорт соҳасидаги таркибий ўзгаришларни тизимли равишда англаш объектив заруриятга айланмоқда.

Шу билан бирга, мамлакатнинг ягона транспорт тизимини ўрганиш ва унинг энг муҳим комплексларини барпо этиш мақсадида модель мажмуаларини тузиш имконияти юзага келади. Ушбу мажмуа транспорт вазирлиги ва унинг хизматларининг таркибий қисми ҳисобланиб, моделлаштириш натижаларига кўра энг муҳим транспорт иншоотларини барқарор ривожлантириш учун қабул қилинган қарорларнинг самарадорлигини баҳолашни таъминлайди.

Республикаимизнинг ягона транспорт тизими шароитида транспорт ресурсларини оқилона ишлатиш масаласини ҳал этишни иккинчи асосий муаммо сифатида кўриб чиқамиз ва бунда 2 та таркибий қисмларни ажратиб кўрсатамиз: *барча турдаги транспорт тармоқларининг ўтказувчанлик қобилияти ҳамда транспорт воситаларининг юк ташиш имконияти (3-расм).*

3-расм. Транспорт оқимлари ҳаракатини бошқариш модели

Манба: С.Султонов ишланмаси

Қуйидаги формулани ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ:

$$[H(TB) / \text{вақт бирлиги}] = [\text{йўл узунлиги} / \text{вақт бирлиги}] * [H(TB) / \text{йўл узунлиги}]$$

$$\text{ёки } \rho = V\lambda,$$

бу ерда, ρ - интенсивлик; v - тезлик; λ – зичлик

3-расм таҳлилига кўра, ажратиб олинган ρ , λ ва V катталиклари орасидан назарий жиҳатдан фақат λ максимал қийматга эга бўлиб, у λ' билан белгиланади. Амалий ҳолатларда транспорт магистралининг ўтказувчанлик қобилиятини тавсифловчи $\lambda_{кр}$ функцияси кўринишида ρ нинг максимал қиймати аниқланади. Агар $\rho(0)=0$ бўлса, "тирбандлик" ҳосил бўлганда транспорт воситаларининг ҳаракати тўхтайдиган, натижада оқим интенсивлиги $\rho(\lambda')=0$ га тенг бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, кўриб чиқилган экстремал қийматлар орасида $\rho = \rho(\lambda)$ функцияси мавжуд бўлиб, у маълум бир тармоқ шароитида транспорт оқими интенсивлигининг унинг зичлигига қараб ўзгаришини график равишда кўрсатади.

Шуни таъкидлаш керакки, Ўзбекистон ва унинг минтақалари, ҳудудлари транспорт тармоғида ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, аҳоли сонининг йилига ўртача 2 фоиз атрофида ошиб бориши, аҳоли турмуш даражасининг муттасил ошиб бориб, харид қилинган енгил автомобиллар сонининг йилдан-йилга ошиб бораётганлиги билан боғлиқ ҳолда йўловчи, юк ташиш ҳажмининг кўпайиши туфайли ўтказувчанлик қобилияти танқислиги мавжуд. Шу сабабли, бу муаммони миллий ва минтақалар, ҳудудлар даражасида ҳал этиш алоҳида эътибор қаратилиб ривожланаётган Ўзбекистон Республикасининг транспорт соҳаси учун муҳим ва долзарб амалий аҳамият касб этади.

Транспорт ресурсларидан фойдаланишда учинчи муҳим муаммо ТХБни шакллантириш ва ривожлантириш ҳисобланади. Санаб ўтилган асосий муаммолар умуман олганда давлат инфратузилмасининг таркибий қисми бўлган ва глобал хусусиятга эга бўлган транспорт тизими олдида турган тизимли вазифаларнинг мураккаблиги ва кўламини тавсифлайди.

Демак, фақатгина инфратузилмани ривожлантириш бўйича ушбу чора-тадбирларни амалга ошириш орқали ТХБда рақобатбардош бўлиш ва транспорт хизматларининг замонавий бозорини шакллантириш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-158-сон» «Ўзбекистон-2030» Стратегияси тўғрисида»ги Фармони// <https://lex.uz/ru/docs/6600413>

2. Абалкин Л.И. Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики//Вопросы экономики, 1997, № 6.-С.12-21;
3. Агапова Г.А., Сергина С.Ф. Макроэкономика. 2-е изд./Под ред. А.В. Сидоровича. – М.:МГУ им. М. В. Ломоносова. Изд-ва «ДиС», 1999.-416 с.
4. Аслонов З.М. Экономическая оценка территориальной организации транспорта: Автореф. дисс...канд.экон.наук.-М.,1991.-20 с.
5. Битунов В.В. Отрасль и территория (Экономический анализ).-М.:Мысль,1987.-236 с.
6. Блохин Ю.В. Производственная инфраструктура региона.-Кишинев: Штиинца,1980.-132 с.
7. Бобоев О.Б. Модернизация транспортно - коммуникационной модели Республики Таджикистан / О.Б.Бобоев. - Душанбе: «Нодир», 2012. - 317 с.
8. Борисов Е.Ф. Экономическая теория.-2-е изд. перераб. и доп. – М.: Юрайт,1998.-384 с.
9. Будрина Е. В. Рынок транспортных услуг: особенности формирования и развития/ Е.В.Будрина.- СПбГИЭУ, 2001. 102 с.
10. Власов В.В. Япония: производственная инфраструктура. - М.: Наука, 1991.-182 с.
11. Громов Н.Н., Персианов В.А. Управление на транспорте/ Н.Н.Громов, В.А.Персианов. - М.: Транспорт,1990.-336 с.
12. Dalrumple Douglas J., Parsons Leonard. Marketing Management, 6 th eg. – Johu Wiley & Sons, 1995. 187сJ
13. ohimsen R. Theorie der Infrastruktur. Tubingen, 1966. S. 99.
14. Карташов В.П. Развитие производственно-технической базы АТП. -М.: Транспорт,1991. - 150с.
15. Катаев А.Х. Региональная инфраструктура: содержание, планирование и эффективность развития// - Душанбе:Ирфон,1990.-208 с.
16. Катаев А.Х., Раджабов Р.К. Транспортная инфраструктура рыночной экономики.Монография. - Душанбе: Первая типография,1997.-110 с.
17. Новоселов А.С. Рыночная инфраструктура региона. – Новосибирск: ЭКОР,1996. –288 с.
18. Панина Е.В. Проблемы становления и развития рыночной инфраструктуры в условиях переходного периода. – М., 1998. – 118 с.
19. Павлова В.П., Карабельникова Н. Проблемы рационального размещения производительных сил//Плановое хозяйство. -М., 1990. № 1. –С.45-52;
20. Rosenstein – Rodan P. Notes on the Theory of the “Big Push”. In Economic Development tore Latin America. N.Y., 1961. p. 60.
21. Раджабов Р.К. Совершенствование планирования размещения предприятий пассажирского автобусного транспорта: Дисс...канд. экон. наук.-М., МАДИ, 1983.- 237 с.
22. Раджабов Р.К. Проблемы формирования и развития инфраструктуры /Под ред. А.Х.Катаева. - Душанбе: Ирфон,1999. – 187с.
23. Рауфи А. Транспорт в системе рыночной экономики: монография/- Душанбе: «Ирфон»,2002. - 255 с.
24. Sironis U. Infrastruktur. Theorie und Praxis. Kiel. 1972. S.
25. Sten J. Ed. Public. Infrastrukture and Planning Management. Newbury Park, 1988. P. 22.
26. Фурсов В.А. Формирование и функционирование региональных рынков транспортных услуг: теория, методология, практика. Автореферат дисс... докт.экон.наук/08.00.05/Ставрополь,2011.-45с.
27. Экономическая энциклопедия /Науч.-ред. Сов изд-ва «Экономика» ИЭ РАН; Гл.ред.Л.И.Абалкин. -М.: ОАО «Изд-во “Экономика», 1999.- 1055 с.

УЎК 656.07:339.13

ТРАНСПОРТ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИНИНГ ФАОЛИЯТИ, ЖОЙЛАШУВИ ВА РИВОЖЛАНИШИНИНГ БАЪЗИ ЖИҲАТЛАРИ

**С.С.Султанов, мустақил тадқиқотчи, Урганч Ранч технологиялар университети,
Урганч**

Аннотация. Ушбу мақолада транспорт хизматлари бозорининг фаолияти, жойлашуви ва ривожланишининг баъзи жиҳатлари қараб чиқилади.

Калит сўзлар: Транспорт, хизматлар, бозор, транспорт хизматлари бозори, инфратузилма, минтақавий инфратузилма, ижтимоий инфратузилма, ишлаб чиқариш инфратузилмаси, корхона инфратузилмаси

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые аспекты функционирования, размещения и развития рынка транспортных услуг.

Ключевые слова: Транспорт, услуги, рынок, рынок транспортных услуг, инфраструктура, региональная инфраструктура, социальная инфраструктура, производственная инфраструктура, инфраструктура предприятия

Abstract. *This article examines some aspects of the functioning, location and development of the transport service market.*

Key words: *Transport, services, market, transport services market, infrastructure, regional infrastructure, social infrastructure, production infrastructure, enterprise infrastructure*

Иқтисодийни трансформациялашувининг бугунги босқичида унинг барча тармоқлари ва соҳалари иш самарадорлигини ошириш бевосита транспорт хизматлари бозорини ривожлантириш ва такомиллаштиришга боғлиқ. Шу сабабли, транспорт хизматлари бозори бозор тизими талабларига жавоб бериши, транспорт хизматларига ортиб бораётган эҳтиёжни қондириши, ҳудудий ўзгаришлар шароитида транспорт жараёнини ташкил этиш ва бошқариш учун зарур захираларни шакллантириши лозим. Буларнинг барчаси эса унинг инфратузилмавий таъминот тизимига боғлиқдир.

Ушбу шароитда кўрсатиб ўтилган муаммоларни ҳал этиш ҳамда ТХБни комплекс ривожлантириш, жойлаштириш масаласи Ўзбекистон Республикаси ҳамда унинг ҳудудлари учун ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда тадқиқ қилиш ҳам долзарб илмий-амалий ва услубий аҳамият касб этади. Транспорт жараёнини ташкил этиш ва бошқаришнинг турли жиҳатларини таҳлил қилиш ва тадқиқ этиш, транспорт хизмати режалари ва схемаларини ишлаб чиқиш, транспорт фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш механизмини ўрганиш, шунингдек, иқтисодийнинг бошқа тармоқлари ва соҳаларига илғор «яшил транспорт» технологияларини жорий қилиш ва ривожлантиришнинг аҳамияти ва устуворлигини баҳолаш натижасида шундай хулоса чиқарилдики, республикада ушбу соҳани ривожлантиришнинг истиқболли стратегиясини шакллантиришга таъсир кўрсатувчи бир қатор ўзига хос хусусиятлар мавжуд.

Бу хусусиятларга қуйидагилар киради:

1. ТХБнинг сезиларли даражада ҳудудий, географик жойлашуви денгиз портларига камида бошқа давлатлар устидан ўтибгина чиқа олиш ҳолати республикада кўпроқ темир йўл ва автомобил йўллари устувор даражада шаклланиши ва ривожланиши. Бу темир ва автомобил йўллари тармоғининг ривожланишига, транспорт объектлари ва ҳаракатланувчи таркибнинг жойлашишига, мамлакатнинг ички транспорт-иқтисодий алоқаларининг чуқурлашувига таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, мамлакатнинг вилоятлари, шаҳарлари ва туманларида ТХБнинг ривожланиш мутаноси, яъни даражаси бир хил эмаслиги кузатишмоқда.

2. ТХБ ривожланиши ва ижтимоий-иқтисодий ўсиш ўртасидаги узвий боғлиқлик. Республикада ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ва жойлаштириш режасини ишлаб чиқишда яқин 10 йилларгача "қолдиқ тамойили" асосида ёндошилган ва ривожлантирилган. 2016-2025 йилларда айнан қўшни давлатлар билан яқин қўшничилик алоқаларининг тикланиши ва ўзаро чегараларнинг, транспорт коридорларининг очилиши транспорт таъминоти ва иқтисодийнинг бошқа тармоқлари ҳамда соҳаларининг ривожланишига, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашувига, махсус транспорт воситаларидан фойдаланишга, шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чет элларга экспорт қилишни яхшилашга сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

3. ТХБ ва транспорт тизимининг турли элементлари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва алмаштирувчанлик мавжудлиги. Бу ўринда, бозорнинг мувозанатли ривожланишини таъминлаш мақсадида, уни ривожлантириш учун ажратилган капитал маблағларнинг етишмаслиги ва чекланганлиги шароитида турли хил транспорт хизматларини кўрсатишнинг яхлитлик хусусиятини таъкидлаш ўринлидир. Шу боис, мамлакат иқтисодиёти ва унинг тармоқлари ҳамда соҳаларини ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқишда ТХБ муаммосини ҳал этиш устувор вазифалар қаторига киритилиши лозим.

4. Транспорт хизматини ташкил этиш ва бошқаришда иқтисодийнинг барча тармоқлари, соҳалари ҳамда аҳоли томонидан транспорт-йўл иншоотларидан, айниқса автомобиль йўллари, транспорт воситалари ва алоқа тизимларидан фойдаланишнинг

идоралараро хусусиятига устувор аҳамият берилади. Бу хусусиятни инобатга олиш ТХБни ривожлантиришнинг илмий асосланган дастурларини ишлаб чиқишни ва уларни ҳам бюджет маблағлари, ҳам транспорт хизматларидан фойдаланувчиларнинг сармоялари ҳисобидан амалга оширишни тақозо этади. Бу эса ТХБни миллий иқтисодиётимизнинг юқори самарали бўғинлари қаторига киритишга хизмат қилади.

5. Маҳаллий давлат ҳокимияти ва ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда иқтисодиёт субъектлари томонидан муайян ҳудудлардаги ишлаб чиқариш ва ижтимоий вазифаларни ҳал этиш учун ТХБ имкониятларидан самарали фойдаланиш. Шу боис, транспорт мажмуасини ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқишда ижтимоий йўналтирилган ёндашувни қўллашни муҳим деб ҳисоблаймиз. Бу ёндашув ҳудудлар ва аҳолининг ижтимоий, иқтисодий, демографик, ишлаб чиқариш-ҳўжалик эҳтиёжларини ҳисобга олиши лозим. Бундан ташқари, минтақавий транспорт хизматларини ривожлантириш ва жойлаштириш орқали ижтимоий-иқтисодий самара олишга имкон берувчи бозор воситаларидан фойдаланиш ҳам зарур.

6. ТХБ элементларининг юқори капитал ва фонд сиғими ҳамда уларни қуриш ва фойдаланиш муддатларининг узоклиги. Шу сабабли, ресурс жиҳатини ҳисобга олиш устувор вазифа ҳисобланади ва маҳаллий ижро ҳокимияти ҳамда ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек, турли мулк шаклидаги корхона ва ташкилотларнинг транспорт бозори ва унинг инфратузилмасини шакллантиришдаги ҳаракатларини мувофиқлаштириш талаб этилади. Бироқ, бу хусусият бозорнинг айрим иштирокчилари ТХБ ва унинг тармоқларини ривожлантириш учун молиявий маблағларни ажратишдан манфаатдор бўлмаганида намоён бўлади.

Ушбу муаммони ҳал қилиш давлат иштирокида, инвестициялар ва банк фоизларини бозор асосида тартибга солиш, солиқ ва божхона имтиёзлари тақдим этиш каби чоралар орқали амалга оширилиши мумкин. Бу эса умумий жиҳатдан транспорт операторлари томонидан кўрсатиладиган хизматларга бўлган талаб ва таклифнинг мувозанатини таъминлашга хизмат қилади.

7. ТХБ ривожланишининг кўп босқичлилиги. Ушбу бозор объектлари ва уларнинг инфратузилмаси сакрашсимон тарзда ривожланади. Бу хусусият ташишларнинг мавсумийлик даражаси ошиши шароитида яққол намоён бўлади, бу эса транспорт воситаларининг ўтказувчанлик қобилиятини оширишни тақозо этади. Бу эса, ўз навбатида, транспортнинг иқтисодиёт ривожланишига тўсик бўлиб қолмаслиги учун ўзгарувчан транспорт хизматларига бўлган талабни қондириш мақсадида ўтказиш ва ташиш имкониятлари захирасини шакллантиришни талаб қилади. Ушбу хусусиятни инобатга олиш турли транспорт турлари хизматларига бўлган истиқболли талабни шакллантириш асосида нафақат иқтисодиётни, балки унинг тармоқлари ва соҳаларини ҳам ривожлантириш ҳамда жойлаштириш бўйича узок муддатли дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарурлигини кўрсатади.

8. ТХБнинг тармоқли шаклланиши ва ривожланиши. Ушбу хусусият муайян ҳудудлар шароитида яққол намоён бўлади, чунки уларга мавжуд транспорт-йўл тармоғи, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси ва жойлашуви туфайли ўзига хос хусусиятлар хосдир. Шу сабабли, саноат, қишлоқ ҳўжалиги ва бошқа корхоналарни оқилона жойлаштириш, шунингдек, аҳолига транспорт хизматини кўрсатиш учун транспортнинг таъсирини аниқлаш ва транспорт омилини ҳисобга олиш алоҳида муҳим деб ҳисоблаймиз.

9. ТХБнинг шаклланиши ва ривожланиши умумреспублика ва маҳаллий манфаатларни инобатга олган ҳолда ишлаб чиқилган ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг истиқболли стратегиясига боғлиқ. Бу ТХБни ривожлантиришнинг устувор вазифаларини белгилаш, шунингдек, мавжуд муаммоларни саралаш ва уларни энг устуворларини жаҳон ҳўжалиги алоқаларини ривожлантириш учун ҳал қилиш имконини беради.

Умуман олганда, ТХБни ривожлантириш ва жойлаштириш истиқболларини ишлаб чиқиш тамойиллар ва мезонларни қайта кўриб чиқишни тақозо этади. Бу эса ўзига хос хусусиятларни ҳисобга олиш ҳамда замонавий илмий ва амалий усуллар ва ёндашувлардан фойдаланиш асосида ривожланишнинг янги концепциясини яратишни талаб қилади.

Шу билан бирга, ТХБни ривожлантиришнинг истиқболли концепциясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш иқтисодийнинг ривожланиш даражаси, таъминоти ва аҳолига транспорт хизматлари кўрсатиш даражасига боғлиқ бўлиб, қуйидаги вазифаларни ҳал этишни назарда тутади:

1. ТХБда мулкни хусусийлаштириш жараёнларни тўлқонли яқунлаш ва рақобат муҳитини шакллантириш, соҳада ДХШ механизмларини кенг жорий қилиш зарур.

2. Транспорт бозорининг ишлаб чиқариш-техник базасини яратиш ва модернизация қилиш жараёнини такомиллаштириш, бунда турли манбалардан инвестициялар ажратилишини, тадбиркорлик фаолиятининг самарали шакллари ривожлантиришни, ТХБни давлат томонидан тартибга солиш механизмининг ва бошқа омилларни ҳисобга олиш.

3. Транспорт-йўл мажмуасини ривожлантириш ва жойлаштириш бўйича ишлаб чиқиётган стратегияларда бошқарувни ташкил этиш тизимини такомиллаштириш, шунингдек, турли операторлар томонидан транспорт ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг кооператив шакллари яратиш, транспорт биржалари ва юк ташувчилар уюшмасини ташкил этиш.

4. ТХБни тўлиқ шаффоф фаолият кўрсатишини таъминлаш учун соҳада рақамлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштириш зарур.

5. ТХБда маркетинг ва инновацион фаолиятни такомиллаштириш ҳамда замонавий транспорт-сотиш корхоналарини ташкил этиш.

6. Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Афғонистон, ЕОИИ, ШХТ давлатлари ва узоқ хориж мамлакатлари билан ташқи иқтисодий алоқаларни яхшилаш мақсадида халқаро транспорт йўлакларини янада ривожлантириш.

Умуман олганда, Ўзбекистонда ТХБнинг фаолият кўрсатиши, ривожланиши ва жойлаштирилиши учун янги шароитларда анъанавий вазифалар бозорни ривожлантиришнинг юқорида кўрсатилган муаммоларини кўриб чиқиш билан тўлдирилиши лозим. Шу сабабли, ТХБнинг фаолияти ва ривожланишини ҳар томонлама таҳлил қилиш асосида биз унинг ўзига хос хусусияти ҳамон паст даражада қолаётгани ва қуйидаги ҳал этилмаган ташкилий-иқтисодий ҳамда бошқарув муаммолари мавжудлигини аниқладик:

- туризм секторида, кишлоқ хўжалиги, хусусий ва бошқа транспорт турларига транспорт хизматлари кўрсатиш соҳасида транспорт хизматининг етарли даражада эмаслиги, шунингдек, йўналишлар тармоғини режалаштириш ва мультимодал ташишларни ташкил этишнинг яхши йўлга қўйилмаганлиги;

- ТХБнинг ташкилий-техник даражаси паст бўлиб, у шаҳарларда, шаҳар атрофида, халқаро ва кишлоқ ҳудудларида иқтисодийни ривожлантириш ва аҳолининг ҳаракатчанлигини таъминлашга қодир эмас, йўллар талабга жавоб бермайди ва жаҳон андозалари даражасида таъмирлаш зарур;

- ҳаракатланувчи таркиб паркиннинг тузилмаси номукамал, янги «яшил» транспорт воситаларини харид қилиш жараёнларининг мураккаблиги, истиёзларни кредитларнинг камлиги ва жараённинг чўзилиши;

- кичик туман ва кишлоқ жойларида йўловчи автомобиль транспорти суғ ривожланган, кишлоқ ва шаҳарларда сифатсиз йўл муаммолари мавжуд;

- «яшил энергия»да ишловчи йўловчи транспортлари сони жуда кам ёки ёқилғи таъминотида қийинчиликлар мавжуд, муқобил ёқилғи-энергетика ресурсларидан етарли даражада фойдаланилмаётгани ва ҳ.к.

ТХБнинг барқарор ва мутаносиб ривожланиши ҳамда жойлашувини таъминлаш, транспорт тизимининг ишини мувофиқлаштириш ва улардан самарали фойдаланиш соҳаларини аниқлаш, юк ва йўловчилар ташиш бўйича давлат стандартлари ва талабларини шакллантириш, шунингдек, транспорт жараёни иштирокчилари ва истеъмолчилар ўртасидаги муносабатларни ривожлантириш, соҳада ДХШни кучайтириш, инвестициялар ва давлат маблағларини транспорт турлари ўртасида оқилона тақсимлаш, халқаро автомобиль йўлакларини ташкил этиш ҳамда транспорт-божхона терминалларини такомиллаштириш каби

масалаларни ўз ичига олган илмий асосланган давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш долзарб ва ҳал этилмаган муаммо бўлиб қолмоқда.

Бизнинг фикримизча, республиканинг турли ҳудудий ўзгаришларида айрим транспорт турларининг номутаносиб ривожланишини бартараф этиш, шунингдек, фуқаро муҳофазаси ва фавқуллодда вазиятларда фойдаланиш мумкин бўлган ташиш имкониятлари захирасининг етарли даражада мобиллигини таъминлаш долзарб муаммо сифатида сақланиб қолмоқда. Шунинг учун ҳам жойларда доимо фавқуллодда ҳолатларда аҳоли, турли бирламчи ёрдам ва авария-қутқарув тузилмалари, транспорт тизимларини сафарбар қилиш бўйича ўқув-йиғинлари ўтказилиб борилади. Аммо, бу реал ҳолатда қандай самара билан амалга оширилади деган масала албатта вақт талаб қиладиган мунозарали масала саналади.

Транспорт-йўл мажмуаси ва ТХБ фаолиятига урбанизация жараёнлари, шаҳарлар ва кишлоқ аҳоли пунктларининг нооқилона режалаштирилиши ҳамда шаҳар жамоат транспорти муаммолари сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Бундан ташқари, республиканинг бошқа мамлакатларга, айниқса халқаро юк ташишларни амалга оширишда кучли транспорт қарамлигининг сақланиб қолаётгани ҳал этилмаган муаммо бўлиб турибди.

Шунингдек, иқтисодиёт, транспорт ва ТХБ ривожланиш даражаси ўртасидаги мақбул нисбатларни аниқлаш устувор вазифа деб ҳисоблаймиз. Мазкур ҳолат транспорт харажатларининг асоссиз равишда ошиб кетишига олиб келмоқда, иқтисодиётнинг бошқа соҳа ва тармоқлари ривожланишига тўсиқ бўлмоқда, мамлакатимиз ва унинг минтақаларида ишлаб чиқариш кучларининг эркин ривожланишини мураккаблаштирмоқда.

Сўнгги йилларда республикаимиз ҳукумати транспорт мустақиллигини таъминлаш ва республикада ягона транспорт маконини яратиш мақсадида транспорт-йўл мажмуасини тезкор ва мутаносиб ривожлантиришга, туннеллар, янги темир йўл ва автомобиль йўлларини қуриш, уларни қайта таъмирлаш, шунингдек, ушбу йўлларни халқаро стандартларга мослаштириш йўналишида улкан ишларни амалга оширмоқда. Бу эса Ўзбекистон Республикасидаги муҳим стратегик вазифалардан бири - мамлакатни транспорт-коммуникация йўналиши бўйича янги марраларга олиб чиқишга ёрдам бери.

Бошқа томондан, мамлакатда ТХБ ривожланишини таъминлаш мақсадида турли хил транспорт турларининг фаолиятини мувофиқлаштириш, шунингдек, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шунингдек, транспорт-йўл мажмуасининг атроф-муҳитга кўрсатаётган салбий таъсири транспорт воситаларининг зарарли чиқиндиларини камайтириш, тупрокни нефть маҳсулотларидан ҳимоя қилиш ҳамда яшил майдонларни, дарахтзорлар, тўқайзор ва бутазор ҳамда ўрмон майдонларини ва бошқа табиий ресурсларни муҳофаза қилиш бўйича махсус дастурлар амалга оширилмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, юқоридаги аниқланган хусусиятлар ва муаммолар ТХБ кўрсаткичларини шакллантириш ва ривожлантириш бўйича устувор йўналишларни асослаш ҳамда ишлаб чиқиш жараёнида албатта эътиборга олинishi лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-158-сон» «Ўзбекистон-2030» Стратегияси тўғрисида»ги Фармони// <https://lex.uz/ru/docs/6600413>
2. Абалкин Л.И. Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики//Вопросы экономики,1997, № 6.-С.12-21;
3. Агапова Г.А., Сергина С.Ф. Макроэкономика. 2-е изд./Под ред. А.В. Сидоровича. – М.:МГУ, Изд-ва «ДиС», 1999.-416 с.
4. Аслонов З.М. Экономическая оценка территориальной организации транспорта: Автореф. дисс...канд.экон.наук.-М.,1991.-20 с.
5. Будрина Е. В. Рынок транспортных услуг: особенности формирования и развития/ Е.В.Будрина.-СПбГИЭУ, 2001. 102 с.
6. Громов Н.Н., Персианов В.А. Управление на транспорте/ Н.Н.Громов, В.А.Персианов. - М.: Транспорт,1990.-336 с.
7. Раджабов Р.К. Совершенствование планирования размещения предприятий пассажирского автобусного транспорта: Дисс...канд. экон. наук.-М., МАДИ, 1983.- 237 с.
8. Рауфи А. Транспорт в системе рыночной экономики: монография/- Душанбе: «Ирфон»,2002. - 255 с.

9. Фурсов В.А. Формирование и функционирование региональных рынков транспортных услуг: теория, методология, практика. Автореферат дисс... докт.экон.наук/08.00.05/Ставрополь, 2011. –45с.

УДК: 330.15:504.06

ЗЕЛЁНЫЙ БИЗНЕС В УЗБЕКИСТАНЕ: ПОТЕНЦИАЛ, ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА

З.М. Таджибаев, д.э.н., и.о. проф., Ферганский государственный университет, Фергана

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda yashil biznesni rivojlantirishning iqtisodiy imkoniyatlari va istiqbollari tahlil qilingan. Ekologik toza texnologiyalarning iqtisodiy o'sishga, yangi ish o'rinlarini yaratishga va mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirishga ta'siri ko'rib chiqilgan. Shuningdek, davlat siyosati, qonunchilik asosidagi qo'llab-quvvatlash choralari hamda xalqaro hamkorlik masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Malakali kadrlar yetishmasligi va moliyalashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi kabi asosiy muammolar tahlil qilinadi. Tahlil natijalari yashil biznes mamlakatning barqaror rivojlanishi va energetik xavfsizligini ta'minlashda muhim omil ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: yashil biznes, O'zbekiston, qayta tiklanadigan energetika, energiya samaradorligi, ekologik texnologiyalar, barqaror rivojlanish, xalqaro hamkorlik.

Аннотация. В статье анализируются экономические возможности и перспективы развития зелёного бизнеса в Узбекистане. Рассмотрено влияние экологически чистых технологий на экономический рост, создание рабочих мест и повышение конкурентоспособности продукции. Особое внимание уделено государственной политике, законодательной поддержке и международному сотрудничеству в области зелёной экономики. Определены ключевые проблемы и вызовы, включая дефицит квалифицированных кадров и ограниченный доступ к финансированию. На основе анализа статистических данных и стратегических документов сделан вывод о высокой значимости зелёного бизнеса для устойчивого развития и энергетической безопасности страны.

Ключевые слова: зелёный бизнес, Узбекистан, возобновляемая энергетика, энергоэффективность, экологические технологии, устойчивое развитие, международное сотрудничество.

Abstract. The article analyzes the economic opportunities and prospects for the development of green business in Uzbekistan. It examines the impact of environmentally friendly technologies on economic growth, job creation, and improving product competitiveness. Special attention is given to state policy, legislative support, and international cooperation in the field of the green economy. The study identifies key challenges such as a shortage of qualified specialists and limited access to financing. Based on the analysis of statistical data and strategic documents, the article concludes that green business plays a crucial role in ensuring sustainable development and the country's energy security.

Keywords: green business, Uzbekistan, renewable energy, energy efficiency, environmental technologies, sustainable development, international cooperation.

Введение. Современные глобальные вызовы, связанные с изменением климата, деградацией экосистем и ростом энергопотребления, делают необходимым переход от традиционных моделей роста к устойчивым и «зелёным» моделям развития (World Bank, 2021). В этом контексте зелёный бизнес становится важным фактором экономической модернизации и экологической безопасности.

Узбекистан, обладая значительным потенциалом возобновляемых источников энергии, предпринимает активные шаги по интеграции принципов зелёной экономики в национальные стратегии, включая Стратегию по переходу к «зелёной» экономике до 2030 года (Постановление Президента №ПП–4477, 2019).

Цель исследования — выявить потенциал, вызовы и перспективы зелёного бизнеса в Узбекистане, определить его влияние на устойчивое развитие и экономическую конкурентоспособность.

Задачи исследования включают:

1. анализ законодательной и институциональной базы зелёной экономики;
2. оценку динамики инвестиций и технологического развития;
3. выявление барьеров и возможностей для малого и среднего бизнеса;
4. выработку рекомендаций по совершенствованию механизмов государственной

поддержки.

Методы и материалы исследования. Методологическую основу исследования составляют принципы устойчивого развития, теории зелёного роста (OECD, UNEP), а также системный и сравнительный анализ.

Использованы следующие методы:

- **сравнительный анализ** данных Всемирного банка, IRENA и Министерства энергетики Узбекистана;
- **статистическое моделирование** динамики инвестиций и доли ВИЭ;
- **контент-анализ** нормативных актов («О возобновляемых источниках энергии», 2019; «Об энергоэффективности», 2021);
- **SWOT-анализ** факторов развития зелёного бизнеса.

Информационная база — отчёты UNDP, EBRD, Государственного комитета по экологии, данные Госкомстата (2022–2024 гг.), а также труды отечественных исследователей (Хамидов, 2023; Исроилова, 2024; Таджибаев, 2025).

Результаты исследования.

1. Энергетический потенциал и развитие ВИЭ. Узбекистан обладает солнечным потенциалом свыше 50 ГВт и ветровым — около 10 ГВт (Ministry of Energy, 2024). К 2025 году планируется довести долю ВИЭ в энергобалансе до 54 %. Введено 16 крупных станций общей мощностью 3,5 ГВт, в том числе проекты в Навоийской, Бухарской и Ферганской областях (EBRD, 2024). Инвестиции в энергопереход за 2023-2024 гг. составили более 700 млн долл. США, включая участие компаний Masdar (ОАЭ) и ACWA Power (Саудовская Аравия).

2. Сельское хозяйство и «зелёные» технологии. Применение капельного орошения и органического земледелия позволило снизить потери воды на 25 % и увеличить экспорт органических фруктов и овощей в ЕС и Южную Корею (FAO, 2023). Программы «AgroGreen» и «Smart Water» демонстрируют, что «зелёные инновации» повышают производительность и обеспечивают продовольственную безопасность регионов Ферганы и Джизака.

3. Промышленность и энергоэффективность. Общий объём инвестиций в энергоэффективные технологии в 2023 году достиг 500 млн долл., включая модернизацию промышленных кластеров «Навоий» и «Ангрен».

Внедрение энергоаудитов позволило снизить потребление энергии на 12 % в обрабатывающем секторе (UNDP, 2023).

Обсуждение.

Законодательная и институциональная поддержка. Основой развития зелёного бизнеса является нормативная база:

- Закон «О возобновляемых источниках энергии» (2019);
- Закон «Об энергоэффективности» (2021);
- Национальная стратегия перехода к «зелёной экономике» до 2030 года (2022).

Кроме того, Указ Президента от 30 января 2025 года объявил 2025 год годом охраны окружающей среды и зелёной экономики.

Финансовые барьеры и кадровые проблемы. По данным UNDP (2023), лишь 30 % малых и средних предприятий имеют доступ к «зелёным» инвестициям.

Основные причины — высокая стоимость кредитов, недостаточная финансовая грамотность и дефицит кадров в сфере возобновляемой энергетики.

Решение проблемы возможно через создание «зелёных фондов» при банках и внедрение образовательных программ в университетах (например, проект «Green Skills» при ФерГУ, 2024).

Международное сотрудничество. Узбекистан активно сотрудничает с ЕБРР, Всемирным банком, ЮНИДО и Зелёным климатическим фондом. В 2024 году запущена программа GEFF II (Green Economy Financing Facility), ориентированная на МСП. Подписано соглашение о строительстве атомной электростанции с «Росатомом» как части стратегии диверсификации энергетики.

Социально-экономический эффект. По оценке Таджибаева (2025), развитие зелёного бизнеса создаёт мультипликативный эффект:

- рост занятости на 8–10 % в регионах;
- повышение экспортной выручки за счёт «зелёных» товаров;
- улучшение экологических показателей (сокращение выбросов CO₂ на 35 % к 2030 г.).

Заключение. Зелёный бизнес — ключевой элемент устойчивого роста Узбекистана. Благодаря государственной поддержке, международному сотрудничеству и активному участию частного сектора создаются предпосылки для перехода к низкоуглеродной экономике.

Рекомендации включают:

1. Расширение доступа МСП к «зелёному» финансированию.
2. Подготовку специалистов в сфере ВИЭ и экотехнологий.
3. Развитие национальной системы сертификации «зелёных» продуктов.
4. Усиление мониторинга и интеграцию ESG-стандартов в корпоративное управление.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. BloombergNEF. (2024). *Global Energy Transition Investment Report 2024*. New York, NY.
2. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2024). *Uzbekistan Green Economy Annual Review*. London.
3. European Union. (2022). *EU Green Deal and Its Impact on Central Asia*. Brussels.
4. FAO. (2023). *Smart Agriculture Practices in Uzbekistan*. Rome.
5. Hamidov, I. B., & Yuldosheva, S. Sh. (2023). *Yashil innovatsiyalar va mehnat bozorida yangi imkoniyatlar*. Barqaror Taraqqiyot Ilmiy Jumali, 6(1), 88–97.
6. IRENA. (2020). *Renewable Energy Prospects for Uzbekistan*. Abu Dhabi.
7. Isroilova, N. (2024). *Yashil iqtisodiyotda kichik biznesni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari*. Farg'ona davlat universiteti ilmiy axborotlari, 2(3), 112–120.
8. Ministry of Energy of the Republic of Uzbekistan. (2024). *Annual Energy Report*. Tashkent.
9. Ministry of Justice. (2021). *Law on Energy Efficiency*. Tashkent.
10. Tadjibayev, Z. M. (2025). *Green Business and Sustainable Growth in Uzbekistan*. Fergana Economic Review, 1(1), 15–27.
11. UNDP. (2023). *Green Business Development in Central Asia: Challenges and Opportunities*. New York.
12. World Bank. (2021). *Uzbekistan: Green Economy Transition Report*. Washington, DC.
13. Хамидова, Д. (2024). *Ўзбекистонда яшил иқтисодий сиёсатнинг институционал асослари*. Тошкент давлат иқтисодий университети, Илмий ахборотлар, 2(5), 45–52.

УЎК 339.137.2

ТАДБИРКОРЛИК ТУЗИЛМАЛАРИНИ БОШҚАРИШ ВА УЛАРНИ РАҚОБАТДОШЛИК ДАРАЖАЛАРИ

М.А. Эркинбоев, стажер ўқитувчи, Урганч Ранч технология университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада тадбиркорлик тузилмалари муҳитининг моҳияти ва таркиби аниқланган, муҳитнинг ривожланиш тенденциялари ва истиқболлари таҳлил қилинган, тадбиркорлик тузилмаларининг рақобатбардошлик омиллари ва рақобатбардошлик ҳолатини баҳолаш усуллари аниқланган ва асосланган, тадбиркорлик тузилмаларини уларнинг рақобатдош устунликларидан фойдаланиш орқали бошқаришнинг назарий-услубий асослари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: тадбиркорлик тузилмалари, ички ва ташқи омиллар, рақобат устунликлари, коммутант стратегия, виолент стратегия, фаол экспансия.

Аннотация. В данной статье определены сущность и структура среды предпринимательских структур, проанализированы тенденции и перспективы развития среды, определены и обоснованы факторы конкурентоспособности и методы оценки

состояния конкурентоспособности предпринимательских структур, исследованы теоретико-методологические основы управления предпринимательскими структурами с использованием их конкурентных преимуществ.

Ключевые слова: предпринимательские структуры, внутренние и внешние факторы, конкурентные преимущества, коммутантная стратегия, насильственная стратегия, активная экспансия.

Abstract. This article defines the essence and structure of the environment of entrepreneurial structures, analyzes the trends and prospects for the development of the environment, identifies and substantiates the factors of competitiveness of entrepreneurial structures and methods for assessing the state of competitiveness, and examines the theoretical and methodological foundations of managing entrepreneurial structures using their competitive advantages.

Keywords: entrepreneurial structures, internal and external factors, competitive advantages, commutative strategy, violent strategy, active expansion.

Тадбиркорлик тузилмалари фаолиятнинг белгиланган мақсадларига эришиш учун мулкдорлар ва ишчиларнинг интеллектуал салоҳиятини бирлаштирадиган маълум чегараларга эга онгли равишда бошқариладиган тизимлардир.

Шунинг учун тадбиркорлик тузилмалари иқтисодий натижаларга ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатувчи ички ва ташқи омиллар таъсирида ривожланади.

Бу омиллар тадбиркорлик тизимлари фаолиятига ва иқтисодий натижаларга таъсир кўрсатиб, уларнинг барқарорлиги ва ривожланишини белгилаб беради.

Таъкидлаш жоизки, корхоналарни ривожланишга рағбатлантирувчи ва шу билан бирга уларга "босим" кўрсатувчи муҳим ташқи омиллардан бири тадбиркорлик тузилмаларининг рақобат устунликларини яратиш ва улардан фойдаланишнинг самарали усулларини излашни долзарблаштирувчи бозор рақобатидир.

Шу асосда хулоса қилиш мумкинки, бугунги кунда нафақат корхоналарнинг барқарор, давлат томонидан дотациясиз ривожланишини таъминлайдиган фаолият тамойиллари, балки бошқарув усуллари ҳам такомиллаштиришга муҳтож [1].

Корхона томонидан рақобатбардошликни бошқаришнинг энг мос усулларини асослаш ушбу тоифада ҳисобга олинadиган хусусиятларга, яъни ушбу тушунчанинг аниқ мазмунига асосланади.

Рақобатбардошлик тушунчасини тадқиқ этиш доирасида бир нечта илмий ёндашувларни ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчи навбатда, мақолада таклиф этилган таърифни таъкидлаб ўтамиз, унга кўра рақобатбардошлик кўп вариантли ва нисбий категория бўлиб, натижада алоҳида корхона, тармоқ, кластер, минтақа, давлат ва бошқалар даражасида рақобатбардошлик мавжудлигини тасдиқлаш мумкин [2].

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, рақобатбардошликнинг ҳар бир даражаси учун ўзига хос хусусиятлар тўплами хос бўлиб, улар бошқарув тактикаси ва стратегиясини ишлаб чиқиш доирасида батафсил таҳлил қилиниши керак [3].

Шу билан бирга, рақобатбардошликнинг бошқа хусусияти - рақобатбардошликни баҳоловчи объектларнинг нисбийлиги кўрсатилади, бунинг натижасида мақсадли гуруҳнинг (истеъмолчи, ишчи, мулкдор) қониқиши контсептсияси биринчи ўринга чиқади [4].

Шу нуқтаи назардан, рақобатбардошликни бошқаришда биринчи навбатдаги вазифа эҳтиёжларни қондириш учун талаб қилинадиган эҳтиёжларга эга бўлган мақсадли гуруҳларни аниқлаш, сўнгра корхона фаолиятини такомиллаштириш йўналишларини асослаш учун ушбу эҳтиёжларнинг хусусиятлари (ёки таркибий қисмлари) мазмунини аниқлаштиришдир.

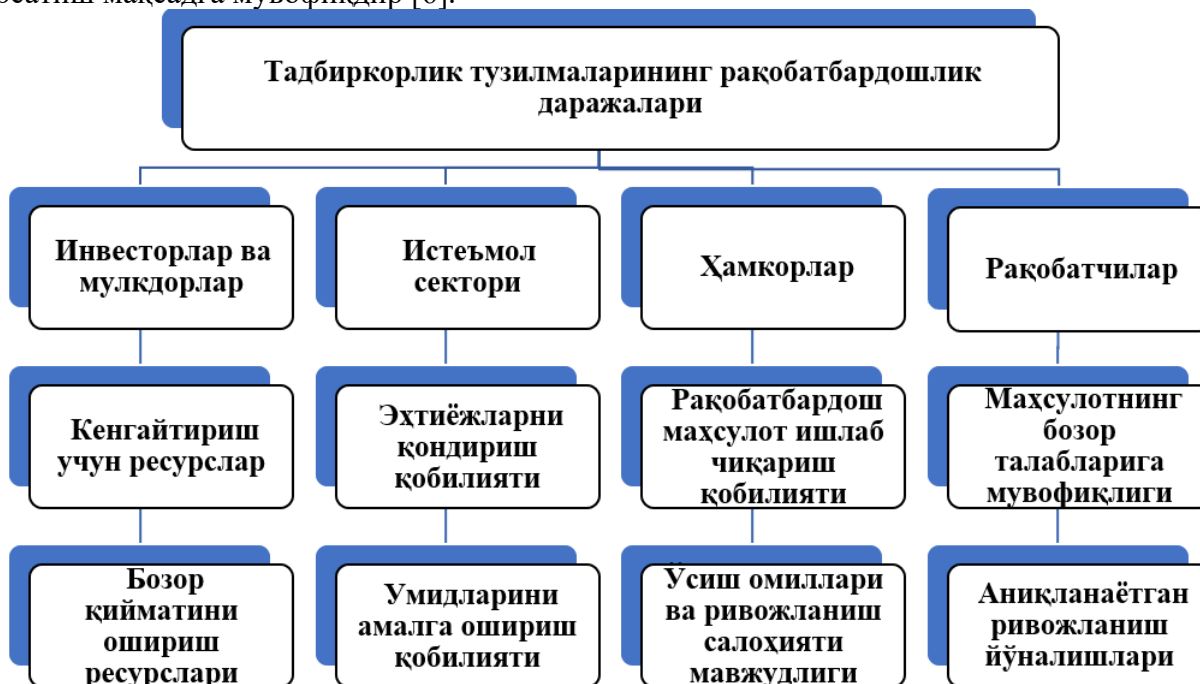
Таклиф этилган ёндашувларни тўлдирган ҳолда, мақолада ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатбардошлиги билан биргаликда, шунингдек, миллий қиёсий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда товарлар (хизматлар) рақобатбардошлигини баҳолаш зарурлиги олимлар томонидан ўз ишларида аниқлаштирилган [5].

Ушбу ёндашувларга кўра, рақобатбардошликни бошқариш халқаро меҳнат тақсимоти билан боғлиқ хўжалик юритиш йўналишларини аниқлашга асосланади, шунинг учун рақобатбардошликни бошқариш самарадорлиги халқаро бозорда товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш имкониятлари билан баҳоланади.

Шундай қилиб, рақобатбардошлик даражаларини ажратиб кўрсатиш, рақобатдош устунликларнинг ўзига хос хусусиятлари каби, тадбиркорлик тузилмаси фаолият юритадиган рақобатбардошлик даражаларини белгилаш, шунингдек, мақсадли гуруҳлар томонидан баҳоланадиган корхонага рақобатдош устунликни таъминлайдиган омилларни ҳисобга олиш зарур.

Келтирилган маълумотларга асосланиб, 1-расмда корхона фаолиятига қўйиладиган талабларни шакллантирувчи даражаларини келтиб ўтамиз.

1-расм маълумотларига кўра, тадбиркорлик тузилмалари учун корхоналарнинг фаолияти уларнинг эҳтиёжларини қондиришга қаратилган мақсадли гуруҳларга мувофиқ рақобатбардошликнинг тўртта асосий даражаси белгиланади. Рақобатбардошликни бошқариш нуқтаи назаридан энг кўп талабларни инвесторлар ва корхона мулкдорлари қўядилар, бу кейинги ривожланиш, ўсиш учун ресурсларнинг мавжудлиги ва мавжудлигида ифодаланади. Тадбиркорлик тузилмаларининг фаолияти уларнинг мижозлари (истеъмолчилари) нинг кенг доирадаги эҳтиёжларини қондиришга қаратилганлигини ҳисобга олган ҳолда, рақобатбардошликнинг иккинчи даражасида корхонанинг эҳтиёжларни қондириш ва истеъмолчиларнинг умидларини амалга ошириш қобилиятларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир [6].

1-расм. Рақобатбардошлик даражаларини тизимлаштириш мақсадли гуруҳлар бўйича тадбиркорлик тузилмалари

Рақобатбардошликнинг учинчи даражасида ҳамкорлар (таъминотчилар, воситачилар, давлат органлари ва жамоат ташкилотлари) корхонанинг рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш қобилияти ва кейинги ўсиш манбалари мавжудлигига талаблар қўяди.

Тўртинчи даражада "рақобатчилар"нинг мақсадли гуруҳини ажратиш зарур, уларнинг талаблари корхонанинг ривожланиш йўналишларини башорат қилиш ҳамда мавжуд ва келажакдаги рақобатбардош устунликларни асослаш учун у ишлаб чиқарадиган маҳсулотларнинг хусусиятларини аниқлашдан иборат.

Тадбиркорлик тузилмаларининг рақобатбардошлигини бошқаришнинг қуйидаги муаммоларини ажратиб кўрсатиш муҳимдир:

- тадбиркорлик тузилмаларининг рақобат устунликларини аниқлаш ва қўллаб-қувватлашнинг аниқ белгиланган методологияси мавжуд эмаслиги;

- рақобатбардошликни бошқаришнинг стандарт методологияси ишлаб чиқилмаганлиги;
 - бошқарув таъсирига ташқи ва ички муҳит реакциясининг ноаниқлиги ва мураккаб башорат қилиниши билан боғлиқ бўлган таклиф этилган чора-тадбирлардан фойдаланиш муаммоси мавжудлиги.

Бундан ташқари, ҳар доим тадбиркорлик тузилмасининг ҳулқ-атвориға сезиларли таъсир кўрсатадиган, уни ўзгартирадиган енгиб бўлмайдиган куч ҳолатлари юзага келиши мумкин. Шунинг учун рақобатбардошликни бошқаришда корхонанинг ҳаётийлик цикли доирасида ривожланиш устуворликларининг фарқларини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Мақолада корхонанинг ҳаётий цикли ривожланишнинг кетма-кет босқичлари сифатида кўриб чиқилади: яратишдан (ўйлашдан, рўйхатдан ўтказишдан) тугатишгача бўлган, аниқ босқичда мавжуд бўлган ресурс ва бошқарув хусусиятидаги чекловлар асосида мақсадли йўналишларга (ва устуворликларга) мувофиқ тадбиркорлик тузилмасининг стратегик хатти-ҳаракатлари билан ажралиб туради. Таклиф этилаётган таъриф ташкилотлар ҳаётийлик циклининг асосий назарияларидан сезиларли даражада фарқ қилмаслиги сабабли [7], ҳаётийлик цикли босқичларининг мантикий схемасидан фойдаланиб [8], 1-жадвалда корхона ҳаётийлик цикли босқичлари бўйича рақобатбардошликни бошқаришнинг тизимлаштирилган хусусиятларини кўрсатиб ўтамиз [9].

1-жадвал.

Тадбиркорлик тузилмаларининг ҳаётийлик даври босқичлари бўйича рақобатбардошликни бошқариш хусусиятлари

Йўналишларни такомиллаштириш	Тадбиркорлик тузилмалари ҳаётийлик даври босқичлари		
	Ривожланиш ва ўсиш	Барқарор ривожланиш	Пасайиш
Маҳсулот ишлаб чиқариш	Ресурсларни тежовчи технологиялардан фойдаланиш	Техник ва технологик модернизация	Носоҳавий функциялардан воз кечиш
Ташкил этиш ва бошқариш	Директив бошқарувдан фойдаланиш	Янги ахборот технологияларини жорий этиш	Бошқарув сифатини ошириш
Ҳамкорлар билан ўзаро алоқа	Ташқи муҳит билан алоқалар ўрнатиш	Логистикани ривожлантириш	Вазифаларни топшириш
Истеъмолчилар билан ўзаро алоқа	Стратегик маркетингнинг шаклланиши	Тактик маркетингни ривожлантириш	Маҳсулот ва хизмат сифатини яхшилаш
Рақобатчилар билан ўзаро муносабат	Коммутант стратегиядан фойдаланиш	Илғор афзалликларни ривожлантириш	Биолент стратегиясига ўтиш

1-жадвалда бозорда фаолият юритаётган тадбиркорлик тузилмалари ҳаётий даврининг асосий босқичлари ажратиб кўрсатилган [10]:

1. Корхонанинг ривожланиш ва ўсиш босқичи корхона томонидан "парваришлаш тузоқлари" - кейинги ривожланиш учун жиддий таҳдидларни енгиб ўтишни назарда тутди. Шу сабабли, тадбиркорлик тузилмаларининг рақобатбардошлигини бошқариш барқарор ривожланиш шароитларини яратишга, жумладан, ишлаб чиқариш фаолиятида ресурсларни тежайдиган технологияларни қўллаш, истеъмолчи билан ўзаро муносабатларни йўлга қўйиш учун маркетинг фаолиятини стратегик бошқаришга қаратилган.

Шу билан бирга, корхона ўз шаклланишининг дастлабки босқичида ташқи муҳит билан - етказиб берувчилар, воситачилар ва бозорнинг бошқа иштирокчилари билан ўзаро алоқани ўрнатади. Корхонани ташкил этишнинг дастлабки босқичида бошқарув тизими ҳали етарли даражада шаклланмаганлиги сабабли, ривожланиш ва ўсиш босқичида корхона директив бошқарувдан фойдаланади ва асосий рақобат стратегияси сифатида **коммутант стратегия**ни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Коммутант стратегия – бу бизнес ёки иқтисодиётда ўзгарувчан шароитларга мослашиш ва рақобатда устунликка эришиш учун ишлаб чиқилган стратегия. Бу тушунча кўпинча стартаплар, кичик бизнеслар ва тез ўзгарувчи бозорлар учун муҳим ҳисобланади.

Шу туфайли ривожланиш ва ўсиш босқичида тадбиркорлик тузилмалари ўсиш омилларидан максимал даражада фойдаланади ва барқарор ривожланиш манбаларини шакллантиради.

2. **"Барқарор ривожланиш"** босқичи корхонанинг ҳаётийлик циклининг кейинги босқичига муваффақиятли ўтишини назарда тутаяди, бунда биринчи босқичда яратилган шарт-шароитлар асосида узоқ муддатли ривожланиш амалга оширилади. Бу ерда рақобатбардошликни бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари тадбиркорлик тузилмасининг ушбу босқичда имкон қадар узоқ вақт бўлишига қаратилган фаолиятнинг истиқболли йўналишларини ривожлантиришдир. Ушбу мақсадларда корхоналар технологик модернизацияни амалга оширади, тактик маркетинг воситаларини қўллаш орқали истеъмолчи билан ўзаро алоқани кучайтиради, харажатларни камайтириш ва корхона ҳолатини мониторинг қилиш, бошқарув қарорларини қабул қилиш самарадорлигини ошириш учун бошқарувни автоматлаштиради.

3. **"Пасайиш"** босқичи корхонанинг ҳаётий циклининг мантиқий якуни бўлиб, унда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги пасаяди, бошқарув харажатлари ошади, бу асосан фаолиятнинг қўламини туфайли бошқарувчанликнинг пасайиши билан боғлиқ. Ушбу босқичга эрта-кечми ҳар қандай корхона дуч келиши мумкинлиги сабабли, бу ерда салбий тенденцияларни бартараф этиш учун **виолент стратегияси**дан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Виолент стратегияси – бу корхоналар ва ташкилотлар томонидан бозорда рақобат устунлигини қўлга киритиш мақсадида қўлланиладиган тажовузкор (агрессив) стратегиядир. Унинг асосий хусусиятлари:

Фаол экспансия – бозордаги мавжуд улушни ошириш, янги ҳудудларга кириш.

Рақибларга босим ўтказиш – нархлар пасайтирилиши, маркетинг фаоллигининг оширилиши ёки технологик инновациялар орқали.

Тезкор қарорлар қабул қилиш – ўзгарувчан бозор шароитига мос равишда ҳаракат қилиш.

Катта инвестициялар – реклама, янги маҳсулот ишлаб чиқариш ва тарқатиш тармоқларини ривожлантириш учун.

Бу стратегияни асосан катта корпорациялар ёки жадал ривожланишни мақсад қилган компаниялар қўллайди. Аммо, у юқори хавф билан боғлиқ бўлиб, молиявий йўқотишлар ва рақобатчиларнинг кескин жавоб реакциясини келтириб чиқариши мумкин.

Натижада, бундай бошқарув тузилмаларининг тадбиркорлик фаолияти корхонанинг янги ўсиш манбаларини шакллантириши ва яна ривожланиш ва ўсиш босқичига ўтиши мумкин. Бу ерда яна шуни таъкидлаш лозимки, ҳатто корхонанинг пасайиш босқичидан ўтиши натижасида тугатилиши ҳам мулкдорларга иқтисодий зарар келтирмайди, фаолиятнинг топилган янги йўналишлари эса бўшаган маблағларнинг фойдали қўйилмасига айланади.

Шундай қилиб, тадбиркорлик тузилмаларининг рақобатбардошлигини бошқариш корхона жойлашган ҳаётий цикл босқичларининг хусусиятлари ва хусусиятларини ҳисобга олиши керак. Тадбиркорлик тузилмаларининг рақобатбардошлигини тартибга солиш бозор таъсири остида амалга оширилиши сабабли, тадбиркорлик тузилмасининг ўзи аллақачон эга бўлган ёки яратиши мумкин бўлган рақобатбардош устунликлардан келиб чиққан ҳолда тегишли тартибга солиш механизмини ўз ичига олади. Шунинг учун тадбиркорлик тузилмалари ва уларнинг рақобатбардошлигини бошқаришнинг замонавий назариясининг вазифаси стратегик мақсадларга эришишда максимал автоматик ўз-ўзини тартибга солишга имкон берадиган механизмни яратишдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Пашина М.А. Условия и факторы развития адаптивной конкурентоспособности предпринимательских структур / Экономика и предпринимательство. 2015. № 8-2 (61). С. 954-958; Структур / Экономика и предпринимательство. 2015. № 8-2 (61). С. 954-958

2. Александров, Н.Н. Конкуренция и конкурентоспособность: содержание понятий и история их становления [Текст] / Н.Н. Александров, В.Д. Козлов, Д.В. Крючков. – Н.Н.: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2004.

3. Пашина М.А. Исследование логической структуры адаптивного управления конкурентоспособностью предприятий/ Экономика и предпринимательство. 2015. № 12-3 (65). С. 504-508.
4. Фатхутдинов, Р.А. Конкурентоспособность: Россия и мир. 1992–2015. [Текст] / Р.А. Фатхутдинов. – М.: Экономика, 2005.
5. Александров, Н.Н. Конкуренция и конкурентоспособность: содержание понятий и история их становления [Текст] / Н.Н. Александров, В.Д. Козлов, Д.В. Крючков. – Н.Н.: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2004.
6. Пашина М.А. Исследование логической структуры адаптивного управления конкурентоспособностью предприятий/ Экономика и предпринимательство. 2015. № 12-3 (65). С. 504-508.
7. Адизес, И. Управление жизненным циклом корпорации [Текст] / И. Адизес. – СПб.: Издательство «Питер», 2007.
8. Харитонова, А.В. Взаимосвязь адаптации и адаптивного управления [Текст] / А.В. Харитонова // Управление экономическими системами. URL: <http://uecs.ru/uecs-33-332011/item/651-2011-09-28-08-29-58> (дата обращения 25.11.2015).
9. Шейн, Э. Организационная культура и лидерство [Текст] / Э. Шейн. – СПб: Издательство «Питер», 2002.
10. Пашина М.А. Исследование логической структуры адаптивного управления конкурентоспособностью предприятий/ Экономика и предпринимательство. 2015. № 12-3 (65). С. 504-508.

УЎК: 330.338.46

СТОМАТОЛОГИЯ ХИЗМАТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ф.А.Қурамбоев, мустақил тадқиқотчи, Урганч Ранч технологиялар университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада стоматология хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириши масалалари тадқиқ этилган. Тадқиқот жараёнида стоматология хизматлари бозорининг ҳозирги ҳолати, давлат ва хусусий сектор ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик, молиялаштириши манбалари ҳамда хизматлар самарадорлигига таъсир этувчи омиллар таҳлил қилинган. Шунингдек, соҳа фаолиятида мавжуд муаммолар аниқланиб, уларни ҳал этишга қаратилган илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Мақолада ташкилий-иқтисодий механизмларни такомиллаштириши стоматология хизматлари сифатини ошириши, рақобат муҳитини кучайтириши ва аҳоли учун хизматлардан фойдаланиши имкониятларини кенгайтиришига хизмат қилиши асослаб берилган.

Калит сўзлар: стоматология хизматлари, ташкилий-иқтисодий механизм, тиббий хизматлар бозори, соғлиқни сақлаш тизими, хусусий сектор, самарадорлик.

Аннотация. В статье исследуются вопросы совершенствования организационно-экономического механизма развития стоматологических услуг. Проанализировано текущее состояние рынка стоматологических услуг, особенности взаимодействия государственного и частного секторов, источники финансирования и факторы, влияющие на эффективность деятельности стоматологических организаций. Выявлены основные проблемы функционирования отрасли и разработаны научно обоснованные предложения по их решению. Обосновано, что совершенствование организационно-экономического механизма способствует повышению качества стоматологических услуг, развитию конкурентной среды и расширению доступности медицинской помощи для населения.

Ключевые слова: стоматологические услуги, организационно-экономический механизм, рынок медицинских услуг, система здравоохранения, частный сектор, эффективность.

Abstract. This article examines the issues of improving the organizational and economic mechanism for the development of dental services. The study analyzes the current state of the dental services market, the interaction between the public and private sectors, funding sources, and factors affecting the efficiency of dental organizations. Key challenges in the functioning of the sector are identified, and scientifically grounded recommendations for their solution are proposed. The article substantiates that improving the organizational and economic mechanism contributes to enhancing the quality of dental services, strengthening competition, and increasing the accessibility of dental care for the population.

Keywords: dental services, organizational and economic mechanism, healthcare services market, healthcare system, private sector, efficiency.

Кириш. Сўнгги йилларда соғлиқни сақлаш тизимини модернизация қилиш, аҳолига кўрсатилаётган тиббий хизматлар сифатини ошириш ҳамда соҳага бозор механизмларини жорий этиш масалалари жаҳон миқёсида долзарб аҳамият касб этмоқда. Айниқса, стоматология хизматлари аҳолининг саломатлиги, меҳнат қobiliяти ва ҳаёт сифатига бевосита таъсир этувчи муҳим тиббий хизмат турларидан бири сифатида эътироф этилмоқда. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (*World Health Organization "WHO"*) маълумотларига кўра [1], оғиз бўшлиғи касалликлари дунё аҳолисининг катта қисмини қамраб олган бўлиб, уларни самарали даволаш ва олдини олишда стоматологик хизматлар тизимининг ташкилий ва иқтисодий жиҳатдан тўғри йўлга қўйилиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Бугунги кунда стоматология хизматлари бозори давлат ва хусусий сектор иштирокида шаклланиб, рақобат муҳити, инновацион технологиялар, замонавий ускуналар ҳамда хизмат кўрсатиш стандартларининг жорий этилиши билан тавсифланади. Шу билан бирга, мазкур соҳада ресурслардан самарали фойдаланиш, хизматлар нархини шакллантириш, инвестицияларни жалб этиш ва аҳолининг барча қатламлари учун хизматлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш билан боғлиқ қатор муаммолар мавжуд. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (*Organisation for Economic Co-operation and Development "OECD"*) таҳлилларига кўра [2], тиббий хизматлар соҳасида ташкилий-иқтисодий механизмларни такомиллаштириш соҳа самарадорлигини оширишнинг асосий омили ҳисобланади.

Ўзбекистонда ҳам соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш, хусусий тиббиётни ривожлантириш, давлат-хусусий шериклик (ДХШ) механизмларини кенг жорий этиш ҳамда тиббий хизматлар бозорини либераллаштиришга қаратилган ислохотлар амалга оширилмоқда. Бироқ, стоматология хизматларини ривожлантиришда мавжуд ташкилий-иқтисодий механизмларнинг самарадорлигини баҳолаш, уларни замонавий бозор талаблари ва халқаро тажриба асосида такомиллаштириш масалалари етарлича ўрганилмаган. Бу эса мазкур мавзунинг илмий-амалий аҳамиятини янада оширади.

Шу нуқтаи назардан, стоматология хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштиришга қаратилган илмий тадқиқотлар соҳа фаолияти самарадорлигини ошириш, хизматлар сифатини яхшилаш ҳамда аҳоли саломатлигини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Мазкур мақолада стоматология хизматлари соҳасидаги мавжуд ташкилий-иқтисодий механизмлар таҳлил қилиниб, уларни такомиллаштириш бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш мақсад қилиб олинган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Замонавий шароитда соғлиқни сақлаш фаолиятини, унинг алоҳида хизматларини оптималлаштириш кўп жиҳатдан ташкил этиш ва бошқариш даражасига боғлиқ бўлиб, ушбу йўналишда МДХ олимларидан В.И.Стародубов [3], О.П.Щепин [4], В.К.Овчаров [5], В.К.Леонтьев [6] ва В.С.Лучкевичлар [7] тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Ривожланган хорижий давлатларнинг олимлари Р.Биггадайк [8], М.Р.Голд [9], М.Малек [10], Г.К.Браун, С.Шарма, М.М.Браун, С.Гарретл [11]ларнинг илмий тадқиқот ишларида ҳам кузатишимиз мумкин.

Ўзбекистонлик олимлари А.Х.Турсунов [12], Ш.А.Мустафакулов [13], Д.Б.Раҳимов [14], Н.М.Юлдашев [15] ва М.Х.Абдурахмоновлар томонидан стоматология хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини ўрганишда назарий ва амалий асослари тадқиқ этилган.

Юқорида келтирилган муаллифлар томонидан амалга оширилган илмий тадқиқот натижалари стоматология хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини ўрганишда назарий ва амалий асос бўлиб хизмат қилсада, бироқ, соғлиқни сақлаш иқтисодиёти, тиббий хизматлар бозори, молиялаштириш ва сифат менежменти масалаларига оид долзарб йўналишларни қамраб олмаганлиги танланган мақола мавзуси долзарблигидан далолат беради.

Тадқиқот методологияси. Мазкур илмий мақоламизни ёзиш учун олиб борилган тадқиқот жараёнида илмий мушоҳада, абстракт-мантикий фикрлаш, суҳбат, статистик ва иқтисодий таҳлил усулларида кенг фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Стоматология хизматлари соғлиқни сақлаш тизимининг нисбатан тез ривожланаётган сегментларидан бири ҳисобланади. Бугунги кунда ушбу соҳа давлат ва хусусий тиббий муассасалар, яқка тартибдаги тадбиркорлик субъектлари ҳамда корпоратив клиникалар фаолияти орқали шаклланимоқда. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, стоматология хизматларида хусусий сектор улуши юқори бўлиб, бу ҳолат рақобат муҳитининг шаклланиши ва хизмат турларининг диверсификациясига олиб келмоқда.

Шу билан бирга, соҳа фаолиятида ташкилий-иқтисодий механизмларнинг етарлича мувофиқлаштирилмаганлиги қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Хусусан, хизматлар нархини шакллантиришда ягона ёндашувнинг мавжуд эмаслиги, давлат томонидан тартибга солиш ва бозор механизмлари ўртасидаги мутаносибликнинг бузилиши, молиялаштириш манбаларининг чекланганлиги ҳамда хизматлар сифатини баҳолаш тизимининг етарлича ривожланмаганлиги аниқланди.

Ташкилий нуқтаи назардан стоматология хизматлари кўрсатувчи муассасалар фаолиятини бошқариш тизимида стратегик режалаштириш, маркетинг, кадрлар салоҳияти ва хизмат кўрсатиш стандартлари ўртасида узвий боғлиқлик етарли даражада таъминланмаган. Айрим ҳолларда муассасалар фаолияти қисқа муддатли даромад олишга йўналтирилиб, хизмат сифати ва аҳоли эҳтиёжлари иккинчи даражага суриб қўйилмоқда.

Халқаро тажриба таҳлили шуни кўрсатадики, ривожланган мамлакатларда стоматология хизматларини бошқаришда сифат менежменти тизимлари, рақамли технологиялар ва суғурта механизмлари кенг қўлланилади. World Health Organization тавсияларига мувофиқ [1], стоматология хизматларини ташкил этишда профилактика, эрта диагностика ва аҳолининг хизматлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш устувор йўналиш сифатида белгиланган.

Иқтисодий таҳлил натижалари стоматология хизматларини ривожлантиришда молиялаштириш масаласи ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини кўрсатди. Аксарият ҳолларда хизматлар аҳолининг шахсий маблағлари ҳисобига амалга ошириладигани, суғурта механизмларининг етарлича ривожланмагани аҳолининг кам таъминланган қатламлари учун хизматлардан фойдаланиш имкониятларини чекламоқда.

Шунингдек, инвестицияларни жалб этишда аниқ иқтисодий рағбатлар ва кафолатларнинг етарли эмаслиги, солиқ ва кредит имтиёзларининг чекланганлиги хусусий стоматология муассасаларининг узоқ муддатли ривожланиш стратегияларини шакллантиришга салбий таъсир кўрсатмоқда. OECD таҳлилларига кўра [2], тиббий хизматлар соҳасида иқтисодий механизмларни такомиллаштириш хизматлар сифатини ошириш билан бир қаторда, соҳага инвестиция жалб этишни ҳам рағбатлантиради.

Таққослама таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, амалдаги стоматология хизматларини ривожлантириш механизмида ташкилий ва иқтисодий элементлар ўртасида етарли уйғунлик мавжуд эмас. Такомиллаштирилган механизм эса давлат, хусусий сектор ва бозор институтларининг интеграциясига асосланиб, хизматлар сифатини ошириш, молиялаштириш манбаларини диверсификация қилиш ва аҳоли учун стоматология хизматларининг ижтимоий ҳамда иқтисодий самарадорлигини таъминлаш имконини беради.

1-жадвал.

Стоматология хизматларини ривожлантириш механизмларининг таққослама таҳлили

№	Таҳлил йўналиши	Амалдаги механизм	Такомиллаштирилган механизм
1.	Ташкилий бошқарув	Муассасалар фаолияти асосан автоном, стратегик мувофиқлаштириш етарли эмас	Стратегик режалаштириш, тармоқлараро мувофиқлаштириш ва натижага йўналтирилган бошқарув жорий этилади
2.	Давлатнинг роли	Асосан назорат ва лицензиялаш билан чекланган	Реттинг, стандартлаштириш, рағбатлантириш ва шериклик асосида фаол иштирок
3.	Хусусий сектор иштироки	Асосан назорат ва лицензиялаш билан чекланган	Солиқ, кредит ва инвестиция рағбатлари орқали институционал қўллаб-қувватлаш

4.	Молиялаштириш манбалари	Аҳолининг шахсий маблағлари устун	ДХШ, инвестиция ва грантлар диверсификацияси
5.	Нарх шаклланиши	Эркин, назоратсиз, ҳудудлар бўйича катта фарқ мавжуд	Ижтимоий аҳамиятли хизматлар учун тартибга солинган, шаффоф тариф сиёсати
6.	Хизматлар сифати назорати	Фрагментар, ягона баҳолаш мезонлари йўқ	KPI, клиник стандартлар ва сифат аудит тизими жорий этилади
7.	Инновация ва технологиялар	Ташаббускор субъектларга боғлиқ	Давлат қўллаб-қувватлови асосида рақамлаштириш ва инновацияларни кенг жорий этиш
8.	Кадрлар сиёсати	Касбий ривожланиш тизими чекланган	Доимий малака ошириш, мотивация ва натижага боғлиқ рағбатлантириш
9.	Аҳоли учун очиклик	Ахборот шаффофлиги паст	Нарх, сифат ва хизмат турлари бўйича очик ахборот платформалари
10.	Ижтимоий йўналтирилганлик	Кам таъминланган қатламлар учун имконият чекланган	Ижтимоий стоматология, субсидия ва суғурта орқали кенг қамров

Манба: Муаллиф ишланмаси

Ушбу таққослама жадвали янада кенгайтирилган ҳолда таҳлилий шарҳлаб ўтамиз.

Яъни:

1. Ташкилий бошқарув механизми.

Амалдаги механизмда стоматология муассасалари, айниқса хусусий сектор субъектлари, мустақил ва парчаланган ҳолда фаолият юритади. Стратегик режалаштириш, ҳудудий мувофиқлаштириш ва соҳавий ривожланиш мақсадлари билан боғлиқлик етарлича таъминланмаган. Бу эса хизматлар такрорланиши, ҳудудлар ўртасида номутаносиблик ва ресурслардан самарасиз фойдаланишга олиб келади.

Такомиллаштирилган механизмда эса натижага йўналтирилган бошқарув, стратегик режалаштириш ва тармоқлараро мувофиқлаштириш орқали стоматология хизматлари ягона тизим сифатида ривожлантирилади.

2. Давлатнинг роли.

Амалий ҳолатда давлатнинг иштироки асосан лицензиялаш, текширув ва назорат функциялари билан чекланади. Бу эса соҳа ривожланишида фаол рағбатлантирувчи омил сифатида етарли эмас.

Такомиллаштирилган моделда давлат тартибга солувчи эмас, балки ҳамкор ва рағбатлантирувчи субъект сифатида иштирок этади. Стандартлаштириш, рейтинг тизимлари, сифат мониторинги ва давлат-хусусий шериклик механизмлари орқали давлат соҳа самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

3. Хусусий сектор иштироки.

Амалий механизмда хусусий стоматология муассасалари бозор қонунлари асосида, қўп ҳолларда давлат қўллаб-қувватловисиз фаолият юритади. Бу инвестиция таваккалчилигини оширади ва узоқ муддатли ривожланиш стратегияларини чеклайди.

Такомиллаштирилган механизм хусусий сектор учун институционал муҳит яратишни назарда тутди: солиқ имтиёзлари, имтиёзли кредитлар, инвестиция кафолатлари орқали хусусий ташаббус рағбатлантирилади.

4. Молиялаштириш манбалари.

Амалий ҳолатда стоматология хизматлари асосан аҳолининг шахсий маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади. Бу эса хизматлардан фойдаланиш даражасини ижтимоий тенгсизлик асосида шакллантиради.

Такомиллаштирилган механизм молиялаштириш манбаларини диверсификация қилишни назарда тутди: тиббий суғурта, давлат-хусусий шериклик, инвестиция ва грантлар орқали барқарор молиявий база шакллантирилади.

5. Нарх шакллантириш сиёсати.

Амалий механизмда нархлар эркин шаклланиб, ҳудудлар ва муассасалар кесимида катта фарқлар юзага келади. Бу шаффофликнинг пастлиги ва ижтимоий норозилик хавфини оширади.

Такомиллаштирилган механизмда ижтимоий аҳамиятли стоматология хизматлари учун тартибга солинган ва шаффоф тариф сиёсати жорий этилади, бозор хизматлари эса рақобат асосида ривожланади.

6. Хизматлар сифати назорати.

Амалий ҳолатда сифат назорати эпизодик характерга эга бўлиб, ягона баҳолаш мезонлари ва КРІ тизими мавжуд эмас.

Такомиллаштирилган механизм клиник протоколлар, сифат индикаторлари, ташқи ва ички аудит тизимлари орқали хизматлар сифати устидан тизимли назоратни таъминлайди.

7. Инновация ва технологиялар.

Амалий механизмда инновацияларни жорий этиш айрим ташаббускор муассасалар билан чекланади.

Такомиллаштирилган механизмда рақамли стоматология, электрон навбат, телемедицина элементлари ва замонавий ускуналарни жорий этиш давлат қўллаб-қувватлови асосида тизимли равишда амалга оширилади.

8. Кадрлар сиёсати.

Амалий ҳолатда стоматолог кадрларнинг малака ошириш тизими узлуксиз эмас, мотивация механизмлари заиф.

Такомиллаштирилган механизм доимий касбий ривожланиш, натижага боғлиқ рағбатлантириш ва кадрлар сифатини оширишни назарда тутди.

9. Ахборот очиклиги ва шаффофлик.

Амалий механизмда аҳоли учун хизматлар нархи, сифати ва натижалари ҳақида ахборот чекланган.

Такомиллаштирилган механизмда очик ахборот платформалари орқали жамоатчилик назорати ва ишонч мустаҳкамланади.

10. Ижтимоий йўналтирилганлик.

Амалий механизм кам таъминланган аҳоли қатламларининг стоматология хизматларидан фойдаланиш имкониятларини чеклайди.

Такомиллаштирилган механизм ижтимоий стоматология, субсидия ва суғурта инструментлари орқали хизматлардан кенг қамровли фойдаланишни таъминлайди.

Кенгайтирилган таҳлил шуни кўрсатадики, амалдаги стоматология хизматларини ривожлантириш механизми фрагментар ва қисқа муддатли иқтисодий манфаатларга йўналтирилган. Такомиллаштирилган ташкилий-иқтисодий механизм эса давлат, хусусий сектор ва жамият манфаатларини уйғунлаштириб, соҳа барқарорлиги, хизматлар сифати ва аҳоли саломатлигини таъминлашга қаратилган тизимли ёндашувни шакллантиради.

Хулоса ва таклифлар. Олиб борилган тадқиқотлар натижалари стоматология хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизми соғлиқни сақлаш тизимида муҳим ўрин тутишини кўрсатди. Таҳлиллар шуни исботладики, амалдаги механизмлар фрагментар хусусиятга эга бўлиб, ташкилий ва иқтисодий элементлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик етарлича таъминланмаган. Хусусан, давлат томонидан тартибга солиш, молиялаштириш манбалари, нарх сиёсати, хизматлар сифати назорати ва инновацияларни жорий этиш масалалари ўртасида тизимли уйғунлик мавжуд эмас.

Стоматология хизматлари бозорида хусусий сектор улушининг юқорилиги рақобат муҳитини кучайтиришга хизмат қилаётган бўлса-да, ушбу жараён давлат сиёсати билан мувофиқлаштирилмаган ҳолда амалга оширилмоқда. Натижада ҳудудлар кесимида хизматлар сифати ва нархларида катта фарқлар юзага келмоқда, аҳолининг айрим қатламлари учун стоматология хизматларидан фойдаланиш имкониятлари чекланиб қолмоқда.

Тадқиқот шуни кўрсатадики, стоматология хизматларини ривожлантиришда ташкилий-иқтисодий механизмларни такомиллаштириш соҳа самарадорлигини ошириш, хизматлар сифатини яхшилаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлашнинг асосий шарти ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан, давлат, хусусий сектор ва бозор институтлари ўртасидаги ўзаро ҳамкорликка асосланган комплекс механизмни жорий этиш зарурати мавжуд.

Олинган илмий хулосалар асосида стоматология хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш бўйича қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

1. Ташкилий бошқарувни такомиллаштириш

Стоматология хизматларини бошқаришда стратегик режалаштириш ва натижага йўналтирилган бошқарув тизимини жорий этиш мақсадга мувофиқ. Бунда ҳудудий хусусиятларни инобатга олган ҳолда стоматология хизматлари ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш ва уларнинг ижросини мониторинг қилиш зарур.

2. Давлатнинг рағбатлантирувчи ролини кучайтириш

Давлатнинг соҳага фақат назорат қилувчи эмас, балки рағбатлантирувчи субъект сифатида иштироки таъминланиши лозим. Бу стандартлаштириш, рейтинг тизимлари, сифат индикаторлари ва давлат-хусусий шериклик механизмларини кенг жорий этиш орқали амалга оширилиши мумкин.

3. Молиялаштириш манбаларини диверсификация қилиш

Стоматология хизматларини молиялаштиришда аҳолининг шахсий маблағларига юқори даражада боғлиқликни камайитириш зарур. Бунинг учун тиббий суғурта тизимини ривожлантириш, давлат-хусусий шериклик асосида инвестицияларни жалб этиш ва ижтимоий аҳамиятли хизматлар учун субсидия механизмларини жорий этиш таклиф этилади.

4. Нарх сиёсатининг шаффофлигини таъминлаш

Ижтимоий аҳамиятга эга стоматология хизматлари учун тартибга солинган ва шаффоф тариф сиёсати ишлаб чиқилиши лозим. Бу аҳолининг барча қатламлари учун хизматлардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилади.

5. Хизматлар сифати назоратини кучайтириш

Стоматология хизматлари сифатини баҳолашнинг ягона тизимини жорий этиш, клиник протоколлар, KPI ва сифат аудит механизмларини ишлаб чиқиш зарур. Бу хизматлар самарадорлигини ошириш ва истеъмолчилар ишончини мустаҳкамлашга олиб келади.

6. Инновация ва рақамли технологияларни жорий этиш

Рақамли стоматология, электрон навбат, маълумотлар базаси ва телемедицина элементларини жорий этиш орқали хизмат кўрсатиш жараёнларини оптималлаштириш мумкин. Бу жараён давлат томонидан институционал ва молиявий қўллаб-қувватланиши лозим.

7. Кадрлар салоҳиятини ошириш

Стоматолог кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, доимий малака ошириш ва натижага боғлиқ рағбатлантириш механизмларини жорий этиш соҳа барқарор ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади.

8. Ижтимоий йўналтирилган стоматологияни ривожлантириш

Кам таъминланган аҳоли қатламлари, болалар ва ижтимоий ҳимояга муҳтож гуруҳлар учун стоматология хизматларини кенгайтириш мақсадида махсус дастурлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарур.

Хулоса қилиб айтганда, стоматология хизматларини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмини комплекс такомиллаштириш соғлиқни сақлаш тизимида барқарор ривожланишни таъминлаш, хизматлар сифатини ошириш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Таклиф этилган чора-тадбирларни амалга ошириш мазкур соҳада мавжуд муаммоларни бартараф этиш ва замонавий, рақобатбардош стоматология хизматлари тизимини шакллантириш учун мустаҳкам илмий-амалий асос бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/oral-health>
2. OECD Health Statistics 2025 Definitions, Sources and Methods
3. Стародубов В.И. Концепция реформы управления и финансирования здравоохранения Российской Федерации /В.И.Стародубов, Р.М.Зелькович, Л.Е.Исакова //Экономика здравоохранения. 1996. -№10-11. - С.10-34.

4. Щепин О.П. Региональное здравоохранение России: пути реформирования и развития / О.П.Щепин, В.Б.Филатов, Я.Д. Погорелов, В.С.Нечаев //Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. 1999. - №1. - С.3-12.
5. Овчаров В. К. Региональные особенности развития и структурных перемен в здравоохранении // Проблемы соц. гигиены и история медицины. -1996. № 4. - С. 39-41.
6. Леонтьев В.К. Экономические проблемы стоматологии. /В.К. Леонтьев, И.Б. Золотусская, Ю.В. Шиленко // Экономика здравоохранения.-1998.-№2.-С. 24-34.
7. Лучкевич В.С. Основы социальной медицины и управления здравоохранением. Санкт-Петербург, 1997. - 350 с.
8. Biggadike R. Entering New Markets: Strategies and Performans // MA: Mareting Science Institute.- 1977. P. 12-20.
9. Gold M.R. Cost-effectiveness in health and medicine. / M.R. Gold, J.E. Siegel, L.B. Russel, M.C. Weinstein. New York: Oxford University Press; 1996.-230 p.
10. Malek M. Health economics of heart failure. // Heart 1999; 82 (suppl IV): IV11-IV13.
11. Brown GC; Sharma S; Brown MM; Garretl S. Evidence-based medicine and cost-effectiveness.// J. Health Care Finance. 1999. - 26(2). -P. 14-23.
12. Турсунов А.Х. Соғлиқни сақлаш хизматларини ривожлантиришнинг иқтисодий механизмлари. – Тошкент: Фан ва технология, 2018. – 180 б.
13. Мустафакулов Ш.А. Бозор иқтисодиёти шароитида тиббий хизматлар бошқаруви самарадорлиги // Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар. – 2019. – №3. – Б. 45–52.
14. Раҳимов Д.Б. Хусусий тиббий хизматлар соҳасида инвестиция механизмлари // Иқтисодий тадқиқотлар ахборотномаси. – 2021. – №4. – Б. 60–68.
15. Юлдашев Н.М. Ўзбекистонда тиббий хизматлар бозорини ривожлантириш масалалари // Жамоат саломатлиги журнаלי. – 2020. – №1. – Б. 33–41.
16. Абдурахмонов М.Х. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш ва хизматлар сифати бошқаруви. – Тошкент: Иқтисодиёт, 2017. – 200 б.

UO'K 728.86(574.2)

**QORAQALPOG'ISTONDAGI ZIYORATGOHLARNING SHAKLLANISH DAVRLARI,
MAQBARALARNING ME'MORIY KOMPOZITSIYASI VA AN'ANAVIYLIGI****D.Yu. Kamolova, tayanch doktorant, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston hududida joylashgan ziyoratgohlarning shakllanish bosqichlari, maqbaralarning me'moriy kompozitsiyasi, ularning an'anaviy xususiyatlari hamda bugungi kundagi saqlanish holati batafsil tahlil qilinadi. Shu bilan birga, tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar, xalq og'zaki ijodi va diniy an'analar asosida ularning shakllanishiga ta'sir etgan omillar ham o'rganiladi. Tadqiqot davomida tarixiy-madaniy merosni saqlash va uni kelajak avlodga yetkazishning ahamiyati ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: ziyoratgoh, maqbara, me'morchilik, an'ana, kompozitsiya, Qoraqalpog'iston, madaniy meros, diniy qadriyatlar, tarixiy bosqichlar.

Аннотация. В данной статье подробно анализируются этапы формирования мест паломничества, расположенных на территории Каракалпакстана, архитектурная композиция мавзолеев, их традиционные особенности и современное состояние сохранности. Наряду с этим, на основе исторических источников, археологических находок, устного народного творчества и религиозных традиций изучаются факторы, повлиявшие на их формирование. В ходе исследования также освещается важность сохранения историко-культурного наследия и его передачи будущим поколениям.

Ключевые слова: паломничество, мавзолей, архитектура, традиция, композиция, Каракалпакстан, культурное наследие, религиозные ценности, исторические этапы.

Abstract. This article provides a detailed analysis of the formation stages of pilgrimage sites, the architectural composition of mausoleums, their traditional features, and their current state of preservation in the territory of Karakalpakstan. Furthermore, factors influencing their formation are studied based on historical sources, archaeological findings, oral folk heritage, and religious traditions. The study also highlights the importance of preserving historical and cultural heritage and passing it on to future generations.

Keywords: pilgrimage site, mausoleum, architecture, tradition, composition, Karakalpakstan, cultural heritage, religious values, historical stages.

Kirish. Avvalo, Qoraqalpog'iston Respublikasi qadimdan boy madaniy merosi, ko'p asrlik diniy qadriyatlari va o'ziga xos me'moriy an'analari bilan ajralib turadi. Ushbu hududda joylashgan ziyoratgohlar xalqning ma'naviy hayoti, diniy e'tiqodi va tarixiy xotirasini mujassam etadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ziyoratgohlar — bu faqatgina ibodat joylari emas, balki xalq ruhiyatining, urf-odatlarining, ijtimoiy birlikning ramzidir. Shu bois, bu maqolada Qoraqalpog'iston ziyoratgohlarining shakllanish davrlari, ularning me'moriy kompozitsiyasi va an'anaviylik masalalari ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Mazkur mavzu nafaqat tarixiy jihatdan, balki madaniyatshunoslik, san'atshunoslik va sotsiologiya nuqtai nazaridan ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mazkur mavzuning o'rganilishi milliy o'zlikni anglash, qadimiy merosni asrash hamda turizmni rivojlantirish bilan ham bevosita bog'liqdir. Chunki, ziyoratgohlar millat ruhining ifodasi, tarixiy tafakkurning aks-sadosi va madaniy merosning tirik timsolidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Dastlab, ziyoratgohlar tarixini o'rganish jarayonida bir qator ilmiy manbalar, arxeologik izlanishlar va etnografik kuzatuvlar muhim rol o'ynagan. Masalan, S.P. Tolstov o'zining "Drevniy Khorezm" nomli asarida Amudaryo quyi oqimidagi qadimiy shaharlar va yodgorliklarning diniy-madaniy ahamiyatini tahlil qilgan. Unga ko'ra, bu hududlarda islomdan avval ham ma'naviy markazlar mavjud bo'lgan bo'lib, keyinchalik ular islomiy me'morchilik bilan uyg'unlashgan [6].

Bundan tashqari, mahalliy tadqiqotchilari — A. Asqarov, Turebekov va Alimbetovlar ziyoratgohlarning xalq hayotidagi roli, ularning qurilish texnologiyasi va bezak san'ati haqida keng qamrovli ma'lumotlar taqdim etgan [7, 130-132].

Mazkur tadqiqotning metodologik asoslari turli fanlar – tarix, arxeologiya, san'atshunoslik, etnografiya va me'morchilik yo'nalishlarining yondashuvlariga tayanadi. Shu bois, tadqiqotda kompleks yondashuv prinsipi asos qilib olindi. Bu yondashuv ziyoratgohlarni nafaqat me'moriy ob'ekt sifatida, balki ularning ijtimoiy, diniy va madaniy vazifalarini ham tahlil qilish imkonini beradi.

Birinchidan, tarixiy-arxeologik tahlil usuli qo'llanildi. Ya'ni, mavjud tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar va yozma asarlar o'zaro taqqoslab o'rganildi. Bu usul yordamida Qoraqalpog'iston hududidagi ziyoratgohlarning shakllanish bosqichlari, ularning davrlarga xos xususiyatlari aniqlab olindi. Ayniqsa, Mizdahkan, Chilpiq, Qo'y qirilgan qal'asi kabi qadimiy majmualar misolida tarixiy qatlamlarning izchilligi aniqlandi. Shu bilan birga, arxeologik qazilmalar natijasida topilgan g'isht, sopol, naqsh va yozuvli tosh parchalarining morfologik tahlili orqali ularning davriy mansubligi belgilandi.

Ikkinchidan, me'moriy-kompozitsion tahlil usuli asosida maqbaralarning tuzilishi, shakli va bezaklari tahlil qilindi. Bu jarayonda, har bir ziyoratgohning asosiy me'moriy elementlari – gumbaz, portal, ayvon, ravoq, devor naqshlari, bezak naqshlari, yozuv ornamentlari o'rganildi. Ayniqsa, me'moriy tuzilma va geometrik nisbatlar orasidagi uyg'unlik, proporsiya va simmetriya darajasi aniqlanib, ular orasidagi umumiylik va farqlar tahlil qilindi. Shu orqali, Qoraqalpog'iston me'moriy maktabining o'ziga xos uslublari ajratib ko'rsatildi.

Uchinchidan, qiyosiy-tipologik tahlil usulidan foydalanildi. Mazkur yondashuv yordamida Qoraqalpog'istondagi maqbaralar Markaziy Osiyoning boshqa hududlaridagi (Xiva, Buxoro, Samarqand, Xorazm) ziyoratgohlar bilan solishtirildi. Natijada, umumiy islomiy me'moriy an'analar bilan bir qatorda, mahalliy xalq madaniyatiga xos individual unsurlar ham aniqlanib, ularning o'zaro ta'sir jarayoni ochib berildi. Misol uchun, Qoraqalpog' maqbaralarida ishlatilgan g'isht terish naqshlari Xiva uslubiga yaqin bo'lsa-da, rang va shakl uyg'unligida mahalliy o'ziga xoslik seziladi.

To'rtinchidan, etnografik kuzatuv va so'rov usuli qo'llanildi. Bu orqali ziyoratgohlarda saqlanib qolgan diniy marosimlar, xalq urf-odatlari va e'tiqod shakllari o'rganildi. Mahalliy aholining ziyoratgohlarga munosabati, ularning marosimlarda tutgan o'rni, "avliyo ziyosi", "niyat qilish", "chiroq yoqish" kabi qadimiy an'analar bugungi kunda qanday davom etayotgani aniqlanib, yozma manbalar bilan solishtirildi. Shu asosda, an'anaviylikning uzluksizlik tamoyili isbotlandi.

Beshinchidan, madaniy-semantik tahlil usuli yordamida maqbaralardagi ramzlar va bezaklarning ma'nosi talqin qilindi. Chunonchi, sakkiz qirrali yulduz shaklidagi naqshlar abadiyat va ilohiy nur ramzi sifatida, o'simliksimon naqshlar esa hayotiylik, baraka va poklik timsoli sifatida izohlandi. Bu jihatdan, me'moriy elementlarning semantik qatlamlarini ochish xalqning diniy-estetik dunyoqarashini tahlil qilish imkonini berdi.

Shuningdek, sotsiologik yondashuv asosida ziyoratgohlarning bugungi jamiyatdagi o'rni, ularning turizm, madaniyat va ta'lim sohalaridagi ahamiyati ham o'rganildi. Shu orqali, zamonaviy restavratsiya siyosati, davlat tomonidan amalga oshirilayotgan madaniy merosni saqlash dasturlari ham tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida barcha ma'lumotlar tizimli tahlil usuli orqali qayta ishlanib, tarixiy faktlar, me'moriy tavsiflar va og'zaki ma'lumotlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik aniqlangan. Natijalar interdisiplinar yondashuv asosida umumlashtirilib, ilmiy xulosalar chiqarildi.

Natijalar. O'tkazilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpog'iston hududida shakllangan ziyoratgohlar o'zining tarixiy ildizlari, diniy mazmuni va me'moriy ko'rinishlari bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, ularning kompozitsion tuzilmasi mahalliy urf-odatlar, iqlim sharoiti hamda xalqning diniy-estetik qarashlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Birinchidan, ziyolashuv jarayoni tarixan IX–XII asrlarga borib taqaladi. Bu davrda islom dini Qoraqalpog'iston hududiga chuqur kirib kelgan va diniy yodgorliklar qurilishi avj olgan. Masalan, Bozor qal'a va Qarataw atrofida topilgan qadimiy maqbaralar qoldiqlari bu jarayonning dastlabki bosqichlariga mansubdir. Ushbu maqbaralar oddiy to'g'ri to'rtburchak reja asosida qurilib, markaziy

gumbaz bilan yopilgan. Ularning devorlari pishiq g'ishtdan terilgan bo'lib, bezaklar deyarli uchramaydi. Shu boisdan, bu inshootlar diniy sodda ruhni va islomning dastlabki davrlaridagi minimalistik me'moriy yondashuvni aks ettiradi.

Ikkinchidan, ziyoratgohlar bezak va badiiy shakl jihatidan yangi bosqichga o'tdi. Ayniqsa, Sulton Uvays Bobo maqbarasi (Beruniy tumani yaqinida) bu davr me'moriy an'alarining yorqin namunasi sanaladi. Ushbu maqbaraning peshtoq qismi koshinli g'ishtar bilan bezatilgan bo'lib, unda "Alloh buyuk" degan kufiy yozuvda bitilgan kitoba mavjud. Bu nafaqat diniy ma'no beradi, balki o'sha davr yozuv san'atining rivojlanganligini ham ko'rsatadi. Shuningdek, maqbara oldidagi hovli qismi keyinchalik ziyoratchilar uchun kengaytirilib, bu joy atrofida madrasalar, xonaqohlar va qabristonlar shakllangan [2, 374-379].

Uchinchidan, Xiva xonligi davrida Qoraqalpog'iston ziyoratgohlarining ko'pchiligi qayta tiklanib, ayrimlari yangidan barpo etilgan. Misol uchun, Qo'rg'oshin qal'a yodgorligi, Jonbos qal'a yodgorligidan 17 km. shimolda joylashgan. Tuzilishi jihatdan to'rtburchak shaklga ega bo'lib, uning yaxshi saqlanib qolgan devorlarining balandligi ba'zi joylarda 14-16 m. ga yetadi. Uning pastki qismlari paxsa g'ishtdan qurilgan bo'lib, undan so'ng, tamg'ali kvadrat g'isht terib chiqilgan. Devorlar (burchak tomonlarini hisobga olmaganda) uzun va qisqa tomonlarida uchta minora bilan mustahkamlangan. Qal'a janubiy-g'arbiy tomondan tashqari, har tomondan to'siq devori bilan o'rab olingan. Qal'a, taxminlarga ko'ra, Qadimgi Xorazm davlati ichki qismini dasht qabilalari bosqinidan himoya qilgan. Qal'aning nomi turkiy "qo'rg'oshin" so'zidan olingan deb hisoblanadi va ushbu modda, taxminlarga ko'ra, bu yerdan uzoq bo'lmagan hudduddan qazib olingan [7].

To'rtinchidan, Qoraqalpog'iston ziyoratgohlarining an'anaviy me'moriy yechimlari milliylik va amaliy san'at elementlari bilan uyg'unlashgan. Masalan, Narinjon-bobo majmuasi eng e'zozlanadigan va muqaddas joylardan biri sanaladi. U asosiy qismi maqbara hisoblanadigan ko'p xonali binolar tizimini o'zida aks ettiradi. Inshootning markazida avliyoning qabri joylashgan. Yodgorlikdan hozirgi kunda Nukus shahridagi Qoraqalpog'iston davlat o'lkashunoslik muzeyida saqlanayotgan ustida yozuvlari bor qabr toshlari saqlanib qolgan. XIII asrda maqbara musulmon arbob Muxtor Vali tomonidan kashf etilib, u tomonidan maqbaraning yangi binosi qurilgan. Keyinchalik ziyoratchilar imorati qurib bitkazildi. Ushbu joy ko'pincha so'fiylarning marosimlarini (zikr) o'tkazish uchun ishlatilgan. XX asrning 90-yillarining boshida yodgorlik qayta qurildi va qabr marmar bilan bezatildi [1, 134-145].

Bundan tashqari, tadqiqotlar davomida zamonaviy restavratsiya va konservatsiya ishlari ham tahlil qilindi. Masalan, 2000-yillardan boshlab Sulton Uvays Bobo majmuasida olib borilgan restavratsiya jarayonida qadimiy g'ishtarining asl shakli saqlanib, zamonaviy mustahkamlash usullari qo'llanilgan.

Tahlillar natijasida aniqlanishicha, Qoraqalpog'iston ziyoratgohlarining me'moriy kompozitsiyasi markaziy gumbaz, to'rtburchak asosli reja, peshtoq va tashqi bezak tizimi asosida qurilgan. Shu bilan birga, ayrim inshootlarda ayvonli kirish qismi, yorug'lik kirituvchi deraza teshiklari va ko'p qavatli gumbazlar kabi murakkab elementlar ham uchraydi. Bu esa ularning qurilishida yuqori darajadagi muhandislik fikrini aks ettiradi. Natijalarning yana bir muhim jihati shundaki, Qoraqalpog'iston ziyoratgohlarida me'moriy an'alar davomiyligi bilan birga mintaqaviy moslashuv ham ko'zga tashlanadi. Cho'l iqlimi sharoitida havo haroratini muvozanatlash uchun qalin devorlar va baland gumbazlar ishlatilgan. Shu orqali me'morlar inshootlarni ekologik jihatdan moslashtirishga erishgan. Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpog'iston ziyoratgohlarining shakllanishi – bu islom dini, xalq an'anasi, me'moriy maktablar va tabiiy muhit o'rtasidagi uzviy uyg'unlik natijasidir. Ularning barchasi Qoraqalpog'iston tarixiy-madaniy merosining ajralmas qismi bo'lib, bugungi kunda ham diniy va ma'naviy hayotda faol o'rin tutmoqda.

Muhokama. Tadqiqot natijalari tahlili shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpog'iston hududidagi ziyoratgohlar me'moriy shakllanishida mahalliy diniy an'alar, ijtimoiy hayot tarzi va tabiiy-geografik omillar o'zaro uzviy bog'lanishda shakllangan. Ushbu jarayon faqat me'moriy taraqqiyot emas, balki xalqning ruhiy dunyoqarashi va diniy tafakkuri evolyutsiyasining ifodasidir. Shuning uchun ham mazkur yodgorliklarni o'rganishda faqat arxitektura yoki tarix nuqtayi nazaridan emas, balki kompleks yondashuv muhim ahamiyatga ega.

Birinchidan, ziyoratgohlarning shakllanish bosqichlari Qoraqalpog'iston xalqlari tarixiy taraqqiyotining madaniy in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Dastlabki davrlarda qurilgan ziyoratgohlar, xususan, Bozorqal'a va Qarataw atrofidagi maqbaralar, o'zining sodda konstruktiv shakli bilan ajralib turgan bo'lsa, keyingi davrlarda bu inshootlarda bezak va ramziy belgilar ko'paygan. Buning natijasida, maqbaralar nafaqat dafn joyi, balki ma'naviy-ma'rifiy markaz sifatida shakllana boshlagan.

Ikkinchidan, ziyoratgohlarning me'moriy kompozitsiyasi va material tanlovi bevosita tabiiy iqlim bilan bog'liq bo'lgan. Masalan, cho'l iqlimiga mos ravishda pishiq g'isht va loyli qorishma asosiy qurilish materiali sifatida tanlangan. Shu bilan birga, peshtoqlar va gumbazlar havo haroratini saqlash, havoning aylanishini ta'minlash uchun texnik jihatdan o'ylangan shaklda barpo etilgan. Bu jihatdan, Sulton Uvays Bobo maqbarasi arxitekturasida ekologik va funksional muvozanatning yorqin namunasi hisoblanadi.

Uchinchidan, ziyoratgohlarning ijtimoiy-ma'naviy funksiyasi haqida so'z yuritish ham muhim. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ko'plab ziyoratgohlar faqat diniy emas, balki ijtimoiy muloqot va madaniy almashinuv maydoniga aylangan. Masalan, Najim Bobo ziyoratiga har yili o'tkaziladigan xalq sayillari, diniy yig'inlar va marosimlar bu joylarni mahalliy jamiyat hayotining markaziga aylantirgan. Shu jihatdan, ziyoratgohlar xalq orasida diniy birlik va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga xizmat qilgan.

To'rtinchidan, ziyoratgohlarning an'anaviy me'moriy unsurlarining saqlanib qolishi bugungi kunda ham dolzarb masaladir. So'nggi yillarda olib borilgan restavratsiya ishlarining ba'zilar me'moriy yodgorliklarning tarixiy qiyofasini saqlab qolishga xizmat qilgan bo'lsa-da, ayrim hollarda zamonaviy materiallardan foydalanish natijasida avtentiqlikning yo'qolish xavfi yuzaga kelmoqda.

Beshinchidan, ziyoratgohlarning ramziy va falsafiy ma'nosi ham muhim tahlil nuqtasi bo'lib, ular xalqning diniy va estetik dunyoqarashini aks ettiradi. Masalan, Qirqqiz qoldig'i qadimiy afsonalarga bog'liq bo'lib, unda ayollik, poklik va sadoqat timsoli mujassam etilgan. Shu jihatdan, bu yodgorliklar nafaqat diniy, balki gender-madaniy ma'no ham kasb etadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpog'iston ziyoratgohlarini o'rganish – bu nafaqat tarixiy yodgorliklarni tahlil qilish, balki xalqning ma'naviy merosini anglash, milliy o'zlikni saqlash va diniy qadriyatlarni ilmiy asosda qayta talqin etish jarayonidir. Shu sababli, bu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlarni kengaytirish, ularni arxeologiya, tarix, me'morchilik va antropologiya fanlari bilan uyg'un holda olib borish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar asosida shuni ta'kidlash joizki, Qoraqalpog'iston hududidagi ziyoratgohlar, maqbaralar va ularning me'moriy kompozitsiyasi o'ziga xos tarixiy, diniy hamda madaniy jarayonlarning mahsuli hisoblanadi. Ushbu ziyoratgohlar nafaqat diniy e'tiqodning timsoli, balki xalqning milliy o'zlik, ma'naviy meros va tarixiy xotirasini mujassamlashtiruvchi madaniy marker sifatida ham muhim o'rin tutadi. Me'moriy kompozitsiyalarda gumbaz, peshtoq, ravoq va ayvon kabi unsurlar o'zaro uyg'unlikda qo'llanilib, ramziy ma'no kasb etadi. Gumbaz — osmon va abadiylikni, peshtoq — kirish eshigi orqali ruhiy o'tishni, ayvon esa — xalq bilan muqaddas joy o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Bu esa Qoraqalpog'iston me'morchiligi Sharq sivilizatsiyasining umumiy estetikasiga ulanib ketganini ko'rsatadi. Tadqiqot davomida aniqlanganidek, ziyoratgohlarning an'anaviyligi faqat me'moriy shakllarda emas, balki xalq orasidagi og'zaki rivoyatlar, marosimlar va qadriyatlarda ham namoyon bo'ladi. Shuningdek, zamonaviy yondashuvlar asosida olib borilgan konservatsiya va restavratsiya ishlari ushbu yodgorliklarning uzoq muddat saqlanishiga, ularning turizm salohiyatining oshishiga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, tadqiqotlar ko'rsatdiki, ziyoratgohlarni saqlashda xalq ishtiroki, diniy tashkilotlar va davlat qo'llovining uyg'unligi eng muhim omil hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, Qoraqalpog'iston ziyoratgohlari milliy o'zlikning me'moriy ko'rinishlari, diniy e'tiqodning timsollari hamda xalqning madaniy xotirasini aks ettiradi. Shu bois, bu obidalarni nafaqat tarixiy yodgorlik sifatida, balki ma'naviy merosni asrash va yosh avlodni tarbiyalash vositasi sifatida o'rganish va targ'ib etish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jasur o'g'li, N. B. (2025). Qadimgi xorazm antik davr arxitektura yodgorliklari. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 53(1), 134-145.

2. Kalimbetovich, S. J. (2025). Quyi amudaryo va buyuk ipak yo 'li bo 'yidagi noyob tarixiy obidalar va ularning kelajakda turizm rivojiga ta'siri. *Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalar*, 1(4), 374-379.
3. Kdimiyazov M.Sh., Kdimiyazov.O.Sh., Antik dáwir Xorezm tsivilizatsiya tariyxı // —Arxeologiya hám tariyxı qániygelikleri ushın. Oqıw –metodikalıq qollanba. Nókis, 2014j. 85 bet.
4. Xojaniyazov G'., Hakimniyazov J. —Qaraqalpaqstannıń ájayıp jeti esteligil Nokis-2004. 95 bet
5. Асқаров А. Энг қадимги шаҳар. – Ташкент: Маънавият, 2001.
6. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М., 1948.
7. Туребеков М., Алимбетов А., Результаты изучения Топраккалы// Вестник Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус-2017г., 130-132 стр

УДК 624.012.45:624.014

ЗНАЧИМОСТЬ ПРЕДВАРИТЕЛЬНО НАПРЯЖЁННОГО ЖЕЛЕЗОБЕТОНА В СОВРЕМЕННЫХ ДЛИННОМЕРНЫХ КОНСТРУКЦИЯХ, РАБОТАЮЩИХ НА ИЗГИБ

А.Д. Захарян, базовый докторант, Ташкентский архитектурно-строительный университет, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy qurilishda oldindan zo'riqtirilgan temirbeton (OZT)ning o'rni va afzalliklari ko'rib chiqiladi. Qurilish inshootlariga qo'yilayotgan energiya samaradorligi, chidamlilik va iqtisodiylik talablari oshib borayotgan sharoitda uning dolzarbligi alohida ta'kidlanadi. Yengil tom yopma materiallaridan foydalanish tendensiyalari bilan bir qatorda, ekspluatatsion yuklamalarning sezilarli kamayishini hisobga olgan holda OZT konstruksiyalarini loyihalash usullarini takomillashtirish zarurligi asoslab beriladi. Shuningdek, uzun o'lchamli unifikatsiyalashgan temirbeton konstruksiyalarni qo'llash sohalari tahlil qilinib, bunday konstruksiyalarning kesim geometrik parametrlari va armaturalashini kamaytirilgan yuklamalarda optimallashtirish imkoniyatlari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: oldindan zo'riqtirilgan temirbeton, uzun o'lchamli konstruksiyalar, armaturalashni optimallashtirish, chidamlilik, ratsional loyihalash.

Аннотация. В статье рассматривается роль и преимущества предварительно напряжённого железобетона (ПНЖБ) в современном строительстве. Подчёркивается его актуальность в условиях повышения требований к энергоэффективности, долговечности и экономичности строительных объектов. Наряду с тенденцией использования лёгких строительных кровельных материалов обосновывается необходимость усовершенствования методов проектирования конструкций из ПНЖБ с учётом значительного уменьшения эксплуатационных нагрузок. Приводится анализ сферы применения длинномерных унифицированных железобетонных конструкций для возможности оптимизации геометрических параметров сечения и армирования таких конструкций при пониженных эксплуатационных нагрузках.

Ключевые слова: предварительно напряжённый железобетон, длинномерные конструкции, оптимизация армирования, долговечность, рациональное проектирование.

Abstract. The article examines the role and advantages of prestressed reinforced concrete (PRC) in modern construction. Its relevance is emphasized in the context of increasing requirements for energy efficiency, durability, and cost-effectiveness of building structures. Alongside the trend toward lightweight roofing materials, the necessity of improving design methods for PRC structures is substantiated, considering the significant reduction of service loads. The paper also analyzes the application of long-span standardized reinforced concrete structures, highlighting the potential for optimizing cross-sectional geometry and reinforcement under reduced loading conditions.

Keywords: prestressed reinforced concrete, long-span structures, reinforcement optimization, durability, rational design.

Введение. Современные строительные конструкции предъявляют повышенные требования к надёжности, долговечности, а также к снижению материалоемкости. Одним из таких решений стал предварительно напряжённый железобетон, сочетающий высокую прочность, трещиностойкость, жёсткость и эксплуатационную надёжность.

Предварительно напряжённые железобетонные изделия представляют собой унифицированные элементы конструкций, при изготовлении которых бетон обретает начальную напряжённость сжатия.[1,2] Она осуществляется созданием предварительного напряжения в высокопрочной арматуре и обжатия с её помощью участков, которым в процессе эксплуатации предстоит испытывать растягивающие напряжения.[3,4]

Предпосылки и актуальность применения ПНЖБ. Обычные железобетонные элементы подвержены образованию трещин при эксплуатационных нагрузках, что ведёт к снижению долговечности и требует дополнительных затрат для защиты арматуры от коррозии. В отличие от них, конструкции из ПНЖБ демонстрируют более высокую трещиностойкость, что особенно важно при эксплуатации в агрессивных условиях, таких как транспортные сооружения, промышленные здания, химические предприятия, мосты и прочие.

Согласно данным ряда исследований [5,6,7], применение предварительно напряжённых элементов позволяет снизить расход стали до 40–50 % по сравнению с обычным железобетоном, а также увеличить пролёты конструкций до 30–40 м без промежуточных опор. Особенно эффективно применять ПНЖБ для пролётных (стропильных) конструкций промышленных и общественных зданий, спортивных залов, складских помещений, зданий терминалов.

При этом отмечается следующая особенность современной тенденции: "применение стропильных конструкций не под железобетонные покрытия, а под покрытия из лёгких кровельных сэндвич-панелей". Это ведёт к пересмотру унифицированных нагрузок на соответствующие конструкции и к необходимости оптимизации армирования. Существующие конструктивные решения длинномерных конструкций, работающих на изгиб, при применении современных лёгких покрытий становятся неэффективными относительно расхода материалов, что создаёт возможность для разработки длинномерных конструкций со сниженной материалоемкостью.

Зарубежный и отечественный опыт применения ПНЖБ. Предварительно напряжённый железобетон находит широкое применение во всех странах с развитой строительной отраслью. В Европе и США ПНЖБ активно используется в строительстве мостов, многоэтажных парковок, перекрытий торговых и логистических центров. Например, в Германии широко применяются сборные предварительно напряжённые пролетные балки, изготовленные на стенде, что позволяет сократить сроки монтажа и улучшить контроль качества.

Во Франции [8], реализованы значимые инфраструктурные объекты, где ПНЖБ обеспечил оптимальное соотношение между весом конструкции и её несущей способностью. В Японии [9,10], технологии предварительного напряжения активно адаптированы к сейсмически опасным зонам, где важна работа конструкции без образования трещин в случае колебаний грунта.

В России, странах Европы и СНГ применение ПНЖБ также активно развивается. Особенно востребован этот материал в промышленном и транспортном строительстве. Классическим примером являются пролетные балки мостов и стропильные балки покрытий для ангаров, складов, спортивных сооружений с большими пролётами. Однако в последние годы акцент смещается в сторону рационализации решений — от массивных к более лёгким, но не менее надёжным конструкциям.

Преимущества ПНЖБ и его сравнительный анализ. Основными преимуществами ПНЖБ по сравнению с обычным железобетоном являются:

- высокая трещиностойкость и жёсткость;
- возможность перекрывать большие пролёты без промежуточных опор;
- уменьшение массы конструкции и, как следствие, снижение нагрузок на фундамент;
- снижение расхода арматурной стали за счёт оптимального использования рабочей арматуры.

По сравнению с металлическими конструкциями, ПНЖБ демонстрирует более высокую огнестойкость, меньшую подверженность коррозии и не требует специального антикоррозионного покрытия.

Перспективы и вызовы. Современное проектирование требует адаптации ПНЖБ к новым условиям эксплуатации. Всё больше строительных объектов проектируются под лёгкие покрытия (сэндвич-панели, профнастил), что требует пересмотра расчётных моделей и оптимизации армирования. Например, для двускатных стропильных балок с пролётом от 12 до 30 метров, предназначенных для лёгких кровельных систем, избыточная несущая способность экономически нецелесообразна.

Таким образом, целью исследования является разработка облегчённых конструктивных решений предварительно напряжённых стропильных балок пролётом 12–30 м под лёгкие покрытия, позволяющих снизить расход высокопрочной арматуры при сохранении нормативных требований по прочности, жёсткости и трещиностойкости. В рамках достижения этой цели необходимо провести анализ нормативной базы и существующих конструктивных решений, разработать расчётные модели балок различного пролёта и схем армирования, выполнить параметрическое моделирование напряжённо-деформированного состояния, определить оптимальные соотношения видов и количества арматуры, а также сформулировать практические рекомендации по проектированию рациональных облегчённых конструкций.

Заключение. Предварительно напряжённый железобетон остаётся одним из ключевых материалов в инженерной практике XXI века. Его способность сочетать прочность, долговечность и гибкость в проектировании делает его незаменимым для широкого спектра строительных задач. Однако меняющиеся реалии — в том числе переход к лёгким ограждающим конструкциям — требуют переосмысления подходов к проектированию и расчёту ПНЖБ.

Оптимизация конструкций, например, стропильных балок под новые типы нагрузок, открывает возможности для повышения экономичности, ускорения строительства и снижения материалоёмкости. В этом контексте актуальность исследований в данной области очевидна и востребована как в научной, так и в практической среде.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Дрозд Я.И., Пастушков Г.П. Предварительно напряжённые железобетонные конструкции // М., 1984. 208 с.
2. Михайлов В.В. Предварительно напряжённые железобетонные конструкции. М., 1978. 383 с.
3. Габрусенко В.В. Основы расчета железобетона в вопросах и ответах. М. Изд-во АСВ, 2002. 104 с.
4. Gibirt R.I., Mickleborough N.C. Design of prestressed concrete // The university of New South Wales, Sydney. Australia, 2004. Pp. 547.
5. Асатрян Л.В. Преднапряженный железобетон: история, применение, перспективы развития // ТЕХНОЛОГИИ БЕТОНОВ №1, 2008 С. 74-75.
6. <https://www.masterovoi.ru/vidy-predvaritelno-napryazhennyh-elementov>
7. <https://tdmextruder.com/prestressed-reinforced-concrete-technology/#:~:text=Prestressed%20reinforced%20concrete%20makes%20it,of%20reinforcing%20material%20by%2050%25>
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Noirmoutier_Bridge?utm_source=chatgpt.com
9. https://www.jpcci.or.jp/national_report/2018/contents_en.html?utm_source=chatgpt.com
10. https://www.jpcci.or.jp/national_report/2018/pdf/12.pdf

УДК 72.035.3

БИОНИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА В СОВРЕМЕННЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ЗДАНИЙ

*С.А.Кадилова, проф., Ташкентский архитектурно-строительный университет,
Тошкент*

*К.Л.Зокиржонов, магистрант, Ташкентский архитектурно-строительный
университет, Тошкент*

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy arxitekturada bionik tuzilmalarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ayniqsa ularning teatr binolarini loyihalashdagi qo'llanilishiga e'tibor qaratilgan. Texnologiyalarning jadal rivojlanishi, ekologik muammolar va yangi ifoda vositalarini

izlash sharoitida arxitektura bionikaga tobora ko'proq murojaat qilmoqda — bu tirik tabiatning tuzilish tamoyillarini muhandislik va arxitektura yechimlariga moslashtirishni o'rganadigan fanlararo sohadir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, XXI asr arxitekturasida, ayniqsa madaniy va jamoat makonlarida, bionik yondashuv dolzarb bo'lib, bunda nafaqat texnik, balki estetik, ramziy va ekologik jihatlar ham muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: bionika, bionik shakllar, barqaror dizayn, innovatsion shakllar, arxitektura texnologiyalari, teatrlari, arxitektura va tabiat, adaptiv konstruksiyalar, energiya samaradorligi, landshaft integratsiyasi, zamonaviy arxitektura, ekologik barqarorlik.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию бионических структур в современной архитектуре с акцентом на их применение в проектировании театральных пространств. В условиях стремительного развития технологий, экологических вызовов и поисков новых выразительных форм архитектура обращается к бионике — области, изучающей принципы устройства живой природы с целью их адаптации в инженерных и архитектурных решениях.

Результаты статьи подтверждают высокую актуальность бионического подхода в архитектуре XXI века, особенно в сфере культурных и общественных пространств, где важны не только технические, но и эстетические, символические и экологические аспекты.

Ключевые слова: бионика, бионические формы, устойчивое проектирование, инновационные формы, театры, архитектура и природа, адаптивные конструкции, энергоэффективность, ландшафтная интеграция, современная архитектура, экологическая устойчивость.

Abstract. This master's thesis is devoted to the study of bionic structures in contemporary architecture, with a particular focus on their application in the design of theatrical spaces. In the context of rapid technological advancement, environmental challenges, and the search for new expressive forms, architecture increasingly turns to bionics—an interdisciplinary field that explores the principles of natural systems for adaptation in engineering and architectural solutions.

The results of the research confirm the high relevance of the bionic approach in 21st-century architecture, particularly in the field of cultural and public spaces, where technical, aesthetic, symbolic, and ecological aspects are equally important.

Keywords: bionics, bionic forms, sustainable design, innovative forms, architectural technologies, theatres, architecture and nature, adaptive structures, energy efficiency, landscape integration, contemporary architecture, ecological sustainability.

Введение. Бионика — это наука на стыке биологии, инженерии и материаловедения, изучающая принципы, по которым функционируют живые организмы, с целью разработки технических решений, превосходящих по эффективности традиционные инженерные подходы. Природа служит в бионике источником инноваций, проверенных миллионами лет эволюции

«Главная задача бионики — поиск эффективных технических решений через изучение природы как модели, наставника и меры совершенства.»[1]

Основные черты бионических театров:

Форма, вдохновлённая природой:

Использование форм, напоминающих раковины, листья, пещеры, гнезда, костные структуры и др.

Пример: сводчатые или волнообразные крыши, фасады, напоминающие чешую.[9]

Экологические технологии:

Бионическая архитектура часто совмещается с принципами устойчивого проектирования: естественное освещение, вентиляция, зелёные кровли, солнечные панели и системы сбора дождевой воды.[7]

Интеграция с ландшафтом:

Театр может быть частично встраиваемым в холм или сочетаться с природным рельефом, создавая эффект "природного амфитеатра".

Инновационные материалы и конструкции:

Использование лёгких, биоразлагаемых или адаптивных материалов. Часто применяются композитные оболочки, мембраны, 3D-печать.[9]

Известные примеры и концепции:

Национальный центр исполнительских искусств в Пекине (арх. Поль Андреу)

Яйцо, более формально известное как Национальный центр исполнительских искусств (NCPA), находится в Пекине, Китай. Здание вмещает 5 452 человека в трех залах и составляет почти 12 000 км (129 000 кв. Футов). [4]Он спроектирован французом, архитектором Полом Андреу. Возведение началось в начале зимы 2001 года, а концерт в честь открытия состоялся в начале зимы 2007 года. Место, расположенное непосредственно к западу от площади Тяньаньмэнь

Большого зала народа, а также недалеко от Запретного города. Вид древних храмов в сочетании с футуристическим дизайном театра, вызвал значительное количество споров. Пол Андреу возразил, что, хотя в древней традиционной китайской архитектуре действительно есть ценность, Пекин должен также включать современную архитектуру. Его дизайн, с большим открытым пространством, водой, деревьями, был специально спроектирован для дополнения красных стен древних зданий и Большого Зала народа.

Первоначальная планируемая стоимость театра составила 2,688 млрд. Юаней 393,7 млн. Долларов США. По завершении строительства общая стоимость выросла более чем 3,2 млрд. Юаней 468,7 млн. Долларов США. Купол измеряется в 212 метров (696 футов) в направлении восток-запад, 144 метра (472 фута) в направлении север-юг и высотой 46 метров (151 фута). Экстерьер демонстрирует гениальную материальную интеграцию более 18 000 титановых пластин и более 1000 листов низкоуглеродистого стекла, известного своей высокой скоростью передачи света.

Принимающая площадь в 35 500 квадратных метров (377 000 кв. Футов), зеркальное озеро, окружающее центр, сочетается с тихой овальной раковиной, создающей атмосферу спокойствия, артистическую энергию окружающего и страсть внутри. Вокруг озера находится зеленый пояс площадью 39 000 квадратных метров (420 000 кв. Футов), что обеспечивает

окружающий район чувством безмятежности среди шума и суеты современного города и сохранения НСРА в спокойном зеленом саду.

Проект Zaha Hadid — Театр в Рабате, Марокко

Большой театр Рабата - часть национальной программы развития культуры, инициированной королем Мохаммедом VI. Расположенный на реке Бурег между древними городами-близнецами Рабат и Сале, проект берет энергию реки, создавая парковый ландшафт, окружающий амфитеатр и театр.[5]

Текущие скульптурные формы создают плавное пространственное восприятие, которое перетекает в главный атриум, формируя Большую лестницу, создание которой было поручено компании Colledani Architectural Surfaces. Именно эта текучесть обеспечивает интуитивное визуальное и физическое ориентирование посетителей. Самовыравнивающиеся полы Colledani (R) E 30 SL специально разработаны для больших помещений с интенсивным движением людей. Этот материал с его превосходной механической и пешеходной устойчивостью позволил нам реализовать Большую лестницу с потенциально бесконечными плавными линиями.

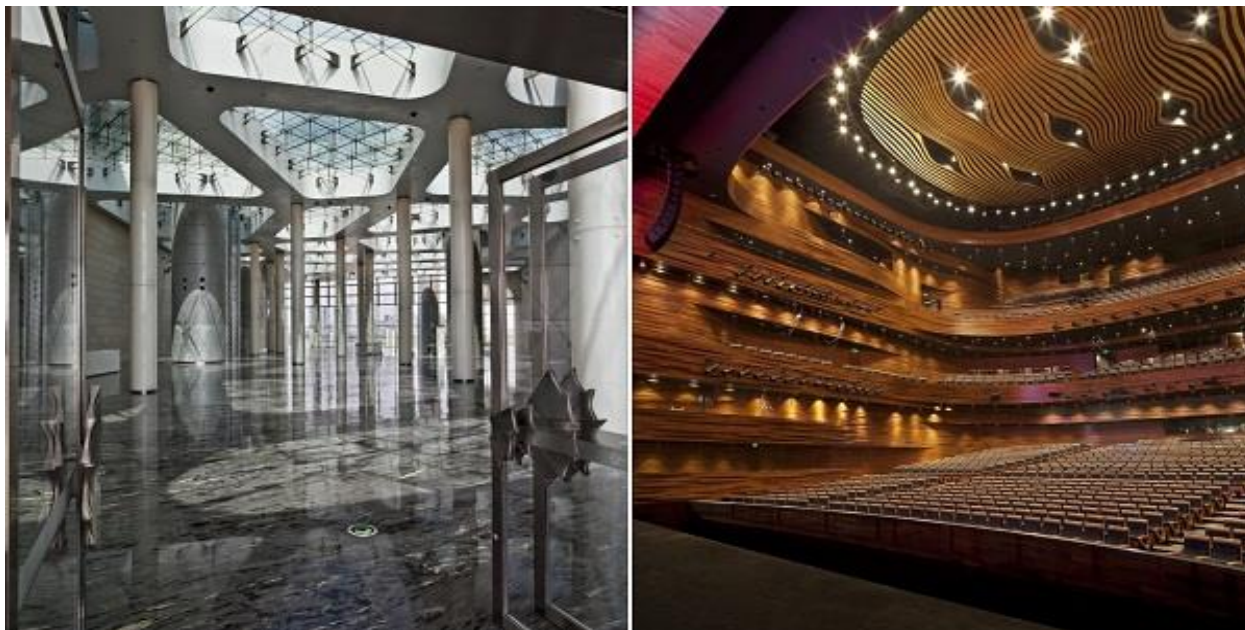
Wuxi Grand Theatre by PES-Architects

Wuxi Grand Theatre - новый оперный театр, построенный по проекту архитектурной студии PES-Architects - расположен на искусственном полуострове озера Wu-Li Lake, к югу от центра Уси и является наиболее важным новым культурным проектом в Tai-Hu New City (Янгу, Китай).[6]

Большой театр предназначен для исполнения классической и китайской национальной оперы, балета, симфоний и оркестровой музыки. Новый комплекс содержит широкий спектр функций, одной из которых является зрительный зал, рассчитанный на 1680 мест. Также здесь есть менее масштабный зал Performance емкостью в 690 мест. Основной архитектурный облик Wuxi Grand Theatre состоит из восьми листьев, или крыльев, которые вместе с террасами водрузились на каменном постаменте и создают впечатление бабочки, присевшей отдохнуть на берегу озера.

Эта художественная и скульптурная форма создает визуальный ориентир нового культурного центра. Авторы проекта стремились создать такую форму этого нового художественного института, при которой здание само по себе стало произведением искусства - масштабной скульптурой. В дополнение к этому крылья являются важной частью экологической концепции, так как собственной массой защищают здание от прямых солнечных лучей, формируя тень и прохладу. Для того чтобы в полной мере воспользоваться преимуществами расположения комплекса на берегу озера, главный вход и общественные помещения были подняты над уровнем земли при помощи каменного постамента. Почти все общественные зоны имеют живописные виды на озеро. Все помещения, расположенные ниже уровня каменного постамента, выполняют технические и служебные функции. Здесь же расположены и автомобильные и велосипедные стоянки для персонала и аудитории для VIP-гостей.

Вывод: В заключение, бионика, как научная дисциплина, открывает новые горизонты для разработки инновационных и эффективных архитектурных решений. Природа, являясь результатом миллиардов лет эволюции, предоставляет бесценные модели для создания зданий, которые не только функциональны, но и гармонично интегрируются в окружающую среду. Бионическая архитектура, вдохновлённая формами, присущими живым существам, позволяет создавать уникальные сооружения, которые оптимизируют использование природных ресурсов и обеспечивают высокую степень устойчивости.

Примеры таких архитектурных объектов, как Национальный центр исполнительских искусств в Пекине, Театр в Рабате (Марокко) и Wuxi Grand Theatre в Китае, демонстрируют, как бионические принципы могут быть успешно воплощены в реальных проектах. Эти здания не только становятся символами культурного и технологического прогресса, но и отражают стремление человечества к гармонии с природой через использование экологически чистых материалов, энергоэффективных технологий и инновационных конструкций.

Таким образом, бионика в архитектуре открывает новые возможности для создания зданий, которые не только удивляют своей эстетикой и оригинальностью, но и обеспечивают устойчивость, экологичность и комфорт. В будущем можно ожидать появления все более сложных и интегрированных проектов, в которых идеи, заимствованные у природы, будут играть ведущую роль в обеспечении высокого качества жизни и сохранении окружающей среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Глушков В. М. Бионика и кибернетика в архитектуре. — М.: Наука, 1971. — 184 с.
2. Вайц Г. Природа как архитектор. — Л.: Стройиздат, 1983. — 212 с.
3. Швец В. И. Основы бионической архитектуры. — Киев: Архитектура и дизайн, 2009. — 256 с.
4. Andreu P. National Centre for the Performing Arts, Beijing. — Paris: Paul Andreu Architectures, 2007.-95 p.
5. Zaha Hadid Architects. Grand Theatre of Rabat Project Description.-London:ZHA Publications, 2015.-47 p.
6. PES-Architects. Wuxi Grand Theatre Design Report. — Helsinki: PES-Architects Ltd., 2012. — 62 p.
7. Глазычев В. Л. Архитектура и природа: синтез и взаимодействие. — М.: Архитектура-С, 2004.-198 с.
8. Хан-Магомедов С. О. Архитектура как организм: эволюция бионических идей. — М.: Искусство, 2010. — 240 с.
9. Pawlyn M. Biomimicry in Architecture. — London: RIBA Publishing, 2011. — 176 p.
10. Benyus J. M. Biomimicry: Innovation Inspired by Nature. — New York: HarperCollins, 1997. — 308 p.

УЎК 72. 033

ТАРИХИЙ-МЕЪМОРИЙ ЁДГОРЛИКЛАРНИ РЕСТАВРАЦИЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ М.Х.Пиримжаров, PhD, Ақтўбе минтақавий университети, Қозогистон Республикаси

Аннотация. Тарихий-меъморий ёдгорликларини реставрация қилиш усуллар хақида сўз юритилади. Бу усулларга анъанавий, консервация, реставрация, реконструкция, анастилоз, илмий реставрация, ракамли реставрациялар қайта тиклашда қандай қурилиш материаллардан фойдаланиш кераклиги ва ёдгорликларнинг асл кўринишини сақлаш билан бирга замонавий технологиялар 3D сканерлаш ва вертуал моделлаштиришнинг имкониятларини ўз ичига олади.

Калит сўзлар: Ёдгорликларини реставрация қилиш, реконструкция, вертуал моделлаштириш, объект, технология.

Аннотация. В статье рассматриваются методы реставрации исторических и архитектурных памятников. Эти методы включают необходимость использования строительных материалов при традиционном восстановлении, консервировании, реставрации, реконструкции анастилоза, научной реставрации, реставрациях цифровой, а современные технологии, наряду с сохранением первоначального вида памятников, включают возможность 3D-сканирования и вертуального моделирования.

Ключевые слова: реставрация памятников, реконструкция, вертуальное моделирование, объект, технология.

Abstract. The article examines the methods of restoration of historical and architectural monuments. These methods include the need to use building materials in traditional restoration, conservation, restoration, anastylosis reconstruction, scientific restoration, digital restoration, and modern technologies, along with preserving the original appearance of monuments, include the possibility of 3D scanning and accurate modeling.

Keywords: monument restoration, reconstruction, virtual modeling, object, technology.

Анъанавий усулларга тўғри тиклаш, ўрта аср техникаларини қайта тиклаш, маҳаллий материаллардан фойдаланиш киради. Бу усуллар ёдгорликларнинг асл кўринишини сақлашга ёрдам беради. Замонавий технологиялар эса 3D сканерлаш, лазер сканерлаш ва вертуал моделлаштиришни ўз ичига олади. Булар ёрдамида ёдгорликнинг ҳар бир деталини аниқ тиклаш мумкин. Шунингдек, эҳтиёткорлик билан тикланадиган объектларнинг ҳолати доимий равишда мониторинг қилинади. Реставрация жараёнида экологик жиҳатларни инобатга олиш ҳам муҳим бўлиб, зарурий материаллар ва технологиялар танланади [1].

Реставрация қилиш усуллари

Улар:

Консервация (мавжуд ҳолатни сақлаб қолиш) ёдгорликни бузилишдан тўхтатиш, ташқи кўринишини ўзгартирмасдан биоорганик ифлосланишлардан тозалаш (мўғ, қопа, замбуруғлар) ва деворлар ва конструкцияларни махсус мустаҳкамловчи моддалар билан мустаҳкамлаш намликдан ҳимоя қилиш учун том ва дренаж тизимлари ўрнатиш, антисептик ва антикоррозия воситалари билан ишлов бериш.

Реставрация (йўқолган қисмларни тиклаш) ёдгорликнинг асл кўринишини қайта тиклаш архив маълумотлари ва расмлар асосида йўқолган элементларни тиклаш асосий материаллар (қадимий ғишт, оҳак эритмаси) ва анъанавий технологиялардан фойдаланиш агар асл материал мавжуд бўлмаса, ташқи кўринишига мос замонавий моддалардан фойдаланиш янги қўшилган қисмларни асл қисмлардан фарқ қилиб кўрсатиш, бироқ умумий эстетикани бузмаслик.

Реконструкция (қисман ёки тўлиқ қайта барпо этиш) ёдгорликка тарихий кўринишини қайтариш архив фотосуратлар, лойиҳалар, тавсифлар асосида тиклаш асл технологиялардан фойдаланиш (қўлда тош ўйиш, гилич ғишт) туризм ёки музейлар учун амалга оширилади. 1-жадвал.

Анастилоз (асл қисмлардан қайта йиғиш) бузилган ёдгорликни унинг асл қисмларидан йиғиш оригинал тош ва қисмларни саралаш ва белгиллаш янги материалларни минимал даражада ишлатган ҳолда йиғиш мақбаралар ва қалъалар харобаларида қўлланилади. Агар тарихий маълумотлар етарли бўлмаса, турли мунозараларга сабаб бўлади.

Илмий реставрация эса ёдгорликни фақат илмий маълумотларга асосланган ҳолда тиклаш қурилиш технологиялари ва материалларни чуқур ўрганиш археология, архитектура, кимёвий таҳлиллардан фойдаланиш ва имкон қадар эҳтиёткорлик билан амалга оширилади.

Рақамли реставрация ёдгорликнинг образини виртуал муҳитда сақлаш 3D сканерлаш ва моделлаштириш, рақамли нусхалар, анимациялар яратиш ва AR/VR технологиялари орқали виртуал саёҳат имконияти яратиш.

Ёдгорликларни тиклашда қўлланиладиган замонавий технологиялар ёдгорликларни эҳтиёткорлик билан қайта тиклашда жуда катта аҳамият касб этади. Биологик таҳлиллар қурилиш материалларининг табиий ёши ва чиқиш манбасини аниқлашда ёрдам беради.

Моделлаштириш дастурлари (AutoCAD, Revit) таъмирлаш жараёнида тўлиқ 3D модели яратиб, хатоларни олдиндан кўриш имконини беради [2].

Ёдгорликларни тиклашдаги асосий муаммолар-тиклашда турли тўсиқлар мавжудлиги кўринади бу-молиявий етишмовчилик, реставрация ишлари катта маблағ талаб этади. Давлат бюджети ёки ҳомийлар етишмаслиги сабаб ишлар тўхтаб қолади. Мутахассислар етишмовчилиги айниқса қадимий архитектурани яхши биладиган мутахассислар кам [3]. Юридик муаммолар баъзи ёдгорликлар хусусий мулкка айланиб кетган ёки уларнинг ҳуқуқий мақоми аниқ эмас. Климат таъсири-қор, ёмғир ва об-хавонинг ўзгариши биноларга доимий таъсир қилади [4]. Бу муаммоларни бартараф этиш эса-мавжуд муаммоларни ҳал қилиш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш зарур, давлат ва хусусий сектор ҳамкорлиги, инвесторлар учун солиқ имтиёзлари ва грантлар жорий этиш, мутахассислар тайёрлаш, университетларда реставраторлик, архитектура тарихи бўйича махсус йўналишлар очиш ҳуқуқий база яратиш, ҳар бир ёдгорликни давлат реестрига киритиб, ҳуқуқий муҳофазага олиш, махсус лабораториялар ташкил этиш материалларни таҳлил қилиш ва тиклаш технологияларини синовдан ўтказиш учун халқаро тажриба ва унинг аҳамияти жаҳоннинг турли мамлакатларида реставрация ишларида қўлланиладиган илғор тажрибалардан ўрганиш ва уларни жорий этиш муҳим [5]. ЮНЕСКО стандартлари маданий меросни сақлаш бўйича халқаро талаблар ва меъёрлар Италия, Франция ва Туркиянинг реставрация мактаблари қадимий биноларни асл ҳолатида сақлаш борасида етакчи халқаро мутахассисларни жалб қилиш маҳаллий мутахассислар билан ҳамкорликда иш олиб бориш самарани оширади тажриба алмашинуви дастурлари талабалар ва мутахассисларни хорижда ўқитиш ёки стажировкага юбориш ва х.к [6].

Ақтўбе вилоятидаги асосий реставрация қилинган ёдгорликлар Абат-Байтақ мақбарасидир. Абат-Байтақ XIV-XV асрларга оид тарихий ёдгорлик бўлиб, диний ва маданий аҳамиятга эга. Мақбарада 2006-2007 йилларда реставрация ишлари олиб борилди [7]. Ишлатилган материаллар тарихий маълумотларга мувофиқ ғишт, оҳак эритмалари, ганч ишлатилган, архитектураси эса Туркистон услуби бўлиб гумбазли конструкция геометриявий нақшлар, реставрация самараси туристик объект сифатида аҳолининг эътиборини жалб қилмоқда, маданий мерос рўйхатида киритилган.

Абат-Байтақ мақбараси (XIV-XV асрлар)

Есет Ботир мақбараси XIX-асрда қурилган бўлиб ушбу мақбара миллий қаҳрамон Есет Ботир хотирасига бағишланган. Реставрация 2011-йилда амалга оширилган бўлиб маҳаллий ҳокимият ва тарихчилар иштирокида қўлланилган технологиялар асл материаллар сақланиб гумбаз ва деворлар қайта тикланган ҳозирда ёшларин тарихий ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда [8].

Есет Ботир мақбараси XIX-аср

Реставрациянинг ёш авлод учун аҳамияти ёшлар тарихий ёдгорликларнинг қайта тиклашни ва сақлашни ўз маданиятига бўлган ҳурмати орттиради миллий ғурур ҳиссини уйғотади аجدодлар меросини кўриш орқали ўзлигини англашга ёрдам беради туризм ва иқтисодий ривожлантиради, маданий мерос туристларни жалб қилади ва маҳаллий иқтисодиётга ҳисса қўшади.

Аҳолининг иштирокини таъминлаш реставрация жараёнларига маҳаллий аҳолини жалб қилиш волонтерлик дастурлари ёшлар ва талабаларни таъмирлаш ишларига жалб этиш ахборот кампанияларининг ёдгорликлар ҳақидаги маълумотларни оммавий тарқатиш ҳамда маҳаллий тарихчилар ва бобокалонлар иштирокида суҳбатлар, маданий туризм салоҳияти Ақтўбе минтақасининг тарихий-ёдгорликлари туризмнинг янги йўналишларини шакллантириши мумкин, Досжан Хазрат масжиди, Қобланди Ботир, Есет Ботир, макбаралари ҳамда этнографик музейлар билан боғлиқ ташрифлар, маҳаллий хунармандчилик ва гастрономик туризмларни ривожлантириш катта аҳамиятга эга [9].

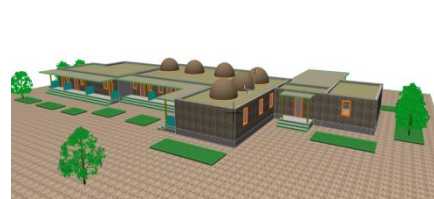
Сулуқли турар-жой мажмуасининг реставрацияси:

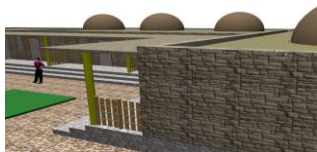
Мажмуанинг ҳозирги кўриниши

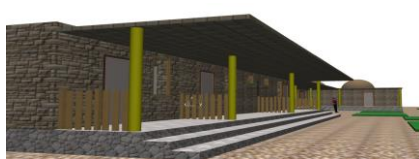
Реставрациядан кейинги кўриниши

Реставрациядан кейинги кўриниши

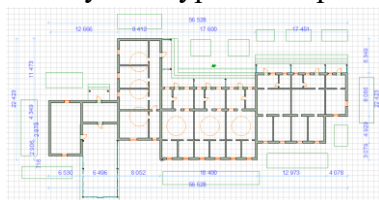
Умумий кўринишлар

Умумий кўринишлар

Умумий кўринишлар

Плани М 1:100

Кесими 1-1 М 1:100

Бош план М 1:500

Сулуқли турар-жой мажмуасининг реставрацияси замонавий услубда ишлаган. Тарихий-меъморий ёдгорликларни реставрация қилишда бир қатор муаммолар мавжуд, қурилиш жараёнлари ва урбанизация ўсиши тарихий объектларга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Табиий офатлар, zilзила ёки эрозия ҳам ёдгорликларнинг зарар кўришига олиб келади.

Ёдгорликлар реставрация қилинган, улар иқтисодий ўсиш учун имкониятлар очади. Маданий меросга эътибор қаратиш, шунингдек, авлодларга тарихни сақлаш ва унинг аҳамиятини тушунтиришда муҳим рол ўйнайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Б. А. Тулегенов, А. Т. Молдахметова и др. Туризм в Казахстане Учебное пос. Алматы: КазГАСА 2020. 86 с.
2. Ж. Ж. Кабылдаева, Г. А. Есенова. География туризма Казахстана Подробная характеристика природных, рекреационных и культурных ресурсов страны. Алматы: КазГАСА 2022. С.136-138.
3. К. С. Байпаков, А. Т. Токтасынов. Основы туризма и экскурсоведения. Базовый курс по теории туризма, включая примеры казахстанских маршрутов. Астана 2020. С. 44-46.
4. С. Р. Ердаuletov Туристские ресурсы Казахстана. Особенности ландшафтов, культурных локаций и рекреационных зон. Алматы: КазГАСА 2020. 90 с.
5. С. Р. Ердаuletov. География туризма. Классический труд, охватывающий теорию и практику туризма в Казахстане. Астана 2024. С. 32-36.

6. А. А. Рогожин, Г. М. Байтасова. Экономика туризма в Казахстане. Анализ развития туристической индустрии, инвестиционные аспекты, статистика. Астана 2025. С. 42-44.
7. К. А. Кожамметова. История туризма Казахстана. Исследование исторических маршрутов, Великого Шёлкового пути и развития туризма в XX–XXI веках. Астана 2024. С. 168-170.
- Тахлилий ҳисоботлар ва расмий ҳужжатлар
8. Национальный туристский портал Kazakhstan.travel. Актуальная информация о туристских дестинациях, маршрутах и исследованиях. 2024.
9. Отчёты Bureau of National Statistics (Бюро нац. статистики РК) Разделы: туризм, гостиницы, внутренние поездки, международные визиты. 2022.

УДК 72. 033

ФОРМИРОВАНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ И АРХИТЕКТУРНОЙ КУЛЬТУРЫ ПАМЯТНЫХ МЕСТ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

*М.Х. Пиримжаров, PhD, Актюбинский региональный университет, Актюбе, Республика
Казахстан*

Аннотация. *Ақтөбе минтақасы мейморий ёдгорликлари археологияси ушбу ҳудуднинг тарихий ва маданий меросини ўрганишида муҳим йўналиш ҳисобланади. Археологик тадқиқотлар минтақадаги қадимий мейморий ёдгорликлар, қабристонлар, маданий ва диний жойларни аниқлаш, шунингдек, одамларнинг ўтмишидаги турмуш тарзи ва мейморчилик анъаналари ҳақида кенг маълумот олиш имконини бериши.*

Калит сўзлар: *Археологик тадқиқотлар, зиёратгоҳлар, ёдгорликлар, туризм, тарих, архитектура, эстетика.*

Аннотация. *Археология архитектурных памятников Актюбинской региона является важной областью в изучении историко-культурного наследия этого района. Археологические исследования позволили выявить древние архитектурные памятники, кладбища, культурные и религиозные объекты в регионе, а также получить обширную информацию о прошлом образе жизни людей и архитектурных традициях.*

Ключевые слова: *Археологические исследования, святыни, памятники, туризм, история, архитектура, эстетика.*

Abstract. *The archeology of architectural monuments of the Aktobe region is an important area in the study of the historical and cultural heritage of this area. Archaeological research has made it possible to identify ancient architectural monuments, cemeteries, cultural and religious sites in the region, as well as to obtain extensive information about the past lifestyle of people and architectural traditions.*

Keywords: *Archaeological research, shrines, monuments, tourism, history, architecture, aesthetics.*

Важность археологических исследований - восстановления истории с помощью археологии-определяется информацией, которая не зафиксирована в письменных источниках, но занимает важное место в истории народа. Выявление культурного наследия, изучение связи между культурами, при котором многие неизвестные памятники впервые были представлены научному сообществу в результате археологических работ: археологические находки в Актюбинской области подтверждают, что регион расположен на Великом Шелковом пути и различные культуры пересекаются [1].

Проблемы и пути их решения - утрата памятников - из-за природных факторов и деятельности человека (строительство, земляные работы) многие археологические памятники повреждены. Недостаток внимания, некоторые памятники еще не изучены научно.

Решения: больше внимания со стороны государства и общественности.

Финансирование археологических исследований. Расширение научных исследований за счет международного сотрудничества.

Археология Актюбинского региона является ценной научной областью, которая служит для изучения корней народа, его культуры и традиций государственного управления. Когда мемориальные памятники полностью изучаются археологически, они становятся не только

средством переосмысления истории, но и средством создания духовного богатства для будущего поколения [2].

Археологически исчерпывающее изучение мемориальных памятников - это процесс научно обоснованного исследования истории внешнего вида, стиля строительства, культурного и религиозного значения памятников. Этот процесс играет важную роль в определении прошлого и национального наследия народа.

Целью археологического исследования является определение периода появления памятника, изучение материалов и технологий, использованных при строительстве, сбор культурных, религиозных и этнических данных, связанных с памятником, изучение погребальных обрядов, обычаев и мировоззрения умерших, анализ окружающей среды и места памятника в общество и т.д. Изучаются этапы исследования - научная подготовка, письменные источники о памятнике, карты, фотографии и предыдущие исследования. Проводится полевое обследование (раскопки)-археологические раскопки. Определяется конструкция сооружения, основание, стены, основные технологии. Проводится сбор материальных находок, керамики, монет, оружия, предметов декора и т.д.

Лабораторный анализ объектов подвергается химическому, физическому и радиоуглеродному анализу. Можно определить состав и период изготовления строительных материалов.

Готовятся научные заключения и документация-карта, чертеж, фотографии. Дается полное заключение об истории, строительстве и культурном значении памятника.

Важность полного изучения - защита от фальсификации, ложных и недостоверных определений, полученных благодаря научно обоснованным данным. В основу восстановления памятника, реставрационных работ положены археологические данные. Использование в туризме и образовании: полностью изученные памятники становятся источниками информации для туристов и студентов. Международное признание культурного наследия: Археологические исследования служат основой для таких организаций, как ЮНЕСКО [3].

В случае с регионом Актобе: мавзолеев Абат-Байтак благодаря найденным строительным элементам и надгробной конструкции, был идентифицирован как относящийся к XIV веку.

Захоронение Кобланды Батыра археологические исследования подтвердили, что он является исторической личностью.

Древние кладбища - найденные на них предметы свидетельствуют о том, что шаманское и исламское мировоззрение народа переплетены.

Всестороннее археологическое изучение архитектурных памятников является основным средством раскрытия культуры и истории народа на научной основе и в то же время укрепления национальной идентичности. Этот процесс должен осуществляться в сотрудничестве с профессиональными археологами, историками и реставраторами.

Археологические раскопки мавзолея Абат-Байтак являются одним из наиболее важных средневековых мемориальных памятников в регионе Актобе, и его археологические исследования позволяют провести углубленный анализ религиозных, культурных и архитектурных традиций в этом районе.

Общая информация о мавзолее - местоположение: он расположен в Иргизском районе Актюбинской области, Казахстан. Время постройки: конец XIV-го века относится к началу XV-го века.

М. Мендикулов признает, что данная мавзолеев относится к “центрическо-шатровому типу надгробных сооружений, имеющему квадратный план (8,13x8,25 метров) по наружному контуру стены”. Как однокамерную портално-купольную постройку (9,25 x 9,8 метров) реконструировал план мавзолея и С. Аджигалиев, “Это самое полное историко-архитектурное исследование мавзолея” [4].

Мавзолей Абат-Байтак до реставрации

Назначение: построен в религиозных и мемориальных целях; считается, что он связан с суфийским течением.

Название: «Абат» означает суфийский шейх, «Байтак» - широта, открытое место. История археологических исследований-первые исследования были проведены казахстанскими археологами в 1980-х годах. Позже археологические экспедиции также исследовали захоронения и жилища вокруг мавзолея. Раскопки и георадарный анализ позволили изучить структуру мавзолея, стили застройки и следы захоронений вокруг него.

Археологические находки и результаты-мавзолей построен из кирпича-сырца. Купола и аркады считаются образцами исламской архитектуры в народном стиле. На стенах сохранились узоры, а иногда и эпитафии арабской вязью. Могилы и артефакты вокруг мавзолея были обнаружены десятки древних захоронений. Среди предметов, найденных в гробницах, - керамика, медные сосуды, статуэтки и религиозные символы. Данные радиоуглеродного анализа свидетельствуют о том, что они датируются XIV-м и XV-м веками [4].

Культурное значение: мавзолей функционировал как религиозная святыня. Это место связано с деятельностью суфийских шейхов и сохранилось в сознании людей как священное жилище. Научные выводы Мавзолей Абат-Байтак является важным образцом исламской архитектуры на территории средневекового Казахстана. Археологический ландшафт вокруг него раскрывает религиозную и культурную жизнь общины. Археологические исследования показали, что мавзолей имеет не только религиозное, но и социальное значение. Археологические раскопки мавзолея Абат-Байтак являются важным источником для изучения средневековой истории и культуры региона Актобе. Всестороннее изучение мавзолея способствует сохранению духовного наследия народа, преподаванию истории молодому поколению и развитию туристического потенциала.

Некоторые памятники в Актобе рассматриваются в качестве кандидатов на включение в Реестр культурного наследия ЮНЕСКО [5]. Это еще больше повышает их значимость для всего человечества. Правительство Казахстана также реализует специальные государственные программы по охране, реставрации и научному изучению этих памятников.

Архитектура является важной составляющей материальной культуры, отражающей уровень развития, духовные устремления, религиозные убеждения и социально-экономическое состояние общества. В контексте средневековой истории Казахстана архитектурная культура имеет особое значение и проявляется как выражение исторических процессов, культурных связей и традиций. Актюбинская область, расположенная на территории, прилегающей к степи и торговым путям, была местом формирования уникальных архитектурных форм [6].

Целью данной работы является изучение процесса формирования архитектурной культуры в регионе Актобе в средние века, выявление ее отличительных особенностей и оценка влияния этого района на современную культурную среду. В средние века Актюбинская область находилась в зоне активных культурных и экономических связей. Через ее территорию проходили различные ответвления Великого Шелкового пути, что послужило

толчком для проникновения архитектурных и художественных идей Центральной Азии, Ирана, Византии и Арабского мира.

Племена, населявшие этот район, - кипчаки, огузы и другие тюркские народы - разработали самобытные формы жилых и священных сооружений. В частности, мавзолеи, надгробные плиты, небольшие мечети и оборонительные сооружения стали важным архитектурным наследием[7].

Основные типы архитектурных сооружений: наиболее распространенными архитектурными объектами в этом районе являются мавзолеи. Эти надгробные памятники, как правило, построены из кирпича, имеют куполообразную форму и украшены элегантным декором. Религиозная архитектура представлена небольшими мечетями. В них можно найти такие элементы, как традиционные стили, аркады и нежность. Средневековые жилые дома строились с использованием деревянных каркасов, как правило, методом глинобита. Оборонительные сооружения, с другой стороны, состояли из контрольных башен и стен. Средневековая архитектура Актюбинской области характеризуется простыми формами, симметрией, стабильностью и использованием местных строительных материалов - берестяного кирпича, камня и дерева. Орнаменты имеют эстетическое и символическое значение, украшены геометрическими узорами на фасадах, Актюбинская область обладает уникальным архитектурным наследием, сохранившимся со времен Средневековья. Эти памятники не только демонстрируют архитектурное мастерство, но и важны как важная часть духовной и культурной жизни народа [8].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Пиримжаров М. «Исторические и архитектурные памятники Актюбинской области» Сборник международной конференции, Тема конф-ции: «Взгляды на мировую архитектуру: гармония и пропорции в архитектуре» 18-19 апрель, 2025. С. 417-421.
2. Пиримжаров М. Султанова Д. «Исторические и архитектурные памятники Актюбинской области Казахстана» Сборник международной конференции, Тема конф-ции: «Взгляды на мировую архитектуру: гармония и пропорции в архитектуре» 18-19 апрель, 2025. С. 382-387.
3. Пиримжаров М. «Формирование архитектурной культуры Актюбинского архитектура в средние века» Каракалпакский государственный университет, Вестник №2 вып. 2025. С.180-185.
4. Пиримжаров М. «Историко-культурные святыни Донизтауского района Актюбинской области» Научный журнал Вестник СамГАСУ №1 вып.: 2025. С. 165-172.
5. ЮНЕСКО, <http://whc.unesco.org/en/list>.
6. Беркимбаев Д. Древние развалины и курганы в Киргизской степи // Тургайская, 1895. С. 12-16.
7. Сегедин Р.А. Рассказ о геологии Актюбинской области и богатствах ее недр. - Актобе: 2002. С. 82-92.
8. С. Назарчук М. Природные условия Актюбинской области. Актобе: 2011. С. 62-63.

UO'K 546.62:547

**Ni (II) NING SISTEIN VA TIAMIN ISHTIROKIDAGI ARALASHLIGANDLI KOMPLEKS
BIRIKMASINI ^1H YaMR, ^{13}C YaMR, HSQC VA HMBC SPEKTROSKOPIYASI
USULLARIDAGI TAHLILI**

E.R.Buvrayev, k.f.f.d. ass., Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

Sh.A.Kadirova, k.f.d. prof., O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent

S.U.Tillayev, k.f.n. dots., Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

B.F.Norboboyev, magistrant, Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu ishda nikel–sistein–tiamin aralashligandli kompleksi sintez qilinib, 1D va 2D YaMR (^1H , ^{13}C , HSQC, HMBC) orqali tuzilishi o'rganildi. Spektral tahlillar ligandlarning koordinatsiyasini va kompleksning konnektivligini aniqlab, nikel markazi bilan bog'lanish rejimini ishonchli tasdiqladi.

Kalit so'zlar: Nikel kompleksi, Sistein, Tiamin, Aralashligandli kompleks, YaMR, pektroskopiya, HSQC, HMBC.

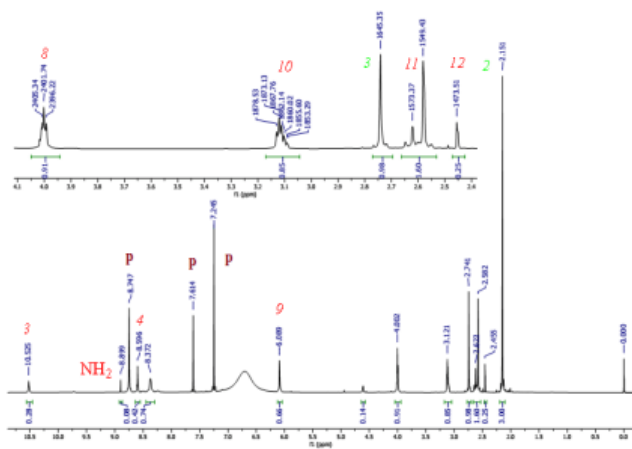
Аннотация. В данной работе синтезирован смешаннолигандный комплекс никеля с цистеином и тиамин, а его структура исследована методами 1D и 2D ЯМР-спектроскопии (^1H , ^{13}C , HSQC, HMBC). Спектральный анализ позволил определить координацию лигандов и коннективность комплекса, надёжно подтвердив режим связывания вокруг иона никеля.

Ключевые слова: Комплекс никеля, Цистеин, Тиамин, Смешанный лигандный комплекс, ЯМР-спектроскопия, HSQC, HMBC.

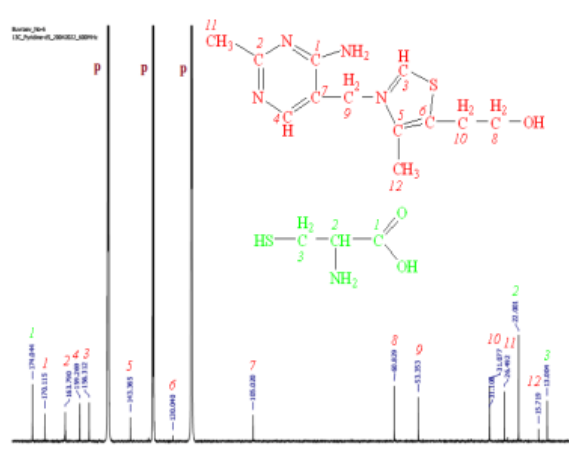
Abstract. In this study, a nickel–cysteine–thiamine mixed-ligand complex was synthesized, and its structure was examined using 1D and 2D NMR (^1H , ^{13}C , HSQC, HMBC) spectroscopy. The spectral analyses identified ligand coordination and established the connectivity of the complex, reliably confirming the binding mode around the nickel center.

Keywords: Nickel complex, Cysteine, Thiamine, Mixed-ligand complex, NMR spectroscopy, HSQC, HMBC.

Kirish. Moddaning bir o'lchamli ^1H YaMR spektri standart sharoitlarda yozib olindi [1-2]. Tadqiq qilingan modda proton spektrining umumiy ko'rinishi quyidagi 1-rasmda keltirilgan. Spektrning kengligi 10.5 m.b.u gacha boradi. Spektrning integral intensivligini tegishli ma'lumotlaridan foydalanib, molekula tarkibidagi protonlarning, ya'ni vodorod atomlarining sonini hisoblaymiz [3]

1-rasm. Ni/Cys/B₁ tarkibli kompleks birikmaning deytriyl piridin eritmasidagi ^1H YaMR –spektri

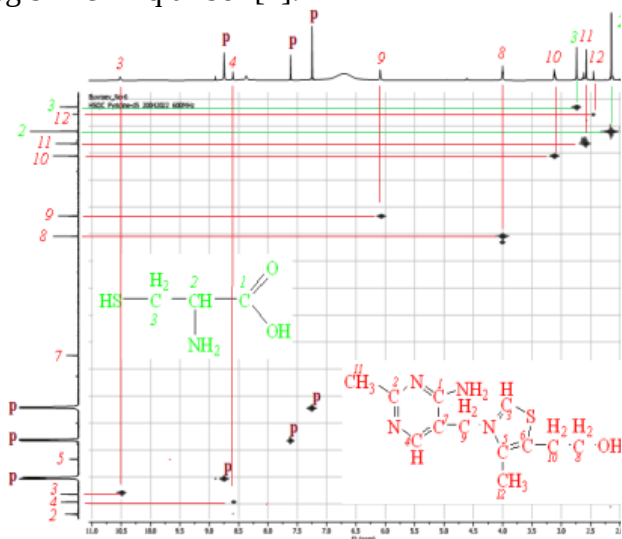
2-rasm. Ni/Cys/B₁ tarkibli kompleks birikmaning deytriyl piridin eritmasidagi ^{13}C YaMR-spektri

Tahlil va natijalar. Ligand sifatida olingan tiamin molekulasining 3, 4, 9, 8, 10, 11, 12-uglerod atomlarida joylashgan protonlarning kimyoviy siljishari mos ravishda quyidagilarni tashkil etadi

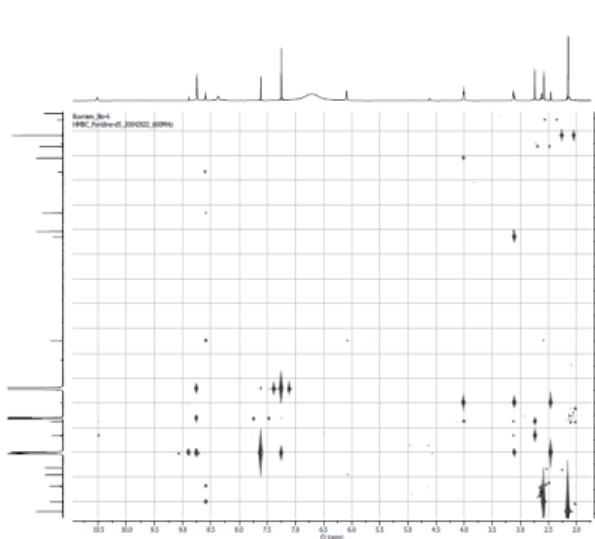
10.532, 8.59, 6.09, 4.01, 3.10, 2.62, 2.46 m.b.u., bundan tashqari tiamin molekulasiidagi NH_2 funksional guruhining kimyoviy siljishi 8.89 m.u.b. Aralash ligandli kompleks birikmadagi ikkinchi ligand sistein molekulasiidagi 2 va 3-uglerod atomlaridagi protonlarining kimyoviy siljishlari mos ravishda 2.15 va 2.74 m.b.u. ekanligini ko'rishimiz mumkin. Molekula tarkibidagi 7.25, 7.61 va 8.75 m.b.u. kabi kimyoviy siljishlar erituvchiga tegishli ekanligi aniqlandi [4].

Sintez qilingan aralash ligandli kompleksning ^{13}C YaMR-spektrini tahlil qilish jarayonida quyidagi xulosalar kelib chiqildi. Kompleks tarkibidagi tiamin molekulasiida jami 12 ta uglerod atomi borligi ma'lumligini inobatga olgan holda 2-rasmda keltirilgan spektrdan har bir uglerodga tegishli bo'lgan kimyoviy siljishlar topib chiqildi. Tiamin molekulasiidagi 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12-uglerod atomlarining ^{13}C YaMR kimyoviy siljishlari mos ravishda quyidagilarni tashkil qiladi 170.11, 163.79, 159.27, 156.31, 143.37, 130.04, 105.02, 60.83, 53.35, 31.08, 26.49, 15.72 m.b.u. Ligand sifatida olingan ikkinchi ligandimiz sistein molekulasiida esa jami 3 ta uglerod atomi mavjud va ularning kimyoviy siljishlari quyidagilarni tashkil qiladi 174.04, 22.00, 13.00 m.b.u. [2-3].

Kompleks birikmani HSQC va HMBC usullari asosidagi tahlili: aralashligandli kompleksning deytriyl piridin eritmasidagi HSQC spektrda 9 ta kros cho'qqilar bor, bu degani 9 ta uglerod atomi shuncha vodorod atomlari bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langanligini bildiradi. Sistein molekulasiidagi 2-uglerod atomi proton spektridagi $\delta = 2.15$ m.b.u. hamda kimyoviy siljishi 13.04 m.b.u., bo'lgan sistein molekulasiagi 3-uglerod atomi proton spektridagi $\delta = 2.74$ m.b.u., $-\text{CH}_2$ guruhning protonlari bilan to'g'ridan to'g'ri bog'langanligini bildiradi. Yuqorida keltirilgan proton spektrlari analizidan ma'lum bo'ldiki, kimyoviy siljishi $\delta = 10.53$, 8.59, 6.09, va 4.01 m.b. hamda $\delta = 3.10$, 2.62, 2.46 m.b.u. bo'lgan tiamin molekulasiidagi uglerod bilan bog'langan yettita protonga tegishli chiziqlar bor [4].

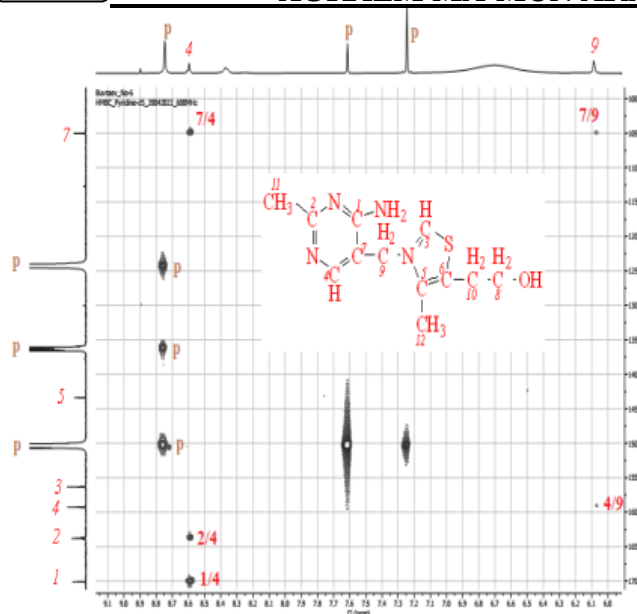

3-rasm. Ni/Cys/B₁ tarkibli kompleks birikmaning deytriyl piridin eritmasidagi HSQC spektri

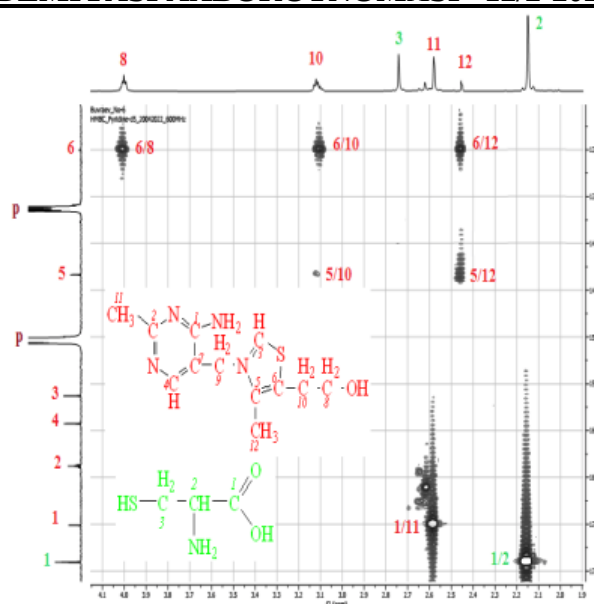

4-rasm. Ni/Cys/B₁ tarkibli kompleks birikmaning deytriyl piridin eritmasidagi HMBC spektrining umumiy ko'rinishi

HSQC spektrning (3-rasm) uglerod spektridagi kimyoviy siljishi $\delta = 15,119$ m.b.u. bo'lgan 12-uglerod atomiga tegishli signal, proton spektridagi $\delta = 2.46$ m.b., signalga mos keladi. Bu hol aynan 12-uglerod atomi shu vodorod atomi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langanligini ko'rsatadi. Xuddi shunday $\delta = 13,08$ m.b. 10-uglerodga tegishli signal, proton spektridagi $\delta = 3.10$ m.b.u., $\delta = 53,35$ m.b.u., 9-uglerod signali, proton spektridagi $\delta = 6,09$ m.b.u. va kimyoviy siljishlari $\delta = 60.83$ m.b.u. 8-uglerod atomiga tegishli bo'lgan signal, proton spektridagi $\delta = 4.01$ m.b.u., $\delta = 153.31$ m.b.u., 3-uglerodga tegishli signal, proton spektridagi $\delta = 10,53$ m.b.u. va $\delta = 199,27$ m.b.u., 4-uglerod atomiga tegishli bo'lgan signal, proton spektridagi $\delta = 8,59$ m.b.u., proton signaliga mos keladi. Demak, shu uglerod atomi bir bog' masofada bitta proton bilan bog'langan bo'lishi kerak. Yuqorida qarab o'tilgan HSQC usuli ^{13}C atomining protonlar bilan 100-200 Gs tartibda bo'lgan spin-spin o'zaro ta'sir doimiysi mavjud bo'lishiga asoslangan. Shuning uchun bu usulni protonlar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lanmagan uglerod atomlar signallarini qaysi atomlarga tegishli ekanligini topish mumkin emas.

5-rasm. Ni/Cys/B₁ tarkibli kompleks birikmaning deytriyl piridin eritmasidagi HMBC spektri

6-rasm. Ni/Cys/B₁ tarkibli kompleks birikmaning deytriyl piridin eritmasidagi HMBC spektri

Lekin bunday atomlar organik birikmalarning molekulasida yetarli darajada ko'p bo'ladi. Kimyoviy siljishlarning qiymatiga asosanib signallarni qaysi atomlarga tegishli ekanligini aniqlash har doim ham ishonchli bo'lavermaydi.

Buni uzoq yoki ko'p bog'li korrelyatsiya deb atash mumkin. Bu usullarning bir-biridan farqi, spektrda kuzatiladigan korrelyatsiyalar uchun spin-spin o'zaro ta'sir doimiysining qiymatlariga bog'liq. HMBC usulida spektrni o'lchash dasturini o'zaro ta'sir doimiysining kichkina qiymatlariga moslab sozlash kerak. Shuning uchun yakuniy spektrda qiymati 2-10 Gs ga teng bo'lgan geteroyadroli spin-spin ta'sir orqali yuzaga keluvchi kross signallarni ko'ramiz. Bu maqsad uchun ko'pincha HMBC (Heteronuclear Multiple Bond Correlation) usulidan foydalaniladi. Shunday usul bilan olingan korrelyatsiyalar tahlili organik molekulalarning skletini aniqlashga imkon beradi. Bu usul kimyoviy birikmalarning tuzilishini aniqlashda eng ko'p ma'lumot beruvchi usullardan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari ko'pincha HMBC spektrlarda to'rt bog' orqali bo'ladigan spin-spin o'zaro ta'sirlar ham o'z aksini topadi.

HMBC spektrda kross cho'qqilarning koordinatalarini aniqlash HSQC spektrnikidan hech farq qilmaydi. Bu yerda asosiy narsa tegishli bir o'lchamli spektrlardagi signallar ko'z bilan qaraganda farq qiladigan masshtabdagi spektrga ega bo'lishi. HMBC spektrda ham xuddi HSQC spektrdagiga o'xshash signallarning sohasida chiziqlar va kross cho'qqilar joylashgan. Shuning uchun yaqin turgan kross cho'qqilarning koordinatalarini spektrning tegishli qismlarini kattalashtirib aniqlash kerak. Spektrning qismlaridan biri 5-rasmda ko'rsatilgan. Masalan kimyoviy siljishi 105,02 m.b.u. bo'lgan tiamin molekulasidagi 7-uglerod atomi, kimyoviy siljishi 4 (8.59 m.b.u.), 9 (6.09 m.b.u.) larda joylashgan proton signallari bilan korrelyatsiyaga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. Kimyoviy siljishi 6,09 m.b.u. bo'lgan 9-uglerod atomining proton signal o'zidan uch bog' uzoqlikdagi 159.27 m.b.u. da joylashgan 4-uglerod atomlari bilan 1 ta kross cho'qqiga ega ekanligi spektrda aniq ko'rinib turibdi [5].

Kimyoviy siljishi 130,04 m.b.u. bo'lgan signalni berayotgan tiamin molekulasidagi 6-uglerod atomi, turli masofalarda joylashgan struktur formuladagi tartib raqamlari 8, 10, va 12 bo'lgan uchta proton guruhlari bilan spin-spin ta'sirda ekanligini 6-rasmdagi spektrlardan ko'rish mumkin. Haqiqatdan ham bu protonlar 6-uglerod atomidan mos ravishda undan 3, 2 va 3 bog' uzoqlikda joylashgan.

Kimyoviy siljishi $\delta = 60.83$ m.b.u. 8-uglerod atomining 6-rasmdagi o'zidan 2 bog' uzoqlikda joylashgan kimyoviy siljishi $\delta = 3.10$ m.b.u. bo'lgan 10-uglerod atomiga tegishli proton spektri kross cho'qqiga ega ekanligi aniq ko'rinib turibdi, lekin o'zidan ikki bog' uzoqlikda joylashgan OH-

funksional guruhiga tegishli proton bilan o'zaro tasiri yo'qligi hamda 1-rasmdagi proton spektrida OH-funksional guruhiga tegishli proton spektr signalining yo'qligi shuni ko'rsatadiki, molekula OH-funksional guruhidagi vodorod atomini almashingan holatda metall atomi bilan ion bog'lanish hosil qilgan deb qarashimiz mumkin. Sistein molekulasidagi kimyoviy siljishi 174.04 m.b.u. 1-uglerod atomi bilan kimyoviy siljishi 2,15 m.b.u. bo'lgan 2-uglerod atomining protoni o'rtasida kro'ss cho'qqining mavjudligi hamda sistein molekulasidagi (1-rasmdagi proton spektrida) -SH guruhiga tegishli proton spektrining yo'qligi sababli, karboksil guruhidagi vodorod atomi hisobiga metall atomi bilan ion bog'lanish, tiol guruhi hisobiga esa donor-akseptor bog'lanishi yuzaga kelgan deb xulosa qilsak bo'ladi [5].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shin J., Lim M.H., Han J. NMR spectroscopic investigations of transition metal complexes in organometallic and bioinorganic chemistry // Bull. Korean Chem. Soc. — 2024. — Vol. 45. — P. 1234–1256.
2. Bányai I. Dynamic NMR for coordination chemistry // New J. Chem. — 2018. — Vol. 42. — P. 11345–11359.
3. Tursunov, M.A., Avezov, K.G., Umarov, B.B., & Parpiev, N.A., ¹ H NMR spectra and crystal structure of the nickel (II) complex with ethyl 5, 5-dimethyl-2, 4-dioxohexanoate aroylhydrazones // Russian Journal of Coordination Chemistry. — 2017. — T. 43. — C. 93-96.
4. Buvrayev E.R., Kadirova Sh.A., Jiemuratova A.A. Analysis of synthesized mixed-ligand complex compounds of copper (II) salts with thiamine and cysteine by NMR spectroscopy // Science and Education in Karakalpakstan. –Vol.-44, -2024. -№4/1 ISSN 2181-9203. P -303-305.
5. Buvrayev E.R. dissertatsiya/ “Ba’zi 3d-metallarning ayrim vitaminlar va aminokislotalar bilan aralashligandli kompleks birikmalari: sintezi, xossalari, qo’llanilishi”. — 2025.

UO’K 577.112

OQSILLARNING TUZILISHI VA ULARNING BIOLOGIK FUNKSIYALARI

L.M.Xayrullayeva, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu ishda oqsillarning molekulyar tuzilishi va ularning biologik funksiyalari biokimyoviy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Oqsillar tirik hujayralarning asosiy tarkibiy komponentlaridan biri bo'lib, ularning funksional xilma-xilligi to'rt darajali tuzilma — birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi va to'rtlamchi strukturalar bilan bevosita bog'liqdir.

Kalit so'zlar: Oqsillar tuzilishi, aminokislotalar, birlamchi struktura, ikkilamchi struktura, uchlamchi struktura, to'rtlamchi struktura, fermentlar, konformatsiya, biologik funksiyalar, oqsil barqarorligi.

Аннотация. В данной работе с биохимической точки зрения анализируются молекулярная структура белков и их биологические функции. Белки являются одними из основных структурных компонентов живых клеток, а их функциональное разнообразие напрямую связано с четырёхуровневой организацией структуры — первичной, вторичной, третичной и четвертичной.

Ключевые слова: структура белков, аминокислоты, первичная структура, вторичная структура, третичная структура, четвертичная структура, ферменты, конформация, биологические функции, стабильность белков.

Abstract. This paper analyzes the molecular structure of proteins and their biological functions from a biochemical perspective. Proteins are among the main structural components of living cells, and their functional diversity is directly related to their four levels of structural organization—primary, secondary, tertiary, and quaternary structures.

Keywords: protein structure, amino acids, primary structure, secondary structure, tertiary structure, quaternary structure, enzymes, conformation, biological functions, protein stability.

Oqsillar tirik organizmlar hayotiy faoliyatining eng muhim molekulyar asoslarini tashkil etuvchi murakkab biopolimerlardir. Ular hujayra tarkibining asosiy qismini egallab, deyarli barcha biologik jarayonlarda bevosita yoki bilvosita ishtirok etadi. Oqsillarning funksional xilma-xilligi ularning tuzilishiga, ya'ni aminokislotalar ketma-ketligi, polipeptid zanjirining fazoviy konformatsiyalari hamda strukturaviy darajalarining o'ziga xosligiga bog'liqdir. Birlamchi tuzilma oqsilning genetik kod tomonidan belgilangan aminokislotalar ketma-ketligidan iborat bo'lib, u

strukturaviy shakllanishning boshlang'ich bosqichi hisoblanadi. Ikkilamchi tuzilma α -spiral va β -qatlam kabi barqaror konformatsiyalarni hosil qilish orqali polipeptidning lokal holatini belgilaydi. Uchlamchi tuzilma oqsilning uch o'lchamli fazoviy yig'ilishi natijasida shakllanadi va uning faol markazlari, reaksiya qobiliyati hamda funksional xususiyatlarini aniqlaydi. To'rtlamchi tuzilma esa bir nechta polipeptid subbirliklarining yagona funksional kompleksga birlashishini ifodalaydi. Tuzilmaning har bir darajasi oqsillarni fermentativ kataliz, metabolik jarayonlarni boshqarish, transport, himoya, signal uzatish va struktura hosil qilish kabi ko'plab biologik vazifalarni bajarishga imkon beradi. Oqsil konformatsiyasidagi kichik o'zgarishlar ham uning faolligi va funksional barqarorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois, oqsillarning tuzilishi va funksiyasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish biokimyo fanining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, organizm fiziologiyasi hamda ko'plab kasalliklarning molekulyar mexanizmlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Oqsillar tuzilishining barcha darajalari — birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi va to'rtlamchi strukturalar — ularning funksional faolligini aniqlashda asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi. Aminokislotalar ketma-ketligidagi kichik farqlar ham oqsilning fazoviy yig'ilish jarayoniga sezilarli ta'sir qiladi, bu esa uning fermentativ aktivligi, ligandlar bilan bog'lanish xususiyati va struktur barqarorligini belgilaydi. Masalan, birlamchi strukturaning o'zgarishi oqsilning konformatsion barqarorligiga, shu orqali katalitik markaz shakli va reaktivligiga ta'sir qiladi [1]. Ushbu holat fermentlar misolida yanada yaqqol kuzatiladi, chunki ularning har bir funksional markazi aniq geometrik konfiguratsiyaga ega bo'lishi talab etiladi. Ikkilamchi strukturalarning, xususan α -spiral va β -qatlamlarning barqarorligi oqsilning ichki bog'lanish tizimi — vodorod bog'lari, gidrofobiy o'zaro ta'sirlar va ion bog'lanishlari bilan ta'minlanadi.

Tadqiqotlar ko'rsatishicha, ushbu strukturalarning buzilishi oqsillarning denaturatsiyasiga, natijada funksional imkoniyatlarning keskin pasayishiga olib keladi [2]. Shu bois oqsillarni barqaror saqlash, ularni izolyatsiya qilish yoki biotexnologik jarayonlarda qo'llashda tuzilma darajalarining saqlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Oqsillarning biologik funksiyalari ularning tuzilmasidan kelib chiqib juda keng ko'lamni qamrab oladi. Fermentlar barcha asosiy metabolik reaksiyalarni tezlashtiruvchi asosiy funksional guruh sifatida ajralib turadi. Fermentlarning uchlamchi va to'rtlamchi strukturalari ularning substrat tanlab olish xususiyatini, katalitik tezligini va reaksiyalarning energetik to'siqlarini pasaytirish imkonini beradi [3].

Fermentlar ishtirokidagi reaksiyalar hayot uchun zarur bo'lgan uglevod, lipid, aminokislota va nukleotid almashinuvini boshqaradi. Transport oqsillari, masalan gemoglobin, o'zining to'rtlamchi strukturasi orqali kislorod molekullari bilan bog'lanish va ularni tashish vazifasini bajaradi. Ularning konformatsion o'zgarishlari kislorodga yaqinlik darajasini boshqaradi, bu esa nafas olish fiziologiyasini tartibga solishda muhim mexanizm sifatida xizmat qiladi [4]. Boshqa tomondan, regulyator oqsillar — gormonlar, transkripsion faktorlar va signal uzatuvchi oqsillar — hujayra ichidagi va tashqarisidagi axborotni yuqori aniqlik bilan uzatadi. Ularning struktur o'ziga xosliklari ligandla aniq moslashuvni ta'minlaydi va signal uzatish samaradorligini oshiradi. Himoya funksiyasini bajaruvchi antitanalar esa oqsillarning eng murakkab va dinamik sinfini tashkil etadi. Ularning strukturasi o'zgaruvchan hududlar yuz millionlab turli antigenlarni tanib olish imkonini beradi, bu esa immun tizimining universal adaptiv mexanizmini shakllantiradi [5]. Ushbu jarayon oqsillar tuzilishi va funksiyasi o'rtasidagi yuqori darajadagi moslashuvchanlikni yana bir bor tasdiqlaydi. Natijalar tahlili oqsillar konformatsiyasining buzilishi ko'plab kasalliklarning molekulyar asosini tashkil etishini ko'rsatadi. Alzheimer, Parkinson, prion kasalliklari kabi neyrodegenerativ sindromlar oqsillarning noto'g'ri yig'ilishi yoki agregatsiyasi bilan bog'liq. Bunday jarayonlarda oqsilning uchlamchi va to'rtlamchi strukturalari beqarorlashib, hujayralar uchun toksik bo'lgan agregatlar hosil qiladi [6]. Oqsillarning konformatsion beqarorligi ko'pincha aminokislotalar almashtirilishi, pH o'zgarishi, yuqori harorat, oksidlovchi stress yoki genetik mutatsiyalar ta'sirida yuzaga keladi. Fermentativ faoliyatning buzilishi ham ko'plab metabolik sindromlarning sababi sifatida qaraladi.

Masalan, fermentlarning faol markazidagi kichik o'zgarishlar reaksiyaning bajarilmasligiga, metabolitlarning to'planishiga yoki kerakli molekullarning yetishmovchiligiga olib kelishi mumkin

[7]. Bunday holatlar fenilketonuriya, galaktozemiya kabi irsiy kasalliklarda kuzatiladi. Bundan tashqari, oqsil sintezidagi xatoliklar hujayra sikli, DNK replikatsiyasi va apoptoz jarayonlarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Bu esa neoplastik o'sma jarayonlarining boshlanish mexanizmini shakllantiradi. Shuning uchun oqsillar strukturasi molekulayar darajada o'rganilishi klinik tashxis, biotexnologiya va farmakologiyada muhim amaliy ahamiyatga ega ekanligi yana bir bor tasdiqlandi [8]. Oqsil molekulalarining barqaror fazoviy tuzilmasi asosan uch toifaga mansub o'zaro ta'sirlar orqali ta'minlanadi: ichki kovalent bog'lanishlar (disulfid ko'priklari), qo'shimcha intramolekulyar bog'lanishlar (vodorod bog'lari, ion juftlari), va gidrofobiy ta'sirlar. Aynan gidrofobiy o'zaro ta'sirlar uchlamchi tuzilmani shakllantirishda eng muhim determinantlardan biri sifatida qayd etiladi, chunki ular polipeptid zanjirining suvli muhitda optimal yig'ilishini ta'minlaydi [9]. Shu bois, ichki gidrofobiy yadro shakllanishi oqsilning to'g'ri konformatsiyasini belgilaydi va ularning funksional faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, haroratning ortishi, pH ning keskin o'zgarishi va ion kuchining yuqori bo'lishi oqsil barqarorligini pasaytiradi. Masalan, ekstremal pH sharoitlari ion juftlari va vodorod bog'larining buzilishiga olib keladi, bu esa oqsil konformatsiyasining izdan chiqishiga, ya'ni denaturatsiyaga sabab bo'ladi [10]. Xullas, oqsillarning tuzilishi va biologik funksiyalari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ularning organizm hayotiy jarayonlaridagi markaziy rolini belgilaydi. Tuzilmaning har bir darajasi funksional faollikka bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oqsil konformatsiyasidagi o'zgarishlar fiziologik jarayonlar, metabolismm va kasalliklar rivojlanishiga sezilarli ta'sir etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Biokimyo asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2016.
2. Berg, J. M., Tymoczko, J. L., Stryer, L. Biochemistry. – New York: W.H. Freeman and Company, 2015.
3. Lehninger, A. L., Nelson, D. L., Cox, M. M. Principles of Biochemistry. – New York: W.H. Freeman, 2017.
4. Garrett, R., Grisham, C. Biochemistry. – Boston: Cengage Learning, 2018.
5. Lodish, H., Berk, A., Kaiser, C. A. va boshq. Molecular Cell Biology. – New York: W.H. Freeman, 2021.
6. Mathews, C. K., van Holde, K. E., Ahern, K. G. Biochemistry. – San Francisco: Benjamin Cummings, 2013.
7. Voet, D., Voet, J. G. Biochemistry. – Hoboken: John Wiley & Sons, 2011.
8. Alberts, B. va boshq. Molecular Biology of the Cell. – New York: Garland Science, 2015.
9. Степанов, В. М. Биохимия: Учебник для вузов. – Москва: Академия, 2019.
10. Nelson, D. L., Cox, M. M. Lehninger Principles of Biochemistry: Protein Structure and Function. – 6th Edition,

2014.

UDK 544.72:547.458:615.38:546.62

СИНТЕЗ ПОВЕРХНОСТНО МОДИФИЦИРОВАННЫХ ФТОРПОЛИМЕРСОДЕРЖАЩИХ ГЕМОСОРБЕНТОВ НА ОСНОВЕ Al_2O_3

М.Р. Муйдинов, д.х.н., Central Asian Medical University, Tashkent

Д.Х. Махкамова, ассистент, Central Asian Medical University, Tashkent

В.В. Комов, с.н.с., ФГБУ Федеральный Научно-Клинический Центр физико-химической медицины им. акад. Ю. М. Лопухина ФМБА России, Москва

Annotatsiya. Ushbu maqolada alyuminiy oksidi yuzasida ftor monomerlarning payvand (privivka) polimerlanish jarayonlari o'rganildi hamda ular asosida yuzasi modifikatsiyalangan yangi ftorpolimerli kompozitsion materiallarni olish usullari ishlab chiqildi. Gomo-polimer hosil bo'lmasdan, yuzada modifikatsiyalovchi perftorpolimer qoplamalarini shakllantirishning optimal sharoitlari aniqlandi.

Kalit so'zlar: gemosorbentlar; ftorpolimerli materiallar; alyuminiy oksidi (Al_2O_3); yuzani modifikatsiyalash; sorbsiya xossalari; biosamarali materiallar; tibbiy sorbentlar; sintez; adsorbsiya; qon detoksikatsiyasi.

Аннотация. Изучены процессы прививочной полимеризации фтормономеров на поверхности оксида алюминия и на их основе найдены методы получения новых модифицированных фторполимерсодержащих композиционных материалов найдены оптимальные условия формирования модифицирующих перфторполимерных покрытий на поверхности без образования гомополимера.

Ключевые слова: гемосорбенты; фторполимерсодержащие материалы; оксид алюминия (Al_2O_3); поверхностная модификация; сорбционные свойства; биосовместимые материалы; медицинские сорбенты; синтез; адсорбция; детоксикация крови.

Abstract. This article investigates the processes of graft polymerization of fluorine-containing monomers on the surface of aluminum oxide and, on this basis, develops methods for obtaining new surface-modified fluoropolymer-containing composite materials. Optimal conditions for the formation of modifying perfluoropolymer coatings on the surface without the formation of homopolymers were determined.

Key words: hemosorbents; fluoropolymer-containing materials; aluminum oxide (Al_2O_3); surface modification; sorption properties; biocompatible materials; medical sorbents; synthesis; adsorption; blood detoxification.

Актуальность. Модифицированные фторполимерами материалы обладают уникальными свойствами, которые делают их особенно ценными в различных областях применения. В зависимости от метода модификации, такие материалы могут проявлять улучшенные механические характеристики, термостойкость, химическую устойчивость, низкое поверхностное натяжение и другие специфические свойства.

Введение. В основе новой технологии формирования фторполимерных наноструктур с заданными свойствами, которую разработал доктор химических наук Махмуд Муйдинов [1], лежит метод прививочной полимеризации. Его суть в том, что на поверхности сорбента создаются активные центры, которые инициируют захват и присоединение молекул фторполимера из газовой фазы (на одном квадратном нанометре поверхности сорбента должно быть пять-шесть таких центров). Таким образом, на поверхности сорбента формируется тончайшая наноразмерная пленка толщиной от 2 до 10 нм. При этом вместо слабых межмолекулярных между сорбентом и полимером устанавливаются прочнейшие химические связи — получается единый композитный материал.

Для решения проблем с биосовместимостью, селективностью, прочностью и задаваемыми характеристиками размера частиц и пор адсорбента в качестве исходного материала использовали оксид алюминия, как недорогого и перспективного материала для синтеза адсорбента, подходящего для гемосорбции.

1. Материалы и методы.

1.1. Объекты и методы исследования

Для синтеза модифицированных фторполимерсодержащих композитов в качестве исходного материала выбран оксид алюминия (Al_2O_3). Перед проведением реакций прививочной полимеризации неорганический носитель обезгаживались при 10^{-3} Торр и температуре 200–220 °С. Для осуществления модифицирования путем прививочной полимеризации в качестве мономера были использованы тетрафторэтилен (ТФЭ) и гексафторпропилен (ГФП). Мономеры очищали по общепринятым методикам.

Синтез поверхностно модифицированных фторполимерсодержащих композиционных материалов осуществляли пострадиационной прививочной полимеризацией, инициируемой активными центрами, возникающими на поверхности Al_2O_3 при предварительном облучении γ -излучением изотопа ^{60}Co (1,2÷5,5 Гр/сек) на радиационно-химической установке ООО "РИТЭК-ЭНПЦ"- Электрогорском научно производственном центре;

Для исследования кинетики и механизма процесса модифицирования, изучения структурных и адсорбционных свойств полученных материалов использовали такие физико-химические методы, как низкотемпературная сканирующая калориметрия, ИК и ЭПР-спектроскопии, ртутная порометрия, хроматография и гравиметрия. Концентрация протеома определялась методом BCA Assay. На приборе Agilent 1100 MARS оценивали способность белка к антигенному взаимодействию. Качественно-количественный анализ протеомного статуса проводился методами масспектрометрии и 1D и 2D гель-электрофореза. Уровень исследуемых показателей определялся в исходной плазме, в плазме после инкубации с сорбентом и в смывах с сорбента.

1.2. Прививочная и поверхностная полимеризация ТФЭ

На основе разработанные нами методы [1] получения новых материалов с наноразмерным фторполимерным покрытием, обладающих уникальными техническими характеристиками, созданы сорбенты медицинского назначения с избирательными сорбционными характеристиками, позволяющие расширить области их практического применения (фармацевтика, биотехнология, хроматография, экология). Следует отметить, что в мире нет аналогов подобных сорбентов и методов.

Использованные методы синтеза композиционных сорбционных материалов путем формирования и наноструктурирования наноразмерных фторполимерных покрытие на поверхности в процессе модифицирования относится методам нанотехнологии, развивающиеся по принципу «снизу – вверх» путем структурной организации вещества на поверхности. Такая методика позволила получать модифицированных фторполимерами сорбентов путем равномерной ковалентной прививки фторполимера на поверхность Al_2O_3 и поверхность его пор (“внешнюю и внутреннюю” поверхность) и последующей химической модификации привитого фторполимера формированием фторполимерных наноструктур с заданными свойствами.

1.2.1. Пострадиационная прививочная полимеризация ТФЭ на оксид алюминия.

При радиационной прививке на поверхность твердых неорганических материалов наиболее эффективным способом подавления гомополимеризации является использование пост-эффекта, т.е. осуществление прививки за счет стабилизировавшихся радикалов на твердой подложке (полимеризация фтормономера при последующем разогреве вне зоны облучения). При этом для нахождения оптимальных условий синтеза конкретного модифицированного материала исследовали четыре различных режима проведения процесса:

Режим 1 – облучение Al_2O_3 при 300 К с последующим заполнением реактора ТФЭ вне зоны облучения и проведением полимеризации в изотермических условиях; в этом случае кинетику постполимеризации изучали по падению давления в замкнутом объеме, используя микроманометр [2] (“раздельный радиолиз” при 300 К).

Режим 2 – облучение Al_2O_3 при 300 К с последующим намораживанием ТФЭ при 77 К и проведением постполимеризации в процессе разогрева.

Режим 3 – облучение Al_2O_3 при 77 К с последующим намораживанием ТФЭ вне зоны облучения и проведением постполимеризации в процессе разогревания (“раздельный радиолиз” при 77 К).

Режим 4 – совместное облучение при 77 К после медленного охлаждения Al_2O_3 с предварительно сорбированным при комнатной температуре ТФЭ и проведение постполимеризации при разогреве системы вне зоны облучения (“совместный радиолиз” при 77 К).

При γ -облучении высокодисперсного Al_2O_3 на его поверхности стабилизируются центры как электронной, так и дырочной природы [1]. Эти центры, имеющие электронную и дырочную природу, согласно развитым представлениям, могут также эффективно участвовать в инициировании радикальных процессов на поверхности.

1.2.2. Установка для исследования кинетики газофазной полимеризации ТФЭ присутствии предварительно γ -облученного оксида алюминия

При осуществлении процесса прививочной полимеризации ТФЭ, Al_2O_3 облучали при 300 К с последующим намораживанием дозированного количества ТФЭ при 77 К, полимеризацию проводили при повышении температуры, за тепловыделением следили при помощи калориметра. На рис. 1 представлена типичная калориметрическая кривая, полученная при исследовании разных режимов постполимеризации ТФЭ.

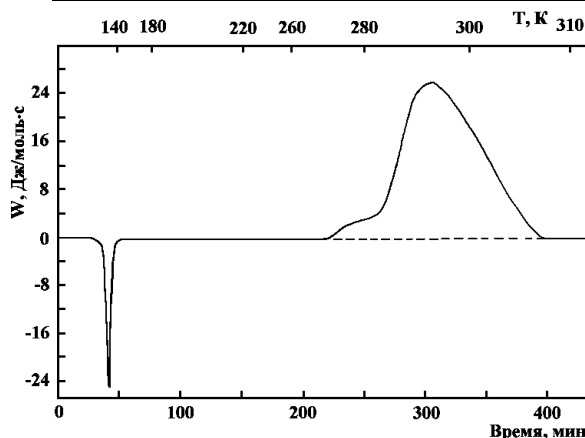

Рис. 1. Калориметрическая кривая разогрева: Al_2O_3 (0,3г) облучен при 300 К дозой 1 кГр затем заморожен ТФЭ (0,153г) при 77 К.

Для исследования кинетики газофазной полимеризации ТФЭ при комнатной температуре на поверхности предварительно облученных подложек использовали замкнутую микронометрическую установку. Установка такого типа была с успехом применена для исследования кинетики окисления полистирола [2].

Схема установки представлена на рис. 2 (ее объем 24-29 см³). В ампулу с краном (5) помещается определенное количество Al_2O_3 , а после термовакuumной обработке облучается в вакууме при комнатной температуре гамма лучами ^{60}Co . Затем эту ампулу соединяют с микроманометром (1) через шлиф (4). С помощью шлифа (2) установка подключается к вакуумному насосу и соединяется с системой подачи мономера. После заполнения установки газообразным мономером до определенного давления быстро закрывается кран (3) и начинают измерять расходование мономера по перепаду уровня ртути (с периодическим выравниванием) на микроманометре.

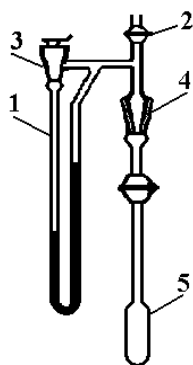

Рис. 2. Экспериментальная кювета для исследования пострadiaционной прививочной полимеризации ТФЭ. Пояснения к рисунку в тексте.

Таким образом, при радиоллизе Al_2O_3 образуются активные центры, стабильные при комнатной температуре и весьма эффективно инициирующие прививочную полимеризацию газообразного ТФЭ при комнатной температуре.

Равномерное, тонкое и плотное покрытие поверхности основы пленкой тефлона позволит улучшить физико-химические характеристики основы и решить проблему «пыления» (рис 3).

Благодаря экранированию поверхности основы химически пришитой тонкой пленкой тефлона, исключаяющей взаимодействие основы с форменными элементами крови, получаемые перфторполимерсодержащие минеральные гемосорбенты приобретают био- и гемосовместимы.

1

2

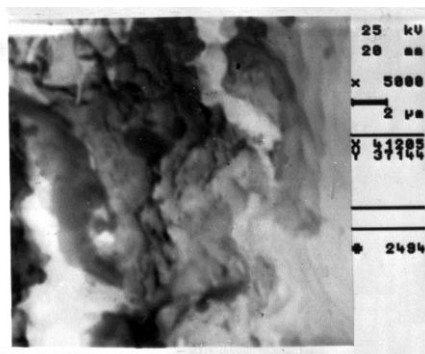
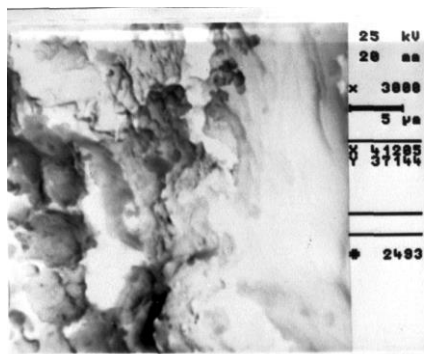

Рис.3. Электронно-микроскопические снимки поверхности минерального гемосорбента на основе окиси алюминия 1 - исходный образец, 2 - модифицированный с ПТФЭ (24 % масс.) Увеличение 1000 раз.

Такие модифицированные сорбенты не растворяются, не набухают и не взаимодействуют с кровью, легко регенерируются, при стерилизации выдерживают температуры до 300°C. Обладают высокой тромборезистентностью и стабильностью в работе, не оказывают патологического действия на сердечно сосудистую систему, био - и гемосовместимы, не токсичны, апиrogenны, обеспечивают хорошую гемодинамику и кинетику детоксикации. В процессе гемосорбции

практически не снижается содержание белка и кислорода в крови.

3. Свойства модифицированных сорбентов медицинского назначения

3.1. Свойства гемосорбентов на основе Al_2O_3 .

Поверхностный наноструктурированный фторполимерный покрытие улучшает прочностные свойства Al_2O_3 , уменьшает трение, изменяет химической и сорбционной свойств поверхности – повышает радиационную стойкость и биосовместимость полученных сорбционных материалов. В этой связи прививка фторсодержащих полимеров, обладающих биосовместимостью, высокой термо-, тепло- и хемостойкостью, представляет особый интерес.

Модифицирования поверхности минеральных пористых подложек прививкой ПТФЭ позволила придать поверхности: олео- и гидрофобность, устойчивость в агрессивных средах, биосовместимость и селективность одновременно. Модифицированные таким образом новые сорбенты способны избирательно захватывать анализируемые или удаляемые соединения в различных средах [4, 5].

3.2. Изменение физико-химических свойств, связанных с переходом к наномасштабам – наноэффект. На многих объектах в физике, химии и биологии показано, что переход от макрообъектов к частицам размером 2–10 нм приводит к качественным изменениям физико-химических свойств отдельных соединений и получаемых на их основе систем [5-7].

Испытания полученных материалов показали, что свойства материалов с наноразмерным слоем фторполимера существенно отличаются от свойств исходного материала а также фторполимера в массивном состоянии. При испытаниях полученных нами новых материалах наряду с улучшением прочностные свойств и уменьшением трения обнаружались совершенно новые эффекты и явления:

- рост стабильности к действию гамма излучения, что дает возможность стерилизации путем ионизирующего излучения и снижению стоимости эксплуатации гемосорбционной колонки в медицине;

- связывать значительные количества токсичных веществ за счет неспецифического ван-дер-ваальсовского взаимодействия.

- изменение химические свойства поверхности (олео- и гидрофобность, устойчивость в агрессивных средах, специфические адсорбционные свойства, биосовместимость, селективность).

Таким образом, экспериментально наблюдали, что формируемые наноструктурные покрытия, придали поверхностям модифицированных композиционным наноматериалам ранее не принадлежавшие им свойства:

3.3. Сравнительное изучение сорбентов на основе окиси алюминия и углерода методами масспектрометрии и гель-электрофореза. В стендовых условиях было изучено изменение биохимического состава и связывающей способности белков плазмы при взаимодействии с сорбентами. В ходе эксперимента 8 мл плазмы, полученной при проведении лечебного плазмафереза у больных с аутоиммунной патологией, в течение 120 минут инкубировались в условиях комнатной температуры и постоянного перемешивания с 4 мл сорбента. В работе сравнивались образцы гемосорбентов СКТ-6АВЧ полученные с использованием ионизирующего излучения и сорбента на основе окиси алюминия, а так же модифицированные политетрафторэтиленом образцы окиси алюминия использованием в качестве инициатора прививочной полимеризации озона. Концентрация протеома определялась методом BCA Assay. На приборе Agilent 1100 MARS оценивали способность белка к антигенному взаимодействию. Качественно-количественный анализ протеомного статуса проводился методами масспектрометрии и 1D и 2D гель-электрофореза. Уровень исследуемых показателей определялся в исходной плазме, в плазме после инкубации с сорбентом и в смывах с сорбента.

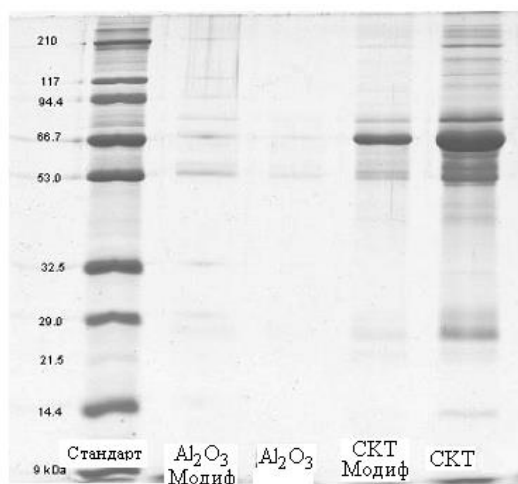

Рис.4. Одномерный электрофорез элюатов с сорбентов

Как видно из рисунка 4 сорбирующая способность угольного сорбента после модифицирования снижается а для гемосорбента на основе окиси алюминия повышается. Это объясняется тем, что политетрафторэтилен гидрофобен и имеет специфическую сорбционную способность. При модифицировании поверхности нанометровыми слоями фторполимера исходный гидрофобный угольный сорбент теряет, а исходный гидрофильный окись алюминия приобретает емкость по биополимерам. Эти результаты

подтверждены при определении сорбционной емкости исследуемых образцов. Нами была определена сорбционная емкость по белку для использованных сорбентов. Полученные данные представлены в таблице 1.

Таблица 1. Сорбционная емкость исследуемых сорбентов по протеому (белков плазмы).

Вид сорбента	Окись алюминия		СКТ	
	Не модиф	Модиф	Не модиф	Модиф
Сорбционная емкость (мг/см ³)	6,93±0,2	11,54±0,4	21,66± 0,9	10,75±0,7

Однако, несмотря на успешные результаты предварительных испытаний полученного гемосорбента в связи с отсутствием пока результатов клинических испытаний, т.е. непосредственно на организме человека, остается актуальным вопрос выбора оптимального размера гранул сорбента.

Получены несколько образцов оксида алюминия имеющего соответствующие физико-химические свойства. Различные предлагаемые образцы для использования в качестве гемосорбентов оксида алюминия имеют различную фракцию (от 1,0 до 2,8 мм) [4-10].

4. Лабораторные медицинские испытания. Предварительные испытания на донорской крови были проведены в лаборатории 32-го филиала Центрального Военно-морского Клинического Госпиталя (Ногинск-9), которые доказали свойства полученного гемосорбента на предмет био- и гемосовместимости, т.е. такой сорбент не травмирует форменные элементы крови.

Закключение. Синтезированные новые гемосорбенты объединяют в себе высокие структурно-механические качества твердой основы с хемостойкостью, специфическими адсорбционными свойствами и биоинертностью фторполимеров. Такие гемосорбенты чрезвычайно перспективны, так как исключается загрязнение при их синтезе, чрезвычайно упрощается их стерилизация и резко увеличивается их стабильности при хранении. Равномерное и плотное покрытие поверхности основы пленкой тефлона позволили улучшить физико-химические характеристики основы и решить проблему «пыления».

Таким образом, получаемые перфторполимерсодержащие материалы сочетают в себе свойства неорганических и органических веществ и могут быть использованы для производства модифицированных гемосорбентов, удовлетворяющие всем самым жестким требованиям, предъявляемых к гемосорбенту.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Муйдинов М.Р. Синтез и исследование композиционных материалов, модифицированных поверхностно привитым политетрафторэтиленом: дис. ...д-ра хим. наук. М., 2006. 376 с.
2. Кузина С.И., Михайлов А.И. Фотоцепное окисление полистирола под действием солнечного света. // Теоретическое и экспериментальная химия. 1984, т. 20, № 3, стр. 372.

3. Zubov V.P., Kapustin D.V., Generalova A.N., Yagudaeva E. Yu., Sizova S.V., Vikhrov A.A., Muydinov M.R. Modification of solids with polymer nanolayers as a process for manufacture of novel biomaterials // Polym. Sci. A. 2007. V. 49. № 12. P. 1247–1264.

4. Муйдинов М.Р. Синтез биосовместимых сорбентов для биотехнологии и медицины, модифицированных химически связанным наноразмерным слоем фторполимера // Всероссийский научный семинар и Молодежная научная школа "Химия и медицина" Тез. докл. V Всерос. науч. семинар-школы (Уфа, 5-8 сентября 2005 г.).

5. M. Muydinov. New methods for surface modification of porous oxide Materials by graft polymerization of perfluoromonomers. SSNS'08 (Symposium on Surface and Nano Science 2008) Appi, January 22–25, 2008.

6. Муйдинов М.Р. Разработка методов синтеза композиционных материалов, модифицированных наноразмерным слоем фторполимера. Первая Всероссийская научно-практическая конференция с международным участием «Фторполимерные материалы. Научно-технические, производственные, коммерческие аспекты» (Кирово-Чепецк, 6-9 октября, 2008 г.).

7. Муйдинов М.Р. «Разработка методов синтеза поверхностно модифицированных фторполимерсодержащих композиционных материалов». Рос. хим. ж. (Ж. Рос. хим. об-ва им. Д.И. Менделеева), 2008, т. 52, № 3 с. 205-227 (81-88).

8. Муйдинов М.Р. “Разработка новых фторполимерсодержащие биомедицинские композиционные сорбционные наноматериалы: синтез и перспективы применения”. ActaCAMU №8 (8) 2024 ISSN: 2181-4155 С. 130 – 141

9. Муйдинов М.Р., Махкамова Д.Х. “Применение модифицированных сорбентов для выделения и очистки биополимеров сорбентов для выделения и очистки биополимеров”. Acta CAMU № 4.1 (12.1) 2025 ISSN: 2181-4155 С.202-204

10. Муйдинов М.Р., Махкамова Д.Х. “Применения фторполимерсодержащих сорбентов для выделения биологически активных соединений из промышленных стоков”. Acta CAMU № 4.1 (12.1) 2025 ISSN: 2181-4155 С.204-207

УДК 537.31:544.623

О ПРИРОДЕ ЭЛЕКТРОПРОВОДНОСТИ РАСТВОРОВ И РАСПЛАВОВ: СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД

*Р.А.Эшчанов, профессор, Чирчикский государственный педагогический университет,
Чирчик*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8594-2907>
ruzimboy@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada klassik kimyodagi ayrim tushunchalar qayta ko'rib chiqilib, eritmalarda elektr toki ionlar tomonidan emas, balki proton klasterlarining pozitron orbitalari elektromagnit to'lqin paketlari orqali uzatilishi mumkinligi haqida yangi yondashuv taklif qilinadi. Suv molekularining dipollanishi, protonning ochiq fazodagi holati, polimolekulyar klasterlarning shakllanishi va ularning uzoq tartibli struktura hosil qilishi ushbu nazariyaning asosiy konseptual poydevori sifatida yoritilgan.*

Shuningdek, ionli tuzilishga ega moddalarning suyuqlanmalari yuqori haroratda, masalan, NaCl suyuqlanmasi misolida, ionlar elektronning qo'zg'algan holatga o'tishi va tashqi elektron qavatida juftlashmagan elektron konfiguratsiyalarining paydo bo'lishi bilan izohlanadi. Natijada ular metallardagi kabi elektr tokini o'tkaza olishi ta'kidlanadi.

Eritmalarda oksidlanish-qaytarilish jarayonlari, ikkilamchi elektromagnit maydonning hosil bo'lishi, elektronlarning proton orbitalari orqali uzatilishi, hamda atmosferadagi suv bug'lari klasterlarida elektr maydon hosil bo'lishi kabi jarayonlarning yangi talqini bayon etiladi. Yakunda, transformatsiya nazariyasi atom, yadro va molekular tuzilishini izohlashda kengroq nazariy asos berishi va elektrolitlarning elektr o'tkazuvchanligi haqidagi mavjud qarashlarni yangilashga xizmat qilishi mumkinligi ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: *eritmalar elektr o'tkazuvchanligi, suyuqlanma elektr o'tkazuvchanligi, ionlarning mavjudligi, elektrolitlarning dissotsiatsiyasi, ionlarning gidratatsiyasi, ionli kristallar tuzilishi, suvning molekulyar tuzilishi, konfiguratsiya, proton bog'lanish, proton orbitalar, protonning pozitron orbitali, polimolekulyar suv klasterlari, suvning o'rta va uzoq tartibli tuzilishi, vodorod (proton) bog'lanishi, elektromagnit maydon, elektr o'tkazuvchanlik, zamonaviy talqin, kovalent va ion bog'lar, NaCl kristall tuzilishi, eritmada elektr toki mexanizmi.*

Аннотация. *В данной статье пересматриваются некоторые классические*

представления химии и предлагается новый подход, согласно которому электрический ток в растворах переносится не ионами, а электромагнитными волновыми пакетами, распространяющимися по протонным кластерам через позитрон орбитали. Диполяризация молекул воды, открытое пространственное состояние протона, формирование полимолекулярных кластеров и их дальний порядок рассматриваются как концептуальная основа данной теории.

Кроме того, показано, что в расплавах ионных соединений при высоких температурах, например, в расплаве NaCl, ионы переходят в возбужденное состояние, в результате чего на внешнем электронном уровне возникают неспаренные электронные конфигурации. Это приводит к тому, что такие расплавы способны проводить электрический ток по механизму, аналогичному металлической проводимости.

В статье также представлена новая интерпретация процессов окисления-восстановления в растворах, формирования вторичного электромагнитного поля, передачи электронов через протонные орбитали, а также возникновения электрического поля в кластерных структурах водяного пара в атмосфере. В заключение отмечается, что теория трансформации может предоставить более широкую теоретическую основу для объяснения строения атомов, ядер и молекул, а также послужить обновлением существующих представлений об электрической проводимости электролитов.

Ключевые слова: электропроводность растворов, электропроводность расплавов, наличие ионов, диссоциация электролитов, гидратация ионов, структура ионных кристаллов, молекулярная структура воды, конфигурация, протонная связь, протонные орбитали, позитронная орбиталь протона, полимолекулярные водные кластеры, средний и дальний порядок структуры воды, водородная (протонная) связь, электромагнитное поле, электропроводность, современная интерпретация, ковалентные и ионные связи, кристаллическая структура NaCl, механизм прохождения электрического тока в растворе.

Abstract. This article revises several classical concepts of chemistry and proposes a new approach according to which electric current in solutions is carried not by ions, but by electromagnetic wave packets propagating along proton clusters through positron orbitals. Dipolarization of water molecules, the open spatial state of the proton, the formation of polymolecular clusters, and their long-range order are considered the conceptual basis of this theory.

In addition, it is shown that in molten ionic compounds at high temperatures, for example in molten NaCl, ions transition into an excited state, resulting in the appearance of unpaired electron configurations at the outer electronic level. This leads to a type of electrical conductivity in such melts that occurs via a mechanism analogous to metallic conduction.

The article also presents a new interpretation of oxidation–reduction processes in solutions, the formation of secondary electromagnetic fields, electron transfer through proton orbitals, and the emergence of an electric field in the cluster structures of atmospheric water vapor. In conclusion, it is noted that the transformation theory may provide a broader theoretical foundation for explaining the structure of atoms, nuclei, and molecules, as well as serve as an updated framework for current views on the electrical conductivity of electrolytes.

Keywords: electrical conductivity of solutions, electrical conductivity of melts, presence of ions, dissociation of electrolytes, ion hydration, structure of ionic crystals, molecular structure of water, configuration, proton bonding, proton orbitals, proton positron orbital, polymolecular water clusters, medium- and long-range water structure, hydrogen (proton) bonding, electromagnetic field, electrical conductivity, modern interpretation, covalent and ionic bonds, NaCl crystal structure, mechanism of electric current conduction in solution.

Прямым доказательством существования ионов в растворе является то, что раствор может проводить электрический ток. Это обусловлено движением положительно заряженных ионов (катионов) к отрицательным электродам и отрицательно заряженных ионов (анионов) к положительным электродам [1].

Свойства растворов и расплавов долгое время представляли одинаково: считалось, что

электрический ток в них проводится упорядоченным движением ионов, и эта точка зрения считалась неоспоримой. Даже электролиз расплавов нередко рассматривали по аналогии с электролизом растворов, хотя их физико-химические свойства резко отличаются друг от друга.

NaCl ионное кристаллическое соединение, которое не проводит электрический ток. Потому что внешняя электронная оболочка атомов молекулы, отдавая и принимая электроны переходит в октетную конфигурацию. В этой конфигурации нет свободного валентного электрона, все электроны на внешней оболочке спарены противоположным спином, тем самым ионное соединение в кристаллическом состоянии не проводит электролитический ток (рис. 1).

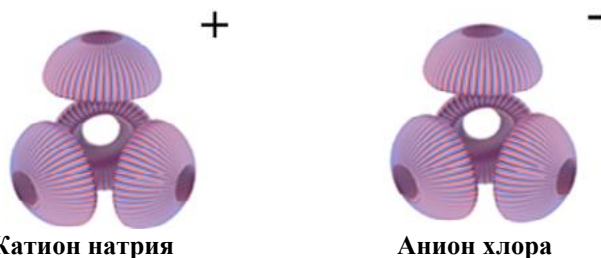

Рис. 1. Октетное, спаренное состояние валентных электронов в ионной решётке кристалла NaCl

Поэтому во внешней электронной оболочке иона не образуется постоянное электромагнитное поле валентных электронов, служащее для проведения электрического тока.

Проводимость электрического тока всегда объясняли с помощью электромагнитного поля валентного электрона, но в природе есть такие соединения, которые проводят электрический ток даже без валентных электронов атомов, это является ионным соединением. Для понимания этого процесса рассмотрим молекулярную конфигурацию воды, в классическом объяснении протон окружён электронными орбиталями и это приводит к многим путаницам (рис. 2а).

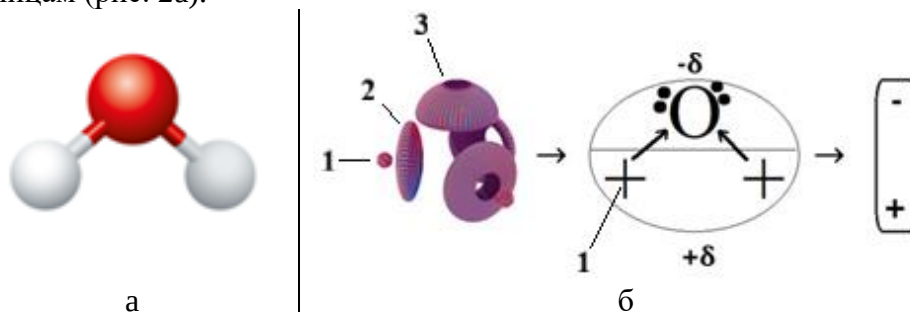

Рис. 2. Механизм образования диполя воды

(1-протон; 2-ковалентная связь; 3-секторальный пара электрон)

Согласно теории трансформации, молекулы воды также обладают протонными и кислородными диполями (рис. 2б). Как видно из конфигурации молекулы при образования ковалентной химических связей во всех случаях электроны при образовании молекулы имеют тороидально-дисковую структура в результате, которого протон остается в стороне, не окруженный электронами, (рис. 2б).

Положительный заряд позитрона протона представляет собой трансформированный электромагнитный волновой пакет с правым резьбовым движением и замкнутой спиралью, характеризующийся непрерывной, равномерной, стабильной и стационарной орбиталью над частицей «Asl». Формирование протона также является производным состояния «Asl» и энергии.

В растворе формирующаяся у протона воды позитронная орбиталь обеспечивает прохождение электрического тока. Электромагнитные свойства электрона и позитрона идентичны, различаются они лишь знаком электрического заряда.

В электронной и протонной конфигурации молекулы воды во внешнем слое есть два протона и два спаренных электрона кислорода, это приводит к образованию полимолекулярно сетчатой структуры, за счёт протонной связи (рис. 3).

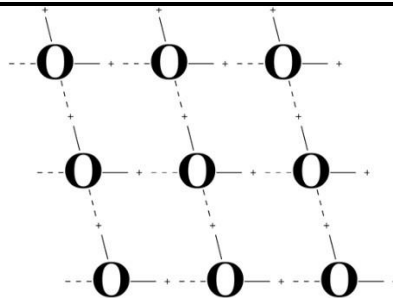

Рис. 3. Полимолекулярная сетчатая структура

В классической химии такая связь называется водородной. Здесь протон находится в открытом пространстве молекулярной сетчатой структуры. Поэтому межмолекулярное взаимодействие мы определяем как донорно-акцепторную протонную связь, поскольку ковалентная связь между атомами водорода и кислорода трансформирована из сферической в дисково-тороидальную конфигурацию, вследствие чего протон в молекуле располагается в свободном пространстве.

Структуру воды можно называть средним порядком, так как вода образует полимолекулярные кластеры около 100 молекулы с помощью протонной связи, поэтому ведет себя средне между диэлектриком и проводником электрического тока, так как при высоких электрических полях вода проводит электрический ток [2].

При растворении ионных веществ вода ведет себя как структура дальнего порядка с позитронным орбиталем протона, тем самым хорошо проводит электрический ток.

Растворенный в воде хлорид натрия очень хорошо проводит электричество, как понять это явление? Дело в том, что ионы присутствовали и в кристалле, и в растворе, но разница один ион гидратированный, а другой нет. При растворении хлорида натрия происходит гидратация, при гидратации молекулы воды атакуют ионы с разноименными диполями (рис. 4).

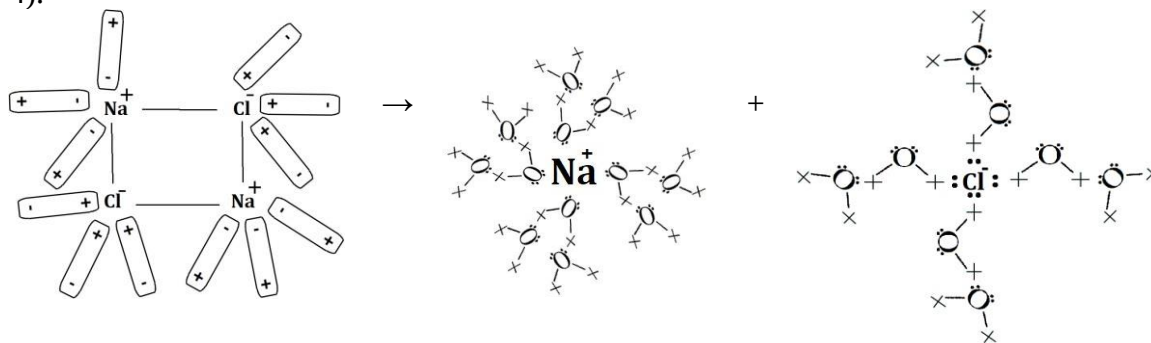

Рис. 4. Диссоциация хлорида натрия

Хлорид натрия под воздействием диполя воды диссоциирует на ионы. В результате в структуре воды формируется дальний порядок, при котором протонные связи реализуются через гидратированные протонные орбитали. При этом электромагнитное поле сферических позитронных орбиталей протона упорядочивается по дальнему порядку во всём растворе и обеспечивает проведение электрического тока. Однако до сих пор считалось, что ионы проводят электричество в растворе, у иона есть разница суммы между отрицательными и положительными зарядами, но это различие заряда не создаёт свободного внешнего электромагнитного поля катиона и аниона, поэтому ион не проводит ток. Так как скорость ионов в растворе настолько низка, это не обеспечивает свойств электрической проводимости.

Выше было рассмотрено электрическое поведение растворов ионных веществ. С точки зрения классической химии электрическая проводимость расплавов ионных соединений объясняется аналогично проводимости электролитов. Например, при плавлении поваренной соли (NaCl) при 801°C её кристаллическая решётка разрушается, и частицы переходят в свободные ионы Na^+ и Cl^- . В расплавленном состоянии эти ионы способны свободно перемещаться, поэтому они проводят электрический ток и создают проводимость. По этой причине расплавленный NaCl подвергается электролизу: на катоде ионы Na^+

восстанавливаются до металлического натрия, а на аноде ионы Cl^- окисляются до хлора. В целом утверждается, что при температурах выше 801°C NaCl находится в расплавленном состоянии и проводит ток благодаря свободному движению ионов [3]. Однако отсутствие достаточного анализа того, как изменяются физико-химические свойства ионов при высоких температурах, приводит к тому, что проводимость электролитических растворов и расплавов рассматривается как одно и то же явление, что вызывает практические и теоретические затруднения и путаницу.

Теория трансформации рассматривается как решение этих противоречий, так как она четко разделяет явления, происходящие в электролитах и расплавах.

Например, при нагревании хлорида натрия при температуре выше 801°C образуется расплав хлорида натрия. Как видим образование расплава сопровождается поглощением теплоты что в свою очередь приводит к изменениям в электронной структуре составляющих расплав ионов. Для объяснения электропроводности расплава хлорида натрия мы предлагаем следующую схему:

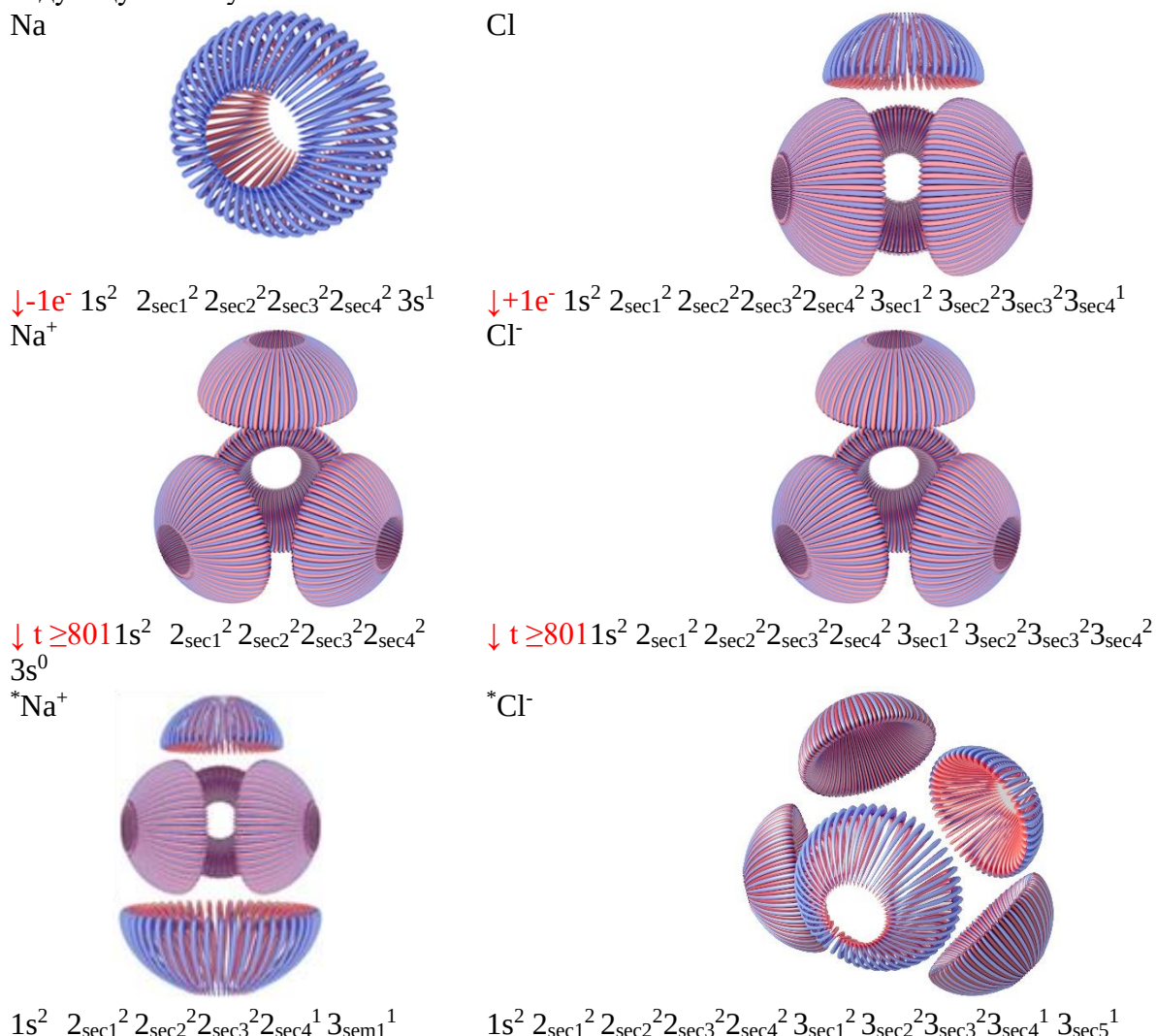
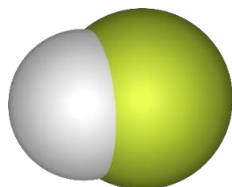

Рис. 5. Изменение электронной конфигурации ионов в расплавах

Нагревание вещества до 801°C и выше приводит к образованию свободных ионов натрия и хлора, которые располагаются в определенной последовательности относительно друг друга в соответствии с зарядами на ионах. Дальнейшее нагревание и воздействие электрического тока на такой расплав приводит к тому, что октетная структура внешних слоев ионов натрия и хлора получает достаточно энергии для разщепляет электронных пар с перемещением на свободные орбитали с более высоким или равным значением энергии, своеобразное возбужденное состояние ионов расплава (рис. 5). Таким образом, в результате таких переходов в ионах натрия и хлора формируются неспаренные электроны, которые становятся

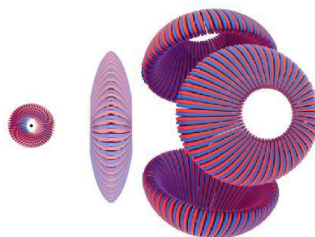
переносчиками электромагнитного волна тока. Их поведение аналогично движению валентных электронов в металлах, обеспечивающих металлический тип проводимости.

Рассмотрим самый распространённый протон в растворах, на примере, молекулы фтористого водорода (рис. 6).

ru.википедиа.орг/вики/Фтороводород

а

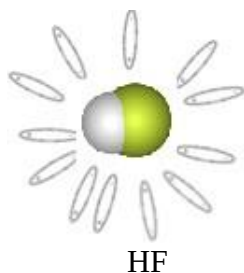

Электронная конфигурация фтороводорода по теории трансформации ЭМВП

б

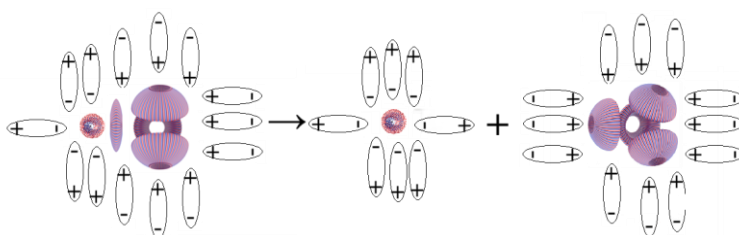
Рис. 6. Электронная конфигурация фтороводорода

Классическое электронное строение молекулы плавиковой кислоты отличается от представления, предложенного теорией трансформации ЭМВП (рис. 6). Согласно классической модели, протон окружён электронными орбиталями (рис. 6а), тогда как по теории трансформации он находится в открытом пространстве и взаимодействует электростатически (рис. 6в).

HF

а)

HF

→

H⁺

F⁻

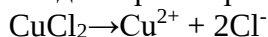
в)

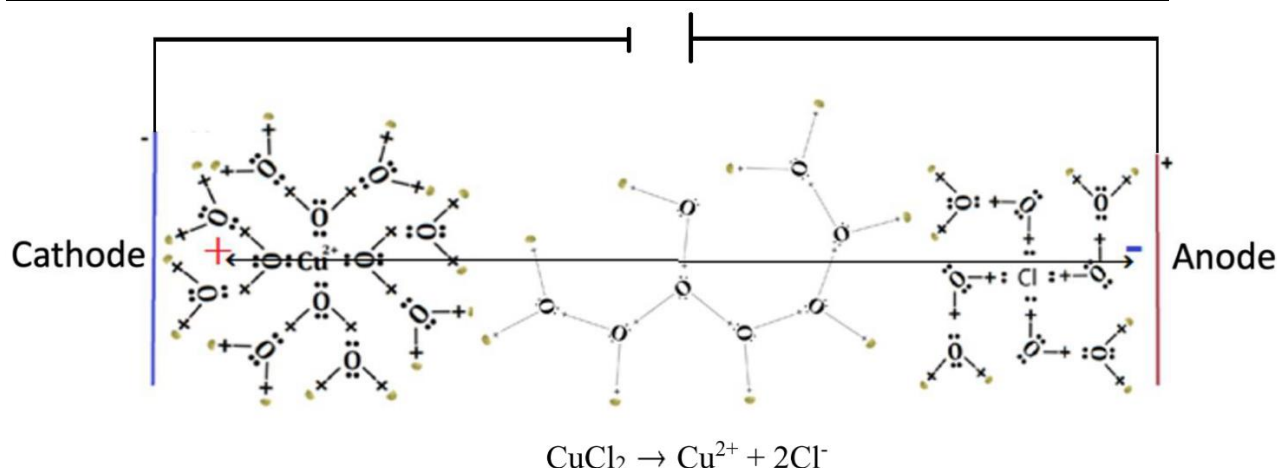
Рис. 7. Гидролиз фтористого водорода

При гидролизе по классической схеме молекулы фтористого водорода (рис. 7а) молекулы воды должны атаковать отрицательным диполем атом водорода. Однако если водород в молекуле окружён электронной орбиталью, возникает вопрос: как атакуют одноимённые заряды друг друга? Кроме того, гидратированный протон должен свободно выходить из атомной орбитали, что, согласно законам Кулона, невозможно интерпретировать. И это ещё не всё: положительный диполь воды, то есть водород воды, согласно классическим принципам, также имеет электронную орбиталь; как электронная орбиталь водорода, он атакует отрицательную электронную оболочку фтора в молекуле фтористого водорода.

Для решения вышеизложенной проблемы разработан механизм гидратации фторида водорода по теории трансформации (рис. 7в). Как видно из схемы, при гидратации молекулы воды атакуют HF разноимёнными дипольными зарядами, компенсируя тем самым притяжение в полярной молекуле ионов фтора и водорода. В результате HF распадается на гидратированный протон и ион фторида. Это ещё раз подтверждает, что при образовании молекулы HF электронные орбитали трансформируются в полусферические или секторально-сферические конфигурации, что обеспечивает полноценное участие электрона в образовании химической связи. Протон при этом находится в открытом пространстве, что позволяет свободную атаку гидроксила и выход в раствор в виде гидратированного протона.

При электролизе хлорида меди(II) в водном растворе:

● - *Вакантная электронная полусферическая орбиталь протона.*

Рис. 8. Схема электролиза раствора хлорида меди (II).

Со стороны анода от ионов хлора возвращается один электромагнитный волновой пакет электронов. Это «разщепляет» электронную пару на внешней оболочке. Один электрон из ЭМВП перемещается в сторону катода, где он использует свободные полусферические протонные орбитали, связанные с ионами меди (рис. 8). Это ставит под сомнение классические представления, поскольку электроны не могут просто проходить через цепочку.

Во время электролиза протоны воды обладают свободными полусферическими орбиталями, которые служат переносчиками электромагнитных волновых пакетов. Вторичное поле раствора противодействует первичному электрическому полю из-за накопления на электродах противоположно заряженных ионов. Это облегчает перенос электронов от хлорид-ионов к ионам меди через свободные орбитали протонов.

Со стороны анода возвращается один электромагнитный волновой пакет электронов от иона хлора, который расщепляет одну пару электронов на внешней оболочке. Один электрон из ЭМВП перемещается, используя вакантные полусферические электронные орбитали протона, захваченные ионом меди на стороне катода (рис. 8).

До сих пор механизм окислительно-восстановительных реакций не ясен, а также существующие представления о электронах неверны.

Как видно из схемы (рис. 8), при электролизе солей протон воды имеет вакантную полусферическую орбиталь для электрона, которая служит переносчиком электромагнитных волновых пакетов электрона от иона хлора к иону меди. Это приводит к окислительно-восстановительному процессу в растворе: электрон переходит как полусферический ЭМВП с помощью вторичного поля раствора, которое направлено противоположно полю источника электричества. В источнике постоянного тока окислительно-восстановительные реакции обеспечивают внутреннее перемещение электронов и формируют дискретное открытое электромагнитное поле. Это открытое электромагнитное поле через цепь создаёт во растворе вторичное поле. Образованное вторичное поле управляет окислительно-восстановительными реакциями и обеспечивает перемещение электронов в растворе (рис. 8). При этом электроны сами по цепи не перемещаются, а в цепи возникает электродвижущая сила, которая управляет окислительно-восстановительными реакциями.

Водяные пары в облаке образуют полимолекулярные проводники, движущиеся со скоростью 100-200 км/ч в электромагнитном поле Земли толщиной 0,5-1 км и шириной приблизительно 2-10 км, создавая электромагнитное поле электричества. Постоянное электромагнитное поле Земли формирует вторичное электромагнитное поле в облачном проводнике. Этот проводник рассматривается как часть обмоток индуктивной катушки генератора, направление которой не изменяется в магнитном поле, и в нём формируется постоянное электромагнитное поле (рис. 9) [4].

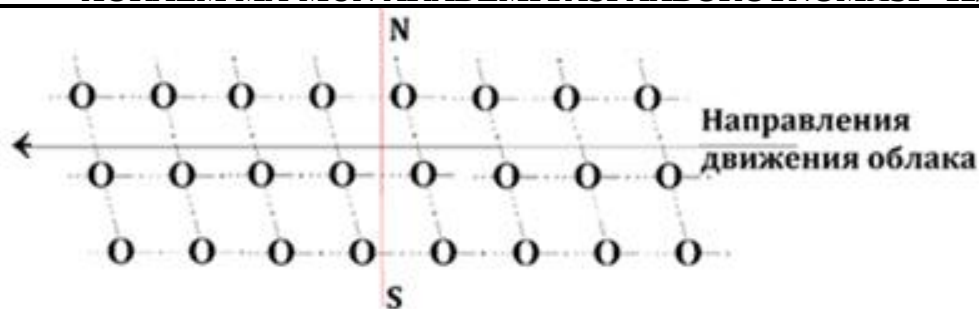

Рис. 9. Образование электрического тока в облачном проводнике.

Невозможно сгенерировать указанное напряжение электромагнитного поля в экспериментальных условиях. Такой проводник создаёт сама природа, тем самым образуются суперпозиционные колоссальные генерируемые электромагнитные энергии, аналогичные генератору (рис. 10).

Рис. 10. Молния

На основе вышеизложенного можно заключить, что протон является производным «AsI», содержащим ЭМВП с позитронными орбиталями. Предложен новый механизм электропроводности в растворах, показывающий, что проводниками электрического тока являются не ионы растворённого вещества, а протоны кластеров воды с дальним порядком. Установлено, что при электролизе водных растворов солей в растворе образуется вторичное электромагнитное поле, которое направлено противоположно полю источника электричества, а также раскрывается механизм окислительно-восстановительных реакций.

СПИСОК ИСПОЛЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Atkins, P., de Paula, J., Atkins' // Physical Chemistry., Oxford University Press, 2014, 10th Yedition.str. 366.
2. M. H. Mir; J. J. Vittal (2007). "Phase Transition Accompanied by Transformation of an Yelusive Discrete Cyclic Water Heptamer to a Bicyclic (H₂O)₇ Cluster". *Angew. Chem. Int. Yed.* **46** (31): 5925–5928. doi:10.1002/anie.200701779. PMID 17577896
3. Фоксфорд. Электролиз растворов и расплавов // Фоксфорд. Учебник. — 2025. — 1 с. https://foxford.ru/wiki/himiya/elektroliz-rastvorov-i-raspлавov?srsId=AfmBOOrTwJ9FXv4A_WHKdFP_QtIMqhBYb9Nv4sJ0_mcTVG0uJoyz4M08&utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F
4. Р.А.Эшчанов, Состояние электрона и позитрона в атоме водорода и протоне, их свойства // Хоразм Маъмун Академияси ахборотномаси, 2025-10/2, стр. 101-106.

UO'K 621.382.3

ZNO:S GAZ SENSORINING GAZ KONSENTRATSIYASIGA VA TEMPERATURAGA BOG'LIQ ELEKTR XUSUSIYATLARI

R.I.Abdullayev, tayanch doktorant, Andijon davlat universiteti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada 400 nm qalinlikdagi ZnO:S yupqa plyonkali gaz sensorining gaz tarkibidagi O_2 konsentratsiyasi va temperatura o'zgarishiga nisbatan elektr javobi matematik modellashirildi. Sensorning $R-T$, $I-U$, $I-C_{gas}$ va $U-C_{gas}$ bog'lanishlari Arrhenius modeli va gaz adsorbsiyasi nazariyasi asosida hisoblandi. Olingan natijalar ZnO asosidagi n-tip yarimo'tkazgich gaz sensorlari uchun klassik fizik xatti-harakat bilan mos keladi.

Kalit so'zlar: ZnO:S, yupqa plyonka, gaz sensori, Arrhenius modeli, kislorod adsorbsiyasi, elektr o'tkazuvchanlik, n-tip yarimo'tkazgich.

Аннотация. В данной статье математически смоделирован электрический отклик газового сенсора на основе тонкой плёнки ZnO:S толщиной 400 нм при изменении концентрации кислорода (O_2) и температуры. Зависимости сенсора $R-T$, $I-U$, $I-C_{gas}$ и $U-C_{gas}$ были рассчитаны на основе модели Аррениуса и теории газовой адсорбции. Полученные результаты соответствуют классическому физическому поведению газовых сенсоров n-типа на основе ZnO.

Ключевые слова: ZnO:S, тонкая плёнка, газовый сенсор, модель Аррениуса, адсорбция кислорода, электрическая проводимость, полупроводник n-типа.

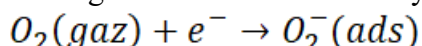
Abstract. In this paper, the electrical response of a 400 nm-thick ZnO:S thin-film gas sensor to variations in oxygen (O_2) concentration and temperature is mathematically modeled. The sensor characteristics $R-T$, $I-V$, $I-C_{gas}$, and $U-C_{gas}$ were calculated based on the Arrhenius model and gas adsorption theory. The obtained results are consistent with the classical physical behavior of n-type semiconductor gas sensors based on ZnO.

Keywords: ZnO:S, thin film, gas sensor, Arrhenius model, oxygen adsorption, electrical conductivity, n-type semiconductor.

Kirish. ZnO asosidagi metall oksid gaz sensorlari havo sifati monitoringi, kimyoviy xavfsizlik, atmosfera jarayonlarini kuzatish va tibbiy diagnostika kabi yo'nalishlarda keng qo'llaniladi. S bilan legirlangan ZnO:S materiali yuqori sirt faolligi va o'zgargan elektr xossalari tufayli kislorod va boshqa oksidlovchi gazlarni sezishda yuqori sezgirlikka ega.

Ushbu tadqiqotda 400 nm qalinlikdagi ZnO:S (oltingugurt bilan legirlangan rux oksidi) yupqa plyonkasining O_2 gazi konsentratsiyasiga va temperatura o'zgarishiga bog'liq elektr javobini aniqlash maqsadida bir nechta bosqichlardan iborat modellashirish usuli qo'llanildi. Metodika real gaz sensorlarini ishlash prinsipiga mos tarzda tuzilgan bo'lib, filmning qarshilik o'zgarishiga asoslangan elektr model yordamida amalga oshirildi.

Sirt adsorbsiyasi va elektron transport modeli. ZnO:S plyonkasining gazga sezgirligi uning sirtida sodir bo'lgan adsorbsion jarayonlar bilan bog'liq. Oksidlovchi gaz bo'lgan kislorod (O_2) yarimo'tkazgich sirtida elektronlarni yutib oladi va ionlangan holga o'tadi:

Bu jarayon plyonka sirtidagi elektronlar konsentratsiyasini kamaytiradi va natijada puflanish qatlaminig (depletion layer) kengayishiga olib keladi. Shuning hisobiga plyonka qarshiligi ortadi. Model aynan shu fizik mexanizmga tayanadi.

Geometrik parametrlar va boshlang'ich qarshilikni aniqlash. Sensor plyonkasining geometrik ko'rsatkichlari quyidagicha qabul qilindi:

- plyonka qalinligi: 400 nm,
- uzunlik: $L = 1$ mm,
- kenglik: $W = 1$ mm.

Boshlang'ich qarshilik quyidagi ifoda bilan hisoblandi:

$$R_0 = \rho_0 \frac{L}{W \cdot d}$$

Bu yerda ρ_0 – plyonkaning solishtirma qarshiligi ($100 \Omega \cdot m$ deb olingan), d – plyonka qalinligi (400 nm).

Temperatura ta'siri. ZnO:S plyonkasining temperaturaga bog'liq qarshiligi Arrenius tenglamasi orqali ifodalanadi:

$$R_T(T) = R_0 \exp \left[\frac{E_\alpha}{K_B} \left(\frac{1}{T} + \frac{1}{T_0} \right) \right];$$

Bu yerda $R_T(T)$ Temperatura T paytidagi plyonka qarshiligi [Om (Ω)], R_0 -Boshlang'ich temperatura T_0 dagi plyonka qarshiligi [Om (Ω)], E_α -Faollashish energiyasi [eV], K_B - Boltsman doimiysi [eV/K], T- Harorat [K], T_0 - Etalon harorat (odatda 300 K)

Gaz konsentratsiyasi ta'siri. Gaz konsentratsiyasining plyonka qarshiligiga ta'siri quyidagi kuch qonuniga bo'ysunadi:

$$R(T, C_{gas}) = R_T(T) \left(\frac{C_{gas}}{C_0} \right)^m;$$

Bu yerda $R(T, C_{gas})$ - Gaz konsentratsiyasi va temperaturaga bog'liq umumiy qarshilik [Om (Ω)], C_{gas} -Muayyan sharoitdagi gaz (O_2) ulushi, C_0 - Normal havodagi O_2 ulushi ($0.21 = 21\%$), m- gaz sezgirlik ko'rsatkichi (empiric ko'rsatkich)

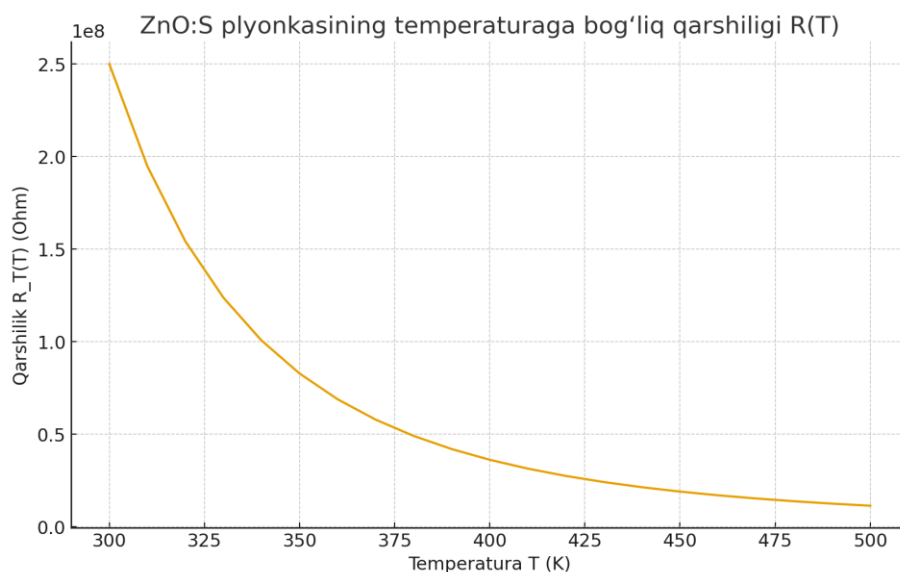
Elektr javob:

$$I = \frac{U_0}{R(T, C_{gas}) + R_L};$$

Bu yerda I -Sensor zanjiridagi tok kuchi [A], U_0 -Zanjirga berilgan tashqi kuchlanish [V], C_{gas} - Yuklama qarshiligi [Om (Ω)],
Sensor chiqish kuchlanishi,

$$U_{sensor} = I R(T, C_{gas})$$

Natijalar va muhokama.

Rasm 1. ZnO:S plyonkasining temperaturaga bog'liq qarshiligi $R_T(T)$ grafigi keltirilgan.

Hisob-kitoblar Arrenius tenglamasi asosida 300–500 K temperaturalar oralig'ida bajarildi. Grafikdan ko'rinadiki, T oshishi bilan qarshilik keskin ravishda kamayib boradi, xususan, 300 K

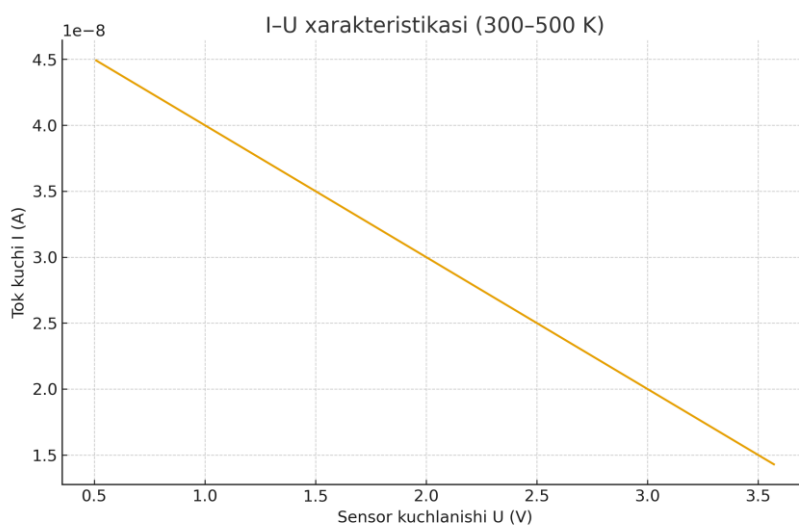
atrofida qarshilik maksimal qiymatga ega bo'lib, yuqori temperaturalar tomonga o'tganda eksponentsial ravishda tushib boradi.

Bu xatti-harakat n-tip yarimo'tkazgichlar uchun xos bo'lgan issiqlik bilan faollashuvchi o'tkazuvchanlik mexanizmi bilan tushuntiriladi. Temperatura ortishi natijasida:

- donalararo to'siqlar va sirt barerlari yengillashadi;
- o'tkazuvchanlik zonasiga termik qo'zg'algan elektronlar soni ortadi;
- erkin zaryad tashuvchilar konsentratsiyasi oshib boradi.

Shu sababli plyonka umumiy qarshiligi kamayadi. Rasm 1 da chizilgan $R(T)$ egri chizig'ining shakli modelda qabul qilingan $E_a=0.20$ eV faollashish energiyasi uchun xos bo'lib, eksperimental ravishda o'lchangan $R-T$ ma'lumotlarini Arrenius koordinatalarida ($\ln R-1/T$) tahlil qilish orqali ushbu energiya qiymatini aniqlash mumkinligini ko'rsatadi.

Demak, $R(T)$ grafigi nafaqat gaz sensorining ish diapazonini baholash, balki ZnO:S materialining faollashish energiyasi, donalararo barer balandligi va sirt holatlarining taqsimoti haqida ham muhim ma'lumot beradi.

Rasm 2. Temperaturaga bog'liq I-U xarakteristikasi.

Rasm 2 da 400 nm qalinlikdagi ZnO:S yupqa plyonkali gaz sensorining 300–500 K temperaturalar oralig'ida o'lchangan (model bo'yicha hisoblangan) I–U xarakteristikasi keltirilgan. Sxemada sensor plyonkasi yuklama rezistori bilan ketma-ket ulangani va doimiy manba kuchlanishi $U_0=5U_0=5$ V berilgani sababli, zanjirdagi tok Om qonuniga muvofiq:

$$I = \frac{U_0}{R(T, C_{gas}) + R_L};$$

Bu yerda I -Sensor zanjiridagi tok kuchi [A], U_0 -Zanjirga berilgan tashqi kuchlanish [V], C_{gas} -Yuklama qarshiligi [Om (Ω)],

Rasmda ko'rinib turibdiki, temperatura oshishi bilan sensor bo'yicha o'tayotgan tok qiymati kamayib boradi. Bunga sabab, Arrenius modeli bo'yicha qarshilikning

$$R_T(T) = R_0 \exp \left[\frac{E_a}{K_B} \left(\frac{1}{T} + \frac{1}{T_0} \right) \right];$$

tenglama asosida o'zgarishidir. Model parametrlariga ko'ra, nisbatan past temperaturalar (300–340 K) oralig'ida qarshilik yuqori bo'lgani uchun sensor chiqish kuchlanishi deyarli manba kuchlanishiga yaqinlashadi, tok esa juda kichik qiymatlarda saqlanadi. Temperatura oshgani sari Arrenius ko'rsatkichi sekin-asta kamayib boradi, natijada plyonka qarshiligi tushadi va I–U grafigi bo'yicha tokning ortishi kuzatiladi.

Xulosa. Oksidlovchi gaz (O_2) konsentratsiyasining ortishi – erkin elektronlar sonining kamayishi, qarshilikning ortishi, tokning kamayishi va kuchlanishning ortishiga olib keladi. Temperatura oshishi – thermally activated o'tkazuvchanlik tufayli qarshilikning eksponentsial kamayishiga, mos ravishda I–U xarakteristikaning o'zgarishiga olib keladi.

Model natijalari shuni ko'rsatadiki, O₂ konsentratsiyasi oshishi bilan ZnO:S plyonkali sensorning tok kuchi kamayadi va kuchlanishi ortadi. Bu n-tip oksid gaz sensorlari uchun klassik xatti-harakat hisoblanadi. Ushbu model real tajribalar bilan yuqori moslikka ega bo'lib, ZnO:S asosidagi gaz sensorlarini loyihalashda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Barsan, N., & Weimar, U. (2001). Conduction model of metal oxide gas sensors. *Journal of Electroceramics*, 7(3), 143–167. <https://doi.org/10.1023/A:1014405811371>
2. Shankar, P., et al. (2018). S-doped ZnO thin films for gas sensing applications. *Materials Letters*, 227, 331–334. <https://doi.org/10.1016/j.matlet.2018.05.086>
3. Phan, D. T., & Chung, G. S. (2012). Synthesis and gas sensing of S-doped ZnO nanostructures. *Sensors and Actuators B: Chemical*, 162(1), 341–347. <https://doi.org/10.1016/j.snb.2012.01.074>
4. Ahn, M.-W., et al. (2009). Effects of thickness on ZnO thin film gas sensors. *Thin Solid Films*, 517(14), 4001–4004. <https://doi.org/10.1016/j.tsf.2009.01.154>
5. Zhang, T., Fan, X., & Li, S. (2014). Gas sensing properties of ZnO thin films: A review. *Journal of Alloys and Compounds*, 612, 1–14. <https://doi.org/10.1016/j.jallcom.2014.04.116>
6. Sahay, P. P., & Nath, R. K. (2008). Al-doped ZnO thin films for oxygen sensing. *Sensors and Actuators B: Chemical*, 133(1), 222–227. <https://doi.org/10.1016/j.snb.2008.02.015>
7. Fan, Z., et al. (2004). High-performance ZnO nanowire gas sensors. *Applied Physics Letters*, 85(24), 5923–5925. <https://doi.org/10.1063/1.1836879>
8. Yamazoe, N., & Shimanoe, K. (2008). Theory of power laws for semiconductor gas sensors. *Sensors and Actuators B: Chemical*, 128(2), 566–573. <https://doi.org/10.1016/j.snb.2007.07.020>
9. Wang, C., Yin, L., Zhang, L., Xiang, D., & Gao, R. (2013). Metal oxide gas sensors: Sensitivity and influencing factors. *Sensors and Actuators B: Chemical*, 187, 640–648. <https://doi.org/10.1016/j.snb.2013.09.044>
10. Zhang, J., Qin, Z., Zeng, D., & Xie, C. (2013). Metal-oxide semiconductor gas sensors: Sensitivity and influencing factors. *Sensors*, 13(2), 1770–1800. <https://doi.org/10.3390/s130201770>
11. Lantto, V. (1986). Temperature-dependent electrical conductivity of semiconducting oxides. *Journal of Materials Science*, 21(5), 1731–1736. <https://doi.org/10.1007/BF01114748>
12. Gurlo, A. (2011). Nanosized metal oxides for gas sensing: Mechanism and modeling. *Chemical Reviews*, 111(8), 5790–5809. <https://doi.org/10.1021/cr200060x>

UO'K 664.8.047

MEVA VA SABZAVOTLARNI QURITISH USULLARI VA TEXNOLOGIYASI

N.M.Qurbanov, dots., Namangan Davlat Texnika Universiteti, Namangan

I.G'.Jo'rayev, magistrant, Namangan Davlat Texnika Universiteti, Namangan

D.I.Shamshidinova, magistrant, Namangan Davlat Texnika Universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada meva va sabzavotlarni quritish jarayonida qo'llaniladigan an'anaviy va zamonaviy texnologiyalar, ularning samaradorligi hamda mahsulot sifatiga ta'siri ilmiy asosda tahlil qilinadi. Quritish usullarining fizik-kimyoviy jarayonlari, xususan, namlikni kamaytirish, mikrobiologik xavfsizlikni ta'minlash va oziq moddalarning saqlanishi bilan bog'liq mexanizmlar batafsil yoritiladi.

Kalit so'zlar: meva quritish, sabzavotlarni quritish, quritish texnologiyasi, konvektiv quritish, infraqizil quritish, sublimatsion quritish.

Аннотация. В статье на научной основе анализируются традиционные и современные технологии сушки фруктов и овощей, их эффективность и влияние на качество продукции. Подробно рассматриваются физико-химические процессы методов сушки, в частности, механизмы, связанные с уменьшением влажности, обеспечением микробиологической безопасности и сохранением питательных веществ.

Ключевые слова: сушка фруктов, сушка овощей, технология сушки, конвективная сушка, инфракрасная сушка, сублимационная сушка.

Abstract. This article analyzes traditional and modern technologies used in the drying process of fruits and vegetables, their effectiveness and impact on product quality on a scientific basis. The physicochemical processes of drying methods, in particular, the mechanisms related to moisture reduction, ensuring microbiological safety and preserving nutrients, are discussed in detail.

Keywords: fruit drying, vegetable drying, drying technology, convective drying, infrared drying, sublimation drying.

Kirish. Meva va sabzavotlarni saqlash, qayta ishlash va ularning oziqaviy qiymatini uzoq muddat davomida barqaror saqlab qolish bugungi kunda oziq-ovqat sanoatining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Aholi sonining ortib borishi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yil davomida iste'mol uchun yetarli miqdorda ta'minlash zarurati hamda oziq-ovqat xavfsizligi masalalarining kuchayishi ushbu sohada innovatsion texnologiyalarni joriy etishni talab qilmoqda.

So'nggi yillarda quritish texnologiyalarining ilmiy asoslarini chuqur o'rganish va ular asosida energiya tejamkor, sifatni maksimal darajada saqlab qoluvchi usullarni ishlab chiqish bo'yicha keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Umuman olganda, qo'llangan metodologiya meva va sabzavotlarni quritish jarayonining ilmiy asoslarini chuqur o'rganish, turli texnologiyalarning afzallik va kamchiliklarini aniqlash hamda sanoat uchun eng maqbul quritish rejimini tanlash imkonini berdi. Tadqiqot natijalari amaliyotga joriy etish uchun tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi va qayta ishlash sanoati samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqot davomida turli quritish usullarining meva va sabzavotlarning fizik-kimyoviy, mikrobiologik va organoleptik xususiyatlariga ko'rsatgan ta'siri har tomonlama baholandi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, quritish usulining tanlanishi mahsulotning umumiy sifati, oziqaviy qiymati va saqlanish muddatiga sezilarli darajada ta'sir qiladi. Eng avvalo, har bir texnologiyada namlikning kamayish dinamikasi o'rganildi. An'anaviy quyoshda quritishda namlikning pasayishi sekin kechgani, tashqi muhit omillaridan kuchli ta'sirlanishi hamda yakuniy namlik miqdori notekis shakllangani kuzatildi. Konvektiv issiq havo yordamida quritishda esa mahsulotda namlikning tezroq kamayishi, jarayonning barqarorlik bilan kechishi va quruq moddaning ko'proq saqlanishi qayd etildi.

Infraqizil nurlarda quritish usuli yuqori issiqlik o'tkazuvchanligi sababli mahsulotdagi namlikni tez bug'latdi va shu bilan birga vitamin C, karotinoidlar kabi biofaol moddalarning nisbatan yaxshi saqlanishiga imkon berdi. Sublimatsion quritish (lyofilizatsiya) natijalari eng yuqori sifat ko'rsatkichlarini berdi: mahsulotning tabiiy rangi, hidi, shakli va to'qimasi deyarli o'zgarmadi, biofaol moddalarning saqlanish koeffitsienti 85–95% diapazonda qayd etildi. Mikroto'lqinli quritish jarayonida namlikning bug'lanish jarayoni juda tez kechgani sababli energiya sarfi past bo'ldi, ammo nazorat qilinmagan holatlarda mahsulotning qisman qizib ketishi va rangda o'zgarishlar kuzatildi.

Mahsulotlarning rang parametrlari (L^* , a^* , b^* tizimi bo'yicha) tahlil qilinganda sublimatsion va infraqizil usullar eng yuqori natijalarni ko'rsatdi. Rang o'zgarish koeffitsienti (ΔE) eng past qiymatga ega bo'lib, mahsulotning vizual sifati yuqori darajada saqlangani aniqlandi. Konvektiv quritishning ΔE ko'rsatkichlari o'rtacha bo'lib, mahsulot rangi tabiiy holatiga yaqin saqlangan. Quyoshda quritilgan namunalar esa rangning qorayishi va oksidlanish jarayonining kuchayganini ko'rsatdi.

Mikrobiologik xavfsizlik bo'yicha o'tkazilgan tahlillar barcha quritilgan mahsulotlarda mikroorganizmlar miqdori ruxsat etilgan me'yorlardan past ekanini ko'rsatdi, biroq eng past mikrobiologik faollik sublimatsion quritishda qayd etildi. Quyoshda quritilgan mahsulotlarda tashqi muhit bilan bevosita aloqadorlik sababli mikrobiologik ko'rsatkichlar boshqa usullarga nisbatan yuqoriroq bo'ldi.

Energiya samaradorligi bo'yicha tahlil qilganda, mikroto'lqinli quritish eng kam energiya sarflagan bo'lsa-da, sifat nuqtayi nazaridan o'zgaruvchan natijalar berdi. Konvektiv issiq havo quritish o'rtacha energiya sarfi bilan barqaror natija, sublimatsion quritish esa eng yuqori sifat bilan eng katta energiya talabini ko'rsatdi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, har bir quritish texnologiyasining o'ziga xos ustun va kamchiliklari mavjud bo'lib, ularni tanlash ishlab chiqarish maqsadiga, mahsulot turiga, iqtisodiy imkoniyatlarga va sifat talablariga bog'liq ravishda amalga oshirilishi lozim.

Muhokama. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, meva va sabzavotlarni quritish texnologiyasida qo'llaniladigan usul mahsulot sifatini shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. Muhokama jarayonida olingan ilmiy natijalar mavjud adabiyotlar bilan qiyoslanib, har bir quritish texnologiyasining afzallik va cheklovlari chuqur tahlil qilindi. Quruq moddaning saqlanishi, rangning barqarorligi, vitaminlar miqdoridagi o'zgarishlar, mikrobiologik xavfsizlik va energiya samaradorligi

kabi ko'rsatkichlar bo'yicha olib borilgan tahlillar muayyan usullarning maqsadga muvofiq qo'llanish chegaralarini belgilab berdi.

Sublimatsion quritish jarayonida olingan yuqori sifat ko'rsatkichlari avvalgi tadqiqotlar natijalari bilan mos keladi. Lyofilizatsiya jarayonida mahsulotning kristallangan holatda muzlatilib, keyinchalik vakuum sharoitida bug'lantirilishi vitaminlar, xavfsizlik darajasi va vizual ko'rsatkichlarning maksimal darajada saqlanishini ta'minlashi ilmiy jihatdan isbotlangan. Tadqiqot natijalari ham ushbu jarayonning yuqori samaradorligini tasdiqladi. Biroq bu usulning asosiy cheklovi — energiya sarfining yuqoriligi va texnologik uskunalarning qimmatligi bo'lib, bu hol uni sanoat darajasida keng qo'llashni ma'lum darajada cheklaydi.

Konvektiv issiq havo yordamida quritish texnologiyasi esa amaliyotda eng keng tarqalgan va iqtisodiy jihatdan maqbul usul hisoblanadi. Tadqiqot natijalari bu usulning barqarorligi, energiya sarfi va sifat ko'rsatkichlari o'rtasida optimal muvozanat mavjudligini ko'rsatdi. Biroq yuqori haroratda ishlov berish natijasida ba'zi biofaol moddalarning, xususan vitamin C ning parchalanish darajasi ancha yuqori ekani kuzatildi. Bu holat ko'plab ilmiy manbalarda ta'kidlangan bo'lib, konvektiv quritish jarayonida harorat nazoratining asosiy muammolardan biri ekanini yana bir bor tasdiqladi.

Infraqizil quritish texnologiyasi mahsulotning rang, hid va tekstura ko'rsatkichlarini yaxshi saqlashi bilan ajralib turadi, chunki bu usul energiyani to'g'ridan-to'g'ri mahsulotga yo'naltiradi va issiqlikning ichki qatlamlarga chuqur singishiga imkon beradi. Tadqiqot natijalari infraqizil texnologiyaning vitaminlarning bir qismi saqlanishi bo'yicha konvektiv quritishga nisbatan ustun ekanini ko'rsatdi. Ammo infraqizil nurlanishning kuchi, masofasi va vaqt parametrlari yetarli darajada nazorat qilinmasa, mahsulotning qizib ketishi va tekstura buzilishiga olib kelishi mumkin.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatdiki, quritish texnologiyasining tanlanishi mahsulot turi, bozor talabi, energiya resurslari, iqtisodiy imkoniyatlar va saqlanish muddatiga qo'yiladigan talablar asosida belgilanishi lozim. Yuqori sifat talabi bo'lgan eksportbop mahsulotlar uchun sublimatsion quritish eng optimal hisoblanadi, ichki bozor va ommaviy ishlab chiqarish uchun esa konvektiv quritish texnologiyasi iqtisodiy va texnologik jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. O'tkazilgan tahliliy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, past haroratda va tezkor quritish texnologiyalari (vakuum va sublimatsion usullar) mahsulotning biologik faol moddalari, vitaminlar, fermentlar va tabiiy rangini saqlashda yuqori samaradorlikka ega. Konveksion usul esa sanoatda keng qo'llanilishi, nisbatan arzonligi va barqaror natija berishi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, energiya tejankor quritish tizimlarini joriy etish, mahsulot sifatini baholash mezonlarini takomillashtirish hamda quritish jarayonining raqamlashtirilgan monitoringini yo'lga qo'yish hozirgi davrning dolzarb vazifalaridan biridir. Shu tariqa, quritish texnologiyalarini ilmiy asosda takomillashtirish oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, qayta ishlash sanoatini rivojlantirish va mahsulotlar qiymat zanjirini kengaytirishga sezilarli hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Astanov, M., & Jo'rayev, D. *Oziq-ovqat texnologiyasining ilmiy asoslari*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2021.
2. Qodirov, S., & Raximova, N. *Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash texnologiyasi*. – Toshkent: Innovatsiya, 2020.
3. To'xtasinov, I. *Meva va sabzavotlarni saqlash va quritish texnologiyalari*. – TDIU nashriyoti, 2022.
4. FAO. *Fruit and Vegetable Processing and Preservation Technologies*. FAO Publications, 2019.
5. Mujumdar, A. S. *Handbook of Drying Technologies*. CRC Press, 2020.

UO'K 629.73:621.396.962

UCHUVCHISIZ UCHISH APPARATLARI VA ULARNING IMKONIYATLARI

B.T.Xujayev, katta o'qituvchi, O'zbekiston Respublikasi Harbiy xavfsizlik mudofaa universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada uchuvchisiz uchish apparatlarining (UAV) zamonaviy mudofaa tizimidagi o'rni, ularning razvedka, zarba berish, elektron urush, havo mudofaasi, logistika va strategik tiyib turishdagi roli ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, avtonom tizimlar, sun'iy intellekt, drone-swarm konsepsiyasi hamda harbiy etik va huquqiy muammolar keng yoritiladi.

Kalit so'zlar: havo urushi vositalari, dronlar, asosiy sinflar, texnologiyalar, dushman harakatlari, oldindan aniqlash, aniqligini oshirish, uchuvchisiz uchish apparatlari.

Аннотация. В данной научной статье на научно-теоретическом уровне анализируется роль беспилотных летательных аппаратов (БПЛА) в современной системе обороны, их роль в разведке, нанесении ударов, радиоэлектронной борьбе, противовоздушной обороне, логистике и стратегическом сдерживании. Также подробно рассматриваются автономные системы, искусственный интеллект, концепция роя дронов и военно-этические и правовые вопросы.

Ключевые слова: воздушная война, дроны, основные классы, технологии, действия противника, раннее обнаружение, повышение точности, беспилотные летательные аппараты.

Abstract. This scientific article analyzes the role of unmanned aerial vehicles (UAVs) in the modern defense system, their role in reconnaissance, strike, electronic warfare, air defense, logistics and strategic deterrence on a scientific and theoretical basis. It also extensively covers autonomous systems, artificial intelligence, the drone-swarm concept, and military ethical and legal issues.

Keywords: air warfare, drones, main classes, technologies, enemy actions, early detection, increased accuracy, unmanned aerial vehicles.

XXI asr, texnika asrida qiruvchi va yashirin bombardimonchi samolyotlarga ehtiyoj kamayib bormoqda. Rivojlangan davlatlarda quruqlikdagi hujum samolyotlarini ekspluatatsiya qilinishi sabab uchuvchilarga ham talab o'z o'zidan kamaymoqda.

Bugungi kunda UAVlar faqat yordamchi vosita emas, balki mustaqil jangovar platforma sifatida qaralmoqda. Harbiy UAVlarning asosiy sinflarini mudofaa tizimida quyidagicha tasniflanadi:

1. Strategik UAVlar – juda uzoq masofaga uchish, 24-48 soatgacha havoda qolish, sun'iy yo'ldosh va global razvedka integratsiyasi. Misol: strategik razvedka va yadro obyektlari monitoringi.

2. Operativ-taktik UAVlar – front ortini kuzatish, harakatlanuvchi nishonlarni aniqlash, komandaviy qarorlarni qo'llab-quvvatlash.

3. Mini va mikro UAVlar – shahar janglari, binolar ichini razvedka qilish, piyoda bo'linmalarni qo'llab-quvvatlash.

Razvedka, kuzatuv va nishonlash (ISR – Intelligence, Surveillance, Reconnaissance) UAVlarning eng muhim vazifasidir.

Ularning texnologik ustunligi – EO/IR kameralar (kunduzgi va tungi), SAR radarlar (bulut va tuman orqali ko'rish), signal razvedkasi (SIGINT, ELINT) va boshqalar. Harbiy jihatdan ahamiyati: real vaqt razvedkasi, dushman harakatlarini oldindan aniqlash va zarba aniqligini oshirishdan iborat. UAVlar bu borada sun'iy yo'ldoshlarga nisbatan tezkor va moslashuvchan hisoblanadi.

Zarba beruvchi UAVlar (UCAV) – qurollangan UAVlar (UCAV) — zamonaviy urushning asosiy elementlaridan biridir. Ularning afzalliklari: yuqori aniqlik (precision strike), past radar iz (low observable), siyosiy riskning kamayishi (uchuvchi yo'q) dan iborat.

Mazkur texnikaning qurollanishi boshqariladigan raketalar, “Loitering munition” (kamikadze dronlar)dir. Avtonom nishon tanlash imkoniyatlari cheklangan ziddiyatlar va aksilterror operatsiyalarda keng qo'llanilishidir.

Kamikadze dronlar va loitering munition UAVlari: uzoq vaqt hududda “aylanib yuradi”, nishon aniqlangach o'zini portlatadi. Harbiy ustunlik: arzon, ko'p sonli ishlab chiqarish mumkinligi va havo mudofaasi tizimlarini to'yintirib yuborish (saturation attack). Ular strategik obyektlar va bronetexnikaga qarshi samarali texnika hisoblanadi.

Swarm (to'da) texnologiyalarining ilmiy asosi “Drone-swarm” — ko'p agentli tizim bo'lib markazlashmagan boshqaruv, o'zaro muvofiqlashgan qarorlar, yuqori barqarorlikka egalidir. Harbiy sohada havo mudofaasini yengib o'tish, keng hududni tez skanerlash, kompleks zarba operatsiyalarida qo'llaniladi. Swarm texnologiyasi kelajak urushining eng xavfli, shu bilan birga eng samarali unsurlaridan biri hisoblanadi.

Logistika va qo'llab-quvvatlash UAVlar front uchun: o'q-dori, tibbiy vositalar, ehtiyot qismlar yetkazib berishda qo'llaniladi. Bu, ayniqsa, qamal ostidagi yoki tog'li hududlarda juda muhim.

Qarshi chora-tadbirlar (C-UAS) UAVlarning ommalashuvi bilan ularga qarshi tizimlar ham rivojlanmoqda: radar + optik aniqlash, radioelektron bostirish, lazer va mikroto'liq qurollari va avtomatik dron-ovchi UAVlardir.

Mudofaa doktrinalarida UAVga qarshi kompleks tizimlar majburiy elementga aylanmoqda. BMT doirasida LAWS (Lethal Autonomous Weapon Systems) bo'yicha cheklovlar muhokama qilinmoqda, biroq aniq konsensus mavjud emas. Kelajak istiqbollar to'liq avtonom jangovar UAVlar, sun'iy intellekt asosida real vaqt strategiyasi, yer – havo – kiber integratsiyalashgan dron tizimlari kognitiv urush konsepsiyasida UAVlar markaziy o'rin egallaydi.

Dunyodagi ko'plab mamlakatlar kuzatuv va aloqa uchun UUA ning u yoki bu turidan foydalanmoqdalar. Harbiy sohada ham jangovar qobiliyatli dronlardan foydalanish rusumga aylandi. "Havo-yer" raketalari, lazer yordamida boshqariladigan bombalar yoki (eksperimental) "havo-havo" qobiliyatidan qat'iy nazar, bugungi havo operatsiyalarining aksariyati UUA tomonidan bajarilishi mumkinligi amaliyotda o'z isbotini topdi. Uchuvchi tomonidan boshqariladigan harbiy samolyotlar harbiy soanoatga yashin tezligida kirib borayotgan zamonaviy texniklar tufayli tarixiy jihozlarga aylanishi muqarrar.

UUA ni solishtirish mezonlari qobiliyatlariga ko'ra turlicha ta'riflanadi. Ularning eng samarali, eng qobiliyatli va jangovar tayyor turlari deb, har birining dastur bo'yicha ishlashi, chidamliligi, qurollanishi va hozirgi kundagi turli omillarga javob berishi talab etiladi. Quyida taqdim etilayotgan UUA hozirgi kunda yuqori qobiliyatli deb topildi.

Chengdu GJ-2 / Wing Loong II

Turkiya dengiz kuchlari tomonidan ishlatilib kelinmoqda. Boshqa joriy operatorlar qatoridan Turkiya Harbiy-havo kuchlari va Qirg'iziston Chegara qo'shinlaridan ham joy olgan. 2023-yilda ushbu UUA dan jami 12 dona Qirg'izistonga yetkazib berilgan.

"Aksungur" o'rta balandlikdagi uzoqqa chidamli (MALE) UUA safini boshlagan muqobil dronlardan biri bo'lib, uning o'ziga o'xshash dizaynlardan ustun bo'lgan jihati uning 50 soatgacha ishlay olish qobiliyatidir. Turkiyada kichikroq hajimdagi dronlarning zamonaviy dizayni sifatida ishlab chiqarilgan.

Ushbu UUA Xitoy davlati tomonidan taqdim etilgan bo'lsa-da, uning eksport versiyasi Birlashgan Arab Amirliklari qo'lida Yaqin Sharqdagi bir nechta mojarolarda allaqachon o'zining qadr-qimmatini ko'rsatgan. "Wing Loong II" dan Pokiston va Misr davlatlari ham o'nlab miqdorda sotib olgan.

Avstraliyaning "Boeing" kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan "MQ-28 Ghost Bat" UUA bo'lib, u sun'iy intellektni o'z ichiga oladi. U oltinchi avlod qiruvchi va bombardimonchi samolyotlar bilan aloqa qilish qobiliyatiga ega. 2000 dengiz milidan oshiq masofa va 900 milya jangovar radiusga ega bo'lgan ushbu Loyal Wingman razvedka, kuzatuv, nishonni aniqlash va razvedka (ISTAR) operatsiyalarini, shuningdek, taktik erta ogohlantirish vazifalarini osonlashtirish uchun bortga o'rnatilgan sensorlar paketlari bilan jihozlangan. Uning to'rtta qurilmasi allaqachon qurilgan. AQSh Harbiy-havo kuchlari ham tizimni sotib olishni rejalashtirgan.

Sukhoi S-70 Okhotnik-B Rossiyaning birinchi yashirin-jangovar (беспилотик-невидимка) UUA "Skat" deb nomlangan, oldingi MiG loyihasining davomi hisoblanadi. "Sukhoi S-70 Okhotnik-B" droni AL-31 turboreaktiv dvigateliga ega bo'lib, soatiga 1000 km tezlikda, 6000 km masofani bosib o'tadi. Bu UUA ni boshqa shunga o'xshash samolyotlardan ajratib turadigan narsasi uning o'lchamidir, u deyarli uch tonna qurol-yarog'ni ko'tara oladi va 6000 km masofani bosib o'tadi.

Uning V avlod reaktiv qiruvchi samolyoti bilan tandemda ishlashga mo'ljallangan. Hozirda "Oxotnik-B" ning ikkita operativ prototipi mavjud.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunga kelib zamonaviy jangovar harakatlar inson omillarisiz masofadan turib jang olib borishni taqozo etmoqda. Bunday janglarni uchuvchisiz uchish apparatlari bilan olib boilishiga ko'nikib ham qolinmoqda. Yuqoridagi UUA laridan hozirgi

kunda qo'llash imkoniyatlari kengligi va ularga qo'yilgan talablarga to'laqonli javob berishini, shuningdek yangi prototiplari sinovdan o'tkazilayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Uchuvchisiz uchish apparatlari mudofaa sohasida harbiy strategiyani o'zgartirdi, inson omiliga bog'liqlikni kamaytirdi, urushni texnologik va algoritmik bosqichga olib chiqdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ian Moir, Allan Seabridge. UASs: The Definitive Guide. 2013. Wiley.
2. Dave Sloggett. Drone Warfare: The Development of Unmanned Aerial Conflict. Oneworld Publications. 2024. P. 246.

УДК 66.025.6:621.643

ПРИМЕНЕНИЕ ШАРНИРНОЙ МУФТЫ ДЛЯ ОЧИСТКИ ДНА РЕАКТОРА

Ш.Г.Хамроев, доц., Навоийский государственный горно-технологический университет, Навоий

Annotatsiya. BIOX neytrallash sexidagi kuzatuvlarga ko'ra sulfidli rudalarni reaktiv bilan (faollashgan uglerod) mexanik aralashtirish paytida reagentning yog'inlanishi kuzatiladi. Yupqa maydalangan sulfidli kontsentratlarning sorbsion oksidlanishining uzluksiz jarayonini amalga oshirish uchun doimiy shamollatish bilan haroratni barqarorlashtirish sharoitida ishlaydigan maxsus moslamalar qo'llaniladi. Bunday qurilmalarda oksidlanish jarayonini tezlashtirish uchun pulpani uzluksiz aralashtirish zarur. Suyuq muhitni aralashtirishning istiqbolli yo'nalishi - bu energiya sarfi va metall sarfini kamaytirish bilan birga oqimlarning turbulizatsiyasini va aylanishini oshirishga imkon beradigan yangi avlod uskunalaridan foydalanish.

Kalit so'zlar: sharnirli mufti, tuzilish sxemasi, mexanizm modeli, kirish va chiqish zvenolari, harakat qonuni, regressiya, burchak tezlik, harakatni uzatish nisbati.

Аннотация. Как показали наблюдения в BIOX нейтрализационного цеха во время механического перемешивания сульфидных руд с реагентом (активированный уголь), наблюдается осаждение реагента. Для проведения непрерывного процесса сорбционного окисления тонкоизмельчённых сульфидных концентратов применяются специальные аппараты, работающие в условиях стабилизации температуры при постоянном аэрировании. Для ускорения процесса окисления в таких аппаратах необходимо непрерывное перемешивание пульпы. Перспективным направлением при перемешивании жидких сред является использование нового поколения оборудования, которое позволяет увеличивать турбулизацию и циркуляцию потоков при одновременном снижении энергопотребления и металлоёмкости.

Ключевые слова: шарнирная муфта, структурная схема, модель механизма, входные и выходные звенья, закон движения, регрессия, угловая скорость, передаточное число.

Abstract. Drilling and blasting operations in the general public work technology in the development of mineral deposits, composed mostly of rock, are one of the main production processes. Drilling wells is a time-consuming and expensive process. The cost of drilling operations at open-up to 25 - 40% of the total cost of production of 1 ton of rock. Increasing drilling blasting holes can be achieved through the use of new, more effective rock cutting tool, a rational choice of types and more advanced technology of their application in the given mining conditions. Therefore, with increasing volumes of roller cone drill blast holes in open cast mining development of new standardized types of cutters cone bits it is very urgent scientific challenge.

Keywords: articulated joint, structural diagram, mechanism model, input and output links, law of motion, regression, angular velocity, motion transmission ratio.

В настоящее время важнейшими направлениями горной промышленности во всем мире является повышение технико-экономических показателей комплексной переработки минерального сырья и развитие ресурсосберегающих технологий. Расширение объемов освоения сырьевой базы экономически целесообразно только на основе самых современных разработок в области совершенствования процессов переработки полезных ископаемых. По мере совершенствования технологии обогащения и повышения комплексности использования

природных ресурсов исследовано и разработано большое множество аппаратов перемешивающего типа, среди которых особую популярность получили механические за счет простоты конструкции и широкого спектра возможностей.

Наибольшее распространение в металлургической промышленности получило перемешивание с введением в перемешиваемую среду механической энергии из внешнего источника. Механическое перемешивание осуществляется с помощью мешалок, которым сообщается вращательное движение либо непосредственно от электродвигателя, либо через редуктор или клиноременную передачу. Известны также мешалки с возвратно-поступательным движением, имеющие привод от механического или электромагнитного вибратора. При механическом перемешивании осуществляются такие важные процессы как тепло - и массообмен, интенсификация химических реакций, получение высоко гомогенизированных суспензий и эмульсий, и другие.

Часто перемешивание приводит не только к гомогенизации, но и к механической активации. Механической активацией можно получать продукцию с заданными физическими, физико-химическими свойствами, например, прогнозировать диаметр капель дисперсной среды в эмульсиях; регулировать степень измельчения твёрдой фракции в суспензиях; уменьшать летучесть компонентов, изменять плотность и вязкость и т.д.

Цели и задачи исследования – совершенствование технологии механического перемешивания жидких сред, и разработка перемешивающего устройства, обладающего высокой интенсивности перемешивания.

Задачами исследования являются:

- разработка принципиально нового устройства для перемешивания сульфидных руд с реагентом одновременно в горизонтальной и вертикальной плоскости, которая не допускающие осаждение реагентов на дно мешалки.

- разработка устройства мешалки, которая одновременно произвел перемешивание и очистка стенок сосудов мешалки.

- теоретическое обоснование выбора основных конструктивных параметров мешалки

- проведение экспериментальных и теоретических исследований для определения влияния конструктивных и кинематических параметров мешалки на потребляемую мощность и эффективность перемешивания;

- теоретическое и экспериментальное обоснование использования конструкции мешалки с шарнирной муфтой для перемешивания жидких сред;

Объект и предмет исследований. Объектом исследования является механическая мешалка. Предмет исследования – Передачи бурового момента электропривода на лопасть мешалки посредством шарнирной муфты, позволяющие высокой интенсивности перемешивания и очистки стенки сосудов, где установлен мешалка.

Научная новизна.

Получена патент на полезную модель «Шарнирная муфта» (ПАТЕНТ № FAP 00861. 25.11.2013).

Шарнирная муфта состоит из двух телескопических шатунов с наружными и внутренними частями. Шарнирная муфта одновременно выполняет два работы.

При этом, установленная в ёмкости с жидкой средой лопасти шарнирной муфты создаёт вращательное движение жидкости, а телескопические шатуны работая как поршень-цилиндр, дополнительно, всасывает и нагнетает жидкости через отверстия, повышая интенсивности перемешивания жидкой среды.

Для решения очистки сосуда разработано Шарнирная муфта-2 имеющие два рабочего элемента снабженный в виде режущих ножей, при необходимости дающую возможность горизонтальные расширения или сужения зоны этих рабочих элементов.

При работе шарнирной муфты в случае необходимости расширения рабочей зоны (например: увеличив диаметр (D) рабочего элемента инструмента) можно произвести очистку внутренних стенок сосудов

Структура магистерской диссертации. Магистерская работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Содержание работы изложено на 75, включая 6 таблиц, 7 иллюстраций, список использованных источников из 23 наименований работ местных и зарубежных авторов, научно-технических журналов и сайтов интернета.

Основные результаты выполненной работы, выводы и рекомендации. В выполненной научно-исследовательской работе дано решение актуальной научной и практической задачи по повышению эффективности перемешивания жидких сред.

Структурный анализ и принцип работы шарнирной муфты

Шарнирные муфты (шарниры Гука) предназначены для передачи вращающего момента между валами с взаимным наклоном осей до $40-45^\circ$, причем угол наклона может меняться. Передача вращения под такими большими углами достигается благодаря тому, что муфта имеет два шарнира с двумя взаимно перпендикулярными осями.

Спаривая две муфты, можно удвоить предельный угол между ведущим и ведомым валами или передавать движение между параллельными, но смещенными валами. Применяв телескопический промежуточный вал (вал с изменяющейся длиной), можно изменять смещение валов во время работы.

Шарнирные муфты применяются при необходимости:

- компенсации неточностей взаимного расположения узлов после сборки, деформирования основания, деформирования рессор (в транспортных и других машинах);
- передачи вращения переставным валом (шпинделям многошпиндельных сверлильных станков, валкам прокатных станов и т.д.);
- передачи вращения закономерно перемещающимся во время работы узлам (консолям фрезерных станков и т.д.).

Шарнирные муфты применяются в широчайшем диапазоне крутящих моментов от 255 до 3000 Н·м.

Полумуфты шарнирных муфт выполняются в виде вилок, повернутых друг относительно друга под прямым углом и соединенных шарниром с промежуточным телом, обычно имеющим форму крестовины.

Предлагаемые нами Шарнирная муфта также предназначены для передачи вращающего момента между электроприводом и лопастью мешалки.

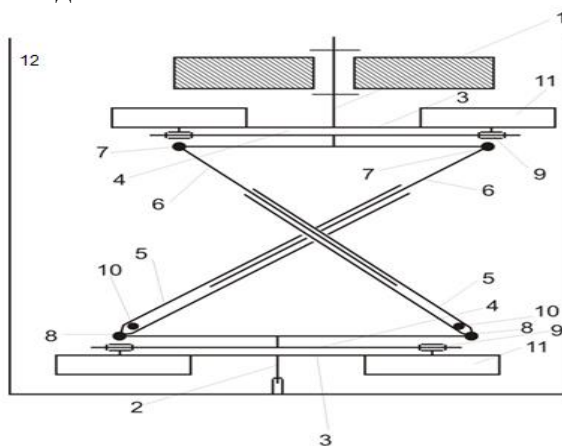

Рис.1. Структурная схема шарнирной муфты

1, 2-муфта, 3-вилка, 4-серьги, 5, 6-шатуны, 7, 8, 9-шарниры, 10-отверстия, 11-лопасть, 12-ёмкость.

Шарнирная муфта (рис.1.) содержит: ведущую полумуфту 1, ведомую полумуфту 2, вилки 3, серьги 4, перекрещивающихся телескопические шатуны с наружными 5 и внутренними 6 частями, лопасти 11. Ведомая полумуфта 2 относительно ведущей полумуфте 1 установлена с радиальным смещением на величину L . Вилка 3 и серьга 4 соединены друг с другом посредством шарниров 9, оси которых расположены перпендикулярно к оси вращения вилки 3. Наружные 5 и внутренние 6 части телескопических шатунов соединены соответствующими серьгами 4 посредством цилиндрических шарниров 7 и 8, оси которых параллельны друг другу и перпендикулярны как к оси вилки 3, так к оси шарниров 9.

Наружные части телескопических шатунов 5 имеют отверстия 10 вблизи у соответствующих шарнирных соединений. Шарнирная муфта установлена в ёмкости 12 с жидкой средой.

При работе муфты, вращение ведущей полумуфты передается к ведомой полумуфте 2 посредством перекрещивающихся телескопических шатунов с наружными 5 и внутренними 6 частями. Благодаря радиальному расположению валов, телескопические шатуны с наружными 5 и внутренними 6 частями работают как поршень-цилиндр, за один оборот вала максимально приближается и удаляется друг от друга. При этом, установленная в ёмкости 12 с жидкой средой лопасть 11 шарнирной муфты создаёт вращательное движение жидкости, а телескопические шатуны работая как поршень-цилиндр, дополнительно, всасывают и нагнетают жидкость через отверстие 10, повышая интенсивность перемешивания жидкой среды.

Определение основных параметров механизма перемешивания пульпы в аппарате для окисления

Перемешивание жидких сред с целью интенсификации физико-химических процессов широко применяется в металлургическом производстве. Так, для проведения непрерывного процесса сорбционного окисления тонкоизмельчённых сульфидных концентратов применяется специальные аппараты, работающие в условиях стабилизации температуры при постоянном аэрировании. Для ускорения процесса окисления в таких аппаратах необходимо непрерывное перемешивания пульпы. В настоящее время наибольшее распространение получил механический способ перемешивания с помощью устройств-мешалок, устанавливаемых в химических аппаратах.

Во время перемешивания (Учкудук) сульфидных руд с реагентом (активированный уголь), наблюдается осаждение реагента. Применение шарнирной муфты в аппаратах для перемешивания жидких сред устраняет этот процесс.

Настоящая работа посвящена разработке параметров перемешивающего устройства – мешалки с электромеханическим приводом, установленной вертикально на раме в верхней части ёмкости аппарата для окисления золотосульфидных концентратов.

Известные методы расчета и конструирования большинства типов металлургических механизмов не позволяет достаточно полно учитывать все явления, происходящие во время технологических процессов, т.к. при проектных расчетах отдельные детали обычно выделяются из сложной механической системы технологического аппарата, при этом влияние некоторых факторов работы опускается. В данной работе определены кинематические и геометрические параметры мешалки с учетом влияния физико-химических процессов, проходящих при выщелачивании золотосульфидных концентратов в условиях равномерного распределения твердых частиц пульпы по всему объему и максимальной интенсивности перемешивания при минимальных энергозатратах.

Рассматриваемое перемешивающее устройство относится к механизмам с тяжелым режимом работы. Как известно, для механических мешалок, при прочих равных условиях, характерно сильная зависимость между требуемой мощностью и скоростью вращения, которая, в свою очередь, определяет интенсивность перемешивания и продолжительность технологического процесса. Рабочая частота вращения мешалки при перемешивании пульпы должна быть выше минимальной (n_{min}), требуемой для поддержания твердой фазы во взвешенном состоянии.

Определение параметров цилиндрической емкости с объемом 10м^3 перемешивающего устройства.

Объем емкости 10м^3 . Если высота емкости будем брать 2,7м, то высота рабочей жидкости $H=2,64\text{м}$. Тогда диаметр емкости определяем по формуле

$$V = H * S = 10\text{м}^3 \quad S = \frac{V}{H} = \frac{10\text{м}^3}{2,64\text{м}} = 3,79\text{м}^2$$

$$S = \frac{\pi D^2}{4} \quad \text{отсюда} \quad D = \sqrt{\frac{4S}{\pi}} = \sqrt{\frac{4 * 3,79\text{м}^2}{3,14}} = 2,2\text{м}$$

Перемешиваемая пульпа является агрессивной серноокислотой средой ($\text{PH} = 1,5$), с соотношением твердой и жидкой фаз 1:4, при плотностях твердого и жидкого компонентов $\rho_{\text{т}} = 3,5 \cdot 10^3 \text{ кг/м}^3$ и $\rho_{\text{ж}} = 1,05 \cdot 10^3 \text{ кг/м}^3$ соответственно. С учетом этого определена плотность перемешиваемой среды, которая составила $\rho_{\text{с}} = 1,221 \cdot 10^3 \text{ кг/м}^3$.

На основании опытных данных и данных [1,3], для рассматриваемого аппарата была выбрана наиболее оптимальная конструкция мешалки, которая буровой момент электропривода на лопасть передаётся не через вал, а с помощью шарнирной муфты. С помощью шарнирной муфты лопасть мешалки, вращается перемешивая жидкость на горизонтальной поверхности. При этом проведенные расчеты с учетом основных параметров перемешиваемой пульпы показали, что минимальная частота вращения вала мешалки для рассматриваемого аппарата $n_{\text{min}} = 0,25, \text{ с}^{-1}$, а принятая рабочая частота, необходимая для проведения технологического процесса окисления, $\omega = 0,83 \text{ с}^{-1}$ (50 об/мин).

Заключение

1. На основании анализа литературного обзора и конструкции перемешивающих устройств в производстве BIOX нейтрализационной цехе, установлено, что существующие машины не перемешивают в должном уровне, так во время механического перемешивания сульфидных руд с реагентом (активированный уголь), наблюдается осаждение реагента.

2. Для проведения непрерывного процесса сорбционного окисления тонкоизмельчённых сульфидных концентратов применяются специальные аппараты, работающие в условиях стабилизации температуры при постоянном аэрировании. Для ускорения процесса окисления в таких аппаратах необходимо непрерывное перемешивание пульпы. Во время такого перемешивания руд с реагентом наблюдается прилипание реагента к стенке.

3. Теоретические исследования, выполненные на основе теории гидродинамики перемешивания, показали, что необходимо увеличить турбулентность процесса перемешивания.

4. Для повышения интенсивности перемешивания жидкости, необходимо вращательный движения электропривода преобразовать;

- на колебательно-поступательные движения рабочего органа мешалки в вертикальной плоскости;

- вращательное движение рабочего органа мешалки в горизонтальной плоскости.

- при движении мешалки рабочий орган расширялся и сужался по диаметру сосуда перемешивающего устройства.

Разработана шарнирная муфта позволяющие преобразовать вращательное движение электропривода на поступательные движения в вертикальной плоскости и вращательное движение в горизонтальной плоскости рабочего органа мешалки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Тошов Б.Р., Кушимов Ф., Тошов Ж.Б., Эшбоева З.Н. Шарнирли муфта. Фойдали модель патент № US FAP 00861.31.12.13й. Бюл №12.
2. Магистерская диссертационная работа Хамроев Ш.Г. УДК 621.825.6.
3. Бакланов Н.А., Перемешивание жидкостей. Химия. 1979.326с.

TIBBIYOT FANLARI

UO'K 616.12-008.64:615.9:618.1-053.2:612.636

**POSTPANDEMIYA DAVRIDA EKOLOGIK VA TERATOGEN OMILLARNING
HOMILA RIVOJLANISHIGA HAMDA YANGI TUG'ILGAN CHAQALOQLARDA QON
BOSIMI KO'RSATKICHLARIGA TA'SIRI****F.M.Jo'razoda, o'qituvchi, IMPULS OTM, Namangan**

Annotatsiya. Ushbu maqolada postpandemiya davrida ekologik va teratogen omillarning homila rivojlanishiga hamda yangi tug'ilgan chaqaloqlarda arterial bosim ko'rsatkichlariga ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning metodologik asosi ekologik-gigienik, embriologik va biopsixosotsial yondashuvlar integratsiyasiga tayangan. Maqolada ekologik embriogigiena konsepsiyasi taklif etilib, bu yo'nalish O'zbekiston sharoitida ona va bola salomatligini mustahkamlashga qaratilgan yangi ilmiy paradigma sifatida asoslangan.

Kalit so'zlar: postpandemiya davri, ekologik omillar, teratogenez, homila rivojlanishi, arterial bosim, embriogigiena, ona va bola salomatligi.

Аннотация. В статье проведён теоретический анализ влияния экологических и тератогенных факторов постпандемийного периода на развитие плода и показатели артериального давления у новорождённых. Методологическая основа исследования опирается на интеграцию эколого-гигиенического, эмбриологического и биопсихосоциального подходов. Предложена концепция «экологической эмбриогигиены» как нового научного направления, направленного на укрепление здоровья матери и ребёнка в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: постпандемийный период, экологические факторы, тератогенез, развитие плода, артериальное давление, эмбриогигиена, здоровье матери и ребёнка.

Abstract. This article presents a theoretical analysis of the impact of environmental and teratogenic factors during the post-pandemic period on fetal development and blood pressure indicators in newborns. The methodological framework integrates ecological-hygienic, embryological, and biopsychosocial approaches. The paper introduces the concept of ecological embryohygiene as a new scientific paradigm aimed at improving maternal and child health within the ecological context of Uzbekistan.

Keywords: post-pandemic period, environmental factors, teratogenesis, fetal development, blood pressure, embryohygiene, maternal and child health.

Kirish. XXI asr boshlaridan boshlab insoniyat hayoti global ekologik, biologik va ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida tubdan yangilanmoqda. 2020-2022-yillarda kechgan COVID-19 pandemiyasi nafaqat sog'liqni saqlash tizimining zaif jihatlarini ochib berdi, balki inson organizmining ekologik barqarorligi va fiziologik moslashuv mexanizmlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi. Shu bois postpandemiya davrida ona va bola salomatligi, ayniqsa homila rivojlanishining ekologik va teratogen omillar bilan bog'liqligi alohida ilmiy e'tibor markaziga chiqdi.

Bugungi kunda dunyo sog'liqni saqlash tashkilotlari ekologik xavfsizlikni ona va bola salomatligini ta'minlashning ustuvor yo'nalishi sifatida belgilamoqda. Ona organizmi orqali homila fiziologik tizimlari - ayniqsa yurak-qon tomir tizimi - tashqi muhitdagi zararli agentlarga bevosita ta'sirchan hisoblanadi. Shu jihatdan chaqaloqning arterial bosimi homila rivojlanishining adekvat yoki buzilganligini aks ettiruvchi erta biomarkerlardan biri sifatida qaraladi. Ko'plab ilmiy manbalarda qayd etilishicha, homila rivojlanishining fiziologik jarayoni ko'p omilli tizim bo'lib, unda ekologik ifloslanish, onaning stress darajasi, dorivor moddalar ta'siri, oziq-ovqat tarkibi, suv sifati va ijtimoiy muhit muhim o'rin tutadi. Ayniqsa postpandemiya davrida ko'pchilik ayollarda virusga qarshi preparatlar, antibiotiklar, gormonal vositalar va boshqa kimyoviy moddalarning uzoq muddatli ta'siri kuzatilgan. Ushbu omillar teratogen xususiyat kasb etib, homila qon aylanish tizimining shakllanishida morfofiziologik o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining ekologik holati ham turli mintaqalarda farqlanadi: ayrim sanoat markazlarida havoning ifloslanish darajasi JST me'yorlaridan 2-3 baravar yuqori O'zbekiston Ekologiya vazirligining 2024 yildagi ma'lumotlari.[0] Bunday hududlarda yashovchi ayollarning homiladorlik davrida organizmiga kiruvchi kimyoviy aralashmalar (metallar, aerozollar, pestitsidlar) homila gemodinamikasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Demak, ekologik va teratogen omillar tizimli tarzda homila qon aylanishining dastlabki bosqichlarini buzib, yangi tug'ilgan chaqaloqlarda arterial bosimning fiziologik me'yorlardan og'ishi, gipoksiya, adaptatsiya sindromlari va vegetativ beqarorlik kabi holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, ushbu mavzu ilmiy va amaliy jihatdan o'ta dolzarb bo'lib, tibbiy-biologik, ekologik va psixofiziologik fanlar kesishgan nuqtada joylashgan.

Metod. Mazkur tadqiqotning metodologik bazasi biologik, tibbiy, ekologik va sotsiologiyenik fanlar integratsiyasi asosida qurilgan bo'lib, unda organizmning tashqi muhit omillariga moslashish nazariyasi, ontogeneznining bosqichma-bosqich rivojlanish konsepsiyasi hamda "fetal dasturlanish" modeli asosiy tayanch sifatida olingan. Postpandemiya davrida ona organizmining immun, endokrin va psixofiziologik tizimlari sezilarli darajada o'zgaradi va pandemiyadan so'ng qo'llanilgan dori vositalari (antigipertenziv, antivirus, antibiotik preparatlar) homilador ayollarda teratogen ta'sirni kuchaytirganligi aniqlangan.

Tadqiqot metodologiyasi sistemali tahlil tamoyiliga asoslanadi, ya'ni homila rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarni alohida emas, balki ularning o'zaro bog'liqligida o'rganish. Bunda quyidagi metodologik yondashuvlar asosiy o'rin tutadi: ekologik-gigienik, embriologik-fiziologik yondashuv, teratogen omillarni tahlil qilish yondashuvi, ijtimoiy-psixologik yondashuv - onaning stress, depressiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlanish darajasi ham homila qon bosimi ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir etishi mumkinligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, ona ekologik yuklamasi, ruhiy holati va ijtimoiy farovonligi homilaning qon aylanish tizimiga kompleks ta'sir ko'rsatadi.

Nazariy tahlil. Ekologik omillar inson reproduktiv salomatligiga eng muhim tashqi ta'sir etuvchi komponentlar sirasiga kiradi. Atmosfera havosining ifloslanishi, suvdagi kimyoviy aralashmalar, oziq-ovqatdagi pestitsidlar va og'ir metallarning to'planishi homila rivojlanishining dastlabki bosqichlariga zarar yetkazadi. A.E Tarkhanova.[0] o'z tadqiqotida sanoat markazlarida yashovchi ayollar orasida homila gipoksiyasi va past Apgar bahosining yuqori ekanligini ko'rsatgan. Bu holat havoda azot oksidi, benzol va chang zarrachalarining yuqori konsentratsiyasi bilan bog'liq ekanini aniqlagan.

O'zbekiston hududlarida ham o'xshash vaziyat kuzatilmoqda. Ekologiya vazirligi[0] ma'lumotlariga ko'ra, Toshkent, Farg'ona, Navoiy viloyatlarida atmosfera havosidagi SO₂ va PM_{2.5} zarrachalari JST me'yorlaridan 2-3 barobar yuqori. Bu esa, homilador ayollar organizmida oksidlovchi stressni kuchaytirib, platsenta qon aylanishining pasayishiga olib keladi. M.J.A.Brion[4] fikricha, oksidlovchi stress homilada mikrotsirkulyatsiyani buzib, yurak-qon tomir tizimi shakllanishida funksional nomutanosiblikka sabab bo'ladi. Teratogenezn - homila rivojlanishiga zarar yetkazuvchi tashqi yoki ichki omillarning ta'siri natijasida yuzaga keluvchi embrional buzilishlar majmuasidir. Postpandemiya davrida bu holat yanada murakkablashdi. COVID-19 pandemiyasi paytida ko'plab ayollar antivirus, antigipertenziv va gormonal preparatlar qabul qilgan. Bu dori vositalarining bir qismi (masalan, ACE-ingibitorlar, tetratsiklinlar) homila qon aylanish tizimi uchun xavfli ekanligi isbotlangan. Shuning uchun postpandemiya davridagi onalar uchun "farmakogigienik xavf baholash" dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Embriogeneznining 3-8-haftalari orasida yurak va asosiy qon tomirlar differensiasiyasi yuz beradi. Ushbu davrda har qanday kimyoviy yoki ekologik stressor yurak klapanlari, qon tomir devorlari yoki miokard tuzilmasida nuqsonlar paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin. D.S.Kryuchko[7] ma'lumotlariga ko'ra, homilaning arterial bosimi 24-28-haftalarda barqarorlashadi va bu davr platsenta perfuziyasi bilan bevosita bog'liq. Demak, ona organizmidagi har qanday kislorod yetishmovchiligi yoki toksik yuklama ushbu jarayonni izdan chiqaradi.

Tibbiyotda chaqaloqlarda arterial bosim 60/35 mm.sim.ustunidan 80/50 mm.gacha me'yoriy deb hisoblanadi. University of Iowa Neonatal Manual[0] ma'lumotlariga ko'ra, bu ko'rsatkich homila

yoshiga, tugʻruq shakliga va ona organizmining holatiga qarab farq qiladi. Past massali chaqaloqlarda (≤ 2500 g) AB past boʻladi, biroq postpandemiya kuzatuvlari shuni koʻrsatadiki, hatto sogʻlom vazndagi bolalarda ham AB oʻzgaruvchanligi oshgan. Buning sababi sifatida prenatal ekologik yuklama va ona immun tizimining oʻzgarishi keltiriladi.

Tahlillar asosida quyidagi integratsion model ishlab chiqildi: Ekologik yuklama (havo, suv, oziq-ovqatdagi toksinlar) + Teratogen taʼsir (dori, virus, stress) = Onaning gemodinamik va gormonal stressi - Platsentar qon aylanishining buzilishi - Homilada kislorod yetishmovchiligi - Chaqaloqda arterial bosimning meʼyordan ogʻishi. Mazkur model nafaqat fiziologik mexanizmlarni, balki ekologik va ijtimoiy determinantlarni ham qamrab oladi. Bu esa yangi ilmiy yoʻnalish - ekologik embriogigiena konsepsiyasini shakllantirishga imkon beradi.

Muhokama. Postpandemiya davrida ona va bola salomatligiga taʼsir etuvchi ekologik hamda teratogen omillarni oʻrganish nafaqat biologik, balki ijtimoiy-gigienik muammolarni ham yoritadi. Yuqorida keltirilgan nazariy tahlillar shuni koʻrsatadiki, homila rivojlanishidagi yurak-qon tomir tizimi oʻzgarishlari koʻpincha tashqi muhitning kumulyativ taʼsiri bilan bogʻliq. A.E. Tarkhanova[0] va D.S. Kryuchko[7] ishlarida havoning ifloslanishi, suvdagi nitratlar, pestitsidlar va ogʻir metallarning homila qon aylanish tizimiga taʼsiri qayd etilgan. Ularning tadqiqot natijalariga koʻra, kislorod yetishmovchiligi va gemodinamik beqarorlik chaqaloqlarda arterial bosimning pasayishiga, baʼzida esa reaktiv gipertoniya olib keladi. Postpandemiya sharoitida bu mexanizmlar yanada kuchaydi. COVID-19ʻga qarshi ishlatilgan dori vositalari (antivirus, antigipertenziv, kortikosteroid preparatlar) homila rivojlanishida yangi xavf qatlamini yaratdi. Winterstein[0] maʼlumotlariga koʻra, pandemiya davrida homilador ayollar orasida dori vositalarini oʻzboshimchalik bilan qoʻllash darajasi 30 foizga oshgan. Bu esa teratogen xavfni koʻpaytirgan.

Boshqa tomondan, ekologik omillar - havo ifloslanishi, suvdagi toksik moddalar, oziq-ovqatdagi pestitsidlar - Oʻzbekistonda hamon muhim muammolardan biri boʻlib qolmoqda. Oʻzbekiston Respublikasi Ekologiya vazirligi 2024yil[0] maʼlumotlariga koʻra, ayrim sanoat hududlarida SO_2 va $PM_{2.5}$ zarrachalari meʼyorlardan 2-3 baravar yuqori. Bu holat ona organizmida oksidlovchi stressni kuchaytirib, homila qon aylanishining platsentar bosqichida gipoksiyani chaqiradi. Shuningdek, ijtimoiy-psixologik omillar ham kam ahamiyatli emas. Postpandemiya yillarida onalarning psixologik stress darajasi ortgan, bu esa gormonal fon (kortizol, adrenalina) oʻzgarishiga olib kelgan. Bu gormonlar homilada vazokonstriksiya chaqirishi va arterial bosim dinamikasini buzishi mumkin. Demak, ekologik, teratogen va psixososial omillar oʻzaro sinergetik taʼsir koʻrsatadi.

Oʻzbekiston sharoitida bu masalaning dolzarbligi ikki omil bilan belgilanadi: ekologik xavf yuqori boʻlgan sanoat zonalarida ona va bola salomatligiga monitoring sustligi; homiladorlik davrida farmatsevtik madaniyat pastligi.

Chaqaloqlarda arterial bosimni oʻlchash va tahlil qilish orqali homila rivojining ekologik va fiziologik barqarorligi haqida erta maʼlumot olish mumkin. Bundan tashqari, ekologik embriogigiena yoʻnalishini rivojlantirish zarur. Bu yangi ilmiy yoʻnalish ekologiya, tibbiyot va ijtimoiy fanlar chorrahasida joylashib, homilador ayollar uchun ekologik xavfsiz hayot tarzini, higienik nazoratni va psixologik qoʻllab-quvvatlashni oʻz ichiga oladi.

Xulosa. Yuqoridagi nazariy tahlil va muhokamalarga tayangan holda shuni ilmiy asosda taʼkidlash mumkinki, postpandemiya davrida ekologik va teratogen omillar homila rivojlanishining yurak-qon tomir tizimi shakllanishiga sezilarli darajada taʼsir koʻrsatmoqda. Bu omillar oʻzaro murakkab sinergetik bogʻliqlikka ega boʻlib, ularning natijasi sifatida yangi tugʻilgan chaqaloqlarda arterial bosim koʻrsatkichlarining fiziologik diapazondan ogʻishi, gemodinamik beqarorlik va adaptatsion buzilishlar kuzatiladi.

Birinchidan, ekologik yuklama - yaʼni atmosfera ifloslanishi, suvdagi kimyoviy birikmalar, oziq-ovqatdagi pestitsidlar - homila qon aylanish tizimida oksidlovchi stress va kislorod yetishmovchiligini keltirib chiqaradi.

Ikkinchidan, postpandemiya davrida ona organizmiga tibbiy va farmakologik yuklama oshgan. Antivirus va antigipertenziv dorilar, kortikosteroid preparatlar homila uchun potensial teratogen xavf tugʻdiradi.

Uchinchidan, onaning ruhiy va ijtimoiy holati, stress darajasi, oziq-ovqat sifati va dam olish rejimi ham homilaning yurak-qon tomir tizimi faoliyatiga ta'sir etadi. Psixososial stress gormonal fon (kortizol, adrenalin)ni o'zgartirib, platsentar qon aylanishini kamaytiradi va natijada chaqaloqlarda qon bosimi o'zgaruvchanligi ortadi. Shu asosda **quyidagi ilmiy va amaliy tavsiyalar** ishlab chiqiladi:

1. Ekologik monitoringni kuchaytirish - homilador ayollar yashaydigan hududlarda havo, suv va oziq-ovqat sifati muntazam nazorat qilinishi zarur. Bu ma'lumotlar tibbiy kuzatuv bilan bog'lanib, homila rivojiga potensial xavf ko'rsatkichlari baholanmog'i lozim.
2. Farmakogigienik nazoratni joriy etish - homilador ayollar tomonidan dori vositalarini qabul qilish qat'iy shifokor nazorati ostida amalga oshirilishi shart. Dorivor vositalarning teratogen potensialini baholaydigan milliy ma'lumotlar bazasi yaratilishi tavsiya etiladi.
3. Profilaktik dasturlarni kengaytirish - ekologik xavfli hududlarda yashovchi ayollar uchun maxsus sog'lomlashtiruvchi va psixologik qo'llab-quvvatlash dasturlari ishlab chiqilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Таркханова А.Э. Влияние антропогенных факторов на формирование гипоксии плода и новорождённого у жителей промышленного центра. - Дисс. канд. мед. наук. - Москва, 2019. - 145 с.
2. Winterstein A.G., et al. Prenatal Exposure to Teratogenic Medications in the United States: Prevalence and Predictors. JAMA Network Open. - 2024. - Vol. 7(3). - e235689.
3. Gonzalez-Casanova I., et al. Prenatal Exposure to Air Pollution and Child Neurodevelopment: Systematic Review and Meta-Analysis. Environmental Research. - 2018. - Vol. 167. - P. 704-713.
4. Morgan Z.E.M., et al. Psychosocial Stress during Pregnancy and Its Impact on Neonatal Cardiovascular Adaptation. Frontiers in Physiology. - 2023. - Vol. 14. - Article 1096217.
5. WHO. Environmental Health and Child Development Report. Geneva: World Health Organization, 2023. -64 p.
6. OECD. Environmental Performance Reviews: Uzbekistan 2023. Paris: OECD Publishing, 2023. - doi:10.1787/9789264239727-en.
7. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi. Milliy ekologik monitoring hisoboti 2024-yil. - Toshkent, 2024. - 98 b.
8. University of Iowa Hospitals & Clinics. Neonatal Blood Pressure Reference Tables. Iowa City, 2023. - [Online] Available: <https://uihc.org/neonatal-manual>.
9. European Environment Agency. Environmental Risk Assessment Framework. Copenhagen: EEA, 2022. - 85 p.

UO'K 616-001.1:612.761

ODAMDA GIPOKINEZIYA VA UNI TURLI ORGANLAR SISTEMASI HAMDA ORGANIZM ICHKI MUHITI FIZIOLOGIYASIGA TA'SIRI

M.U.Mamadiyarov, o'qituvchi, Samarqand davlat pedagogika instituti, Samarqand

M.B.Farmonova, o'qituvchi, Samarqand davlat pedagogika instituti, Samarqand

Z.Ahadova, o'qituvchi, Samarqand davlat pedagogika instituti, Samarqand

Annotatsiya. Odam organizmiga harakat yetishmasligi tufayli turli organlar sistemalari jumladan tayanch- harakat,yurak tomir,nafas,ichki muhitda kelib chiqadigan funksional o'zgarishlar adabiyotlar tahlili asosida o'rganildi.Ushbu organlar sistemasining funksiyalari bilan bog'liq o'zgarishlar, ichki muhit tarkibidagi o'zgarishlar tahlil qilindi.Organizmnini turli funksional tizimlaridagi fiziologik va biokimyoviy o'zgarishlar uni ish qobiliyatini pasaytirishi ham o'rganildi.

Kalit so'zlar: Gipokineziya, dikalsinatsiya, sistolik bosim, gipodinamiya , funksional anemiya.

Аннотация. В результате анализа литературы изучены изменения, возникающие в организме человека вследствие недостатка двигательной активности, в том числе в системах органов — двигательной, сердечно-сосудистой, дыхательной и внутренней среде организма. Проведен анализ изменений, связанных с функциональной деятельностью этих систем, а также изменений состава внутренней среды. Изучены физиологические и биохимические изменения в различных функциональных системах организма, приводящие к снижению его работоспособности.

Ключевые слова: гипокинезия, декальцинация, систолическое давление, гиподинамия, функциональная анемия.

Abstract. Based on the analysis of scientific literature, this study examines the changes occurring in the human body due to a lack of physical activity, including in the motor, cardiovascular,

respiratory systems, and the internal environment. The analysis focused on functional alterations within these organ systems and the composition of the internal environment. Physiological and biochemical changes in various functional systems of the body that lead to a decrease in overall working capacity were also investigated.

Keywords: hypokinesia, decalcification, systolic pressure, hypodynamia, functional anemia.

Kirish. Hozirgi kunda texnika va texnologiyalar rivojlangan bir davrda odam organizmi harakat qilishini kamayishi natijasida gipokineziya yuzaga kelmoqda. Bu holat butun tanadagi organlar sistemalari faoliyati va ichki muhitda patologik o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Gipokineziya- harakat faolligining yetishmasligi yoki kam harakatlilikdir. Hozirgi texnika asrida ko'pchilik sohalarda (dispatcherlar ishi, konveyer sexlar, aqliy mehnat, suv ostida uzoq suzish, qutb ekspeditsiyalari, kosmik fazoda uchish va boshqalar) mehnat qilish harakatlanishning nihoyatda cheklangan sharoitlarida bajariladi. Harakatning cheklanishi hatto sog'lom kishilarda ham organizmning ko'pchilik sistemalari faoliyatini buzmoqdaki bu narsa hozirgi vaqta qat'iy aniqlangan. Gipokineziyani oldini olishda harakat faolligini oshirish muhim ahamiyatga ega. Ertalabgi badantarbiya mashg'ulotlari va kun davomida jismoniy harakatlarni me'yorlashtirish turli funksional sistemalar ishini me'yorida ushlashda muhim ahamiyatga.

Tadqiqot maqsadi: Adabiyotlar tahlili asosida turli funksional tizimlar va organizm ichki muhitidagi fiziologik o'zgarishlari tahlil qilish.

Adabiyotlar tahlili va o'rganish metodlari. Harakat faolligi yetishmasligining fiziologik oqibatlar asosan tayanch-harakat tizimi, qon va qon aylanish hamda nafas sistemalarining strukturasi va funksiyasining qayta qurilishi bilan bog'liq. Ma'lumki organ funksiyasining buzilishi uning tuzilishida o'zgarishlarni vujudga keltiradi. Organ strukturasi atrofialanishi uning funksiyasini pasayishiga sabab bo'ladi[1].

Bu ma'lumotlar bir qancha adabiyotlar tahlili asosida olindi. Bunda bir qancha fiziologik va anatomik metodlardan ham foydalanildi. Jumladan dinamometriya metodi, antropometrik metod, Goryayev metodi kabilar. Gipokineziya oqibatida eng avvalo tayanch -harakat apparatida o'zgarishlar yuzaga keladi: skelet muskullarining hajmi kichrayadi, ularning tonusi pasayadi, oziqalanishi buziladi, qo'zg'aluvchanlik va bioelektrik aktivligi susayadi. Bu o'zgarishlar muskuldagi morfologik, fiziologik va biokimyoviy o'zgarishlar bilan namoyon bo'ladi. Masalan, 30 kun davomida oyoq yoki qo'l gipslanib qo'ysa (o'tkir gipodinamiya) uning aylanasi 30 %ga, kuchi 70 %ga kamayadi, muskullarning qisqarish vaqti esa ikki marta sekinlashadi. Shu bilan birga suyaklarning pishiqligi kamayadi, kalsiysizlanish (dekalsinasiya) sodir bo'ladi. Kalsiysizlanish suyaklar mo'rtligini oshirib ularni mustahkamligini kamaytirib yuboradi. Bu ayniqsa fazoda bir necha oy bo'lgan fazogirlarda yaqqol ko'rinadi. Ularda nafaqat yuqorida aytilgan omillar, hatto oddiy yurish harakatidagi uyg'unlik ham yo'qolishi kuzatilgan[2,3]. Muskullar kuchining kamayishi ularda gipertrofiya ya'ni muskullar oziqlanishining pasayishi bilan bog'liq bo'ladi. Bunda muskul tolalariga keluvchi kapillyar qon tomirlarda qon harakati susayib ketadi. Muskullarda zaxira moddalar miqdori kamayishi kuzatiladi.

Ushbu o'zgarishlar o'z navbatida muskullarni morfologiyasi va fiziologiyasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Suyaklar tarkibida kalsiyni kamayishi hamsuyak tarkibidagi hujayralar faoliyatidagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'ladi. Bunda suyak tarkibini tashkil etuvchi osteoblastlar va osteoklastlar tarkibiy qismlarini o'zgarishlari kuzatiladi. Bu o'zgarishlar suyaklarni qattiqligini yo'qotishiga sababchi bo'ladi.

Gipokineziya ta'sirida eng kuchli o'zgarishlar ayniqsa yurak-tomir sistemasida yuz beradi: funksional anemiya (kamqonlik) qonning qayta taqsimlanishining susayishi, periferik qon tomirlar tonusining pasayishi, yurak faoliyatining zaiflashishi vujudga keladi.

Funksional anemiya muskul kapillyarlarining asosiy qismi uzoq vaqt yopiq holatda bo'lgani sababli ish bajarishda ularning ochilish qobiliyati susayadi, ba'zi bir kapillyar qon tomirlari hatto burushib butunlay qon o'tmaydigan bo'lib qoladi. Buning oqibatida yengil jismoniy ishni bajarish uchun ham muskullarda qon yetishmaydi, bu hol almashinuv jarayonlarning tez buzilishiga va qonga

ko'p miqdorda chala oksidlangan mahsulotlar qo'shilishiga vegetativ sistemalar tomonidan yoqimsiz reaksiyalar yuzaga kelishiga olib boradi[4].

Ishlayotgan organlar o'rtasida qon oqimi taqsimlanishining susayishi natijasida hazm organlarining asta-sekin qon bilan ta'minlanishi ustun bo'la boshlaydi. Natijada moddalar almashinuvi buzilib gavda vaznining ortishi a'zolari yog' bosish boshlanadi. Bu yurak-tomir va nafas sistemalari ishiga talabni kuchaytiradi. A'zolari ayniqsa yurak- tomir sistemasini yog' bosishi kuzatilib qon tomirlari torayib, ateroskleroz kasalligi yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Buning natijasida qon aylanishi meyoridan sekinlashib ketadi. Ateroskleroz qon tomirlar devorini mo'rt qilib arteriaol qon bosimini m'yoridan oshishiga sababchi bo'ladi.

Qon depolaridan qonning qon tomirlariga chiqarilishining kamayishi simpatik asab sistemasining jigar, taloq, o'pka va teri arteriyalariga toraytiruvchi ta'sirning pasayishi natijasida yuzaga keladi. Bu hol ishlayotgan muskullarni yetarli miqdorda qon bilan ta'minlanmasligiga sabab bo'ladi. Buning natijasida muskullarni oziqlanishi pasayib ularni funksional faolligi kamayishi yuzaga keladi.

Periferik qon tomirlar tonusining pasayishi, to'qimalarning qon tomirlari bilan ta'minlanishining susayishi va qonning qayta taqsimlanishining nomuvofiqligi qon oqimida periferik bosimning ko'tarilishi yuzaga keltiradi.

Muskul nasosi ishining kuchsizlanishi vena qonining qaytishini (oqimini) qiyinlashtiradi. Bular hammasi qon yurishi tezligini cheklab diastolik bosimning ortishiga sabab bo'ladi.

Yurak faoliyatining susayishi harakat faolligining surunkali yetishmasligini eng yomon oqibatlaridan biridir. Yurak muskulida ham xuddi skelet muskullaridagiga o'xshash distrofiya jarayonlari rivojlanadi, ya'ni miokard distrofiyasi yuzaga keladi. Natijada yurak muskulining qisqarishi asta-sekin pasayib boradi va yurakning sistolik hajmi kamayadi. Yurakning vaqt birligidagi qisqarish soni muskul ishiga nisbatan nomuvofiq holda ortadi, ish unumi esa past bo'ladi, chunki zarur miqdordagi qonning daqiqalik hajmiga erishib bo'lmaydi. Aylanayotgan qonning hajmi va tezligi yetarli bo'lmasligi diastolik bosimning ko'tarilishi, reflektor yo'l bilan sistolik bosimning kamayishiga olib keladi.

Nafas sistemasida ham ancha buzilishlar yuzaga keladi, alveolalar to'qimasi strukturasining o'zgarishi, alveollalar devoridagi kapillyarlar orqali gazlar almashinuvi susayishi ham yuzaga keladi va bu o'pka tiriklik sig'imining kamayishi bilan ifodalanadi.

Uzoq muddatli gipokineziya boshqa sistemalar ishida ham aks etadi. Qonning ivishi o'zgaradi, tromb hosil qilish xossasi kuchayadi: suv-tuz almashinuvi buzilib, siydikning osmotik konsentrasiyasi pasayadi, kalsiy ajratilishi ortadi, gormonlar aktivligining pasayishi neyetrofillar, fagositlar reaktivligining kamayishi bilan kuzatildigan immun-biologik chidamlilikning susayishi kuzatiladi[5,6]. Immun biologic chidamlilikni kamayishi qon hujayralari hisoblangan leykositlar xillaridan limfositlar va ularni xillari bazofil, neyetrofil eozinofillar miqdoridagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'ladi. Bu hujayralar organizmda immunitet ta'minlanishining asosiy ko'rsatkichlari hisoblanadi. Gipokineziya ushbu hujayralarni ishlab chiquvchi organlar, strukturalar faoliyatini ham susaytirishini ushbu ma'lumotlardan bilishimiz mumkin.

Yuqorida keltirilgan o'zgarishlar hammadan ham surunkali o'tkir gipodinamiyada yaqqolroq ifodalanadi. Ma'lumki kam harakatli turmush kechiradigan kishilar ko'pincha yurak-tomir shamollash, immunitetning pasayishi bilan bog'liq kasalliklar bilan ko'p og'riydilar ular tez qariydilar, tashqi muhitning yoqimsiz omillariga chidamsiz bo'ladi. Hozirgi kunda ayniqsa gipokineziya natijasida yurak qon- tomir kaslliklari ko'payib borayotganligi bizga ma'lum. Bunda qarish sababi qilib harakat kamayishi natijasida moddalar almashinuvi susayishi, hujayra sitoplazmasi quyuqligini ortib borishi natijasida hujayralarda yuzaga keladigan hujayralarni tez yemirilishi yoki atrofiyalanishi kabilarni ko'rsatish mumkin. Bunda hujayralar tarkibida ko'pgina moddalar almashinuv mahsulotlari hosil bo'ladi va sitoplazma konsistensiyasi ya'ni uni quyuqlashib borishi ushbu o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Ma'lumotlarga ko'ra kam harakatlilik sitoplazmada metabolitlar to'planishiga ham olib kelishi mumkin. Gipokineziya organizmdagi barcha funksional tizimlar faoliyatiga ta'sir etishi yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdi. Harakat faoligini meyorlashtirish orqali ushbu tizimlar faoliyatidagi salbiy o'zgarishlarni oldini olish mumkin bo

‘ladi. Gipokineziyani oldini olishda kasb va yosh jins xususiyatlaridan kelib chiqib ratsional kuntartibi tuzish va shu asosda faoliyat olib borish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Xulosalar. Organizmda harakatni kamayishi natijasida barcha funksional sistemalarda salbiy o‘zgarishlar yuzaga keladi. Bu o‘zgarishlar organizmning jismoniy faolligiga va fiziologik jarayonlarni me‘yorida o‘tishiga salbiy ta’sir qiladi. Shu sababli harakat faoligini kun davomida ma’lum bir darajada oshirish yoki ertalabki badantarbiya bilan shug‘ullanish fiziologik funksiyalar va barcha funksional tizimlar meyorida me‘yorida o‘tishida va ishlashida muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Azimov I.G., Sobitov SH.S. Sport fiziologiyasi. T,D 1993.
2. Azimov I.G., Sobitov Sh.S. Ayrim sport turlarining fiziologik ta’rifi.- T., 1995.
3. Azimov I.G., Sobitov Sh.S. Fiziologiya. O`quv qo`llanma.-T.,1995.
4. Almatov K.T., Allamuradov Sh. Odam fiziologiyasi. T.,2004.
5. E.N.Nuritdinov, A.I. Radjabov Fiziologiya va sport fiziologiyasi. Darslik I qism T.2019, 333b.
6. E.N.Nuritdinov, A.I. Radjabov Fiziologiya va sport fiziologiyasi. Darslik II qism T.2019, 150b.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№12/2 (133)
2025 y., dekabr

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 09.12.2025
Bosishga ruxsat etildi: 15.12.2025.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 10.6 b.t. Buyurtma: № 12-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18